

**HEYDƏR ƏLİYEV VƏ
AZƏRBAYCANDA DİN SİYASƏTİ:
GERÇƏKLİKLER VƏ
PERSPEKTİVLƏR**

BEYNƏLXALQ KONFRANS

3-4 APREL 2007
BAKI, "GÜLÜSTAN" SARAYI

33(2A)
765

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
DİNİ QURUMLARLA İŞ ÜZRƏ DÖVLƏT KOMİTƏSİ

BİLMƏK İÇİN
SƏMƏRƏ

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ
AZƏRBAYCANDA
DİN SİYASƏTİ:

GERÇƏKLİK LƏR VƏ
PERSPEKTİVLƏR

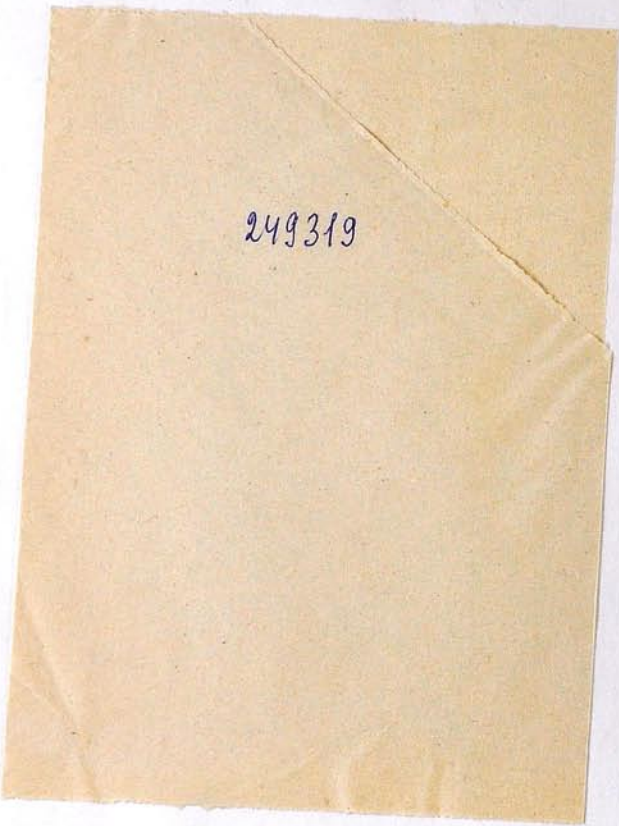
M.F.Axundov əsəri
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

BAKI-2007

249319

249319

Kitab
HİDAYƏT ORUCOVUN
ümumi redaktəsi ilə nəşr olunur.

Tərtibçi
Gündüz İSMAYİLOV
Redaktor
Səfəli NƏZƏRLİ
Rəssam
Arif HÜSEYNOV
Dizayn
Mürsəl BƏHMƏN

H 39. **Heydər Əliyev və Azərbaycanda din siyasəti: gerçəkliklər və perspektivlər.** Bakı, «Əbilov, Zeynalov və oğulları» Nəşriyyat-Poliqrafiya Evi, 2007, şəkilli, 424 səh.

Kitaba Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin təşkilatçılığı ilə 3-4 aprel 2007-ci il tarixdə keçirilmiş «Heydər Əliyev və Azərbaycanda din siyasəti: gerçəkliklər və perspektivlər» mövzusunda Beynəlxalq konfransın materialları - Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin konfrans iştirakçlarına ünvanladığı məktub, təbriklər, çıxışlar, məruzələr və konfransda qəbul olunmuş rəsmi sənədlər daxil edilmişdir.

Konfrans materialları Ümummilli Lider Heydər Əliyevin milli-mənəvi dəyərlərimizin bərpasında misilsiz xidmətlərini, dini-etiqad azadlığının təmin olunması sahəsində Azərbaycanın təcrübəsini, ölkəmizdəki tolerantlığı beynəlxalq miqyasda təbliğ etmək baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Kitab dinşünaslar, siyasətçilər, hər iki sahədə tədqiqat aparən elmi işçilər, ali məktəb müəllimləri, tələbələr, habelə, geniş oxucu külləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

ISBN 5 - 87459 - 030 - 7

© Dini Qurumlarla İş üzrə
Dövlət Komitəsi. 2007

**«HEYDƏR ƏLİYEV VƏ
AZƏRBAYCANDA DİN
SIYASƏTİ: GERÇƏKLİKLƏR
VƏ PERSPEKTİVLƏR»
MÖVZUSUNDA KEÇİRİLƏN
BEYNƏLXALQ KONFRANSIN
İŞTİRAKÇILARINA**

Hörmətli konfrans iştirakçıları!

Sizi - «Heydər Əliyev və Azərbaycanda din siyasəti: gerçəkliklər və perspektivlər» mövzusunda Bakıda keçirilən Beynəlxalq konfransın iştirakçılarını ürəkdən salamlayır, hamınıza ən xoş arzu və diləklərimi yetirirəm.

Tarixən dünya dinlərinin yayıldığı və dinc yanaşı fəaliyyət göstərdiyi qədim Azərbaycan torpağında yüz illərlə qarşılıqlı etimada və hörmətə əsaslanan mütərəqqi milli-mədəni və dini münasibətlər sistemi formalaşmışdır. Diqqətəlayiq faktdır ki, ölkəmizdə həmişə yüksək tolerantlıq mühiti

hökm sürmüş, heç vaxt milli və dini zəmində ayrı-seçkilik və qarşıdurma halları baş verməmişdir. Ayrı-ayrı etiqad və inanclara malik etnosların əsrlərlə əmin-amanlıq şəraitində yaşamasında, etnik-mədəni müxtəlifliyin günümüzədək qorunub saxlanmasıanda Azərbaycan xalqının və İslam dininin misilsiz tarixi rolu danılmazdır.

Çoxmillətli və çoxkonfessiyalı dövlət olan müstəqil Azərbaycan Respublikasının bütöv bir tarixi mərhələsi bilavasitə Ümummilli Lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Ulu öndər ictimai-siyasi həyatın bütün sahələrində, o cümlədən, dövlət-din münasibətlərinin sivil prinsiplərə uyğun olaraq tənzimlənməsində, dini etiqad və vicdan azadlığının maneəsiz təminatında, dini-mənəvi, əxlaqi-etik dəyərlərin cəmiyyətin prioritet yaşayış normalarına çevrilməsində müstəsna xidmətlər göstərmiş, bu sahədə özündən sonra böyük siyasi irs və dövlətçilik təcrübəsi miras qoymuşdur.

1998-ci ilin dekabrında Bakıda keçirilmiş «İslam sivilizasiyası Qafqazda» adlı beynəlxalq simpoziumda Heydər Əliyevin transmilli münasibətlərdə və cəmiyyət həyatında din amili, dünyada gedən mürəkkəb etno-siyasi proseslərdə İslam dininin yeri və rolu, bəşəriyyətin gələcək taleyi naminə sivilizasiyalararası dialoqun zəruriliyi kimi qlobal məsələləri əhatə edən tarixi çıxışı bu gün də öz aktuallığını və siyasi dəyərini saxlamaqdadır.

Müasir mərhələdə Azərbaycan hökumətinin din siyasəti Heydər Əliyevin demokratik dövlət quruculuğu kursuna əsaslanır. Ölkədə mövcud ictimai-siyasi sabitlik, milli-mənəvi həmrəylik, etnik-dini tolerantlıq mütərəqqi tarixi ənənələrdən bəhrələnən belə uğurlu siyasətin məntiqi nəticəsidir.

Bu gün ölkəmizdə dini etiqad və vicdan azadlığının Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına, eyni zamanda, beynəlxalq hüquqi sənədlərin tələblərinə uyğun olaraq təmin edilməsi üçün zəruri hüquqi-siyasi şərait yaradılmışdır. Azərbaycanda dünya dinləri ənənəvi olaraq qarşılıqlı etimad və əməkdaşlıq şəraitində fəaliyyət göstərir, yüzlərlə İslam və qeyri-islam dini icmaları və təriqətlər dini inanclarını azad və sərbəst şəkildə icra edirlər. Son illər tarixi mədəniyyət abidələrinin, məscid və ziyarətgahların, yəhudi və xristian məbədlərinin bərpası və təmiri, o cümlədən, regionda ən böyük sınaqoqun inşası, vaxtilə bolşeviklər tərəfindən dağıdılmış rus pravoslav kilsə kompleksinin əsaslı surətdə yenidən qurularaq, dindarların istifadəsinə verilməsi - bütün bunlar Azərbaycan gerçəkliyini əks etdirən sağlam dini-mənəvi durumun göstəriciləridir.

Hörmətli konfrans iştirakçıları!

Azərbaycanda dini etiqad azadlığı və dözümlülük mühiti dünya ictimaiyyəti, nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlar və görkəmli din xadimləri tərəfindən dəyərli örnək kimi qi-

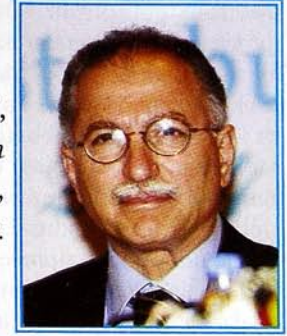
mətləndirilir. Əminəm ki, əhəmiyyətli bir mövzunun müzakirəsinə həsr olunan toplantınız Azərbaycanda tarixən formalaşmış milli-mənəvi mədəniyyətin, tolerantlıq ənənələrinin, Ümummilli Lider Heydər Əliyevin zəngin irsinin və dövlət-din münasibətləri sahəsində Azərbaycan Respublikasının nümunəvi təcrübəsinin beynəlxalq miqyasda öyrənilməsində və təbliğində mühüm rol oynayacaq, mədəniyyətlərarası dialoqa və əməkdaşlığa öz layiqli töhfəsini verəcəkdir.

Bu xeyirxah və gərəkli fəaliyyətinizdə hər birinizə cansağlığı, konfransın işinə uğurlar arzulayıram.

İlham ƏLİYEV,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Bakı şəhəri, 2 aprel 2007-ci il.

EKMƏLƏDDİN İHSANOĞLU,
İslam Konfransı Təşkilatının
Baş katibi,
elmlər doktoru, professor.

**«HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCANDA DİN SİYASƏTİ:
GƏRÇƏKLİKLƏR VƏ PERSPEKTİVLƏR» MÖVZUSUNDA
BEYNƏLXALQ KONFRANSIN İŞTİRAKÇILARINA**

**Azərbaycan Respublikasının
prezidenti hörmətli İlham Əli-
yev, siyasət və elm xadimləri!**

İslam dünyasının fəxr etdiyi, ən yüksək xüsusiyyətlərə malik liderlərdən biri olaraq tarixdə həmişə əbədi qalacaq bir iz qoyan mərhum Heydər Əliyevin siyasəti haqqında bu elmi konfrans vasitəsi ilə sizləri salamlamaqdan məmnunluq duyuram. Dövlətlərin bərabərliyini, hüququnu, daxili və xarici siyasətinin əsaslarını təyin edən əsas amillərdən biri din siyasətidir. Bu cəhət Heydər Əliyev siyasətinin

timsalında müasir dövrün tələblərinə cavab verəcək ifadəsini tapmış, nadir, nümunəvi məziyyətə sahib olmuşdur. Bu baxımdan, Heydər Əliyev siyasətinin, xüsusi ilə din siyasətinin tədqiqini hədəfləyən bu konfrans böyük əhəmiyyət daşımaqdadır.

İslam dininin yayıldığı ən qədim torpaqlardan biri olan və bu dinin Qafqazda başlanğıc nöqtəsi sayılan Azərbaycan İslamın gətirdiyi mənəvi və mədəni dəyərlərin əsasını öz tarixi və özü-nəməxsus milli dəyərlərlə birləşdirib nadir xüsusiyyətlərə sahib bir mədəniyyət zənginliyi

meydana gətirmişdir. Digər tərəfdən, həm öz ərazisi daxilində müsəlmanlarla digər din mənsubları arasında, həm də Rusiya və Avropa ilə tarix boyu davam edən əlaqələrdən dolayı dini dözümlülük və dinlərarası dialoq təcrübəsi qazanmışdır. Tarix boyu davam edən bu proses sayəsində, İslam mədəniyyətinin inkişafında Azərbaycan xalqının mədəniyyətinin mühüm töhfələri olmuş, görkəmli şəxsiyyətlər yetişmiş, müxtəlif sahələrə aid klassik əsərlər yaradılmışdır. Dini dözümlülük və dinlərarası dialoq təcrübəsi Azərbaycanın xarici əlaqələrində müsbət bir amil olmuşdur.

İslam Konfransı Təşkilatı ilə Azərbaycan arasında hələ müstəqillik öncəsi başlayan əlaqələrin bünövrəsinin atılması zamanı yaxından tanımaq və əməkdaşlıq etmək kimi bir şərafə nail olduğum Heydər Əliyev siyasəti bu mədəniyyət prosesinin bir yönüdür. Sanki bu proses onun siyasətində bir nümunə kimi əks olunub. Buna görə də onun siyasətində din bir razılaşma amilidir, ixtilaf obyekt deyildir. Eyni məziyyət Heydər Əliyevin mil-

lətlərarası siyasətində də öz əksini tapmışdır. Müştərək din bünövrəsi üzərində təsis edilən, dünyada yeganə millətlərarası dini təşkilat olan İslam Konfransı Təşkilatının bu xüsusiyyəti ilə Heydər Əliyevin nümunəvi prinsipi bir-biri ilə eyniyyət təşkil edir. O, bir tərəfdən, Azərbaycan xalqının tarixində, mədəniyyətində, elmində və ruhunda mövcud olan zəngin intellektual, elmi və mənəvi mirası güclü bir milli birliyə çatdırmış, digər tərəfdən də, bu mirasın mühüm bir hissəsinin qaynaqlandığı İslam mədəniyyəti tarixini və bu mədəniyyətin məhsulu olan mədəniyyət zənginliklərini ortaya çıxarıb tanıdan akademik tədqiqatları dəstəkləmişdir. Bu mövzu içərisində, fikrini qəbul edərək himayə etdikləri, tarixi əhəmiyyətə bir elmi nitqlə şərafənləndirdikləri və 1998-ci ildə Bakıda təşkil etdiyimiz «İslam sivilizasiyası Qafqazda» adlı beynəlxalq konfrans Azərbaycanın İslam ölkələri ilə əlaqələrini möhkəmləndirən obyektiv əsasları ortaya qoymuşdur. Dinin müsbət bir razılaşma yeri olaraq görülməsi məqamı

burada da ifadə edilmişdir. Azərbaycanın İslam ölkələri ilə mövcud tarixə söykənən əlaqələrinin canlandırılmasında Heydər Əliyevin dialoqa və əməkdaşlığa müştərək dinlə dəstək verən siyasəti mühüm rol oynamışdır.

Bu mövzu ilə əlaqədar təşkilatımızın fəaliyyətində Azərbaycanın rolu getdikcə fəallıq kəsb etmişdir. Bu gün də möhtərəm Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi altında bir çox işlər görülür. 2006-cı ildə İslam Konfransı Təşkilatı xarici işlər nazirləri iclasının və bir neçə ay sonra turizm nazirləri iclasının Bakıda təşkil edilməsi sayəsində Azərbaycan hazırda hər iki Konfransın sədrliyini edir.

Möhtərəm Prezident İlham Əliyevin sayəsində bu ilin aprel ayının axırında Bakıda təşkil ediləcək «Mətbuatın tolerantlıq və dinlərarası dialoqu gücləndirilməsindəki rolu» mövzusunda beynəlxalq konfransda təşkilatımız İslam dünyası ilə Qərb

arasındakı siyasi razılaşmanı mətbuatın dəstəyilə inkişaf etdirmə proqramına qiymətli və əvəzsiz xidmətlər bəxş edəcəkdir. Bu səbəblə Möhtərəm Prezidentə təşəkkürlərimi bildirirəm. Təşkilatımızın güclənməsinə göstərdiyi dəstək təşkilatımız üçün böyük əhəmiyyətə malikdir.

Sözümə xitam vermədən əvvəl, bəhs etdiyim məqamlara istinad edərək Heydər Əliyevin din siyasətinə müasir dünya üçün ən mühüm bir nöqtəyi-nəzərlə belə tərif vermək istəyirəm: bu siyasət dinlərə sadıq qalan global perspektivli bir siyasətdir. Bu səbəbə görə, XX əsrin sonlarındakı nümunəvi fikirləri və ideyaları ilə ölkəsinin XXI əsr millətlərarası siyasətinə faydalı yollar göstərən böyük lider Heydər Əliyevi bir daha rəhmət və hörmətlə yad edirəm.

*Ciddə şəhəri,
31 mart 2007-ci il*

II ALEKSİ,
Moskva və Ümumrusiya Patriarxi.

«HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCANDA DİN SİYASƏTİ: GERÇƏKLİKLƏR VƏ PERSPEKTİVLƏR» MÖVZUSUNDA BEYNƏLXALQ KONFRANSIN İŞTİRAKÇILARINA

Azərbaycan Respublikasının müstəqillik əldə etdiyi dövrdə yaranmış dini icmalar və onlarla dövlət arasındakı qarşılıqlı əlaqələrə həsr olunmuş konfransın iştirakçılarını və qonaqlarını səmimi-qəlbədən salamlayıram.

Azərbaycan qədim dini ənənələrə və mədəniyyətə malik olan bir ölkədir. Bu gün Azərbaycan dini əmin-amanlığa və sabitliyə ilham verən örnəkdir. Bunun əsası Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin müdrik siyasəti sayəsində qoyulmuşdur.

Dünyəvi hakimiyyət və ənənəvi dini icmaların konstruktiv fəaliyyəti və qarşılıqlı ünsiyyəti nəticəsində yaranmış dövlət-din münasibətlərinin nadir modeli Azərbaycan Respublikasında öz əksini tapmışdır. Belə zənn edirəm ki, bu sahədə Azərbaycanla toplanmış təcrübə diqqətlə öyrənilməli və təhlil olunmalıdır.

Hazırkı konfransın gündəliyində aktual məsələlər durur. Bu problemlərdən biri yalançı dini ekstremizm, təcavüzkar fundamentalizm və dözülməz-

likdir. Aydındır ki, bu problemlərin həllindən bir çox xalqların, ümumiyyətlə, bütün bəşəriyyətin əmin-amanlığı və xoşbəxt gələcəyi asılıdır.

Bizin, tərəfimizdən qaldırılan mövzulardan bir çoxu ötən il Moskva şəhərində keçirilən dini liderlərin Ümumdünya sammitində ən aktual mövzulardan biri kimi qeyd olunmuşdur. Sammitin keçirilməsinin təşəbbüskarlarından biri olan Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin başçısı, möhtərəm Şeyxülislam Allahşükür Paşazadənin başçılığı ilə nümayəndə heyəti sammitin işində fəal iştirak etmişdir.

Fürsətdən istifadə edərək mərhum Heydər Əliyevə, hazırkı dövlət başçısı İlham Əliyevə və bütün Azərbaycan rəhbərliyinə Rus Pravoslav Kilsəsinin möminlərinin ehtiyaclarına daima diqqət göstərdikləri üçün öz minnətdarlığımı bildirirəm. Biz Bakı və Xəzəryanı ölkələrin yepiskop Həzrətləri Aleksandr və Respublikanın dövlət hakimiyyəti

yəti arasında yaranmış xoş münasibətləri yüksək qiymətləndiririk. Ümid edirəm ki, Azərbaycan hər zaman xalqlar arasında ənənəvi olan dostluq əlaqələrinin möhkəmləndirilməsinə çalışacaqdır.

İnanıram ki, yalnız dialoq və qarşılıqlı dəstək əsasında dözülməzliyin, özgə dinə qarşı ehtiramsızlığın, təcavüzkar dünyəviləşdirmə və dini ekstremizmin qarşısını almaq olar. Nəticədə, hər bir ölkənin mədəni ənənə və xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla, dövlət və din arasında qarşılıqlı əlaqələrin optimal modellərini yarada bilərik.

Sizə işinizdə uğurlar arzulayıram və ümid edirik ki, konfransda Azərbaycan Respublikası və bütün Qafqaz regionunda sülh və sabitliyin möhkəmləndirilməsinə yönəldilmiş ideya və təşəbbüslər qısaca və dürüst ifadə olunacaqdır.

*Moskva şəhəri,
12 fevral 2007-ci il*

II İLIYA,
Ümumgürcüstan
Katolikos Patriarxi.

«HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCANDA DİN SİYASƏTİ: GERÇƏKLİKLƏR VƏ PERSPEKTİVLƏR» MÖVZUSUNDA BEYNƏLXALQ KONFRANSIN İŞTİRAKÇILARINA

«Heydər Əliyev və Azərbaycanda din siyasəti: gerçəkliklər və perspektivlər» mövzusunda Beynəlxalq konfransın bütün iştirakçı və təşkilatçıları, xüsusilə də Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin sədri, çox hörmət etdiyimiz Hidayət Orucov cənablarını ürəkdən salamlayır və hamıya məhsuldar fəaliyyət arzulayıram.

Qlobal dünyada dini dünya görüşü və birgə mədəniləşmə xüsusi yer tutur. Fərdlərin və etnosların eyniyyətini dini səviyədə müəyyən edən tendensiya

getdikcə daha böyük miqyas alır və yeni dünyada qaydaların müəyyənləşdirilməsində əsas rol oynayır. Mənəvi və əqli fenomen kimi din başqasının fikrini dinləməyə, yad ənənə və mədəniyyətə hörmət etməyə qabil olan insanı formalaşdırır, onu səbirlə şəxsiyyətə çevirir. Bu səbəbdən də dinə münasibət bəzən fərdin və ya xalqın digər mədəniyyət və sivilizasiyalar ilə dialoqa hazırlıq dərəcəsini müəyyən edir.

Bu gün Azərbaycanda mövcud olan tolerant mühitin formalaşmasında Heydər Əlirza oğlu Əliyevin xidməti böyükdür. Azərbaycanın öz ənənəvi dəyərlərini qoruyub saxlamaqla müasir dünyanın çağırışlarına ləyaqətli cavab verə bilməsi şəxsən onun və onun siyasi davamçılarının müdrik və uzaqgörən siyasətinin nəticəsidir. Azərbaycan xalqının milli, mədəni və mənəvi dəyərlərinin dirçəlməsi uğrunda Heydər Əlirza oğlu Əliyevlə uzun illər çiyin-çiyinə çalışan Azərbaycanın dini lideri, zati-aliləri Allahşükür Paşazadə müasirliyin ən görkəmli xadim-

lərindən biridir və bu gün də Qafqaz regionunda sülh, mədəniyyət və sivilizasiyalar arasında uğurlu dialoqun bərqərar olması naminə yorulmadan çalışır. Bizim şəxsi münasibətlərimiz eyni zamanda iki din nümayəndəsinin münasibətlərindəki qarşılıqlı hörmətə nümunədir.

Hesab edirəm ki, Azərbaycan dövlətinin din siyasəti beynəlxalq ictimaiyyətdə böyük maraq doğurur. Buna baxmayaraq nəinki öz ölkəsinin tarixində, həmçinin yeni dünyanın qurulması prosesində də Heydər Əlirza oğlu Əliyevin əməyi görünməyə bilməz.

MUXU ƏLİYEV,
*Daqıstan Respublikasının
Prezidenti.*

«HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCANDA DİN SİYASƏTİ: GERÇƏKLİKLƏR VƏ PERSPEKTİVLƏR» MÖVZUSUNDA BEYNƏLXALQ KONFRANSIN İŞTİRAKÇILARINA

**Hörmətli İlham Heydər oğlu!
Hörmətli iştirakçılar və qonaqlar!**

Sizi, şübhəsiz ki, bu xoşməramlı beynəlxalq və konfessional əlaqələrin inkişafı və qorunmasında, Qafqaz regionunda yaşayan müxtəlif xalqların nümayəndəlikləri arasında tolerantlığın formalaşmasına xeyir gətirəcək forumun açılışında səmimi-qəlbədən salamlayıram.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının inkişafı hüquqi və

demokratik cəmiyyətin banisi, Azərbaycan xalqının görkəmli oğlu Heydər Əlirza oğlu Əliyevin adı ilə sıx bağlıdır. Onu uzun illər tanımışam və dəfələrlə bu görkəmli şəxsiyyətin yüksək əxlaqi keyfiyyətlərə malik olmasının, ondakı müdriklik, yüksək peşəkarlıq və fəal həyatın şahidi olmuşam.

Azərbaycan Respublikasının Rusiya Federasiyası və ilk növbədə də Dağıstan ilə dostluq əlaqələrinin inkişafında Azərbaycan Respublikasının Prezi-

denti Heydər Əlirza oğlu Əliyevin zəhmətini qeyd etmək istəyirəm. Biz unutmamalıyıq ki, Azərbaycan və Dağıstan xalqlarının taleləri ayrılmazdır. Bizim tariximiz və mədəniyyətimizdə çoxlu oxşar cəhətlər mövcuddur.

Bizim çoxmillətli regionda xalqlarımızın dostluğunun möhkəmlənməsində, Qafqazda sülhün və sabitliyin qorunmasında Heydər Əlirza oğlu Əliyevin

zəhməti əvəzsizdir. Onun dünya siyasətindəki rolunu da hesaba almamaq mümkün deyildir. Dövlət konfessional siyasətində, dünyanı təmin edə biləcək xalqların təhlükəsiz və mənəvi əməkdaşlığında Heydər Əlirza oğlu Əliyevin əməyi böyükdür.

Bütün Beynəlxalq konfrans iştirakçılarına müvəffəqiyyət və məhsuldar iş arzulayıram.

SALEH BİN ƏBDÜLƏZİZ

BİN MƏHƏMMƏD ƏŞ-ŞEYX,

Səudiyyə Ərəbistanı Krallığı

İslam İşləri, Vəqflər, Çağırış və İrşad naziri.

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI DİNİ QURUMLARLA İŞ ÜZRƏ
DÖVLƏT KOMİTƏSİNİN SƏDRİ CƏNAB HİDAYƏT ORUCOVA**

(ALLAH ONDAN RAZI OLSUN)

Salam aleykum və rəhmətullah.

Bakıda 3-4 aprel 2007-ci il tarixdə keçiriləcək «Heydər Əliyev və Azərbaycanda din siyasəti: gerçəkliklər və perspektivlər» mövzusunda konfrans üçün səmimi dəvətinizə görə Sizə təşəkkür edirəm.

Eyni zamanda, dərin təəssüb hissi ilə bildirmək istəyirəm ki, iş cədvəlimin gərgin olması səbəbindən qeyd olunan tədbirdə iştirak edə bilməyəcəyəm.

Bununla belə, Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin, alimlərin və mütəxəssislərin tədqiqat mövzusu olan mühim və aktual məsələlərin mü-

zakirə ediləcəyi konfransın işinə uğurlar arzulayıram.

Ümidvaram ki, bu konfrans beynəlxalq ictimai rəydə İslam dininin imicinin möhkəmləndirilməsinə, bu müqəddəs dinin terrorla eyniləşdirilməsi cəhdlərinin puça çıxarılmasına, həmçinin, İslamın sülh və tolerantlıq ideyalarının daşıyıcısı olduğunun nümayiş etdirilməsinə xidmət edəcəkdir.

Müxtəlif məzhəblərin və millətlərin sülh və əmin-amanlıq şəraitində yaşadığı Azərbaycanda bu kimi konfransın keçirilməsinin xüsusi əhəmiyyət daşıdığını vurğulamaq istədim.

Allah Sizdən razı olsun, Salam aleykum və rəhmətullah.

Dr. MAHMUD HƏMDİ ZAQUQ,
Misir Ərəb Respublikası Vəqf İşləri naziri.

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
DİNİ QURUMLARLA İŞ ÜZRƏ DÖVLƏT KOMİTƏSİNİN
SƏDRİ CƏNAB HİDAYƏT ORUCOVA**

Komitənin «Heydər Əliyev və Azərbaycanda din siyasəti: gerçəkliklər və perspektivlər» mövzusunda 3-4 aprel 2007-ci il tarixində təşkil etdiyi Beynəlxalq konfransda çıxış etmək üçün mənə göndərdiyiniz dəvətə görə sizə dərin minnətdarlığımı bildirirəm.

Təəssüb hissi ilə qeyd etməliyəm ki, dəvətinizi almamışdan qabaq planlaşdırdığım bir sıra mühüm işlər var idi və məhz bu işlərə görə konfransda iştirakım qeyri-mümkün oldu. Bütün bunlar olmasaydı, dəvəti böyük məmnuniyyətlə qəbul edərdim.

Vəqf İşləri Nazirliyi ənənəvi olaraq Peyğəmbərin mövludu gününü çox təntənəli şəkildə hər il qeyd edir və bu mərasimlərdə ölkəmizin Dövlət başçısı da iştirak edir. Bu ilki mərasim 2 aprel 2007-ci il tarixdə axşam vaxtı baş tutacaqdır. Bildiyiniz kimi, səfərlər uzun müddət çəkir və təyyarələrin də uçuş cədvəli dəqiq müəyyən deyildir.

Üzrlərimi qəbul etməyinizi xahiş edir və qardaş ölkəmizi bir daha ziyarət etmək fürsəti əldə edəcəyimə ümid edirəm.

Səmimi salamlar və ehtiramla!

17 mart 2007-ci il

M.F.Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kتابxanası

LEY İNÇEN,

*Çin-Azərbaycan Dostluq Cəmiyyətinin sədri,
Çinin Azərbaycandakı sabiq səfiri.*

Hörmətli cənab Orucov!

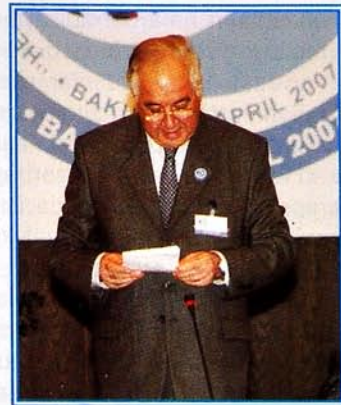
Azərbaycan Respublikası Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi tərəfindən təşkil edilən Beynəlxalq konfransa məni dəvət etdiyinizə görə şərəf duyur və dərin təşəkkürümü bildirirəm.

Azərbaycanı tərk etdiyimdən artıq bir neçə il keçməsinə baxmayaraq, hörmətli ölkənizə və xalqınıza qarşı dərin hisslərimi hələ də yaşayıram, ölkənizin hər bir çiçəyi və ağacı mənim üçün unudulmazdır. Həmin yer-

ləri bir daha görmək istərdim. Təəssüflər olsun ki, iş cədvəlimin sıxlığı ilə əlaqədar həmin tədbirdə iştirak edə bilməyəcəyəm. Lakin Çin-Azərbaycan Dostluq Cəmiyyətinin sədri kimi Çin ilə Azərbaycan xalqları arasında mübadilə və əməkdaşlığın daha da inkişaf etdirilməsi naminə gələcəkdə səy göstərəcəyəm ki, daha çox çinli Azərbaycanı və daha çox azərbaycanlı Çini tanısin.

Fürsətdən istifadə edərək, bir daha öz yüksək ehtiramımı ifadə edirəm.

HİDAYƏT ORUCOV,
*Azərbaycan Respublikası
Dini Qurumlarla İş üzrə
Dövlət Komitəsinin sədri.*

**«HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCANDA DİN SİYASƏTİ:
GERÇƏKLİKLER VƏ PERSPEKTİVLƏR» MÖVZUSUNDA
KEÇİRİLƏN BEYNƏLXALQ KONFRANSDA
AÇILIŞ SÖZÜ**

**Hörmətli Beynəlxalq konfrans iştirakçıları,
hörmətli din xadimləri,
hörmətli hökumət üzvləri,
hörmətli millət vəkili,
əziz qonaqlar,
xanımlar və cənablar!**

Öncə sizin hamınızı səmimi-qəlbədən salamlayır, əziz qonaqları Azərbaycanda görməkdən məmnun olduğumu bildirir və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Zati-Əliləri cənab İlham Əliyevin diq-

qət və qayğısı sayəsində baş tutan Beynəlxalq konfransın işinə uğurlar diləyirəm.

İnsanların hələ də dini ayrı-seçkilikdən əziyyət çəkdiyi, dini dözümlülüyün və dinlərarası dialoqun həyati əhəmiyyət daşıdığı dövrdə din siyasəti ilə məşğul olan rəsmi şəxslərin, görkəmli din xadimlərinin, ilahiyyatçıların, politoloqların, habelə səfirlərin, beynəlxalq qurumların və qeyri-hökumət təşkilatlarının nümayəndələrinin iştirakı ilə «Heydər Əliyev və Azərbaycanda din siyasəti: gerçəkliklər və perspektivlər» mövzusunda Bakıda ikigünlük Beynəlxalq konfrans keçirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Fikrimizcə, bu Beynəlxalq konfrans tək-cə regionda deyil, dünyada tolerantlıq mühitinin möhkəmlənməsində, dinlərarası dialoqun inkişafında və dövlət-din münasibətlərinin daha yüksək səviyyədə tənzimlənməsi işində əhəmiyyətli rol oynaya bilər. Çünki nüfuzlu beynəlxalq təşkilatların rəsmiləri, görkəmli din xadimləri və çoxsaylı mütəxəssislər Azərbaycan xalqının dinlərarası dialoqa hazır olmasını yüksək qiymətləndirir, yüz illər boyu ölkəmizdə formalaşmış tolerantlıq ənənələrinin nümunəvi örnək kimi yayılmasını məqsəduyğun sayırlar.

Məlumdur ki, şamanizm, zərdüştlük, atəşpərəstlik xalqımızın qədim tarixi ilə bağlılığı olan, Yəhudilik, Xristianlıq, İslam meydana çıxdıqları ilk dövrdən etibarən Azərbaycan ərazilərində yayılan dinlərdir. Müxtəlif dinlərin və dini-fəlsəfi cərəyanların yayıldığı Azərbaycanda tarix boyu yaranan və möhkəmlənən dözümlülük ənənələri xalqımızın milli-mənəvi sərvətinə çevrilmişdir.

Azərbaycan ərazisində bütün etnik və dini qrupların mehriban bir ailə kimi sülh və əmin-amanlıq şəraitində yaşamasında, regionun inkişafı üçün çalışmasında, ümumiyyətlə, bu böyük nailiyyətin əldə edilməsində və nəsildən-nəslə ötürülməsində ölkəmizin əsas əhalisi olan azərbaycanlıların və aparıcı dini olan İslamın, eyni zamanda digər xalqların və dinlərin misilsiz xidmətləri olmuşdur.

Tarixən dinlərin və mədəniyyətlərin qovşağı olmuş Azərbaycan dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra da eyni funksiyaları uğurla yerinə yetirir. Son illər ölkəmizdəki dini dözümlülük, ümumiyyətlə, to-

lerantlıq mühiti Ümummilli Lider Heydər Əliyevin dövlət-din münasibətlərinin daha da təkmilləşməsi sahəsində aparılan müdrik siyasətinə uyğun olaraq daha da möhkəmlənmiş, ümumdövlət siyasətinin aparıcı istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Xalqımızın xarakterik keyfiyyəti olan tolerantlığın daha da inkişaf etdirilməsi üçün hüquqi baza yaradılmış və bu sahə dövlətin qayğısı ilə əhatə olunmuşdur.

Bunlardan əlavə, ölkədə tolerantlığı, dini dözümlülüyü möhkəmləndirmək məqsədilə insan hüquq və azadlıqları, o cümlədən vicdan, dini etiqad azadlığı ilə bağlı qanunvericilik beynəlxalq hüquq normalarına uyğunlaşdırılmış və YUNESKO-nun qəbul etdiyi «Tolerantlıq prinsipləri haqqında bəyannamə»dən irəli gələn müddəalar uğurla yerinə yetirilir.

Azərbaycanda müxtəlif dini konfessiyalar üçün məbədlərin, ibadət evlərinin inşasına və bərpasına xüsusi diqqət yetirilməsi tarixi keçmişimizdən qalan mütərəqqi ənənədir. Ulu Öndərimiz Heydər Əliyevin apardığı uğurlu din siyasəti nəticəsində bu mütərəqqi ənənə inkişaf etdirilmiş, İslamla yanaşı digər səmavi dinlərə məxsus tarixi-dini abidələrin, müqəddəs ocaqların inşası, təmiri və bərpası istiqamətində böyük işlər görülmüşdür.

Ümummilli Lider Heydər Əliyevin alternativsiz siyasətini hazırda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev ardıcıl olaraq uğurla və uzaqgörənliklə həyata keçirir. Ölkədə tolerantlığın və dini etiqad azadlığının təminatçısı olan Prezidentin təşəbbüsü və qayğısı ilə bir sıra dini sitayiş yerləri, tarixi-dini abidələr dövlət tərəfindən bərpa və mühafizə olunur.

Bu sahədə YUNESKO və İSESCO-nun xoşməramlı səfiri, Milli Məclisin deputatı Mehriban xanım Əliyevanın rəhbərliyi ilə Heydər Əliyev Fondunun ardıcıl və təqdirəlayiq fəaliyyətinin xüsusi rolu var.

Milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunmasına, tarixi-mədəni abidələrimizin bərpasına böyük önəm verən Fondun məscid və ziyarətgahları bərpa etməklə yanaşı, bir sıra qeyri-İslam məbədlərinin bərpası və yenidənqurulması məqsədilə layihələr hazırlaması və həyata keçirilməsi təqdirəlayiqdir.

Bu gün tarixi-dini abidələrin bərpası və yenidən qurulması prosesi işğal olunmuş əraziləri istisna olmaqla, Azərbaycanın bütün bölgələrini əhatə edir. Lakin dövlət səviyyəsində etnik təmizləmə və işğalçılıq siyasəti aparan Ermənistan zəbt etdiyi ərazilərdə Azərbaycan xalqının milli-dini abidələrini məhv etmiş, məscid və ziyarətgahları viran qoymuşdur. Nə qədər acı olsa da, qeyd edilməlidir ki, son iki əsrdə milyonlarla soydaşımız etnik təmizləmə və işğalçılıq siyasətinin qurbanına çevrilmiş, hətta xalqımızın tarixində böyük bir mərhələni əhatə edən qədim alban abidələrinin tarixi saxtalaşdırılaraq qriqoryanlaşdırılmışdır.

O da xüsusi vurğulanmalıdır ki, Ermənistanın zorakılığa, etnik separatçılığa əsaslanan dövlət siyasətinin qurbanları təkcə azərbaycanlılar olmamış, digər xalqlara da qarşı etnik təmizləmə siyasəti aparılmışdır. Buna ən aydın, təkzibolunmaz sübut isə Ermənistanın hazırda dünyada analoqu olmayan monoetnik dövlətə çevrilməsidir.

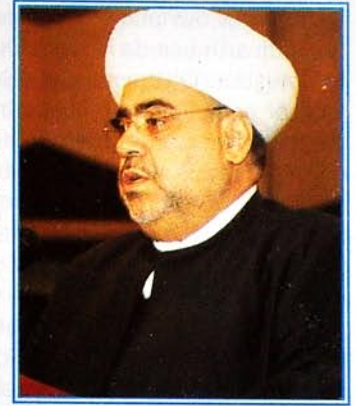
Hörmətli Beynəlxalq konfrans iştirakçıları,

Düşünürəm ki, dünyanın 20-dən çox ölkəsinin təmsilçilərinin iştirak etdiyi Beynəlxalq konfrans qarşımıza qoyduğumuz müqəddəs məqsədlərin həyata keçirilməsində, dövlət-din münasibətlərinin tənzimlənməsi sahəsində Ümummilli Lider Heydər Əliyevin əvəzsiz siyasi xəttinin dərinəndən öyrənilməsində, əsrlər boyu formalaşmış tolerantlıq, dini dözümlülük ənənələrinin düzgün qiymətləndirilməsində və layiqincə təbliğində yeni mərhələnin başlanğıcı olacaqdır. Ümid edirəm ki, Azərbaycan xalqı və dövləti beynəlxalq aləmdə bu sahədə layiq olduğu qiyməti alacaqdır.

Beynəlxalq konfransı açıq elan edərək sizi belə bir gərəqli tədbirin keçirilməsi münasibətilə təbrik edir, hər birinizə işlərinizdə uğurlar və cəsağlığı arzulayıram.

Diqqətinizə görə təşəkkür edirəm.

**ŞEYXÜLİSLAM
ALLAHŞÜKÜR PAŞAZADƏ,
Qafqaz Müsəlmanları
İdarəsinin sədri.**

**Bismillahir-rəhmanir-rəhim!
Möhtərəm konfrans iştirakçıları,
hörmətli elm adamları,
hörmətli din xadimləri,
hörmətli xanımlar və cənablar, əziz dostlar!**

İlk növbədə, «Heydər Əliyev və Azərbaycanda din siyasəti: gerçəkliklər və perspektivlər» mövzusunda keçirilən Beynəlxalq konfrans iştirakçılarını, hörmətli qonaqlarımızı səmimi-qəlbdən salamlayıy, belə bir mötəbər tədbirin keçirilməsinə görə təşkilatçılara dərin təşəkkürümü bildirir, Ulu Tanrıdan konfransın işinə uğurlar diləyirəm.

Hesab edirəm ki, «Heydər Əliyev və Azərbaycanda din siyasəti: gerçəkliklər və perspektivlər» mövzusunda keçirilən Beynəlxalq konfrans bütün dünya ölkələri, xüsusilə də İslam aləmi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Heydər Əliyev həzrətlərinin əsasını qoyduğu dövlət-din münasibətləri özünəməxsus bir nümunə kimi təkcə bizim ölkə üçün deyil, bütün dünya üçün nümunə ola bilər. Bizim bu gün bir araya gəlməkdə əsas məqsədimiz Azərbaycan gerçəkliklərini öyrənmək və yaymaqdır. İnşallah, bu ali məqsədə birlikdə nail olacağıq.

Müstəqil dövlətimizin yaranmasında, möhkəmlənməsində və nüfuzunun artmasında Heydər Əliyev həzrətlərinin müstəsna xidmətləri olmuşdur. O, hakimiyyətə yenidən qayıtdıqdan sonra ölkəmizdə dini sahədə sabitliyə nail olunması, konfessiyalar arasında dözümlülük mühitinin qorunub saxlanması və daha yüksək səviyyədə bərqərar olunması istiqamətində böyük işlər görülmüş, dini icmaların fəaliyyəti üçün hüquqi-mənəvi şərait yaradılmışdır. Bu məqsədyönlü fəaliyyətin nəticəsi olaraq, Azərbaycanda mövcud dinlərin nümayəndələri öz ayinlərini sərbəst yerinə yetirir, tamhüquqlu vətəndaşlar kimi ölkənin ictimai həyatında yaxından iştirak edirlər.

Azərbaycanda dini fəaliyyət sahəsində qəbul edilən qanunlar və normativ aktlar bütövlükdə əqidə azadlığını təmin edir və dövlətlə dini qurumlar arasındakı münasibətləri qanun çərçivəsində tənzimləmək üçün hüquqi əsas yaradır. Ölkəmizdə insan hüquq və azadlıqlarının bərqərar olmasına, milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunmasına dövlət səviyyəsində böyük önəm verilir. Azərbaycan hökuməti insanların əqidə seçiminə hörmətlə yanaşır. Azərbaycanda dini qurumlarla, din xadimləri ilə dövlət arasında sıx əməkdaşlıq mövcuddur.

Milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunub saxlanılmasında, ölkəmizdə insan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsində, dini dözümlülük ənənələrinin bərqərar olmasında və möhkəmlənməsində Heydər Əliyev həzrətlərinin müstəsna xidmətləri olmuşdur. O, Azərbaycanda mövcud dinlər arasında tolerantlıq mühitinin qorunub saxlanılmasına misilsiz töhfələr vermişdir. Ümummilli Liderimiz mütəmadi olaraq Azərbaycanda fəaliyyət göstərən dini icmaların nümayəndələri ilə görüşlər keçirir, onların problemləri ilə maraqlanırdı. Narahatlıq doğuran, hətta, incə məqamlar belə onun gözündən yayınmazdı. Bu, Heydər Əliyev həzrətlərinin milli-mənəvi dəyərlərimizin, zəngin tolerantlıq ənənəmizin qorunub saxlanılmasına verdiyi böyük dəyərin, misilsiz diqqət və qayğının təzahürüdür.

Ulu Öndər xaricdə fəaliyyət göstərən beynəlxalq dini qurumlarla əlaqələrin qurulmasına və əməkdaşlığın genişləndirilməsinə böyük önəm verirdi. Onun dəvəti ilə dünyanın bir çox nüfuzlu din rəhbərləri Azərbaycana səfər etmiş, ölkədəki dini durumu, tolerantlıq mühitini,

dinlərarası münasibətləri yüksək qiymətləndirmişlər. İslam aləminin tanınmış şəxsiyyətləri ilə birlikdə Roma Papası II İohann Pavel, Moskva və Ümumrusiya Patriarxı II Aleks, Gürcüstan Patriarxı II İliya Bakıda səfərdə olmuş, dövlət rəsmiləri, din xadimləri, ictimaiyyət nümayəndələri ilə görüşmüş və ölkədəki dini durumdan məmnunluqlarını ifadə etmişlər. Bu, Azərbaycandakı dini vəziyyətə, dözümlülük ənənəsinə beynəlxalq səviyyədə verilən yüksək qiymətdir.

Ölkəmizdə ibadət ocaqlarının tikilməsində, bərpasında və qorunub saxlanılmasında da Ümummilli Liderimizin müstəsna xidmətləri olmuşdur. Onun diqqət və qayğısı nəticəsində Bibiheybət məscidi həyata qaytarılmış, bu müqəddəs ocaq böyük bir ibadət və ziyarət məkanına çevrilmişdir. Qurban bayramı münasibətilə Bibiheybət ziyarətgahına toplaşanlar qarşısında 21 may 1994-cü ildə etdiyi çıxışında Heydər Əliyev həzrətləri Azərbaycan xalqının tarixini, milli-dini ənənələrini əks etdirən müqəddəs yerlərin, abidələrin, ocaqların bərpa olunacağını bəyan etmişdi. Heydər Əliyev ömrünün sonuna qədər vədinə sadıq qaldı. Onun ölkəmizə rəhbərliyi dövründə bir çox müqəddəs məkanlar təmir və bərpa olunaraq yenidən dindarların istifadəsinə verildi.

Bu gün bu dəyərli ənənəni möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyev həzrətləri uğurla davam etdirir. Ölkəmizdə böyük tarixə malik dini məbədlərimizin bərpa olunub xalqımızın istifadəsinə verilməsi sahəsində ardıcıl tədbirlər həyata keçirilir. Mən xüsusilə bir məsələyə diqqətini çəkmək istəyirəm. Azərbaycan dövlət müstəqilliyinə yenidən qovuşduğu zaman ölkəmizdə cəmi 18 məscid fəaliyyət göstərirdi. Hazırda isə ölkəmizdə 1200-dən artıq məscid mövcuddur. Bu məbədlərə, ibadət ocaqlarına dövlət səviyyəsində böyük qayğı göstərilir.

Prezident İlham Əliyev həzrətlərinin şəxsi təşəbbüsü və göstərişi əsasında hazırda Bibiheybət məscidində yenidənqurma, Təzəpir, Əjdərbəy və İçərişəhərdəki Cümə məscidlərində isə əsaslı təmir və bərpa işləri həyata keçirilir, tarixi dini mərkəz olan Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin yeni inzibati binası inşa olunur. Bütün bunlar İlham Əliyev həzrətlərinin milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunub saxlanılmasına verdiyi böyük önəm və diqqətin təzahürüdür. Geniş miq-

yaslı quruculuq işləri başa çatandan sonra bu tikililər müsəlmanların dini ehtiyac və ibadət imkanlarını daha yüksək səviyyədə təmin etməklə yanaşı, misilsiz memarlıq xüsusiyyətləri ilə Bakının tarixi-millî simasına xüsusi gözəllik və zənginlik bəxş edəcəkdir.

Heydər Əliyev həzrətləri nəinki təkəcə Azərbaycanın, bütün İslam aləminin görkəmli tarixi şəxsiyyətlərindəndir. Azərbaycanla İslam ölkələri arasında siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələrin inkişafında onun müstəsna xidmətləri olmuşdur. O, Azərbaycanın İslam Konfransı Təşkilatı, bu quruma üzv ölkələrlə müxtəlif sahələrdə əməkdaşlığına böyük önəm vermiş, bu məsələyə daim böyük diqqət və qayğıyla yanaşmışdır.

Ümummilli Liderimiz dinin siyasiləşməsinə, dindən siyasi məqsədlər üçün istifadəni yolverilməz hal hesab edirdi. O, dövlət-din münasibətlərində bu prinsipə əməl olunmasına böyük əhəmiyyət verirdi. Bu onun uzaqgörənliyindən, dünyada cərəyan edən siyasi prosesləri düzgün qiymətləndirmək bacarığından irəli gəlirdi.

Mən bir çox görüşlərdə, xarici səfərlərdə və beynəlxalq tədbirlərdə Ulu Öndərimizi müşayiət etmişəm. Siyasətçilərin, elm adamlarının, din xadimlərinin ona böyük hörmətlə yanaşdığını, çıxışlarını diqqətlə dinlədiyinin və onunla məsləhətləşmələr apardığını şahidi olmuşam. Düşünürəm ki, bu, bütövlükdə Azərbaycan xalqına və onun dahi oğluna verilən yüksək qiymətin təzahürüdür.

Heydər Əliyevin təkəcə Azərbaycanda deyil, bütün bölgədə sülhün bərqərar olunmasında, mənəvi dəyərlərin qorunub-saxlanılmasında, tolerantlıq mühitinin yaranmasında və əməkdaşlığın genişləndirilməsində böyük xidmətləri olmuşdur. Onun göstərişləri əsasında Azərbaycanda və ümumən Qafqazda İslamın mövcud durumunun öyrənilməsi, milli-mənəvi dəyərlərin qorunub saxlanılması və inkişaf etdirilməsi yollarının araşdırılması, İslam ölkələri arasında birliyin, həmrəyliyin möhkəmləndirilməsi məqsədilə 1998-ci ildə Bakıda «İslam sivilizasiyası Qafqazda» mövzusunda beynəlxalq simpozium keçirilmişdir. Tədbirdə Qafqazın, Orta Asiyanın, Türkiyənin, İranın, Ərəb ölkələrinin, Rusiyanın ictimai və din xadimləri, məşhur elm adamları iştirak etmişdir. Dövlət başçımız simpoziumdakı nitqində İslamın

lamin Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlərinin əsasını təşkil etdiyini vürğuləmiş, eyni zamanda, digər dinlərə qarşı mənfi münasibət bəsləmədiyini, onlarla ədavət aparmadığını, başqa xalqları öz dininə itaətə məcbur etmədiyini, onlarla dözümlülük, qarşılıqlı anlaşma şəraitində yaşadığını bəyan etmişdir. Bu, Ümummilli Liderimizin Azərbaycanda milli-mənəvi dəyərlərin formalaşmasında İslam dinini oynadığı rola verdiyi tarixi qiymətdir.

Tolerantlığın Azərbaycanda çox möhkəm təməl sütunları, zəngin ənənələri, dərin tarixi-mədəni kökləri mövcuddur. Azərbaycan xalqı daima bölgədə yaşayan insanlar arasında sülh və əmin-amanlıq şəraitinin yaradılmasına misilsiz tarixi töhfələr vermişdir. Dözümlülük, başqa dinlərin nümayəndələri ilə dinc yanaşı yaşamaq azərbaycanlıların milli mentalitetinin əsas xüsusiyyətlərindəndir. Ölkəmizdə tarixən İslam dini ilə yanaşı xristianlıq, yəhudilik dinlərinə mənsub insanlar qarşılıqlı anlaşma və əmin-amanlıq şəraitində yaşamışlar.

Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlərinin əsasını təşkil edən, zəngin tarixə malik İslam dini ölkəmizdə VII əsrin ortalarından yayılmağa başlamış, ictimai şüurda hakim yer tutmuşdur. Lakin İslam özündən əvvəlki dinlərə nəinki qadağa qoymamış, əksinə ayrı-ayrı dinlərə etiqad edən insanların vicdan azadlığının, öz məbədlərində dini ayin və mərasimlərini sərbəst yerinə yetirmək haqqının toxunulmazlığını elan etmişdir. Nəticədə, İslam dünyasına qovuşan Azərbaycanda bütün xalqlar öz dini etiqadlarını, adət-ənənələrini qoruyub saxlaya bilmişlər. Ölkəmizdə bu gün də bir çox dinlərin milli-mənəvi abidələri bərpa və mühafizə olunur. Bütün bunlar ölkədə güclü tolerantlıq ənənələrinin təşəkkülünə, möhkəmlənməsinə və bərqərar olmasına gətirib çıxarmışdır.

Tolerantlığın bir dövlət strategiyası olaraq əsasını Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyev qoymuş və bu zəngin ənənə hazırda İlham Əliyev həzrətləri tərəfindən böyük ləyaqətlə davam etdirilir. Ölkəmizdə demokratik-hüquqi prinsiplərin, din və vicdan azadlığının ardıcıl həyata keçirilməsinin təminatçısı olan möhtərəm dövlət başçımızın qayğı və diqqəti sayəsində dini baxışından asılı olmayaraq bütün və

təndaşlara bərabər münasibət bəslənir, ayrı-seçkiliyə yol verilmir, insanlara dini ayinləri sərbəst yerinə yetirmək üçün şərait yaradılır.

Məhz Azərbaycanda dini sahəyə münasibətdə yürüdülmən müdrik siyasətin nəticəsidir ki, dünya ictimaiyyəti, o cümlədən nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlar, habelə dünya miqyasında tanınmış dini liderlər ölkəmizin sülhpərvərliyini, tolerantlığını, başqa dinlərlə dialoqa hazırlıq ruhunu etiraf edir, bunu yüksək dəyər kimi qiymətləndirirlər.

Birmənəli olaraq etiraf edilməlidir ki, dözümsüzlük, başqa millətlərə, dinlərə qarşı düşmən münasibət olduqca acınacaqlı faciələrə gətirib çıxarır. Ermənistanın yeritdiyi qeyri-tolerant, qatı millətçi siyasət çoxlu sayda günahsız insanın-qocaların, qadınların, azyaşlı uşaqların qətlə yetirilməsi, bir milyondan artıq azərbaycanlının öz ata-baba yurdundan didərgin düşməsi ilə nəticələnmişdir. Onlar Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində ağır köçkün həyatı yaşayırlar.

Eyni zamanda, işğal olunmuş ərazilərdə müsəlmanlar üçün müqəddəs məkanlar, məscidlər və ziyarətgahlar da erməni yaraqlıları tərəfindən dağıdılıb, yerlə-yeksan olunub. Bu məsələ bizi ciddi surətdə narahat edir. Din xadimlərimiz, adətən olduğu kimi, bu məsələdə də yüksək həmrəylik nümayiş etdirmişlər. Ölkəmizdə yaşayan müxtəlif konfessiya başçılarından birgə imzası ilə işğala məruz qalmış Azərbaycan torpaqları ilə bağlı həqiqətlər nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlara çatdırılmış və bu münaqişənin ədalətli həllində Azərbaycana dəstək olmaqla bağlı çağırışlar səsləndirilmişdir. Biz bu istiqamətdə söylərimizi bundan sonra da davam etdirəcəyik. İnşallah, Azərbaycan xalqının möhkəm əzm və iradəsi ilə doğma torpaqlarımız qəsbkarlardan geri alınacaq və biz bu möhtəşəm qələbəni birlikdə qeyd edəcəyik.

Azərbaycan xalqı, ölkəmizin dindarları möhtərəm Prezident İlham Əliyevin Ulu Öndərin necib amallarını yaşadan və inkişaf etdirən fəaliyyətini ürəkdən bəyənir və dövlətimizin başçısını daima dəstəkləyəcəklərini bəyan edirlər.

Bir daha konfransın işinə uğurlar diləyirəm.

Allah köməyiniz olsun!

İZZƏT ƏR,
Türkiyə Respublikası
Diyanət İşləri başqanının müavini,
professor.

Bismillahir-rəhmanir-rəhim!
Hörmətli sədr,
hörmətli konfrans iştirakçıları!

Türkiyə Respublikası Diyanət İşləri Başqanlığı adından hər birinizi salamlayıb və Allahdan konfransın işinə uğurlar arzulayıram. Mən çıxışımı əsasən din-siyasət münasibətləri üzərində quracağam.

Güclü təmələ və quruluşa malik olan din normal inanc və dəyərlərlə ictimai həyata əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. İnsan davranışlarından kənarında düşünülməsi mümkün olmayan siyasi və idarəçilik sistemləri, onların komponentləri dini təsisatlardan fərqlənir, amma buna baxmayaraq, bu anlayışların müəyyən bağlılıqları da var.

İslam cəmiyyəti dini və digər sahələrə bölməmiş, bütün sahələrə dair müəyyən prinsiplər qoymuşdur. İslam hər şeydən öncə bir dünyadindir. Çünki bu dinin tətbiq edildiyi sahə dünya həyatıdır. Təbii ki, insanın axirət həyatı dünya həyatındakı vəziyyətinə görə müəyyən olacaqdır. Siyasət də dünya həyatının tərkib hissəsidir. Bu baxımdan siyasətlə İslamın müəyyən bağlılığının olması şübhəsizdir.

Din-siyasət münasibətləri və İslamın hakim din olduğu cəmiyyətlərin siyasi quruluşu ilə bağlı fərqli fikirlər mövcuddur. Ona görə də, bu məsələdə sağlam nəticə əldə etmək üçün Qurani-Kərimin ehtiva etdiyi ümumi prinsiplərin və tarixi təcrübənin öyrənilməsi zəruridir.

Həyatın müxtəlif sahələri ilə bağlı Quranın açıqladığı prinsiplərdən siyasi sahəyə dair bəzi nəticələr çıxarmaq mümkündür. Bunlardan bəzilərinə belə sıralaya bilərik: cəmiyyətdə əsas məsələlərdən biri ədalətin təmin edilməsidir. «Allah sizə əmanətləri öz sahiblərinə verməyinizi və insanlar arasında hökm etdiyiniz zaman ədalətli hökm etməyinizi buyurur. Həqiqətən, Allahın bununla sizə verdiyi öyüd necə də gözəldir! Şübhəsiz ki, Allah hər şeyi eşidən, görəndir!» - ayəsi bu həqiqətə işarədir.

İslama görə, insanlar arasında ümumi anlamda yeganə üstünlük meyarı elm və Allaha qarşı məsuliyyət duyğusudur. Bu isə birbaşa fərdə aid, onunla Allah arasında olan bir məsələdir. İrqi, dini, milli mənsubiyyət, maddi cəhətdən varlı və ya kasıb olmaq heç bir halda üstünlüyü müəyyən edən meyar kimi başa düşülə bilməz. «Ey insanlar, biz sizi bir kişi və bir qadından yaratdıq. Sonra bir-birinizi tanıyasınız deyərək sizi xalqlara və qəbilələrə ayırdıq, Allah yanında ən hörmətli olanınız Allahdan ən çox qorxanıdır. Həqiqətən, Allah biləndir, xəbərdardır!».

Cəmiyyətdə siyasi münasibətlərin daha yaxşı qurulması üçün müzakirə və məsləhətləşmələrin aparıldığı bir məclisin olması əsas şərtlərdən biridir. Qurani-Kərim həzrət Məhəmməd Peyğəmbərin belə üzərinə düşən işləri insanlarla danışaraq, məsləhətləşərək görməsini istəyir. Bu ayə dediyimə gözəl bir nümunədir: «O kəslər üçün ki, Rəbbinin dəvətini qəbul edər, namaz qılar, işlərini öz aralarında məsləhət-məşvərlə görürlər...».

İslama görə, bütün işlər öz əhlinə verilməlidir. Bununla yanaşı, heç bir kəs və heç bir iş kor-koranə dəstəklənməməlidir: «Haqqında

dəqiq məlumatın olmayan şeyin arxasınca düşmə. Çünki göz, qulaq və qəlb - bunlar hamısı məsuliyyət daşıyır».

Bu və buna bənzər fikirlər idarəçilik sistemlərinin imtina etməməsi zəruri olan dünyəvi prinsiplərdir.

Qurani-Kərim insanlara cəmiyyətin idarə edilməsi məsələsində geniş sərbəstlik hüququ verir. Həzrət Peyğəmbərdən sonra rəşidi xəlifələri dövrünə nəzər yetirdikdə açıq şəkildə görünür ki, o zaman İslamın ümumi prinsiplərinə əməl edilən idarəçilik sistemi formalaşdırılmışdır. İslam dini idarəçilik məsələsində konkret bir model müəyyənləşdirmək əvəzinə, ümumi prinsipləri bildirməklə kifayətlənmiş, cəmiyyətin idarə olunmasında insanlara bu prinsipləri və dövrün tələblərini nəzərə almaq səlahiyyəti vermişdir. Buna görə də, istər fərd, istərsə də dövlət-fərd münasibətlərində hakim olan prinsiplər üzərində israrla durulmuş, siyasi strukturun daim ehtiyac duyacağı normal zəminin yaradılmasına və idarəçilik formasının sağlam və ədalətli olmasına səy göstərilmişdir. İslamın bu mövqeyi siyasi idarəçilik məsələsində model bir anlayışın olması zəruriliyindən irəli gəlir, əksinə, bu məsələdə insanların dünyagörüşünün də önəmli olduğunu əhəmiyyətini vurğulamaq məqsədini güdür.

Dövlət və idarəçilik prinsiplərinin məqsəd yox, insanların xoşbəxtliyinin təmin edilməsi yolunda vasitə olduğu da nəzərə alınmalıdır. Belə olan halda idarəçilik formalarının İslama uyğun və ya zidd olmasının əvəzinə məqsədəuyğun sayılan və hər kəs tərəfindən qəbul edilən idarəçilik sisteminin dünyəvi və insani dəyərləri həyata keçirməkdə nə qədər uğurlu nəticə göstərməsindən danışmaq daha yaxşı olardı.

Din insanların dünya və axirət həyatını gözəlləşdirmək məqsədilə göndərilmiş ilahi qaynaqlı prinsiplər sistemidir. Siyasət isə dövləti idarə etmək məqsədilə insanlar tərəfindən müəyyənləşdirilmiş qaydalar toplusudur. Deməli, din müqəddəs bir sahəni, siyasət isə başqa bir dairəni təmsil edir. Din gətirdiyi əxlaqi və mənəvi dəyərlərlə cə-

miyyətin bütün təbəqələrinə, dolayısı ilə siyasətlə məşğul olanlara da təbii olaraq təsir göstərir. Bu baxımdan siyasi sahənin dinin təsirindən tamamilə uzaqlaşdırılması mümkün deyildir. Bu, insan dərrəkəsini süni olaraq ikiye bölmək təşəbbüsü olardı ki, bunun da reallaşdırılması qeyri-mümkündür. Bu cür münasibət təbii olaraq dinin siyasətə alət edilməsi ilə bağlı mübahisələri də gündəmə gətirir.

Dinin siyasi məqsədlərə alət edilməsi siyasətlə məşğul olanların onun müqəddəsliyindən və ruhaniyyətindən yararlanmaq, bu yolla cəmiyyəti doğru yola yönəltmək əvəzinə, insanları nəyəsə inanmağa və təslim etməyə məcbur etməkdir. Başqa ifadə ilə desəm, dini siyasətə alət etmək uca və səmimi duyğuları siyasi məqsədlərə çatmaq üçün istismar etmək, bir növ naqis niyyətlər güdmək, ortaya qoyulan siyasətin din adı altında mənimsənilməsinə və tətbiq edilməsinə tələb etmək, əks təqdirdə insanların günaha batacağı fikrini onların zehni-nə yeritməkdir.

İslam inancına görə, bir insan yalnız uca Allahın və həzrət Peyğəmbərin ortaya qoyduğu gerçəkliklərə onların xatiri üçün itaət etmək məcburiyyətindədir. Bununla yanaşı, Qurani-Kərim təqdim etdiyi ilahi gerçəkliklərin həqiqətini və hikmətlərini bildirərək insanları doğru yola yönəltməyə çalışır. Bir az öncə bildirdiyim kimi, Quran kor-koranə inanmanı rədd edir.

Dinin siyasətə alət edilməsinin ən təhlükəli nəticələrindən biri müəyyən müddət sonra dinin mütləq doğru hesab edilən ideologiyalar halına salınmasıdır. Başqa ifadə ilə desək, bu, təmiz iman, ibadət və əxlaqdan ibarət olan bir dinin ideoloji prinsiplərlə əsaslandırılmasıdır. Bunun ən böyük zərəri həmin dinin düşmənlərinə deyil, məhz özünə və mənsublarına dəyir. Tarixi təcrübə də bu həqiqəti təsdiqləyir. Dinin siyasət və ideologiya kimi qəbul olunması, siyasi tələblərin din adı altında irəli sürülməsi İslam cəmiyyətlərində həmişə qarşıdurmalara, ixtilafalara səbəb olub. On dörd əsrlik İslam tarixi bunun say-

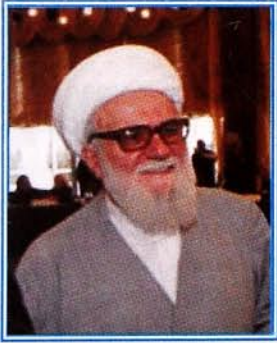
sız-hesabsız nümunələri ilə doludur. Belə olan halda bu fikri qəbul etməmək həqiqəti görməmək kimi qiymətləndirilməlidir.

Hər bir din ona ibadət edən insanlar arasındakı ixtilaflardan əziyyət çəkir. Bu baxımdan dinlərə düşmənlərindən daha çox öz tərəfdarları zərbə vurur.

Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Ümummilli Lider, mərhum Prezident Heydər Əliyevin söyləri nəticəsində din və siyasət sahəsində böyük inkişaf yolu keçmişdir. Yüksək mənəviyyətli, ədalətli və vətənpərvər azərbaycanlıların sayəsində müstəqil Azərbaycan dövlətinin beynəlxalq aləmdə öz yerini tutması bizi - hər iki qardaş ölkəni sevindirir.

Uca Allahdan Heydər Əliyevin xidmətlərinə həsr olunmuş bu konfransın ölkələrimiz üçün xeyirə vəsilə olmasını diləyir, beynəlxalq tədbirin təşkilatçılarına Diyanət İşləri başqanı cənab Əli Bar-dakoğlunun və özümün ali ehtiramımı çatdırır və dərin təşəkkürümü bildirirəm.

**AYƏTULLAH ŞEYX MƏHƏMMƏD
ƏLİ TƏSXİRİ,**
*İran İslam Respublikası
Məzhəblərarası Yaxınlaşma
Komitəsinin rəhbəri.*

Bismillahir-rəhmanir-rəhim!

Çox şadam ki, Azərbaycanın mərhum rəhbərinə ehtiram əlaməti olaraq təşkil olunan bu təntənəli konfransda iştirak edirəm və burada ki böyük şəxsiyyətlərlə tanış olaraq onların fikirlərindən faydalanıram.

Əziz qardaşlar və bacılar!

Bildiyiniz kimi, İslam qaranlıq bir dövrdə, ümumi mənəviyyətin tənəzzülə uğradığı mühitdə meydana çıxmışdır. O, böyük insan düşüncəsinin, təfəkkürünün, qarşılıqlı dialoqların, ictimad müstəqilliyinin və insan hüquqlarının himayəçisi olmuşdur. Təqribən bir əsrə yaxın müddət ərzində o, zəmanəsinin iki böyük imperiyası olan Sasani və Bizansı məğlubiyyətə uğratmışdır. İslam ümməti tarixin yüksək zirvələrində qərar tutaraq bəşəriyyətin ən böyük fəthlərini həyata keçirmişdir. İslamı qəbul edən millətlər bu mədəniyyətə şərik olmuşlar. Xüsusilə İran və Qafqaz regionundakı millətlərin bəşər sivilizasiyasının inkişaf etməsində böyük xidmətləri var. Bu bölgədən olan böyük şəxsiyyətlər bəşəriyyətə xidmət etmişlər. Mənim qabağında Azərbaycanın, həmçinin Qafqazın böyük alim və şəxsiyyətlərinin uzun bir siyahısı var. Onların hamısını xatırlatmağa vaxt imkan vermir.

İran və Azərbaycan elə böyük mədəni bütövlüyə malikdir ki, bəşəriyyət mövcud olduqca bu iki mədəniyyət arasında parçalanma olmayacaqdır. Bizim ümumi və müştərək şəxsiyyətlərimiz çoxdur.

Mən inanıram ki, bu birliyin və bütövlüyün əsaslarından biri də Əhli-beytə (s) məhəbbətdir. Bu məhəbbət birliyi daha da böyük və möhkəm etmişdir.

Hər iki xalq dinə qarşı olan rejimlərin istibdadına məruz qalmışdır. İran İmam Xomeyninin rəhbərliyi altında İslam inqilabının təntənəsilə bu istibdaddan azad oldu. Azərbaycan isə dinə qarşı olan Sovet hakimiyyətinin dağılmasıyla yeni bir mərhələdə öz müstəqilliyini qazandı və mərhum Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında islami dəyərlərə qayıtmağa başladı.

Mən həmişə düşünürəm ki, Azərbaycanın mərhum rəhbərinin sözlərini gerek daim xatirimizdə saxlayaq.

Azərbaycanlı qardaşlarım!

Mən «İslam sivilizasiyası Qafqazda» mövzusunda Bakıda keçirilmiş beynəlxalq simpoziumda iştirak etmişəm və mərhum Heydər Əliyevin İslamın mahiyyətiylə bağlı saat yarımliq nitqindən faydalanmışam. O, açıq-aydın bildirdi ki, «Biz indi öz dəyərlərimizə qayıtmışıq. Kommunist rejimi, həqiqətən də, bütün dinlərə qarşı olsa da, diqqətini xüsusilə İslama yönəlmişdi və çalışırdı ki, onu bizim əlimizdən alsın. Mən diqqətin nəyə görə məhz İslama yönəldiyi barədə ətraflı düşündüm və belə nəticəyə gəldim ki, İslamın həyatın hər sahəsiylə bağlı öz fikri, baxışı vardır. İslam istəyir ki, insanın bütün həyatını ilahiləşdirsin».

Bayaq türkiyəli qardaşımızın ifadə etdiyi kimi: «İslam insanın həm dünya, həm də axirət həyatını islah etmək istəyir». Mən Azərbaycanın mərhum rəhbərinin bu sözlərini heç vaxt unutmayacağam. Yeri gəlmişkən, burada dəfələrlə qeyd edildi ki, əziz və qardaş xalqın bu sahədəki təcrübəsindən istifadə olunsun.

Aşura mərasimində, Əhli-beytin əhyası münasibəti ilə təşkil olunan tədbirdə iştirak edən zaman mərhum Heydər Əliyev qeyd etdi ki, «Bizim yolumuz Hüseynin yoludur. Yəni bu yol əmin-amanlıq, ədalətli, istibdadsız və insan hüquqlarıyla yaşamaq yoludur». Fikrimcə, bu sözlər mərhum Heydər Əliyevin ifadə etdiyi əzəmətli bir şüardır. Onun ən gözəl sözlərindən biri də, İmam Rzanın məqbərəsini ziyarət etdiyi vaxt söylədiyi ifadədir. O, buyurdu ki, «Mənim arzum vardı ki, məşədi olam və oldum. Məşədi olmağın mənası Əhli-beytin və İmam

Rzanın əzəmətli yolunu tutmaqdır». Mən həqiqətən bunu mərhum Heydər Əliyev üçün iftixar sayıram.

İslami dəyərlərə qayıdışın nümunəsi olan və onun Naxçıvanda təməlini qoyduğu, bu gün bütün bölgənin nur mərkəzinə çevrilən məscidin açılışında mən də iştirak etmişəm. Eyni zamanda mərhum Heydər Əliyevin Höccətülislam Haşimi Rəfsəncaniylə birgə Bakının Əhmədli qəsəbəsində tikiləcək məscidin təməlinin qoymasının da şahidi olmuşam. Ümidvaram ki, bu məscid də Naxçıvandakı məscid kimi əzəmətli olacaq. Elə bu yerdə əziz dostum cənab Hidayət Orucova bildirmək istədim: bizim böyük niyyətimiz var ki, qardaşlarımızın xidmətində dayanıb, nur və hidayət mərkəzinə çevriləcək o böyük insanın yadigarı olan məscidin inşasına köməklik göstərək. Biz, inşallah, sizlə birgə məscidin tikintisində köməkliliyimizi əsirgəməyəcəyik.

Mən inanıram və ümidvaram ki, Azərbaycan xalqı tam səy göstərərək yeni qüvvə ilə İslami dəyərlərə qayıdış istiqamətində hərəkət edəcək, tarix yaradan böyük şəxsiyyətlərin dirçəlişi yönündə irəliləyəcəkdir. İnanıram ki, Azərbaycanın İslam sivilizasiyasının dirçəlişində, İslam həmrəyliyinə irəliləməsində əhəmiyyətli rolunu oynayan çoxlu şəxsiyyətləri var. Onlardan biri kimi qardaşımız cənab Şeyxülislam Allahşükür Paşazadə daim beynəlxalq konfranslarda fəal iştirak edir və bu gün də İslam təfəkkürünün həmrəylik bayrağını əlində saxlayır. Beynəlxalq konfransda iştirak etdiyinə görə ona təşəkkürümü bildirirəm və arzu edirəm ki, biz hamımız vəzifələrimizi yerinə yetirməklə böyük İslama xidmət edək.

Hər yerdə və hər dəfə qeyd edirəm ki, İslam daim əməkdaşlıq əlini bütün dinlərə uzadır. Biz bu gün həm dinlərarası dialoqların yayılması, həm dinlərin, həm də İslamın məzhəblərarası bəşəri sülhə əsaslanan əməkdaşlığının qüvvətlənməsini arzulayırıq. Gərək bütün mədəniyyətlər, sivilizasiyalar əməkdaşlıq edərək əl-ələ versinlər. Bu böyük xidməti sülh, tərəqqi və bəşəri hüquq naminə yerinə yetirsinlər.

Bir daha bizi bu konfransa dəvət etdiyinə görə qardaşımız cənab Hidayət Orucova təşəkkürümü bildirirəm və tədbirə uğurlar diləyirəm.

Vəs-səlamu-əleykum və rəhmətullahi və bərəkətuhi!

EDUARD URAYEV,
*Dağıstan Respublikası Milli Siyasət,
İnformasiya və Xarici Əlaqələr naziri.*

**Hörmətli Sədr,
hörmətli konfrans iştirakçıları!**

İlk növbədə konfransın təşkilatçılarına belə yüksək səviyyədə tədbir keçirdikləri üçün dərin təşəkkürümü bildirirəm.

Azərbaycan Respublikasının Rusiya Federasiyası, o cümlədən Dağıstanla sıx əlaqələri var. Bu münasibətlərə din siyasəti də daxildir. Hələ 1996-cı ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev və Dağıstan Respublikası Dövlət Şurasının sədri Məhəmmədli Məhəmmədovun imzaladıqları Bəyannamədə ikitərəfli münasibətlərdə Dağıstanın tutduğu yer xüsusi vurğulanmışdır. Bundan əlavə, bu məsələ bir sıra ikitərəfli razılaşmalarda da öz əksini tapmışdır. Hazırda Azərbaycan və Dağıstan hökumətləri arasında sərhədyanı əməkdaşlıq və nəqliyyat təminatı məsələlərinə dair saziş layihəsi razılıq mərhələsinə çatıb. Eyni zamanda Dağıstanın və Azərbaycanın dövlət və siyasət xadimi Əziz Əliyevin anadan olmasının 110 illik yubileyinə hazırlıq işləri başlanıb.

Bütün bu əlaqələrdə din siyasətinə aid məsələlər mühüm yer tutur. Azərbaycan Respublikası, Rusiya Federasiyası və Dağıstan Respublikası hökumət nümayəndələrinin görüşlərində bu məsələlər dəfələrlə müzakirə olunub. Bu görüşlərin sayəsində Azərbaycan

Respublikası və Rusiya Federasiyası üçün İslam təşkilatları və pravoslav xristianları arasında daha əlverişli şərait yaranıb.

Dağıstan Respublikasındakı kilsələr Rus Pravoslav Kilsəsinin Bakı və Xəzəryanı yeparxiyasına daxildir. Bu yeparxiyanın yepiskopu Aleksandr təkcə ibadətlə, dini işlərlə deyil, həm də sülhəradıcı fəaliyyətlə məşğuldur.

Dağıstan Müsəlmanları İdarəsi ilə Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin münasibətləri böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu sahədə Qafqaz Xalqları Dinlərarası Şurasının həmsədri, hörmətli Şeyxülislam Allahşükür Paşazadənin xüsusi əməyi var. Biz hörmətli Şeyxülislamın 1997-ci ildə İmam Şamilin anadan olmasının 200 illiyi münasibəti ilə Mahaçqalada keçirilən şənliklərdə iştirakını və Dağıstana səfərini minnətdarlıq hissilə xatırlayırıq.

İslam təşkilatlarının nümayəndələri, o cümlədən Dağıstanın din xadimləri Azərbaycan Respublikasında dəfələrlə səfərdə olublar. Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin keçirdiyi bütün qurultay və konfranslarda Dağıstan Müsəlmanları İdarəsinin nümayəndə heyəti fəal iştirak etmişdir. Belə ki, 2005-ci ilin sentyabr ayında Dağıstan müftisi Əhməd Hacınin başçılıq etdiyi Dağıstan Respublikasının nümayəndə heyəti Bakıda keçirilən dini-siyasi ekstremizmə qarşı müqavimətə həsr olunmuş konfransa qatılmışdır. Həmin il Allahşükür Paşazadənin Şeyxülislam kimi fəaliyyətinin 25 illiyinə həsr olunmuş konfransda Dağıstan Respublikasının Dini İşlər üzrə Komitəsinin sədri və Dağıstan müftisi də iştirak etmişdir.

Hər il Həcc və Ümrə ziyarətlərinə gedən minlərlə dağıstanlı zəvvar tranzit ölkə kimi Azərbaycandan keçir. Dağıstanlı zəvvarların Həcc ziyarətinə göndərilməsinə kömək göstərən Azərbaycan hökumətinə və hörmətli Şeyxülislam Allahşükür Paşazadəyə öz minnətdarlığımızı bildirmək istərdim.

Dağıstanın şiə müsəlmanları üçün kadrların hazırlanması işində Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin göstərdiyi kömək bu sahədə əməkdaşlığın daha bir sübutudur. Həmçinin biz regionda dini-siyasi

ekstremizm əleyhinə mübarizədə Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin göstərdiyi səyləri yüksək qiymətləndiririk.

Heydər Əliyevin və Vladimir Putinin prinsiplial mövqələrinin nəticəsidir ki, dini şüarlarla pərdələnən terrorçularla mübarizə yüksək səviyyədə aparılmış və bu iş davam etməkdədir. Biz elə zənn edirik ki, Qafqazın dini rəhbərlərinin sülhpərvər fəaliyyəti ümumi siyasi sülhəratma prosesi üçün mənəvi təməl yaradır. Ölkəmizin prezidentlərinin - Heydər Əliyevin, indi isə İlham Əliyevin və Vladimir Putinin müdrik siyasətlərinin nəticəsidir ki, Azərbaycan Respublikasının və Dağıstan Respublikasının dini təşkilatları və dövlət orqanları arasında sıx əlaqələr qurulmasına nail olmuşuq. Buna baxmayaraq, indiki dövrdə mövcud problemlərin həlli üçün dövlət orqanlarının və dini təşkilatların səylərinin daha da artırılması tələb olunur. Fikrimcə, dövlətin konfessiyalarla bağlı siyasəti təkmilləşməli, onların mənəvi tərbiyə işində rolu artmalı və ekstremizmlə mübarizə gücləndirilməlidir.

Diqqətinizə görə çox sağ olun!

SEMYON İXİİLOV,
*Azərbaycan Dağ yəhudiləri
dini icmasının sədri.*

**Çox hörmətli konfrans iştirakçıları,
Əziz bacılar və qardaşlar!**

İcazə verin sizi Azərbaycan Dağ yəhudiləri dini icması adından «Heydər Əliyev və Azərbaycanda din siyasəti: gerçəkliklər və perspektivlər» mövzusunda keçirilən Beynəlxalq konfransın açılışı münasibəti ilə təbrik edim və salamlayım.

Bu gün Azərbaycanın paytaxtı - Allah tərəfindən qorunan, gündən-günə çiçəklənən və gözəlləşən, iqtisadi cəhətdən sürətlə inkişaf edən Bakı şəhəri konfrans nümayəndələrini qəbul edir. Bu konfransın mövzusu çox vacib və aktualdır.

Heydər Əliyev dahi insan olub. Onun yəhudilərə qarşı xüsusi bir münasibəti yox idi. O, bütün millətlərin nümayəndələrinə eyni münasibət göstərirdi.

«Çoxmillətlik - Azərbaycan Respublikasının ən böyük sərvətidir» - bu onun daimi sözü və yürütdüyü siyasət idi.

Mən dərin məmnunluq və məsuliyyət hissiylə Azərbaycanda və onun hüdudlarından kənarında olan yəhudi konfessiyasını təmsil edirəm. Bütün görüşlərdə, müxtəlif səviyyəli tədbirlərdə bütün dünyaya nümunə olan bizim ənənəvi konfessiyalar arasındakı qarşılıqlı hör-

mət və səbrdən böyük sevinc və fəxr hissi ilə danışırım. Təsdiq edirəm ki, Heydər Əliyev hər zaman bizim icmadakı işlərdən xəbərdar idi. O, bizim problemlərimiz və ehtiyaclarımızla yaxından maraqlanırdı. Yəhudiləri peşəkarlıqlarına görə yüksək qiymətləndirirdi. Qeyd edirdi ki, yəhudilər Azərbaycan xalqının ayrılmaz hissəsidirlər və onları heç kim, heç vaxt Azərbaycandan qovmayıb. Mühacirətlər postsovet məkanında istənilən səbəblərdən - müharibə, iqtisadi böhran, işsizlik, çoxuşaqlı ailələrdə çətin dolanışıq və s. baş verdiyi, amma yəhudilərə qarşı ədavətdən qaynaqlanırdı.

Əminəm ki, Heydər Əliyev fenomeni tədqiqatçılar tərəfindən öyrənilir və hələ gələcəkdə də öyrəniləcəkdir. Çünki bu gün hələ heç kəs bu şəxsiyyətin həqiqi böyüklüyünü dərk etmək iqtidarında deyil. Bunun üçün zaman lazımdır. Axı Azərbaycan tarixinin 1969-cu ildən günümüzə qədərki uzun bir dövrü Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır və tarixə də Heydər Əliyev dövrü kimi düşmüşdür.

Müqəddəs kitablar olan Tövrat, İncil və Quranda göstəriləndiyi kimi, dində məcburiyyət yoxdur. Azərbaycanda müsəlmanlarla çiyin-çiyinə yaşayan yəhudilər eyni, bərabər hüquqlara, azadlığa və öz dinlərinə etiqad etmək üçün bütün imkanlara sahibdirlər.

Azərbaycanda yaşayan və yəhudi dininə etiqad edən yəhudilər bu bərekətli və qədim torpaqlarda xoşbəxt, firavan yaşayırlar və Azərbaycan xalqının ayrılmaz hissəsidirlər. Əsrlərdən bəri Azərbaycanda yaşayan müxtəlif millətlərin oğul və qızları hər zaman birlikdə olmuş və öz paylarına düşən sevinc və kədərləri qardaşcasına bölmüşlər.

Biz - vahid Yaradanın məxluqları, vahid Azərbaycanın övladlarıyıq və yaxşı bilirik ki, yalnız birgə söylərimiz nəticəsində vahid və ümumi evimizdə xoşbəxtliyə və firavan həyata nail ola bilərik.

Bizi bu cür dostluğa və həmrəyliyə ölkədə demokratiyanın, tolerantlığın və vicdan azadlığının qarantı olan Azərbaycan Prezidenti Zati-Əliləri cənab İlham Əliyev çağırır.

Təsdiq edə bilərəm ki, Azərbaycanda dinlərarası əməkdaşlıq sahəsində arzu edilən bəhrəni verən və ibrətamiz nümunə olan nadir təcrübə toplanmış və zaman keçdikcə bu təcrübə artmaqdadır.

Arzu edirəm ki, bu xeyirxah ənənəni davam etdirərək Haqq-Təala adına müqəddəs məqsədlər üçün birgə söylərimizi daha da artıraraq, Əsas olan odur ki, bu söylər milli və dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bütün həmvətənlərimizə sülh və səadət bəxş etsin.

Mən Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinə, şəxsən onun sədri cənab Hidayət Orucova peşəkarlığına, bu möhtəşəm konfransın hazırlanmasına və təşkilinə görə təşəkkür etmək istəyirəm.

Çox sağ olun!

ALEKSANDR İŞEİN,
Rus Pravoslav Kilsəsinin
Bakı və Xəzəryanı
Yeparxiyasının yepiskopu.

TOLERANTLIQ - AZƏRBAYCANIN MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRİDİR

Azərbaycan öz mədəniyyəti, tarixi, adət-ənənələri və incə dini dünyu ilə fəxr etməyə layiq olan dövlətlərdən biridir. Hələ qədimdən Azərbaycanda müxtəlif dini konfessiyaların nümayəndələri yaşamışlar: Zərdüştlük, İudaizm, Xristianlıq və İslam. Tarixən Azərbaycan xalqı həmişə digər dinlərə qarşı dözümlülük nümayiş etdirmiş və onlara hörmətlə yanaşmışdır. Bu, Azərbaycan xalqının, onun mentalitetinin milli çalarındır.

Azərbaycanda Xristianlığın tarixi 2 minilliyi əhatə edir. Bu torpaqda Xristianlığın meydana gəlməsi İsa Məsihin səhabələrindən olan Varfolomey ilə bağlıdır ki, dini rəvayətlərə görə, o, 71-ci ildə yaralanmış və Bakıda vəfat etmişdir. Şəhərin mərkəzində, Qız qalasının yanında yaddaqalan yer mövcuddur ki, burada bu səhabənin qanı tökülmüş və bu yer 2 minillik ərzində xristianlar tərəfindən müqəddəs hesab olunmuşdur.

Məlumdur ki, Xristianlıq müasir Azərbaycan ərazisində bütün orta esrlər boyu geniş yayılmışdır. Lakin cənubi Qafqazın siyasi tarixi çox mürəkkəb və gərgin olduğundan, o vaxtkı Azərbaycan xalqının yaşadığı sarsıntıni Xristianlıq da keçirmişdir.

Xristianlıq öz inkişafının yeni impulsunu XIX - XX yüzilliklərdə tapmışdır. Bu dövrdə Azərbaycanın etnik-dini strukturu artıq özünün əsas hüduqlarını müəyyən etməyə başladı. Bu dövr üçün ölkədə sürətli iqtisadi inkişaf xarakterik idi ki, bunun da nəticəsində Bakı şəhəri qısa bir müddət ərzində kiçik şəhərdən böyük bir iqtisadi mərkəzə çevrildi. Belə ki, əgər 1897 - ci ildə burada 111 904 insan yaşayırdısa, 1913 - cü il üçün bu rəqəm ikiqat artdı. Bakı şəhəri əhalisinin dini xəritəsi də maraq kəsb edirdi. Bu dövrdə bir yerdə 76 965 - müsəlman, 76 927 - xristian, 9592 - yəhudi, 3801 - lüteran, 2902 - katolik, 4496 - sektant, 262 - köhnə təriqətçi yaşayırdı. Həmin illərdə Azərbaycanda məscidlər, pravoslav baş kilsələri, kiçik kilsələr, kixxa və sinaqoqlar, məbədlər fəaliyyət göstərmişlər. Məhz həmin illərdə Roma-katolik, lüteran və bir sıra protestant cəmiyyətləri formalaşmışdı. Bu göstərir ki, Azərbaycan hələ bu dövrlərdən başlayaraq çoxkonfessiyalı bir ölkə idi. Maraqlıdır ki, bu dövrdə tolerantlıq prinsipinə nəinki riayət olunurdu, hətta bu prinsip Azərbaycanda inkişaf edirdi. Məsələn, məlumdur ki, Bakıda yeni Aleksandr Nevski kafedral kilsəsi tikilən zaman bu tikilinin reallaşmasına həm müsəlmanlar, həm də yəhudilər maliyyə yardımı etmişlər. Müsəlmanların rəhbəri öz din-darlarına bu kilsənin tikilməsinə yardım çağırışı ilə müraciət etmişdir. Müsəlman qadınlar öz gümüş zinət əşyalarını metal zənglərə əlavə edilmək üçün verirdilər. Arxangel Mixail məbədi yanan zaman bir çox müsəlmanlar onun bərpasına köməklik göstərmişlər. Pravoslav ruhanilərinin suallarına isə belə cavab verildirdi: «Tanrının evi yanan şəhərə müsibət üz verib».

Xristianlıq tarixində Tağıyev kimi xeyriyyəçi və ictimai xadimin adı vardır ki, o, öz vəsaiti hesabına nəinki təkcə məscidlər, eləcə də bir neçə məbəd tikdirmiş və Azərbaycanda qadınların təhsil alması üçün şərait yaratmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın müsəlman və xristianları arasında həmişə hörmət və anlaşma hökm sürmüşdür. Buna bariz nümunə olaraq məşhur Naxçıvan xanı Hüseynağa xanın böyük knyaginya Elizaveta Fyodorovnanın abidəsinə münasibətini göstər-

mək olar. Məlumdur ki, knyaqına Qüdsdə dəfn olunmasını vəsiyyət etmişdi, lakin Uralda əzablı ölümə məruz qalmışdı. Şərqi Avropada XX əsrin siyasi hadisələri zəminində onu Qüdsdə dəfn etmək qeyri-mümkün idi. Məhz Hüseynağa xan onun vəsiyyətini həyata keçirmək zəhmətini öz boynuna götürmüş və onun Qüdsdə dəfn olunması üçün külli miqdarda vəsait sərf etmişdi. Əlbəttə ki, biz bu məşhur Azərbaycan siyasi və hərbi xadiminin adını böyük minnətdarlıq hissi ilə yad edirik. 2004 - cü ildə Elizaveta Fyodorovnanın cəsədi Bakı şəhərinə gətirilmiş və sitayiş məqsədi ilə Cen - Mironosets müqəddəs kilsəsinə qoyulmuşdur ki, bu da Azərbaycan xalqına böyük knyaqinya Elizaveta Fyodorovnanın xatirəsini saxlamaq üçün çəkdiyi zəhmətə görə Hüseynağa xanın timsalında hörmət əlaməti hesab olunurdu.

XX əsr bütün bəşəriyyətin dini, siyasi həyatına yeni çalarlar bəxş etdi. Çox təəssüflər olsun ki, Azərbaycanın milli-mənəvi dəyəri olan tolerantlığın inkişafına 17-ci illərin acınacaqlı hadisələri son qoydu və bunun da nəticəsində bizim həmvətənlərimiz özlərinin mədəni-dini köklərindən zorla ayrı salındı. Repressiyalara həm müsəlman, həm xristian, həm də yəhudi din xadimləri məruz qaldılar. Onların çoxu öz həyatlarını əzab-əziyyət içərisində başa vurdular. Belə ki, Bakıda fəaliyyət göstərən 17 pravoslav kilsəsindən yalnız 3-ü sökülməyə məruz qalmadı. Lakin bütün bu hadisələr müsəlman, xristian və yəhudilər arasında konfliktlərə səbəb olmadı. Onlar əvvəlki kimi bir yerdə dinc yanaşı yaşayırdı, gizli şəkildə öz dini mərasimlərini qeyd edir, o dövrdə dini məbəd sayılan yerlərə yığırdılar.

Allaha qarşı duran bu hökumət 70 il hökm sürdü. Azərbaycanın əldə etdiyi müstəqilliyi ilə ənənəvi konfessiyaların qorxusuz, açıq fəaliyyətinə yenidən imkan yarandı. Lakin müstəqil Azərbaycanın hələ ilk başlanğıcından konfessiyalararası münasibət öz möhkəmliyini yoxlamağa lüzum bilmirdi ki, bu, özünün təsdiqini keşməkeşli 90-cı illərdə tapdı. Bu dövrdə ağır siyasi, iqtisadi böhran hökm sürürdü. Mövcud olan konfliktlərə dini zəminlər üzərində qurulan konfrontasiyalar əlavə edən insanlar da tapılırdı. Bununla əlaqədar Şeyxülislam

Hacı Allahşükür Paşazadənin tutduğu mövqeyi qeyd etmək məqsəddəuyğundur. O, öz nüfuzu ilə dağıdıcı qüvvələr üçün əlverişli vasitə sayılan müxtəlif dini və milli konfliktlərin qızışdırılmasının qarşısını aldı. O, müntəzəm olaraq nəinki təkçə Pravoslav Kilsə ilə, eləcə də digər ənənəvi dini icmaların fəaliyyətində yaranan problemlərlə maraqlanırdı.

Ənənəvi dini icmaların nümayəndələri Dağlıq Qarabağ probleminin həllində, ədalətin və tarixi həqiqətlərin açıqlanmasında da az səy göstərmirlər. Belə ki, möhtərəm Şeyx dəfələrlə erməni-Azərbaycan konfliktini xristian-müsəlman konfliktinə kimi qələmə verilməsinə qarşı çıxmışdır. Onun qənaətinə görə, bu «kart» müəyyən siyasi qüvvələr tərəfindən iki konfessiya arasında vəziyyətin pisləşməsinə cəhd göstərmək üçün oynanılır. Bakı şəhərinin mərkəzində, hazırkı günə kimi erməni (əslində alban - red.) kilsəsinin qalması faktı da Azərbaycan xalqının genişürəkliyiindən və dini dözümlüliyündən xəbər verir. Azərbaycan və Ermənistan arasında gərgin münasibətlərin qızışdığı dövrdə Bakıda erməni kilsəsinin dağıdılması təhlükəsi yaranmışdı. Müsəlmanların rəhbəri Şeyxülislam təsirlənmiş gənclər tərəfindən dağıdılmaq təhlükəsi olan bu kilsəyə getdi və bu cəhdlərin qarşısını aldı. Din xadiminin digər məbədlərə olan bu münasibəti onun yüksək mənəvi mədəniyyətindən xəbər verir.

H.Əliyevin hakimiyyətə gəlməsi ilə Azərbaycanda həyatın stabilləşməsinə doğru istiqamət formalaşdı. O, stabilliyin möhkəmlənməsi işində tolerantlığı strateji cəhətdən mühüm istiqamətlərdən birinə çevirdi. 1994-95-ci illərdə H.Əliyev bizə öz mərasimlərimizi kilsələrimizdən xaricdə - daha geniş şəkildə keçirməyimiz təklifi ilə müraciət etdi. O vaxt bu bizə çox qəribə görünürdü, çünki iqtisadi və siyasi böhran dövründə belə mərasimlərin keçirilməsi bizim üçün çox çətin idi. Lakin H.Əliyevin yardımı ilə biz bu tədbirləri keçirdik. Get-gedə bu tədbirlər bizdə ənənəvi hal aldı və hər il keçirilməkdədir. Milad və Pasxa bayramları rəhbər dairələrin dəstəyi ilə artıq Azərbaycanda geniş şəkildə keçirilir. Bu bizim həyatımızın xarakterik cizgisinə çev-

rilmişdir. Bu məşhur sözlər H.Əliyevə aiddir: «Azərbaycan çoxmillətli dövlətdir və həm də çoxkonfessionaldır».

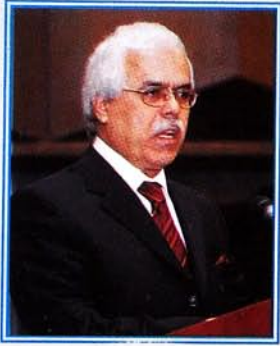
Buraya o, bunu da əlavə etmişdir ki, bu çoxmillətlik və çoxkonfessionallıq - bizim sərvətimizdir.

Doğrudan da, Azərbaycan mühitində müxtəlif millətlərin, etiqadların nümayəndələri var. Onların hamısı sülh şəraitində yaşayır, ümumi dil tapır və respublikamızda sülhün və əmin-amanlığın bərpası üçün əllərindən gələni edirlər. Azərbaycanın Konstitusiyasında hər bir dinin qanun qarşısında bərabərliyi haqqında bənd mövcuddur. Azərbaycanda müsəlman icmasının üstünlük təşkil etməsinə baxmayaraq, Azərbaycan rəhbərliyində müsəlmanlarla yanaşı, xristian və yəhudi təriqətlərinin nümayəndələrinin olması faktı da buna bariz nümunədir. Bunlar arasında bütün səlahiyyətli orqanlar: Prezident Aparatı, Milli Məclis və eləcə də digər dövlət strukturlarını misal göstərmək olar.

XXI əsr - stabilliyin və tolerantlığın möhkəmlənməsi əsri hesab olunur. Məşhur din xadimlərinin Azərbaycana gəlməsi buna bariz nümunədir. Belə ki, XXI əsrdə Moskva və bütün Rusiya Patriarxı II Aleksis artıq iki dəfə Azərbaycana gəlmişdir. Gürcü Pravoslav Kilsəsinin başçısı Katalikos Patriarx II İliya iki dəfə Azərbaycanda olmuşdur. 2002-ci ildə Roma Papası II İohann Pavel Azərbaycana gəlmişdir. Bu gəlişlər Azərbaycanın təcrübə və nümunələrinin müxtəlif insanları cəlb etdiyindən xəbər verir, burada müxtəlif millətlər və din nümayəndələri arasında yaranan münasibətlərdən qürur və hörmət hissi duyulur.

Çox yaxşı olardı ki, dünya ictimaiyyəti - diplomatlar və jurnalistlər qismində Azərbaycanda olan müxtəlif xalqlar və konfessiyalar haqqında həqiqət öz qiymətini alsın. Eləcə də bu qiymət Azərbaycanın dünya dövlətləri içində layiqli yer tutmasına xidmət etsin, xalqlar və bütün dünya bilsin ki, Azərbaycan qəti şəkildə müxtəlif millətlərin və dini nümayəndələrin birgə yaşaması üçün yeni və fərvan həyat qurmaq niyyətindədir.

XALİD ERƏN,
*İslam Konfransı Təşkilatının
 İslam Tarixi, Mədəniyyəti və
 İncəsənətini Araşdırmalar
 Mərkəzinin rəhbəri,
 elmlər doktoru.*

İSLAM ÖLKƏLƏRİ ARASINDA ƏLAQƏLƏRİN İNKİŞAFINDA DİN VƏ MƏDƏNİYYƏTİN ROLU

Dünya tarixinə adını qızıl hərflərlə yazdırmış liderlərdən biri olan mərhum Heydər Əliyevin ölkəsi üçün göstərdiyi xidmətlərin nəticəsi siyasət, iqtisadiyyat, mədəniyyət, elm və təhsil sahələrində özünü həm milli, həm də beynəlxalq səviyyədə göstərmişdir. Avrasiyanın bu dəyərli dövlət adamı ölkəsinin müstəqillik və inkişaf yolunda böyük addımlar atdığı bir vaxtda bütün sahələrə dair işləri ölkə daxilində olduğu kimi, beynəlxalq səviyyədə də həyata keçirmişdir. Bu baxımdan O, İslam Konfransı Təşkilatı (İKT), xüsusilə də bu təşkilatın tarix, incəsənət və mədəniyyət sahəsində tədqiqatlar aparan qurumu kimi İslam Tarixi, Mədəniyyəti və İncəsənətini Araşdırmalar Mərkəzi (İRCİCA) ilə əlaqələr qurulmasını təmin etmişdir. Adı çəkilən Mərkəzin rəhbəri kimi, üzərində durmaq istədiyim məqamlar xüsusilə İKT ilə əlaqələrin bu istiqaməti ilə bağlıdır. Heydər Əliyevin bu sahə ilə əlaqədar fəaliyyətini bir daha qeyd etmək üçün mənə verilmiş imkana görə bu konfransı təşkil edənlərə təşəkkür edirəm.

Azərbaycan Respublikası müstəqilliyini əldə etdikdən dərhal sonra, 1991-ci ildə İKT-yə üzv qəbul olunmuşdur. Dörd qitədə 57 üzvü olan təşkilatımızın siyasi, iqtisadi və mədəni olmaqla üç əsas sahə

üzrə fəaliyyətində Azərbaycanın rolu və çəkisi o gündən bu yana getdikcə artmışdır. Azərbaycanla əlaqələr bu gün də eyni bünövrə üzərində inkişaf edir. Mərkəzimizin Azərbaycan ilə əlaqələri hələ Azərbaycan Təşkilata üzv olmamışdan əvvəl başlamışdır. Bu əlaqələr universitetlər, mədəniyyət ocaqları vasitəsilə qurulmuşdur. Bu əlaqələrin tarixçəsini yada salsaq, hələ ötən əsrin 80-ci illərində Mərkəzin o dövrdə baş direktoru və indi İKT-nin baş katibi olan professor Ekmələddin İhsanoğlunun Azərbaycana səfər etdiyini görürük. O, müstəqillik dövründən, Azərbaycanın Təşkilata üzv olmasından sonra da - bu dəfə 1992-ci ilin noyabrında - İKT-dən olan nümayəndə heyətinin tərkibində buranı ziyarət etmişdir.

1990-cı ilin mayında Azərbaycandan iki professor İRCİCA-ya gəldi və Azərbaycandakı tarix və mədəniyyət araşdırmaları, tarixi əlyazmalar və arxiv kolleksiyaları mövzularında mühazirələr oxudular. Bundan əlavə, İRCİCA-nın 1990-cı ildə təşkil etdiyi köhnə kitablar və arxiv sənədlərinin restavrasiyası mövzusunda Azərbaycanlı mütəxəssislər iştirak etdilər. 1996-cı ildə Azərbaycanın mədəniyyət naziri İRCİCA-da oldu. Bu əlaqələrdə əsas dönüş Prezident Heydər Əliyevin 9 may 1997-ci ildə İRCİCA-nı ziyarət etməsindən sonra yarandı. «İslam sivilizasiyası Qafqazda» adlı simpoziumun Azərbaycanda təşkil edilməsi fikrini Prezident Heydər Əliyev cənabları müsbət qarşıladı və bu sahədə ilk olan bu simpozium Prezident Heydər Əliyevin yüksək himayəsi altında 9-11 dekabr 1998-ci ildə Bakıda keçirildi. Simpoziumun təşkili ilə bağlı Azərbaycanda yaradılmış Təşkilat Komitəsi hökumətin və dövlət qurumlarının ən yüksək səlahiyyətli şəxslərindən ibarət idi. Bu simpoziumda Prezident Heydər Əliyev geniş nitq söylədi. On ölkədən qırx mütəxəssis bu iclasa referatlar təqdim etdi. Simpoziumun mövzularını xatırlamaq, mənim çıxışımın məzmunu baxımından da vacibdir. Mövzular bunlar idi: Qafqazda İslam mədəniyyətinin inkişafı, Qafqazda maddi və mədəni İslam abidələri, İslam mədəniyyəti və modernlik.

Simpozium üçün bu mövzuların seçilməsi çox vacib idi. Bu mövzular tarixdən gələn İslam mirası ilə günümüzün dəyərlərinin vəhdə-

tini əks etdirməklə yanaşı, cənab Heydər Əliyevin beynəlxalq əlaqələr sahəsində gələcək planlarını və xüsusilə bu sahəyə baxışını göstərirdi. Bu mövzunun üzərində bir az ətraflı durmaq istərdim.

Şübhəsiz ki, din mədəniyyətin vacib bir parçasıdır və mühüm təyinedicisidir. Cəmiyyətin simasını müəyyən edən ünsürlərdən biri də dindir. Digər tərəfdən, millətlərarası əlaqələr üçün ən təsirli kanallardan və mövzulardan biri mədəniyyətdir. Günümüzdə sosioloji tədqiqatların nəticələri göstərir ki, dünya əhalisinin böyük bir qismi dini mədəni və ictimai həyatın ən labüd ünsürü kimi görür. Eyni dinə mənsub cəmiyyətlər arasında olduğu kimi, müxtəlif din və mədəniyyətləri təmsil edən insanlar arasında əlaqələr də bəşəriyyətin başlanğıcından mövcud olmuşdur. Lakin bu əlaqələr hazırda, xüsusilə 1990-cı ildən sonra həm həcm və sıxlıq baxımından daha çox artmış, həm də mahiyyəti və rolu dəyişmişdir. İnformasiya və kommunikasiya texnologiyaları sayəsində millətlər arasındakı əlaqələrdə informasiya axını, demək olar ki, maneəsiz və daha da sürətli hala gəldiyindən millətlərarası əlaqələrdə də mədəni fəaliyyətlər əvvəlkinə nisbətən artmış və şaxələnməmişdir. Bu məsələdə beynəlxalq mədəniyyət ocaqlarında millətlərin daha sıx iştirakının da köməyi olmuşdur. Bu fəaliyyət geniş şəkildə iki qrupa bölünə bilər. Birincisi, əlaqələrin birbaşa həyata keçirildiyi elm, turizm, mətbuat kimi mədəniyyətlə birbaşa əlaqəsi olan sahələrdəki təcrübi əməkdaşlıqdır, ikincisi isə, ölkələr arasındakı əlaqələrin zəmininin möhkəmləndirilməsi üçün həyata keçirilən mədəni görüşlər, siyasi və ictimai elmi tədqiqatlardır. Müasir dövrümüzdə mədəni və mədəniyyətlərarası dialoq adı altında keçirilən görüş və müzakirələr xüsusilə son on il ərzində beynəlxalq əlaqələr sahəsində ayrıca bir tədqiqat sahəsinə çevrilmiş və geniş ədəbiyyat fondu yaranmışdır. Bu sahədəki işlər birbaşa İRCİCA-nın fəaliyyət sahəsinə daxildir.

Bu günə qədər olan təcrübəmizdə mədəniyyətlərarası dialoq sahəsində iki ölçü, yaxud iki imkan olduğunu görürük. Bunlardan birincisi, müştərək mədəniyyət ünsürlərinin meydana çıxması, ikincisi isə, fərqli məqamları nəzərdən keçirərək bunlardan əmələ gələn mə-

dəni müxtəlifliyin mədəni zənginlik olaraq ortaya qoyulmasıdır. Bunların ikisi dialoq üçün müsbət faktordur. Müasir dövrümüzdə mədəniyyətlərarası əlaqələrdə hər iki formatı gözə keçirmək lazımdır. İKT-də bu vəzifəni İRCİCA yerinə yetirir. Beynəlxalq əlaqələrdə din və mədəniyyət sahəsinin üstünlük qazanmasına kömək edən başqa bir səbəb xüsusilə 90-cı illərdən etibarən fərd kimi insana, fərdin subyektiv dəyərlərinə və bunlardan dini və mədəni dəyərlərə hörmət edən sistemlərin qurulmasıyla yanaşı, din və mədəniyyət anlayışının və bunların ifadəsi olaraq mədəni simaların daha çox gözə çarpması olmuşdur. Bu, bütün dünyada müşahidə edilən inkişafdır. Bu inkişafın bütün din və mədəniyyətlərin bir yere toplaşdığı Orta Şərqi, Balkan yarımadası və Orta Asiya kimi regionlarda daha sürətlə getməsi təbiidir. Ona görə də, bu regionlarda mədəniyyətlərarası əlaqələr onların gələcəyi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu ərazilər İKT-yə üzv ölkələrin daxil olduqları regionlar olduğu üçün İRCİCA fəaliyyətini planlaşdırarkən həmin məqamı nəzərə alır. Nəticədə isə Mərkəzimiz bu regionlarda yaşayan müsəlman xalqların mədəniyyətinə və mədəni mirasına tarix və müasirlik prizmasından baxaraq, onlara xüsusi dəyər verir. Mədəniyyət və incəsənət sahəsində fəaliyyət, sadəcə, yuxarıda qeyd etdiyim kimi, müxtəlif mədəniyyətliliyi bir dəyər kimi ortaya çıxarmaqla kifayətlənmir, eyni zamanda mədəniyyətlərarası əlaqələrin inkişafına kömək edir. Bunu nəzərə aldıqda ortaq din, ortaq mədəniyyət bünövrəsi üzərində yaradılan yeganə beynəlxalq təşkilat kimi İKT-nin və onun mədəni qurumu İRCİCA-nın rolu ortaya çıxır.

Bu cəhətdən möhtərəm Heydər Əliyevin Azərbaycanın İKT tərkibində aktiv rol oynamasına şərait yaratması, xüsusilə bu fəaliyyətin İRCİCA ilə birlikdə elmi işlərlə başlaması, həqiqətən də, Azərbaycanın İslam ölkələri ilə əlaqələrində və bu ölkələrlə birlikdə həyata keçiriləcək digər mədəniyyətlərlə dialoqun bütün sahələrində aktiv iştirak üçün atılmış uzaqqöhrən bir addımdır.

Heydər Əliyevin istər Avrasiya regionunda, istər İKT-da, istərsə Azərbaycan Respublikasının üzv olduğu digər regional təşkilatlarda əməkdaşlıq fəaliyyətinə yüksək diqqət göstərməsi, şəxsi dəstəyi və

təşəbbüsləri XXI əsrin çox mədəni və çoxformatlı mühitində dini və mədəni ünsürlərlə lazımi dəyərləri verən bir siyasətin nümunəsidir. Bu, müasir düşüncəyə əsaslanan siyasət olmuşdur.

Möhtərəm Heydər Əliyevin açdığı cığırda təşkilatımızla inkişaf edən əlaqələr Azərbaycan Respublikasının Prezidenti hörmətli İlham Əliyevin İKT-nin məqsəd və fəaliyyətinə verdiyi dəstək və diqqətin sayəsində getdikcə möhkəmlənmişdir. Azərbaycan Respublikası 2006-2007-ci illərdə təşkilatımızın nazirlər səviyyəsində iki konfransına sədrlik edir, çünki məlum olduğu kimi, iyunda xarici işlər nazirlərinin 33-cü konfransı və sentyabrda turizm nazirlərinin 5-ci konfransı Bakıda keçirilmişdir. Bu konfransların qərarları çərçivəsində İslamda dini və mədəni tədqiqatlar, turizm əlaqələri və buna yaxın olan tarix, mədəniyyət və sənət tədqiqatları ilə bağlı İRCİCA-nın həyata keçirdiyi bir çox layihə mövcuddur və bunlarla Azərbaycanın yaxın əlaqəsinin və layihələrdə iştirakı bizim üçün qürur mənbəyidir.

2005-ci ilin noyabrında İRCİCA-nın 25 illik yubileyi münasibətilə təşkil olunan İslam Ölkələri Mədəniyyəti Həftəsində konsertlər, folklor tamaşaları, rəsm və tətbiqi sənət sərgiləri təşkil olunmuşdu və Azərbaycan bu tədbirlərin hər birində aktiv iştirak etmişdir. Gələn yay İstanbulda keçirəcəyimiz Mədəniyyət Festivalında Azərbaycan da iştirak edəcəkdir. İslam ölkələrinin ortaq din və ortaq mədəniyyət mirası üzərində həyata keçirilən bu tədbirlərin beynəlxalq əlaqələrə göstərdiyi müsbət təsir açıq şəkildə müşahidə edilir. Bu əməkdaşlığın daha da möhkəmlənəcəyinə inanıram.

Möhtərəm Heydər Əliyevin çoxdinli, çoxmədəniyyətli bir dünyada xüsusilə din və mədəniyyət sahəsindəki əlaqələrin genişlənməsinə zərurətin olacağını əvvəlcədən sezərək aydınlatdığı üfüqlər bu gün də eyni genişlikdə qarşımızda açılır. Buna görə, onu bir daha ehtiram və minnətdarlıqla yad edirəm.

KLADİO QUDJEROTTİ,
Müqəddəs Taxt-Tacın (Vatikan)
Azərbaycandakı apostolik nunsisi.

ROMA PAPASININ BAKIYA SƏFƏRİ MÜSTƏVİSİNDƏ HEYDƏR ƏLİYEVİN DİNƏ BAXIŞI

Hörmətli konfrans iştirakçıları!

İlk öncə mənə bu yüksək səviyyəli tədbirə dəvət etdiyinə görə Azərbaycan hökumətinə dərin təşəkkürümü bildirirəm.

Vaxt məhdudiyətini nəzərə alaraq çıxışında Heydər Əliyevin din, xüsusilə katolik inancı və onun təsiri barədə fikirlərinə toxunmaq istərdim. Mən məruzəmdə Heydər Əliyevin 2002-ci ildə Roma Papası II İohann Pavelin Bakıya səfəri zamanı çıxışına əsaslanacağam. Papanın çıxışı bir daha nəzərdən keçirilsə, onun mərhum Prezidentlə həmfikir olduğunu görmək olar.

H.Əliyev Roma Papasını katolik kilsəsinin sərhədlərindən kənara çıxan, bütün xalqlara və dinlərə açılan universal dəyərlərin müjdəçisi kimi xüsusi qiymətləndirib. O, Roma Papasına bu sözlərlə müraciət etdi: «Siz müasir dünya tarixində mühüm rol oynayan şəxsiyyət, dahi humanistsiniz, dinindən, irqindən, milli, ictimai və siyasi məsuliyyətindən asılı olmayaraq, bütün insanlara xidmət göstərməyi öz həyat idealınıza çevirmisiniz. Və məhz buna görə sizin yolunuz yalnız katolik xristianlar yaşayan bölgələrdən yox, bütün dinlərin, mə-

dəniiyyətlərin, ümumiyyətlə, bütün insanların olduğu yerlərdən keçir. Bu gün bu yol sizi Azərbaycan torpağına gətirib».

Hava limanında Roma Papasını salamlayan H.Əliyev öz çıxışında qeyd etdi ki, bu universal məqam Roma Papası II İohann Pavelin təmsalında xüsusi olaraq üzə çıxır. O, hesab etdi ki, Papanın Azərbaycana səfəri məhz onun «universallığı» baxımından əlamətdar hadisədir. Azərbaycan Şərq və Qərb, İslam və xristianlıq arasında «körpü rolunu» oynayır. Onun sözlərinə görə, «Azərbaycan xalqı özünəməxsus və nadir mədəniyyət yaradıb. Bu mədəniyyətin əsasında İslam və Xristian sivilizasiyalarının sintezi dayanır».

Bu mənada Azərbaycan Roma Papası ilə eyni funksiyaları yerinə yetirir. Papa bütün xalqları və müxtəlif mədəniyyətləri birləşdirməyə çalışır. Qərbə, xüsusilə Avropaya yönəlmiş Azərbaycan belə sintezin canlı nümunəsidir. H.Əliyev Avropa ilə «birliyi» belə xarakterizə edir: «Keçmişin qalıqlarından imtina edərək biz demokratik islahatlar yoluna qədəm qoymuşuq. Yoxsulluqla mübarizə aparırıq, insan haqqlarını, o cümlədən əsas hüquq və azadlıqları qorumağa çalışırıq».

Bu, elə bir təəssürat yarada bilər ki, guya öz köklərimizdən imtina edib yeni mədəni müstəmləkəçiliyin qabağında könüllü şəkildə təslim oluruq. Prezident bu məsələni belə dəqiqləşdirir: «Biz öz adət-ənənələrimizdən ayrılmayaraq, milli simamızı itirmədən tarixi seçimimizi etdik və Qərb dünyasına, onun humanist və müasir dəyərlərinə üz tutduq». Bu, çox vacib və lazımı dəqiqləşdirmə idi.

H.Əliyevin dediyinə görə, milli dəyərlərimizin Qərbin ən müsbət dəyərləri ilə qovuşması «kökləri Avropaya gedib çıxan yeni ideyaları əxz etməkdə həmişə əsas yerlərdən birini tutmuş Azərbaycan xalqının tarixi təbiətinə uyğundur. Bu, xüsusilə elm, təhsil və mədəniyyət sahəsində özünü göstərir. Bu gün biz haqlı olaraq fəxr edirik ki, müsəlman Şərqində ilk dəfə olaraq Azərbaycanda yeni tipli məktəblər, demokratik mətbuat açılmış, qadınlara təhsil, seçmək və seçilmək hüququ verilmiş və 1918-ci ildə İslam dünyasında ilk Avropa tipli dövlət olan Azərbaycan Demokratik Respublikası yaranmışdır».

H.Əliyev həmçinin sözlərini davam etdirərək bildirdi ki, katoliklər də bu baxımdan «Bakının ictimai-mədəni həyatında vacib rol oynayırdılar, onlar xüsusilə səhiyyə, mədəniyyət və memarlıq sahəsində dərin izlər qoyublar və bunu biz indi də böyük minnətdarlıqla xatırlayırıq».

Buna görə də mərhum Prezidentin qeyd etdiyi «dini dözümlülük» Azərbaycanın «dinlərin, dillərin və mədəniyyətlərin birgəyaşayış yeri» olmasından irəli gəlir.

Düşünürəm ki, bu məqamı xüsusi qeyd etmək lazımdır. Çünki adi dini dözümlülük məqsədəuyğun, yaxud taktiki addım kimi görünə bilərdi. Amma Prezident üçün bu, Azərbaycan mədəniyyətinin tarixinə məxsus bir xüsusiyyətdir. Ona görə də, bundan imtina etmək milli xüsusiyyətə xəyanət etmək deməkdir. Bu fikirdə mən yalnız geniş və dərin təfəkkürü yox, eyni zamanda ölkənin gələcəyi naminə vacib istiqaməti görürəm və bu istiqamət H.Əliyevə görə dini sahədə «katoliklərin digər dini icmalar kimi bütün hüquq və azadlıqlardan istifadə edə bilməsində» özünü göstərir.

Belə ümumi yanaşmanın konkret nümunəsi kimi H.Əliyev 1912-ci ildə tikilmiş və stalinizm illərində dağıdılmış «Müqəddəs Məryəm» katolik kilsəsini göstərir. Təsadüfi deyil ki, O, Papanın Bakıya səfərindən öncə ona bildirdi ki, həmin kilsənin bərpası üçün yer ayrılıb. Bu, H.Əliyevin Azərbaycan üçün ənənəvi olan dözümlülük və qarşılıqlı anlaşma yolu ilə bundan sonra da addımlamaq istəyini bir daha təsdiqləyir. Təsadüf deyil ki, növbəti gün Roma Papası öz moizəsində H.Əliyevin bu səxavətli hərəkətini qeyd etdi və dedi ki, bu «sevinc, ümid zamanıdır və bunun işarəsi ayin bitdikdə gələcək kilsənin müqəddəsləşdirəcəyim birinci daşdır».

Bu kilsənin tikintisi Prezident İlham Əliyevin sayəsində bu günlərdə sona çatıb. O, vaxtında verilən tapşırıqları ilə Azərbaycan hökumətinin köməyini tezləşdirdi ki, atası tərəfindən düşünülmüş bu azadlıq rəmzinin tikintisi qısa vaxtda bitsin.

Bir faktı xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, Şeyxülislam Hacı Allahşükür Paşazadə Azərbaycan müsəlmanları adından bu kilsənin tikinti-

sine müəyyən məbləğdə vəsait ayırır. Bu alicənab hərəkət reallığı bütün sözlərdən daha aydın əks etdirir.

II İohann Pavel 2004-cü il noyabrın 18-də Azərbaycanın dini başçılarının Vatikanə əlamətdar səfəri zamanı mərhum Prezident Heydər Əliyevin Azərbaycanın həyat məhvəri olan dini dözümlülük haqqında danışıarkən özünün keçirdiyi fərəh hissini xatırladı.

Məhz Bakıda Roma Papası tarixi əhəmiyyətli sözlərini dedi: «Biz tolerantlığı hər bir sivilisasiyanın ilkin dəyəri kimi dərk və qəbul edən bu ölkədən bütün dünyaya demək istəyirik: İlahi uğrunda bu qədər müharibələr aparmaq yetər! Onun müqəddəs adını ləkələmək kifayətdir! Mən Azərbaycana sülh müjdəçisi kimi gəlmişəm. Nə qədər ki, səsim var, qışqıracağam: Allah uğrunda, sülh! Söz sözə birləşsə, insanların qəlbine toxuna bilən, nifrəti yox edən, ürəklərə hakim olan xor, simfoniya yaranacaq».

Vatikanda Azərbaycanın dini başçıları ilə görüş zamanı Papa xatırladı: «Prezident Heydər Əliyevin vəfat etdiyini biləndən sonra mən dua edərkən onun ruhunu Tanrıya həvalə etdim, necə ki, indi yeni Prezident İlham Əliyev və bütün Azərbaycan xalqına görə dua edirəm və onlara sülh və əmin-amanlıq arzulayıram».

Bir müddətdən sonra II İohann Pavel də ilahi əbədiyyətə qovuşmaq üçün bu dünyanı tərk etdi. Qoy onun rəsmi şəkildə dediyi bu sonuncu sözləri Azərbaycan xalqına və torpağına ən xoş arzuları olsun.

HÜSEYN AVNİ KARSLIOĞLU,
Türkiyə Respublikasının
Azərbaycandakı səfiri.

Hörmətli Sədr,
Hörmətli Şeyxülislam, nazirlər, millət vəkilləri, müxtəlif dinlərin mənsubları və dəyərli elm adamları!

Mənim ələməimdə Ümummilli Lider Heydər Əliyevin xüsusi bir yeri var. Çünki mən onu şəxsən tanıyan az sayda insanlardan biriyəm və onun siyasətini, xüsusilə xarici və iqtisadi siyasətini bir diplomat kimi yaxından izləmişəm. Ancaq etiraf edirəm ki, bu böyük insanın din siyasətini bu konfransa qədər izləyə bilməmişdim. Belə bir konfransın keçiriləcəyini və orada çıxışımın nəzərdə tutulduğunu bildikdən sonra Ümummilli Lider Heydər Əliyevin din siyasəti ilə bağlı fikirlər söylədiyi kitabları, yazıları araşdırdım. Həmin kitabları oxuduğum zaman ona olan hörmətim daha da artdı. Çünki, gördüm ki, Heydər Əliyev yetişdiyi və qəlbinə qədər gedib çıxdığı sovet sistemini analiz etmiş və bu sistemdə yaşayan insanların mənəvi aclığını görə bilməmişdi.

O, təməlini qoyduğu Azərbaycan Respublikasının dünyəvi dövlət olduğunu söyləmiş, eyni zamanda «Biz dindən ayrı deyilik» -bəyanatını vermişdi. Bu söz mənə çox böyük təsir göstərdi. Mənə görə, Heydər Əliyev dünyəvilik anlayışını ən gözəl başa düşən və izah edə bilən nadir liderlərdən biridir. Bu baxımdan O, müasir dövrdə istər re-

gionumuz, istərsə də digər dünya ölkələri üçün nümunə sayılacaq bir örnek qoymuşdur.

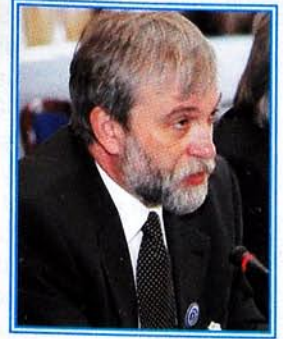
Ümummilli Lider Heydər Əliyev dövlətin dünyəvi olduğunu söyləyirdi, lakin hər bir kəsin müsəlman, xristian, yəhudi, buddist və ya başqa bir dinin mənsubu olmasını, yəni inancın zəruriliyini vurğulayırdı. Bu o deməkdir ki, Azərbaycan dünyəvi dövlətdir, amma inanclara hörmətlə yanaşır. Təəssüf ki, bir çox müsəlman ölkələri hələ də bu fərqi görə və tətbiq edə bilməyib. Bu baxımdan mən Azərbaycanı təbrik edirəm. Fikrimcə, onun Milli Lideri bu sahədə iz qoyub.

Mərhum Heydər Əliyev müsəlman idi, ancaq bütün inanclara -istər xristianlığa, istər yəhudiliyə, istərsə də digər dinlərə hörmətlə yanaşmışdır. Bu o deməkdir ki, kim olunuz-olun, Azərbaycan hər birimizin vətənidir. O, bu mövqeyi ilə sanki Osmanlının da tolerantlığını ortaya qoyur və eriqad azadlığının təmin edilməsini vurğulayırdı. O, həmçinin Azərbaycan cəmiyyətinin müsəlman bir cəmiyyət olduğunu önə çəkir və belə deyirdi: «Biz heç vaxt imanımızdan, dinimizdən uzaqlaşmaya- caq və bu mənəvi mənbələrimizdən istifadə edərək gələcəyimizi qura- cağıq». Bu sözlər mənə çox böyük təsir göstərdi.

Deyləsi çox sözüm var, lakin vaxt məhdudiyətini nəzərə alıb çıxışımı bitirirəm və belə bir konfransın təşkilinə görə cənab Hidayət Orucova dərin təşəkkürümü bildirirəm.

Diqqətinizə görə təşəkkür edirəm.

VASİLİ İSTRATOV,
Rusiya Federasiyasının
Azərbaycandakı səfiri.

Mənə söz verdiyinizə görə sizə təşəkkürümü bildirirəm. Bu tədbirdə iştirak etmək mənim üçün böyük fəxrdir və bundan sevinc hissi duyuram. Konfransın yüksək səviyyədə keçirilməsinə görə təşkilatçılara təşəkkür edirəm. Çünki bu, çox mühüm tədbirdir.

Azərbaycan qonşuları üçün də tolerantlıq baxımından nümunədir. Bu sahədə Heydər Əliyevin gördüyü işlərdən artıq bir neçə nəfər danışdı. Bu işlərin nəticəsidir ki, Azərbaycanda yaşayan bütün xalqların nümayəndələri ənənəvi dini etiqadlarını qoruyub saxlamışlar və bu gün də onlar sərbəst ibadət etmək imkanındadırlar.

Azərbaycanda hər bir vətəndaşın dini etiqad azadlığı dövlət tərəfindən qorunur. Bu işdə dövlət vətəndaşlarına zəmin durur və lazımı dəstəyini əsirgəmir. Azərbaycan dövləti çətin dövrlərində belə - 90-cı illərin əvvəllərində və ortalarında - vətəndaşlarının bu sahədə olan ehtiyaclarını təmin edib və onlara lazımı yardım göstərib.

Azərbaycanda mövcud olan tolerantlıq barədə danışarkən onu da vurğulamaq lazımdır ki, bu ölkədə hər bir dini etiqada dərin hörmət bəslənilir. Bu işə xalqın neçə əsrlər boyu qorunub saxlanılan ənənələri ilə sıx bağlıdır. Unutmaq olmaz ki, yaxın keçmişdə ölkədə uzun müddət ateizm ideyaları təbliğ olunub və hökm sürüb. O zaman nəinki dinə hörmət, hətta ona qarşı dözümlülük belə dövləti cinayət kimi qiymətləndirilirdi. Bunu unutmaq olmaz, çünki biz hamımız belə

bir şəraitdə yaşamışdır. Sovet İttifaqında mövcud olan bütün dinlərə münasibət məhz belə idi.

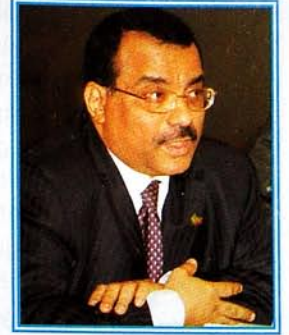
İndi isə vəziyyət tamamilə dəyişib. Təbii ki, yeni normal mühitin yaranmasında Heydər Əliyevin böyük rolu olub. Bu sahədə Şeyxülislam Allahşükür Paşazadənin də xidmətlərini qeyd etmək vacibdir. Belə ki, onun gördüyü işlərin yenidən qurulan azad dövlətdə dinə qarşı hörmət və tolerant münasibətin qorunub saxlanılmasında böyük rolu olmuşdur. Qeyd etmək istəyirəm ki, belə bir siyasət hazırda da öz axarı ilə davam edir.

Son səkkiz ay ərzində burada səfir kimi çalışdığım müddətdə Azərbaycanda müxtəlif dini icmaların fəaliyyətini müşahidə etmək imkanı qazanmışam. Əlbəttə, mən Rus Pravoslav kilsəsini də nəzərdə tuturam. Mənim Azərbaycanda molokanların necə yaşadığı barədə də məlumatım var. Semyon Borisoviçin köməyi ilə Qırmızı Qəsəbəyə də səfər etdim və burada yaşayan dağ yəhudilərinin vəziyyəti ilə tanış oldum.

Fürsətdən istifadə edərək bu günə təsadüf edən bayramları münasibəti ilə yəhudi din xadimlərini təbrik edirəm.

Çıxışımın sonunda Azərbaycandakı mövcud siyasətin gələcəkdə də davam etdiriləcəyinə ümüdvər olduğumu bildirirəm və Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinə ölkədə tolerantlıq mühitinin daha da möhkəmləndirilməsi işində uğurlar arzulayıram. Çox sağ olun.

ƏLİ HƏSƏN ƏHMƏD CƏFƏR,
Səudiyyə Ərəbistanı Krallığının
Azərbaycandakı səfiri.

Mərhəmətli, rəhmli Allahın adı ilə! Həmd olsun Allaha - ələmlərin Rəbbinə.

**Hörmətli dostlar, əziz qonaqlar,
hörmətli Şeyx həzrətləri Allahşükür Paşazadə, cənab Hidayət Orucov və bütün konfrans iştirakçıları!**

Hamınızı salamlayıram və şübhə etməyirəm ki, bu konfrans böyük əhəmiyyət kəsb edir. Həmçinin, konfrans «Heydər Əliyev və Azərbaycanda din siyasəti: gerçəkliklər və perspektivlər» kimi mühüm bir ad daşıyır.

Sizi belə bir konfransın keçirilməsi münasibəti ilə təbrik edir və Allah-Təaladan Azərbaycan Respublikasının seçdiyi bu tolerantlıq yolunda mühüm nailiyyətlər əldə etməsini diləyirəm.

Şübhə yoxdur ki, Azərbaycan dövləti müxtəlif dinlərin nümayəndələrinin öz ayin və mərasimlərini tam sərbəst şəkildə icra etmələrini təmin edir. Bu münasibətlə də sizi təbrik edirik.

Hörmətli Şeyx həzrətləri Allahşükür Paşazadənin burada «Bibiheybət» və digər məscidlərin tikintisi və genişləndirilməsi ilə bağlı dediklərini bir daha xüsusi sevinc və fərəh hissi ilə qeyd etmək istədim. Bu, çox yaxşı bir əlamətdir. Bunun nəticəsində Azərbaycanda

öz dini ayinlərini icra edən müsəlman qardaşların sayı günü-gündən artmaqdadır. Lakin bu cür tədbir və layihələrin daha çox olmasını arzulayıram. Bakıda müsəlman qardaşların cümə günlərində və Ramazan bayramında namaz qıldıklarını görə bilirik. Hətta məscidlərin azlığına və kiçik olmasına görə bir çoxlarının məsciddən kənarında ibadət etdiyinin şahidi də olmaq mümkündür.

Allah-Təaladan cənab İlham Əliyevin din sahəsində apardığı müdrik siyasətin daim uğurlu olmasını diləyirəm. Bu siyasətin nəticəsində Azərbaycan İslam Konfransı Təşkilatının nazirlər səviyyəsində keçirilən toplantıları ilə yanaşı, digər konfranslara da ev sahibliyi edir.

Allah-Təaladan konfransın işinə uğurlar arzulayıram və belə bir toplantı münasibəti ilə sizi bir daha səmimi qəlbdən təbrik edirəm.

Diqqətinizə görə çox sağ olun!

NASİR HƏMİDİ ZARE,
İran İslam Respublikasının
Azərbaycandakı səfiri.

Mərhəmətli, rəhmli Allahın adı ilə!
Həmd olsun Allaha - aləmlərin Rəbbinə.
Hörmətli qonaqlar - xanımlar və cənablar!

Azərbaycan Respublikasının Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin sədri Hidayət müəllim də daxil olmaqla hamınızı salamlayıram. Mənə xüsusi vaxt ayırdığınıza görə sizə sonsuz təşəkkürümü bildirirəm. Dünən və bu gün əziz qonaqların məruzə və çıxışlarını dinlədik. Qurani-Kərimdən bir ayə yadıma düşdü; «O kəslər ki, sözü (öyüd-nəsihəti) dinləyib onun ən gözəlinə (düzgününə) uyarlar. Onlar Allahın doğru yola yönəltdiyi kimsələrdir. Ağıl sahibləri də elə onlardır! (Əz-Zumər, 18)

SSRİ dövründə, hökumətin ateist ruhlu siyasət yürütdüyü bir vaxtda Azərbaycan xalqının Ulu öndəri Heydər Əliyev xalq adət-ənənələrinin və inanclarının qorunub saxlanması üçün böyük səylər göstərmişdir. Məscidlərin tikilməsi və tarixi abidələrin bərpası bu səylərin əyani sübutudur. Mərhum Prezident yaxşı başa düşürdü ki, SSRİ-nin çökməsindən sonra bəzi qara qüvvələr yaranmış vəziyyətdən istifadə edib, xalqın milli adət-ənənələrini tapdalaya bilər.

Mən çox uzun danışmaq istəməzdim. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu günlər həzrət Məhəmmədin (s.ə.s) anadan olduğu günə təsadüf edir. Bu münasibətlə hamını təbrik edirəm.

İndiyə kimi dünyada 2 model mövcud olmuşdur: sosial və liberal. Peyğəmbərimiz (s.ə.s) 14 əsr bundan əvvəl sülh və qardaşlıq dini olan İslamı bəşəriyyətə gətirmişdir. Bu dində deyilir: «Əgər dünyanın hər hansı yerində bir müsəlman feryad edib kömək diləyर्सә və onun bu harayına cavab verilməzsә, onda bizim müsəlman olmağımız şübhə altına düşər».

İslam dini dedikdə, tәkcә məscid və camelərdә, həmçinin, qəbir üstündә Quran oxumaq, yaxud da kənara çәkilib tәrkidünyalıq etmək başa düşülməməlidir. Təbiidir ki, Allah-Təala bizim qəlbimizə sevgi, məhəbbət, hörmət və ehtiram kimi bir sıra yüksək mənəvi keyfiyyətlər həkk etmişdir. Həmçinin, «böyüklərə hörmət və kiçiklərə rəhm» metodu ilə yaşamaq bizə tövsiyə olunmuşdur. İnsanlara bir-birinə qarşı hörmət və ehtiram nümayiş etdirməyi, bir-birinin haqqını tapdalamamağı, sülh və qardaşlıq zəminində yaşamağı, daim ədalət prinsipini gözləməyi tövsiyə edən bir din, şübhəsiz, dünyəvi bir dindir və bu din insanları daimi inkişaf yolunda hərəkət etməyə dəvət edir. Bu məsələlərlə bağlı dünən konfransda İran İslam Respublikasını təmsil edən bir ayətullah da çıxış etdi, lakin vaxtı az olduğundan bu gün buraya gələ bilmədi.

Qeyd etmək lazımdır ki, bir sıra mühüm məsələlərdə İslam ölkələri hələ də geri qalır və yaxşı olardı ki, başqa toplantılarda bu məsələlərə xüsusi yer verilsin. Bunlardan biri elm və təhsil problemdir. Belə ki, sevgili Peyğəmbərimiz (s.ə.s) elm öyrənmək üçün Məkkəyə, yaxud Mədinəyə getməyi tövsiyə etmirdi. O, deyirdi: «Əgər bu elm Çində də olsa, gedib onu axtarıb tapmalısınız». Lakin bu gün yeni texnologiyadan istifadə etmək bəzi ölkələrə qadağan edilmişdir, yeni konkret olaraq İran İslam Respublikasının yeni texnologiyadan yararlanması başqa dövlətlər tərəfindən xoş qarşılanmır. Amma ola bilsin, dünya bir gün ayılar və bizim bu hərəkətimizə qarşı yeni baxış formalaşar.

İndiyə kimi biz Qərb ölkələrində təhsil almışıq. Onların aşladığı fikir və metodlar beynimizi doldurmuşdur. Lakin əgər insanlara onların hüquqlarını müdafiə edən baxışlar aşılansa, onda həmin ölkələr

də bundan təsirlənə bilər. Bunları deməkdə məqsəd xristian aləmini müsəlman aləminə, yaxud da bir sünnini şiyə və əksinə, bir şienə sünniyə çevirmək deyil. Əsas məqsəd müsəlman və ya qeyri-müsəlman olmasından asılı olmayaraq, hamını bir nöqtəyə yönəltməkdir. Belə olan halda yer üzündə daim sülh və əmin-amanlıq, qardaşlıq və məhəbbət hökm sürər. Bunun üçün də ilk növbədə bizi yoldan çıxaran yeni texnologiya, var-dövlət, pul, sərvət kimi amillərə çox uymamalıyıq.

Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra mərhum Heydər Əliyev ölkədə gedən inkişaf proseslərinin müsbət istiqamətdə olmasının vacibliyini dəfələrlə vurğulamışdır. Onun siyasi kursunun davamçısı olan hörmətli İlham Əliyevin də məhz bu istiqamətdə səylər göstərməsinin şahidi oluruq.

Adil olmaq, həmçinin, müstəqil və azad yaşamaq İslamın bizə öyrətdiyi prinsiplərdəndir.

Dünən burada çıxış edənlərin dilindən «Gəncə İmam Hüseyn şəhəridir» cümləsini eşitdim. İstər şia, istərsə də sünni inanclarında İmam Hüseynin xüsusi bir yeri var. O son cümlələrində qeyd edir: «Əgər sizdə din, iman yoxdursa, onda azadsevər insanlar olun, yeni azad səviyyədə yaşamaq istəyən adamlardan olun». Bu baxımdan müstəqil Azərbaycanın seçdiyi yol hələ uzun illər bundan əvvəl İmam Hüseynin seçdiyi yola bənzəyir. Birincisi, müstəqil yaşamaq. İmam Hüseynə o vaxt nəyə görə orada qalmayıb getdiyi barədə soruşduqda o, istibdad və hegemonluq altında yaşamaq istəmədiyini bildirmişdi. İkincisi isə, azadlıqdır. Azadlığın mənası hər kəsin azad yaşayıb, öz ibadətini azad şəkildə icra etməsindən ibarətdir.

Bu gün İran İslam Respublikasında dini hökumətin mövcud olmasına baxmayaraq, Peyğəmbərin (s.ə.s) buyruqlarına əməl olunaraq xristian və yəhudi din nümayəndələrinə qarşı da xoş münasibət göstərilir. Bəlkə də, siyasi baxımdan mənəim bu sözləri bir səfir olaraq işlətməyim doğru olmazdı. Bizim ölkədə din dövlətdən ayrı deyildir. Lakin bu, heç də o demək deyil ki, digər din nümayəndələrinə qarşı amansız mübarizə aparmaq lazımdır. Sadəcə, İslam bizə sosialist

və liberalist sistemlərdən daha üstün olan və insan haqlarını tanıyan, onlara qarşı hörmət və ehtiram göstərən bir sistem tövsiyə edir. Bunun müqabilində də bizim respublikamızı «İnqilab İslamı» və «İmam Xomeyni» adı ilə tanıyırlar.

Bir-birimizi yaxşı tanımaq və gələcəyi birgə qurmaq istəyi bizi hegemonluq siyasətinin mənfi cəhətlərindən xilas edə bilər.

Sonda ingilis dilində də bəzi şeyləri qeyd edib çıxışımı yekunlaşdırmaq istədim.

Möhtərəm cənablar, əziz bacı və qardaşlar, hörmətli konfrans iştirakçıları! İlk öncə mənə nitq söyləmək imkanı yaradıldığına görə cənab sədrə öz təşəkkürümü bildirirəm və sizləri bu görüş münasibətilə ürəkdən təbrik edirəm. Həmçinin, Allah-Təaladan azadlıq, qardaşlıq, humanizm, müstəqillik və ədalət təbliğ edən vəhyələr gətirmiş İslamın sevimli Peyğəmbəri həzrət Məhəmmədin (s.ə.s) mövludu gününün bu həftəyə təsadüf etməsi münasibəti ilə də sizləri təbrik edirəm.

Hamınızın bildiyi kimi, biz İranda İslam Respublikası qurmuşuq. Bu Respublika İslamın bizləri sülhə, dostluğa, stabilliyə, azadlığa və ədalətə çağıran fundamental prinsipləri və inancları üzərində qurulmuşdur. Təəssüf ki, biz regionda əvvəllər hakimiyyət tərəfindən buraxılmış səhvlər və boşluqlar nəticəsində müxtəlif çətinliklərin mövcud olduğunu da görürük. Məsələn, «məzhəb» dediyimiz məfhum bölgədə mövcud olan cəmiyyət və birliklərin yürütdüyü siyasətdə «alət» rolunu oynamaqdadır.

Təəssüf ki, biz bugünkü toplantıda bəzi səfir və nümayəndələrimizi görmürük. Səbəbini bilmirəm, amma fikrimcə, bəzi insanlar liberal inancların fundamental prinsiplərinin sistem daxili müstəqillikdən ibarət olduğunu düşünürlər. Bu o deməkdir ki, onlar ölkəmiz arasında münasibətləri inkişaf etdirməkdə bizim fərqli diplomatik bir rola malik olduğumuza inanırlar.

İslam Respublikasında isə artıq bir metodologiya mövcuddur və biz əgər nəzər-nöqtələrimizi azacıq dəyişsək, ortaq bir fikrə gələ bilərik. Lakin dəyişmək sizə «öz inanclarınızı atın, biz tərəfə keçin və

ya bizə məscidi buraxıb, kilsəyə gedin» demək deyil. Bu o deməkdir ki, biz tolerantlıq göstərməli, bir-birimizi dinləməli və hamımızın hüquqlarını müdafiə edə biləcək ən müsbət məqamları götürməliyik.

Azərbaycan Respublikasının sabiq Prezidenti Heydər Əliyev kütə arasında müxtəlif inancların mövcud olduğunu daim nəzərə almış və dini tolerantlıq ənənələrini yaşatmağa çalışmışdır. Hazırda Prezident İlham Əliyevin də bu sahədə yürütdüyü siyasətin eyni istiqamətdə olduğunu görürük. İslam hər iki Prezidentin - ata və oğulun ürəklərinə yol tapa bilmiş, fəaliyyət istiqamətlərinə təsir göstərmiş və onlar öz fəaliyyətlərində daim İslami prinsipləri gözləmiş, Azərbaycan xalqını elmi tərəqqiyə, inkişafa və müasirliyə aparmışlar. Bu o deməkdir ki, İslam insanları tərk etməmişdir və hər zaman ürəkləri fəth etməkdə davam edəcəkdir.

Beləliklə, sizin vaxtınızı çox almaq istəmirəm və ümid edirəm ki, gələcəkdə bu mövzular ətrafında müzakirələr aparmaq imkanımız olacaqdır. Bir daha diqqətinizə görə təşəkkür edirəm və nitqimi burada tamamlayıram.

HİDAYƏT ORUCOV,
Azərbaycan Respublikası
Dini Qurumlarla İş üzrə
Dövlət Komitəsinin sədri.

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCANDA DİN SİYASƏTİ: GERÇƏKLİKLƏR VƏ PERSPEKTİVLƏR

KONFRANSIN ƏSAS MƏRUZƏSİ

MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRƏ QAYIDIŞ

İnsanların inancsız, cəmiyyətin dinsiz yaşaya bilməyəcəyini tarix çoxdan sübut edib. Hələ qədim dövrlərdən yunan filosofları allahların mövcudluğunu zəruri və labüd sayırdılar. Məşhur fransız mütəfəkkiri Volter həqiqətdən meydana gələn bu zərurəti çox gözəl ifadə edir. Onun fikrincə, əgər Allah olmasaydı, insanlar onu uydurmaq məcburiyyətində qalarlılar. Ancaq bu da reallıqdır ki, müxtəlif tarixi dövrlərdə dinə həqiqətdən meydana çıxan zərurət kimi yox, zərurətdən hasil olan uydurma kimi baxanlar olub. Bu cür düşünən filosofların fikirlərinin, həmin fikirlərə əsaslanan ideologiyaların populyarlaşdığı, hətta hakim ideologiya kimi təbliğ edildiyi zamanlar olsa da, on-

lar heç vaxt özünü doğrultmayıb. Yetmiş bir il ateizmin, allahsızlığın təbliğ olunduğu Sovetlər Birliyi buna örnək sayıla biləcək yaxın keçmişimizdir. Altı qitenin altısında da söz sahibi olan bu nəhəng dövlət ateizmə əsaslanan kommünizm ideologiyasını bütün dünyada yayırdı, lakin bunlara baxmayaraq özü də fərqiyyə varmadan ideologiyasının qurbanına çevrildi.

Şübhəsiz, böyük bir imperiyanın süqutunda din amili yeganə şərt sayıla bilməz, amma bu ideologiyanın iflasa uğramasının səbəbləri arasında Sovetlərin milli və din siyasətini düzgün qurmaması əsas amillərdən biri, bəlkə də birincisidir. Çünki Allahı, dini inancları inkar etmək min illər boyu formalaşan ehkamlara qarşı çıxmaq, bəşərlə yaşd olan dini dəyərlərdən imtina etmək, başqa sözlə, insanların fitrətini dəyişdirməyə çalışmaq deməkdir.

O da nəzərə alınmalıdır ki, Sovetlər Birliyinin dağılması nəticəsində yeni bir dövrün başlaması, başqa sözlə, ateizmə əsaslanan cəmiyyətdən milli-dini dəyərlərə hörmətlə yanaşılan cəmiyyətə keçid heç də asan olmadı. Dövrün ziddiyyətləri insanları fakt qarşısında qoydu. Bir vaxtlar hakim ideologiyaya xidmət edən, bilərəkdən və ya bilməyərəkdən onun təbliğatçısına çevrilən insanlar yolayrıcında qaldı: ya keçmişin üstündən xətt çəkib dövrə ayaqlaşmalı, ya da keçmişlə yaşamalılı oldular. Belələri zamanın ziddiyyətlərinə ram olmuş və onun «qurbanına» çevrilmiş adi insanlardır. Lakin elə insanlar da var ki, bütün dövrlərdə eyni mövqedən çıxış edir, eyni amal uğrunda çalışır, zamanın diqtəsini nəzərə alsalar da, həqiqətə və xalqa xidmət edirlər. Bu cür şəxslər dahilərdir. Çünki onlar zamanın fəvqündə dayanır, dövr dəyişsə də, özləri, məqsəd və məramları dəyişmir: Ulu Öndərimiz Heydər Əliyev kimi.

Bu böyük insanın dinə, milli-mənəvi dəyərlərimizə münasibəti həmişə dəyişməz olmuş, bu sahədə apardığı siyasətlə həm xalqına, həm bəşəriyyətə, həm də mənsub olduğu dinə xidmət etmişdir. Şübhəsiz ki, dinə müharibə elan etmiş bir ölkədə dini dəyərlərdən danışmaq, açıq-aydın onun müdafiəsinə qalxmaq qeyri-mümkün idi. Hətta bəzi məmurlar özlərini yuxarılara şirin göstərmək məqsədilə dinə,

din xadimlərinə qarşı çıxır, onların əleyhinə gurultulu çıxışlar edirdilər. Ancaq xalqın milli-mənəvi dəyərlərinə hörmətlə yanaşan, açıq olmasa da, dolayısı yollarla din xadimlərini müdafiə edən, onları na-haq ittihamlardan qoruyan milli kadrlarımız da az olmayıb. Heydər Əlirzaoğlu Sovetlər dövründə belə milli kadrların ən öndə gələn və xalqına ən çox xidmət göstərən kimi tarixə düşübdür. Bu böyük insanın istər Azərbaycan SSR-nin Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinə, istərsə də Sovet Azərbaycanına rəhbərlik etdiyi dövrdə dini dəyərlərimizə, əsl din xadimlərinə mümkün olduğu qədər hörmətlə yanaşmış, onlara qarşı represiyalara yol verilməmiş, tarixi-dini abidələrimizin qorunmasına və bərpasına böyük diqqət göstərilmişdir. Məlum məsələdir ki, o dövrdə dinə və din xadimlərinə nəzarət Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsi tərəfindən həyata keçirilirdi. Əslində bu Komitənin işi tək nəzarət etmək yox, həm də dindarları daha çox sıxışdırmaq, əsl din xadimlərini zərərsizləşdirmək, onların əvəzinə sovet ideologiyasına xidmət edən, yalançı din xadimləri yetişdirmək idi. Buna görə də, milli kadrlar xüsusi xidmət orqanlarına yaxın buraxılmır, bu sahədə qeyri-azərbaycanlılar irəli çəkildilər. Bu baxımdan Heydər Əlirzaoğlunun Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinə, daha sonra isə Respublikaya rəhbərlik etməsi tək xüsusi xidmət orqanlarının milliləşməsinə yox, həm də ölkə dindarlarının əsassız təqib və təzyiqlərdən yaxa qurtarıb rahat nəfəs almasına səbəb oldu.

Bu böyük şəxsiyyət ikinci dəfə hakimiyyətə qayıdıqda isə ölkədə tamamilə fərqli vəziyyət yaranmışdı: Sovetlər Birliyi dağılmış, Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etmiş, bununla yanaşı işğalçı Ermənistanın təcavüzü nəticəsində ərazisinin bir hissəsini itirmiş, uçuğunun bir addımlığında dayanmışdı. Əslində bu, hakimiyyətə qayıdış yox, məhv olmaq təhlükəsi ilə üzləşmiş bir ölkəni xilas etmək missiyasını öz üzərinə götürmək idi. Bu baxımdan Ulu Öndərin ikinci dəfə hakimiyyətə qayıdışı həm də xiləşkarlıq missiyasının başlanğıcıdır. O, bu missiyanı uğurla və özünəxas ustalılıqla yerinə yetirdi: cəbhədə atəş-kəsə nail oldu, «əsrin müqaviləsi» imzalandı, Konstitusiyamız qəbul edildi, Azərbaycanda sivilizasiyaların və dinlərin qovşağı kimi mil-

li-mənəvi dəyərlərimizin qorunması konsepsiyasına uyğun hüquqi dövlət quruculuğu prosesinə start verildi. Başqa sözlə, Azərbaycanın müstəqil dövlət olması Heydər Əliyevin böyük planlarını həyata keçirmək üçün zəmin yaratmış, milli-mənəvi dəyərlərimizə söykən Azərbaycançılığın hakim ideologiyaya çevrilməsi labüdləşmişdi.

Hələ müstəqilliyimizin ilk günlərindən təbii olaraq milli-mənəvi dəyərlərə münasibət kökündən dəyişmiş, ateizm buxovları qırıldığı üçün xalqın keçmişinə, milli adət-ənənələrinə, dininə dövlət səviyyəsində hörmət göstərməyə başlanmış, bu dəyişikliyin fonunda həm də ölkədə etiqad, inanc azadlığı tam bərqərar olmuşdu. Milli-mənəvi dəyərlərə münasibətin bu şəkildə dəyişməsi insanlarımızın milli və dini mənsubiyyətlərinin fərqi varmalarına, tarixi keçmişlərinə, babalarının maddi və mənəvi miraslarına sahib çıxmalarına böyük zəmin yaratmışdı. Bu baxımdan müstəqilliyimizi bərpa etdikdən sonrakı dövrü milli-mənəvi dəyərlərə qayıdış dövrü kimi xarakterizə etmək daha doğru olardı. Müstəqilliyimizin ilk dövrlərindən xalqımız öz dini və milli bayramlarını sərbəst şəkildə qeyd etdi, insanlar əvvəlki kimi çəkinə-çəkinə, qorxa-qorxa deyil, ürəklə, gözəl ovqatla məscidlərə, kilsələrə, sinaqoqlara üz tutub ibadət edə bildilər. Respublikanın rayon, şəhər və kəndlərində məscidlər tikildi, minarələrdən azan səsi eşidildi. İllər boyu yolu-izi itmiş, baxımsızlıqdan uçub dağılmış müqəddəs ocaqlar, pirlər və ziyarətgahlar yenidən canlandı. Lakin bu da həqiqətdir ki, XX əsrin ən böyük azərbaycanlısı Heydər Əliyevin 1993-cü ildə hakimiyyətə qayıdışından sonra milli-mənəvi dəyərlərimizə münasibətdə yeni mərhələ başladı. Bu, milli-mənəvi dəyərlərə qayıdışın geniş vüsət alması və xalqımızın mənəvi mədəniyyətində yeni intibah dövrünün başlanğıc nöqtəsi idi. Heydər Əlirzaoğlunun ölkəyə rəhbərlik etdiyi ilk gündən insan hüquq və azadlıqlarına, xüsusilə vicdan və dini etiqad azadlığının bərqərar olmasına, milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunmasına, insanların, əsasən də gənclərin

milli-mənəvi dəyərlərə sadıq yetişməsinə böyük önəm verildi. Gənclərin milli ruhda tərbiyyə olunmasına xüsusi diqqət və qayğı ilə yanaşmağı vacib sayan Ulu Öndərimiz Azərbaycan gənclərinin I forumundakı çıxışında bu məqamı önə çəkərək demişdir: «...**Gənclərimiz dinimizi olduğu kimi öyrənməli, qəbul etməli və ondan istifadə etməlidirlər. Biz heç vaxt imkan verə bilmərik ki, ayrı-ayrı şəxslər, ayrı-ayrı qüvvələr öz şəxsi mənafeələrini güdərək, islam dini pərdəsi altında Azərbaycan gənclərinin tərbiyyəsini və mədəniyyətini zədələsinlər**».

Milli və dini bayramlar münasibəti ilə xalqa müraciət etməyi, ölkə vətəndaşlarına təbrik ünvanlamağı unutmayan böyük dövlət xadimi bütün dini və milli bayramlarda insanlar arasında olur, onlarla söhbətlər edirdi. Heydər Əliyevin böyüklüyü həm də onda idi ki, müxtəlif dinlərə mənsub ölkə vətəndaşları arasında ayrı-seçkilik qoymur, bütün səmavi dinlərin nümayəndələrinə eyni gözlə baxır, istər məscid, istər kilsə, istərsə də sinaqoqların bərpasına və tikintisinə dəstək verirdi. Bütün bunlar xalqa olan diqqətin, onun milli mədəniyyətinə bəslənən sevginin və min illər boyu formalaşan tolerantlıq ənənələrinə hörmətin təzahürü idi.

«**Dinimiz xalqımızın milli-mənəvi sərvətidir**» - deyən Ümum-milli Liderimiz mənəvi dəyərlərimizə həm də gələcəyimizin təməli kimi baxırdı. Onun yürütdüyü siyasətin, xüsusilə din siyasətinin əsas istiqamətlərindən birini elə bu təşkil edirdi. Azərbaycan xalqının tarixi keçmişini çox gözəl bilən, Sovetlər dönəmində müxtəlif təqib və təzyiqlərə məruz qalmasına baxmayaraq, xalqımızın öz inancından uzaqlaşmadığının yaxından şahidi olmuş Ulu Öndərimiz deyirdi: «Biz azərbaycanlılar heç vaxt inamımızdan, dinimizdən uzaqlaşmayacaq və bu mənəvi mənbələrimizdən istifadə edərək gələcəyimizi quracağıq».

Hər kəs mənsub olduğu xalqın və dinin xüsusiyyətlərini genetik kodlarla da olsa, özündə daşıyır. Amma xalqına və dininə bağlılıq baxımından hamı eyni olmur. Tarixdə xalqına, onun milli-mənəvi dəyərlərinə bağlı olmuş, ömrünü vətənin çiçəklənməsinə, həmvətənliləri-

nin xoşbəxtliyinə həsr etmiş şəxsiyyətlər çox azdır. Heydər Əliyev bu azlıqda xüsusilə fərqlənənlərdən biri, bəlkə də, birincisidir. Vətəninə və xalqına xidmət, onun milli-mənəvi dəyərlərini qorumaq bu böyük şəxsiyyətin tək-cə prinsipinə yox, hətta deyərdim ki, həyat tərzinə çevrilmişdi. **Bu mənada Heydər Əlirzaoğlu Azərbaycanla yaşayan və Azərbaycanı yaşadan ən böyük azərbaycanlıdır.** O, Sovetlər dönəmində uzun illər rəhbər vəzifələrdə çalışdığı üçün cəmiyyətdəki mənəvi boşluqları çox gözəl bilirdi. Əslində Onun müstəqillik dövründə Azərbaycana rəhbərlik etməsi həmin boşluqları doldurmaq üçün gözəl fürsət oldu. Bu böyük dövlət adamı qısa bir zamanda Azərbaycançılığın hakim ideologiya kimi qəbul edildiyi şah əsərini - milli dövlətimizi formalaşdırdı. Əsasını qoyduğu milli siyasətin, milli ideologiyanın tərkib hissəsi kimi xalqın milli-mənəvi dəyərlərinə böyük diqqət yetirən Ulu Öndərimiz dini milli ideologiyamızın tərkib hissəsi, dövlətimizin və xalqımızın ən böyük istinadgahı və dayağı hesab edirdi. Bu baxımdan O, dövlətimizin və xalqımızın gələcək taleyinin müəyyən mənada milli-mənəvi dəyərlərə qayiddən asılı olduğunu, bu prosesin incəliyini nəzərə alırdı. «Azərbaycan dövləti müstəqillik əldə etdikdən sonra xalqımızın mənəvi dəyərləri canlanıb bərpa edilə bilər» - deyən Ümum-milli Liderimiz bu sahədə qarşıya qoyulan məqsədləri də müəyyənləşdirmiş, həmin məqsədlərdən birini belə açıqlamışdır: «**Biz Azərbaycanda öz milli-mənəvi dəyərlərimizə söykənərək, eyni zamanda xalqımızın elminin, mədəniyyətinin inkişafına, milli-mənəvi dəyərlərin ümumbəşəri dəyərlərlə zənginləşməsinə və vəhdətinə xüsusi əhəmiyyət veririk**». Bu böyük şəxsiyyət 1994-cü il avqust ayının 26-da Məhəmməd Peyğəmbərin mövludu günü münasibətilə Təzəpir məscidində çıxışı zamanı bununla əlaqədar başqa bir məqama da toxunmuşdur: «**İslam dini başqa dinlərə qarşı heç vaxt düşmən olmamışdır. Çünki bu dinlərin hamısı Allahdan gəlir. Azərbaycanda müsəlmanlarla yanaşı başqa dinlərə etiqad edən adamlar da yaşayır. Onlar da Azərbaycanın bərabərhüquqlu vətəndaşlarıdır. Çalışmalıyıq ki,**

dini, milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq Azərbaycanın bütün vətəndaşları eyni hüquqlu olsunlar və onların hamısının birliyini, vəhdətini təşkil edək. Bu da Allah-Təalanın buyuruğu, bizim yolumuzdur».

Tarixdə böyük ideoloqlar, güclü nəzəriyyəçilər çox olub. Ancaq öz ideyasını, nəzəriyyəsini həyata keçirən dahilər nadir hallarda yetişib. Bu mənada böyük ideoloqların nəzəriyyələrini adətən böyük strateqlər reallaşdırır. **Heydər Əlirzaoğlu öz ideyalarını həyata keçirən nadir strateqlərdəndir. O, bu cəhətinə görə Türk dünyasında yalnız Qazi Mustafa Kamal Atatürklə müqayisə edilə bilər. Böyük Atatürk Türkiyə Cümhuriyyətinin və onun ideologiyasının, böyük Heydər Əliyev isə Azərbaycanın və Azərbaycançılıq ideologiyasının banisidir.** Türk dünyasının iki böyük şəxsiyyətinin ideyalarında dinin, xüsusilə İslamın önəmli yeri vardır. Maraqlı məqamlardan biri də odur ki, Atatürklə Heydər Əliyevin dinə, milli-mənəvi dəyərlərə münasibətində oxşar nüanslar kifayət qədərdir. Milli-mənəvi dəyərlərə söykənən dünyəvi-hüquqi dövlət quruculuğu iki böyük şəxsiyyətin ideyalarının əsasını təşkil edir.

Son dövrlər bəzən dini dəyərlərlə dünyəvi dəyərlər qarşılaşdırılır, dünyəvilik anlayışının dini dəyərlərlə ziddiyyət təşkil etməsi istiqamətində əsassız fikirlər səsləndirilir. Bu da bəzən İslam dünyasında ciddi fikir ayrılıqlarına, ideoloji ziddiyyətlərə yol açır. Heydər Əliyev bu iki anlayışın sərhədlərini dəqiqliklə müəyyənləşdirən, onların uzlaşmasından və uyuşmasından ibarət ideologiya ortaya qoyan böyük ideoloqdur. **«Bizim dövlətimiz dünyəvi dövlətdir. Ancaq biz dindən ayrı deyilik»** fikrini dövlət quruculuğu prosesinin əsas prinsiplərindən birinə çevirən Ümummilli Liderimiz bu fikri həm beynəlxalq konfranslarda, həm də ölkə ictimaiyyəti qarşısında çıxışlarında dəfələrlə vurğulamışdır: **«Bizim Konstitusiyamıza görə ölkəmizdə dünyəvi dövlət qurulur. Din dövlətdən ayrındır. Təbiidir ki, bütün dünyəvi ölkələrdə bu belədir. Bu, heç kəsə təəccüb doğurma-**

sın. Bu, bizim dinə münasibətdə başqa bir mövqe tutmağımızı göstərmir».

Heydər Əlirzaoğlu milli-mənəvi dəyərlərə, xalqımızın min illər boyu formalaşan adət-ənənələrinə bağlı olduğu qədər də müasirlik, yenilik tərəfdarı idi. O deyirdi ki, müasirlik və dini-mənəvi dəyərlər bir-biri ilə uzlaşdırılmalıdır. Dini-mənəvi dəyərlərimizdən müasir həyatımızın daha da genişlənməsi və inkişaf etməsi üçün istifadə etməliyik. Yəni dini dəyərlərə qayıdış adı altında keçmişə qayıtmamalı, əksinə, bu mənəvi mənbələrdən faydalanaraq daha da irəli gedib parlaq gələcəyimizi qurmalyıq. O, tarixçi kimi İslam dininin mənəvi dəyərlərinin cəmiyyəti və insanları həmişə inkişafa apardığını çox gözəl bilirdi. Ona görə də, milli-hüquqi dövlət quruculuğunda və vətəndaş cəmiyyətinin inkişaf etdirilməsində İslam dininin mənəvi dəyərlərindən maksimum istifadə olunmasına çalışırdı.

Ulu Öndərimiz dinə düzgün yanaşılmayacağı təqdirdə onun cəmiyyət və dövlətimiz üçün ciddi problemlər yarada biləcəyini də nəzərə alırdı. Ona görə də, dini maarifləndirmə istiqamətində lazımi tədbirlər görülməsini, gənc nəslin düzgün tərbiyə olunmasını vacib sayır, bu sahədə atılan addımlara lazımi dəstək verirdi: **«Gənclərimizin İslam dinini mənimsəməsində hesab edirəm ki, lazımi tədbirlər görülməlidir. Çünki bu tədbirlərin olmaması nəticəsində bəzi mənfi hallar meydana çıxır, ayrı-ayrı qruplar gənclərə fanatizm əhvali-ruhiyyəsi aşılamaq istəyirlər və bunlar da bizim gənclərin tərbiyəsinə zərər vurur...»**

Din insanların şüuruna və cəmiyyətə təsir göstərmək üçün güclü vasitədir. Onun cəmiyyət, ümumilikdə bəşəriyyət üçün əhəmiyyətini qara qüvvələr də yaxşı başa düşür və bəzən bundan məharətlə istifadə edirlər. Nəticədə insanları birliyə, vəhdətə çağıran dinlər mahiyyətindən uzaqlaşdırılaraq kimlərinse əlində radikal ekstremist, xurafat, antimillilliyə salınır. Bu baxımdan milli dövlətimizin ideologiyasının tərkib hissəsi olan dindən dövlətçiliyimizə qarşı istifadə edilməsi də mümkündür. Təəssüf ki, son illər bu cür hallar müxtəlif vaxtlarda müşahidə olunmuş, ancaq onun qarşısı vaxtında alınmış-

dir. Heydər Əlirzaoğlunun böyüklüyü onda idi, o, yeni yaranmış, milli dövlətçilik ənənələri təzə-təzə formalaşmış gənc bir dövlətə qarşı qara qüvvələrin bu cür vasitələrdən istifadə etməsinin mümkünlüyünü bilirdi və din siyasətində bu amili nəzərə alırdı. Ona görə, ən optimal vasitə düzgün dini bilikləri, dinin cəmiyyət həyatının inkişafına çağıran, insanı kamilləşdirən, dözümlülük mühitini möhkəmləndirən əsas prinsiplərini maarifləndirmə yolu ilə vətəndaşlara çatdırmaqdır. Çünki yalnız düzgün maarifləndirmə nəticəsində xurafatın kökünü kəsmək, radikal ekstremist qüvvələrin qarşısını almaq və dini cahillərin girovundan qurtarmaq mümkündür. Din cahillərin əlində xurafat, alimlərin əlində isə xurafata qarşı ən güclü silahdır. Bu mənada Ulu Öndərin «**Din incə bir materiyadır**» kəlamının arxasında hansı mənalardan gizləndiyini müəyyən etmək elə də çətin deyildir. Ümumiyyətlə, Heydər Əliyevin dinə münasibəti, ona verdiyi xarakteristik tərif orijinallığı ilə seçilir. O, deyirdi ki, «**Biz dini ilk növbədə mədəniyyətin, tarixi irsin, milli mentalitetimizin bir fenomini və ayrılmaz bir hissəsi kimi qəbul edirik**». İndiyədək dinimizlə, milli-mənəvi dəyərlərimizlə bağlı maraqlı, orijinal fikirlər söylənilib. Lakin etiraf edək ki, bu fikirlərin heç biri Ulu Öndərin «**Din milli-mənəvi sərəvətimizdir**» kəlamından daha lakonik və orijinal sayıla bilməz.

Məlum məsələdir ki, yalnız güclü iqtisadiyyata və sağlam ideologiyaya malik dövlətlər yaşamaq və parlaq gələcək qurmaq iqtidarındadır. Çünki bu iki amil bir-birini tamamladıqda dövlətlər inkişaf edir. Heydər Əliyev ilk gündən dövlətçiliyimizi güclü iqtisadiyyat və sağlam ideologiya üzərində qurmağı qarşısına məqsəd qoymuşdu və buna da nail oldu. Bu gün Azərbaycanın güclü iqtisadiyyatının və sağlam ideoloji xəttinin olduğunu, hətta bəzən düşmənlərimiz də etiraf etmək məcburiyyətində qalırlar.

Bütün ideologiyalar müəyyən zamandan sonra dəyişikliyə məruz qalır, bəziləri isə ümumiyyətlə, iflasa uğrayır. Tarix sübut edib ki, dinə söykənməyən, tərkibində dini dəyərlərə yer verilməyən ideologiyalar qısa ömürlü, nəticəsiz olurlar. Əksinə, dini dəyərlərə söykənən ideologiyalar isə daha sağlam və sarsılmazdır. Bu baxımdan Ümum-

milli Liderimizin «milli-mənəvi sərəvətimiz» adlandırdığı dinimizin ideologiyamızın tərkib hissəsi olması həm təbii haldır, həm də dərin təfəkkürün göstəricisidir. Bu onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycanın inkişafını təmin edəcək güclü iqtisadiyyatı olduğu kimi, sağlam və əbədi ideologiyası da var.

Bir ictimai quruluşdan başqa ictimai quruluşa keçid asan olmadığı kimi, milli-mənəvi dəyərlərə qayıdış da asan başa gəlmir. Belə vəziyyətlərdə müəyyən problemlərin üzə çıxması təbiidir. Məsələ ondadır ki, milli-mənəvi dəyərlərə, daha konkret desək, dini dəyərlərə qayıdışı hər kəs eyni cür qəbul etmir. Hətta bunu İslamın meydana çıxdığı VII əsrə qayıdış kimi başa düşənlər də tapılır. Yaxud İslami dəyərlər dedikdə bunu hansısa tərifiqət və ya məzhəblə məhdudlaşdırırlar olur. Problem də elə burdan yaranır. Ulu Öndərimiz dinə qayıdışın kütləviləşməsinə həmişə normal yanaşmış, amma bu prosesin kor-koranə aparılmasını heç vaxt düzgün hesab etməmişdir. Çünki kor-koranə islama qayıdış nəinki ciddi fəsadlar yarada, hətta, əks effekt verə, dövlətçiliyimiz və milli təhlükəsizliyimiz üçün ciddi problemlərə çevrilə bilər.

Heydər Əlirzaoğlu xarici dairələrin bu prosesdən bəhrələnmək, din pərdəsi altında öz maraqlarını təmin etmək niyyətini də nəzərə alır, bu sahədə yerli milli kadrların hazırlanmasına, dini maarifləndirmə işində əsasən daxili potensialdan istifadə olunmasına diqqət yetirməyi vacib sayırdı. Ümumiyyətlə, ölkəmizdə dini təhsillə bağlı məsələ müstəqilliyimizi bərpa etdikdən sonra bu sahədə ən ciddi problemlərdən biri kimi ortaya çıxıb. Məsələ burasındadır ki, XIX əsrin əvvəllərində Rusiyanın Şimali Azərbaycanı işğal etməsi ilə ölkədə dini təhsilin inkişafı uzun müddət ləngiməmişdir. Son 200 il ərzində Azərbaycanda iri mötəbər dini təhsil ocağı olmayıb. Azərbaycan ruhanilərinin nümayəndələri ali dini təhsili Qum, Nəcəf, İstanbul, Qahirə və Mədinə şəhərlərindəki müxtəlif təhsil müəssisələrində almışlar. Sovet dövründə isə yalnız XX əsrin 70-ci illərindən etibarən azərbaycanlılar Buxara mədrəsəsində və Daşkənd İslam İnstitutunda dini təhsil almaq hüququ əldə etmişdilər. Azərbaycan müstəqilliyini bər-

pa etdikdən sonra bu problemin həlli istiqamətində ciddi addımlar atılmış, ölkədə dini sahədə milli kadrların hazırlanması məqsədilə Bakı İslam Universiteti, onun bölgələrdə filialları, Bakı Dövlət Universitetinin nəzdində ilahiyat fakültəsi, müxtəlif mədrəsələr və dini mərkəzlər açılmış, Heydər Əlirzaoğlunun apardığı din siyasəti nəticəsində bu təhsil ocaqlarının fəaliyyətinin güclənməsi və genişlənməsi üçün böyük zəmin yaranmışdır. Qətiyyətlə deyə bilərik ki, hazırda ölkəmizdə islamşünaslıq elmi inkişaf dövrünü yaşayır və bu inkişafda Ulu Öndərimizin rolu misilsizdir. Onun şəxsi təşəbbüsü və qayğısı ilə dini sahə ilə bağlı Bakıda bir neçə beynəlxalq konfrans keçirilmiş və həmin tədbirlər İslam dünyasında ciddi əks-səda doğurmuşdur. 1998-ci ildə keçirilmiş «Müasirlik və dini-mənəvi dəyərlər» mövzusunda beynəlxalq konfrans, «İslam sivilizasiyası Qafqazda» mövzusunda beynəlxalq simpozium Ümummilli Liderimizin adı ilə bağlı möhtəşəm tədbirlər kimi tariximizə düşübdür.

O, 1998-ci il dekabrın 9-11-də Bakıda keçirilən «İslam sivilizasiyası Qafqazda» adlı beynəlxalq simpoziumda çıxışında islamşünaslıq elminin inkişaf etdirilməsini bir vəzifə kimi qarşıya qoymuş, bu məqsədlə ayrıca təşkilatların, orqanların və elmi mərkəzlərin yaradılmasını tövsiyə etmiş və simpozium iştirakçalarına müraciətlə demişdir: «...Mən belə fikrə gəlirəm ki, Azərbaycan Qafqazda İslam sivilizasiyası araşdırmalarının mərkəzi ola bilər. Azərbaycanın buna haqqı da vardır. ...Əgər siz hamınız belə bir qərara gələ bilsəniz, Azərbaycanda bir mərkəz yaratmaq olar. Azərbaycan dövləti də buna himayəçilik edə, kömək göstərə bilər. Mən hər halda Azərbaycanın təmsalında demək istəyirəm ki, bu sahədə çox böyük işlər görülməlidir. Elmi tədqiqat üçün burada geniş imkanlar vardır».

Azərbaycanda islamşünaslıq elminin inkişafı sahəsində önəmli addımlardan biri kimi Ulu Öndərimizin xeyir-duası ilə Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin nəzdində Elmi-Dini Şuranın yaradılmasını göstərmək olar. Azərbaycan elminin inkişafında böyük xidmətləri olan görkəmli alimlərin və din xadimlərinin Elmi-Dini Şurada bir araya gəlməsi, şübhəsiz ki, ölkədə islamşünaslığın inkişafına əhəmiyyətli dərəcə

cədə təsir göstərir. Ümumiyyətlə, müxtəlif sahələr üzrə tanınmış mü-təxəssis alimlərin bu sahəyə cəlb olunması, həm tədqiqatların dairəsini genişləndirir, həm də yeni islamşünas alimlərin yetişməsinə zəmin yaradır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Ulu Öndərimizin dəstəyi ilə Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi fəaliyyətini genişləndirmiş, nüfuzu artmış və Qafqazda ən böyük dini qurum kimi özünü təsdiqləmişdir. Yeri gəlmişkən, böyük beynəlxalq nüfuz sahibi olan Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin sədri Şeyxülislam Hacı Allahşükür Paşazadə Heydər Əliyev Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövrdə bu vəzifəyə seçilmiş və qurumun fəaliyyətində ciddi dönüş yaranmışdır.

Bütün dövrlərdə əsl din xadimləri xalqın içərisindən çıxmış, vətən, millət, Tanrı yolunda mübarizə aparmışlar. Bu həqiqəti qəbul etmək üçün Azərbaycan tarixinə öləri nəzər salmağımız kifayətdir. Heydər Əlirzaoğlu həmişə əsl din xadimlərinə böyük ehtiram göstərmiş, onların Azərbaycan xalqı və dövləti qarşısındakı xidmətlərini layiqincə qiymətləndirmişdir. O, din xadimlərinin imkanlarından tək-cə öz sahələrində deyil, digər problemlərin həllində də istifadə olunmasını vacib sayır, bu sahədə onları daha fəal olmağa çağırırdı. Çünki Ulu Öndərimiz çox gözəl başa düşürdü ki, islamda insanın mənəvi aləminə nüfuz etmə xüsusiyyəti, güclü səfərbəredici potensial, hər cür əsarətə, zülmə nifrət, azadlıq və hürriyyətə hörmət ruhu vardır. O, İslamın bu üstün xüsusiyyətlərindən istifadə edib ölkədə vətənpərvərlik hissinin gücləndirilməsinə, milli ordunun möhkəmləndirilməsinə, Vətənin müdafiəsi naminə həmrəyliyin yaranmasına çalışırdı. Bu mənada Ulu Öndərin 1993-cü ildə Məhəmməd Peyğəmbərin mövludu münasibəti ilə Təzəpər məscidində çıxışı xüsusilə diqqətəlayiqdir: **«Mən tam əminəm ki, bizim dinimiz, din xadimlərimiz Azərbaycan Respublikasının bu ağır günündə xalqımızın, Vətəni qoruyan bütün adamların daha sıx birləşməsində, ordumuzun möhkəmlənməsində, işğal olunmuş torpaqların geri qaytarılmasında bundan sonra daha fəal iştirak edəcəklər, öz səylərini göstə-**

rəcəklər və beləliklə də bir daha İslam dininin nə qədər böyük qüdrətə malik olduğunu bütün dünyaya sübut edəcəklər».

Təxminən iki əsrlik müstəmləkə dövründən, xüsusilə sovetlər dönəmində ateizmin təbliğindən sonra milli-mənəvi dəyərlərə qayıdış uzun, çətin, hətta, ağırlı bir prosesdir. Sözsüz ki, bu prosesin 10-15 ilə başa çatması qeyri-mümkündür. Ancaq əsas odur ki, Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Heydər Əlirzaoğlunun rəhbərliyi altında və onun müəllifi olduğu konsepsiyaya uyğun şəkildə bu proses həyata keçirildi. Artıq qısa vaxt ərzində Azərbaycan cəmiyyəti xeyli yol qət etmiş, milli-mənəvi dəyərlərimizə qayıdış dönməz xarakter almışdır. Ulu Öndərimizin dediyi kimi, «Azərbaycan öz müstəqilliyini bundan sonra heç vaxt əldən verməyəcək və dinindən də ayrılmayacaqdır!»

DİNİ DÖZÜMLÜLÜK ƏNƏNƏLƏRİNİN QORUNUB SAXLANILMASI

Zaman keçdikcə sürətlənən və insanları, xalqları bir-birinə yaxınlaşdıran qloballaşma prosesi sanki onlar arasında etiqad fərqliliyindən qaynaqlanan xüsusiyyətləri daha da dərinləşdirir. Hazırda dünya miqyasında dini ayrı-seçkiliyin gücləndiyi, bəzən dini zəmində qarşılıqlı qəbul etməyə bilərəkdən rəvac verildiyi bir zamanda yaşayırıq. Bu səbəbdən dini dözümlülüyün, tolerantlığın hakim mövqə tutması vacib və labüddür. Tolerantlıq dünyamızın geniş mənada müxtəlifliyinin, bizim özünü ifadə formalarımızın və şəxsiyyətin formalaşma üsullarının hörmətlə qəbul edilməsi deməkdir. Bu, nəinki mənəvi borc, həmçinin siyasi və hüquqi tələbatdır. Dini dözümlülük güzəşt yox, ilk növbədə, insan hüquqlarının qəbul edilməsi əsasında formalaşan fəal münasibətdir. İftixar hissi ilə qeyd edilməlidir ki, bu gün müterəqqi dünyanın başlıca demokratik dəyərlərdən biri kimi təbliğ etdiyi tolerantlıq xalqımızın əsrlər boyu formalaşan və bir çoxları üçün örnək olan xarakterik xüsusiyyətdir. Lakin ədalət naminə onu da deməliyik ki, ölkəmizdə dövlət-din münasibətlərinin tənzimlə-

məsi, dini sahədə sabitliyə nail olunması, konfessiyalar arasında dözümlülük mühitinin dövlət səviyyəsində qorunub saxlanması məhz Heydər Əlirzaoğlunun adı ilə bağlıdır. Onun ikinci dəfə hakimiyyətə qayıdışından sonra tolerantlıq mühiti dövlət-din konsepsiyasına uyğun daha da möhkəmlənmiş, bu sahədə dövlət siyasətinin prioritet istiqamətinə çevrilmişdir.

Tarixən dinlərin və mədəniyyətlərin qovşağı olmuş Azərbaycan bu gün də eyni funksiyanı uğurla yerinə yetirir. İslamla yanaşı, digər səmavi dinlər - xristianlıq, yəhudilik, eləcə də atəşpərəstlik tarixən Azərbaycanda mövcud olmuşdur. Əslində Azərbaycan ərazisi bütün dövrlərdə dini ayrı-seçkilikdən əziyyət çəkən insanlar üçün sığınacaq rolunu oynamış, üstəlik, bura təkcə fərqli dinlərin mənsubları deyil, həm də müxtəlif səbəblərdən təzyiqlərlə üzləşən islamla bağlı məzhəblərin nümayəndələri pənah gətirmişlər. Bəlkə də, elə buna görədir ki, bu gün Azərbaycan əhalisinin tərkibi həm etnik, həm dini, həm də məzhəb baxımından zəngindir. Amma xoşbəxtlikdən müxtəlif dinlərin və dini fəlsəfi cərəyanların yayıldığı Azərbaycanda bütün tarixi dövrlərdə etnik və dini icmalar arasında möhkəm dözümlülük əlaqələri formalaşmış, milli, irqi və dini zəmində heç bir ayrı-seçkilik faktı qeydə alınmamışdır. Müxtəlif tarixi dövrlərdə Azərbaycan ərazisində məskunlaşmış dini-etnik qruplar burada özlərini nəinki yad hesab etməmiş, hətta yerli əhali ilə qaynaq-qarışmış, qohumluq əlaqələri qurmuşlar. Fərqli dini konfessiyaların nümayəndələri hər zaman Azərbaycan xalqı ilə həmrəy olmuş, vahid Vətənimizin azadlığı və firavanlığı uğrunda mübarizə aparmışlar. Azərbaycanın azadlığı və ərazi bütövlüyü uğrunda vuruşmuş, bu yolda canından keçmiş müxtəlif dini konfessiyalara mənsub vətəndaşlarımızın da uyuduqları Şəhidlər Xiyabanı bu gün bizim təkcə and yerimiz yox, həm də qardaşlığımızın və tolerantlığımızın simvoludur. Vətənimizdə bu cür mükəmməl tolerantlıq mühitinin yaranması dini dözümlülüyün İslamın və Azərbaycan xalqının xarakterik xüsusiyyəti və milli-mənəvi sərəvəti olmasına dəlalət edir. Heydər Əlirzaoğlu İslam dininin və Azərbaycan xalqının bu xarakterik keyfiyyətini çox gözəl ifadə etmişdir: «He-

sab edirəm ki, Azərbaycan xalqı özlüyündə, təbiətinə görə, öz xarakterinə görə yüksək tolerantlıq hissinə malikdir. Azərbaycan əhalisinin çox hissəsinin etiqad etdiyi müsəlman dinində, onun kökündə də tolerantlıq var».

Ulu Öndərimiz dindarlarla, din xadimləri ilə görüşündə, bu sahə ilə bağlı tədbir və beynəlxalq konfranslarda həmişə diqqəti dinlərin, xüsusilə İslamın dözümlülük xüsusiyyətinə, insanları birliyə, vəhdətə dəvət çağırışlarına çəkirdi. O, deyirdi ki, «İslam dini bizi heç vaxt işğalçılığa, qəsbkarlığa sövq etməmişdir. Biz sülhsevər millətik. Bizim dinimiz də insanlara dostluq, qardaşlıq, sülh, barışıq yolu göstərmişdir. Biz həmişə bu yolla getmişik».

Heydər Əlirzaoğlu Azərbaycanda tolerantlıq mühitinin formalaşmasında digər dinlərin və xalqların xidmətlərini də nəzərdən qaçırmır, həmişə bunu yüksək qiymətləndirirdi. O, 1999-cu il noyabrın 16-da ölkəmizdə fəaliyyət göstərən dini konfessiyaların başçıları ilə görüşündə bu məqamı xüsusilə qabartmışdır: «Əlbəttə, Azərbaycanda mövcud olan millətlərarası, dinlərarası, etnik vəziyyət yüksək qiymətə layiqdir. Bu, hamının - həm azərbaycanlıların, həm rusların, həm ukrayınların, həm yəhudilərin, digər millətlərdən olan insanların, o cümlədən bizim dini konfessiyaların - Azərbaycanda başlıca dinimiz olan İslam dininin, xristian-pravoslav, yəhudi dinlərinin səyləri ilə əldə edilmişdir».

Yəhudilərin Azərbaycanda məskunlaşmasının tarixi 2500 il öncəyə gedib çıxsa da, bu böyük tarixi dövr ərzində onların azərbaycanlılar tərəfindən nə vaxtsa dini ayrı-seçkiliyə məruz qalmasına dair bir dənə də olsun fakt yoxdur. Amma müxtəlif tarixi dövrlərdə Azərbaycan xalqına qarşı aparılmış soyqırım siyasətinin qurbanları arasında yəhudilər də olub. Xristianlığa gəlincə, bu din Azərbaycanda tarixən aparıcı dinlərdən biri olmuş və xalqımız bu dinlə bağlı keçmişinə üzüağ, şərəfli tarixinin tərkib hissəsi kimi baxır. Sevindirici haldır ki, Azərbaycan dünyada məscid, kilsə və sinaqoqun üçünün bir arada olduğu, eləcə də müxtəlif dinlərin mənsublarının heç bir ayrı-seçkilik halı ilə qarşılaşmadıqları nadir ölkələrdən biri, bəlkə də, birincisidir.

Heydər Əlirzaoğlunun Azərbaycan xalqı və tarix qarşısında ən böyük xidmətlərindən biri də xalqımızın xarakterik keyfiyyəti olan tolerantlığın daha da inkişaf etdirilməsi üçün hüquqi baza yaradılaraq bu sahənin dövlətin nəzarəti və qayğısı altına keçirilməsidir. Vətəndaşlarımızın vicdan azadlığı hüququ birbaşa Konstitusiyamızda, geniş şəkildə isə «Dini etiqad azadlığı haqqında» Qanunda təsbit olunmuşdur. **Konstitusiyamızın 48-ci maddəsinə görə, hər bir vətəndaş vicdan azadlığını, dinə münasibətini müstəqil müəyyənləşdirmək, dini əqidəsini sərbəst ifadə etmək və yaymaq, dini mərasimlərini sərbəst yerinə yetirmək hüququna malikdir.** Bunlardan əlavə ölkədə tolerantlığı, dini dözümlülüüyü möhkəmləndirmək məqsədilə insan hüquq və azadlıqları, o cümlədən vicdan və dini etiqad azadlığı ilə bağlı qanunvericilik beynəlxalq hüquq normalarına uyğunlaşdırılmışdır. Ulu Öndərimizin ölkəyə rəhbərlik etdiyi müddətdə dövlət siyasətinə uyğun olaraq dini konfessiyalar arasında dözümlülük mühitinin daha da inkişaf etdirilməsi sahəsində dönüş yaranmış, dövlətlə dini qurumların münasibəti yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Bunun məntiqi nəticəsi kimi, 2001-ci ildə Konstitusiyamızın vicdan azadlığı barədə müddəalarının həyata keçirilməsi üçün müvafiq şəraitin yaradılması, dövlət-din münasibətlərinin tənzimlənməsi, dini etiqad azadlığı ilə bağlı qanunvericilik aktlarına riayət olunmasına nəzarət edilməsi məqsədilə Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin yaradılması barədə fərman imzalanmışdır. Subyektiv səbəblərə görə Dövlət Komitəsi bir müddət lazımı səviyyədə fəaliyyət göstərə bilməmiş və müəyyən səhvlərə yol verilmişdir. Lakin qısa bir müddətdə görülən işlər, proseslərin gedişi, global miqyasda baş verən hadisələr təsdiqlədi ki, Ulu Öndər Dövlət Komitəsini yaratmaq-la ölkədə din siyasətini daha da möhkəmləndirmiş, tolerantlıq mühitinin inkişaf etdirilməsinə yeni bir təkan vermiş və baş verə biləcək mənfi halların qarşısını əvvəlcədən almışdır.

Ulu Öndərimizin tolerantlıq, dini dözümlülük anlayışına spesfik baxışı var idi. O, Beynəlxalq tolerantlıq günü münasibəti ilə ölkədəki dini konfessiyaların başçıları ilə görüşündə tolerantlıq anlayışının ge-

niş mənə tutumuna toxunaraq bu məfhumun qısa və lakonik izahını vermişdir: «Tolerantlıq, dözümlülük çox geniş anlayışdır. O, həm insanı münasibətlərin, həm insan cəmiyyətində gedən proseslərin, həm də dövlətlərarası, millətlərarası, dinlərarası münasibətlərin bir çox cəhətlərinə aiddir. O, təkəcə dinlərin bir-birinə dözümlülüüyünü deyil, həm də bir-birinin adətlərinə, mənəviyyatına dözümlülük, mədəniyyətlərinə dözümlülük deməkdir».

Yeri gəlmişkən, Azərbaycanda və bütün regionda ilk dəfə 16 noyabrın Beynəlxalq tolerantlıq günü kimi qeyd edilməsi və bu əlamətdar gündə ölkəmizdəki dini konfessiyaların başçıları ilə görüş keçirilməsi məhz Ümummilli Liderimizin təşəbbüsü və göstərişi ilə olmuşdur. O, bu təşəbbüsü ilə həm tolerantlıq prinsiplərinə münasibətini bir daha nümayiş etdirmiş, həm də gələcəkdə mütərəqqi bir ənənənin yaranması üçün zəmin hazırlamışdır.

Heydər Əliyev vəzifəsindən və yaşından asılı olmayaraq dünya miqyaslı siyasətçilərin belə onunla hesablaşdığı, hətta, məsləhətlər aldığı nadir şəxsiyyətlərdəndir. Bu mənada onun kiminsə məsləhətinə yox, başqalarının onun məsləhət və tövsiyələrinə həmişə ehtiyacı olmuşdur. Ancaq buna baxmayaraq, Heydər Əlirzaoğlu dini konfessiyaların rəhbərlərini qəbul edər, müxtəlif tədbirlərdə onlarla görüşər, fikir mübadiləsi, məsləhətləşmələr aparar, əlamətdar günlər və dini bayramlar münasibəti ilə səmavi dinlər arasında fərq qoymadan dindarları rəsmən təbrik edər. Bu, Ulu Öndərin böyüklüyünün, səmimiyyətinin və Azərbaycan xalqının tolerantlıq ənənələrinə sadıqlılığının göstəricisi idi. O, deyirdi ki, **«İnsanlar hansı dinə, hansı mədəniyyətə mənsubluğundan asılı olmayaraq bütün başqa mədəniyyətlərə, dinlərə, mənəvi dəyərlərə də hörmət etməli, dinlərin bəzən kiməsə xoş gəlməyən adət-ənənələrinə dözümlü olmalıdırlar. Dini nöqteyi-nəzərdən ədavət, münaqişə, müharibə yolverilməzdir»**.

Bu gün Azərbaycanda yalnız kilsə və sinaqoqlar deyil, eyni zamanda bir çox xristian, yəhudi dini tədris müəssisələri sərbəst, heç bir maneə olmadan fəaliyyət göstərir və onlara dövlət tərəfindən qa-

nun çərçivəsində lazımi dəstək verilir. Çünki dinlərə və dini fəlsəfi cərəyanlara münasibətdə tolerantlığı ilə seçilən Azərbaycan xalqı bu spesifik keyfiyyətinə görə nəinki Şərqdə, hətta bütün dünyada fərqlənmiş və bu gün də fərqlənməkdədir. Bu, təkəcə bizim məmnunluq və iftixar hissi ilə qeyd etdiyimiz fakt yox, həm də mütərəqqi dünyanın və beynəlxalq qurumların rəsmilərinin etiraf etdikləri həqiqətdir.

Azərbaycanda müxtəlif dini konfessiyalar tərəfindən ibadət evlərinin tikintisinə və bərpasına fərqli dini icmaların nümayəndələrinin maddi və mənəvi dəstək verməsi, ianələr toplanması tarixi keçmişimizdən qalan mütərəqqi ənənədir. XIX əsrin sonlarına yaxın Bakıda «Qızılı kilsə» kimi tanınan «Aleksandr-Nevski» kilsəsinin inşası üçün toplanılmış ianənin böyük hissəsinin müsəlmanlar tərəfindən verilməsi dünya tolerantlıq tarixinin ən parlaq səhifəsidir. Heydər Əliyevin xidmətidir ki, bu böyük şəxsiyyətin hakimiyyəti illərində belə bir mütərəqqi ənənə bərpa edildi. Dinlərarası münasibətlərin gərginləşdiyi, dini-etnik qarşıdurmaya zəmin yaradıldığı bir zamanda uzun tarixi dövr ərzində formalaşmış bu ənənənin bərpası bütün dünya üçün nümunə, bizim üçün qururverici hadisədir.

Azərbaycan xalqının dözümlülük keyfiyyətinin, ölkədə hökm sürən tolerantlıq mühitinin qorunub saxlanılmasında Heydər Əlirzaoğlunun xidmətlərini təkəcə müxtəlif dini konfessiyaların nümayəndələri, tanınmış din xadimləri yox, elm adamları, siyasətçilər, görkəmli şəxsiyyətlər də etiraf edirlər. Onun hakimiyyəti illərində müxtəlif ölkələrin din xadimlərinin, dini liderlərin Azərbaycana səfərlərə dəvət olunması, bu səfərlərin yüksək səviyyədə təşkil edilməsi, dini liderlərin ölkədəki tolerantlıq mühiti ilə yaxından tanış olması məqsədilə dövlət səviyyəsində lazımi tədbirlər həyata keçirilmişdir. Əslində müxtəlif dini liderlərin Azərbaycana səfərlərinin təşkil olunması Ümummilli Liderin din siyasətinin tərkib hissəsi idi. Çünki belə səfərlərin təşkil edilməsinin mahiyyətində təkəcə Azərbaycandakı tolerantlıq mühitini onlara nümayiş etdirmək yox, həm də bu reallığı və Azərbaycan həqiqətlərini dünyaya çatdırmaq və təbliğ etmək kimi müqəddəs məram dayanırdı.

Zaman Heydər Əlinzaoğlunun nə qədər düşünülmüş və uğurlu din siyasəti apardığını təsdiqlədi. Bir neçə il ərzində həm Moskva və Ümumrusiya Patriarxı II Aleksinin, həm Roma Papası II İohann Pavelin, həm Gürcüstan Patriarxı II İliyanın, həm də Rum Patriarxı I Varfolomeyin Azərbaycana yüksək səviyyədə səfərləri təşkil olundu və onlar istər-istəməz buradakı tolerantlığın şahidinə və təbliğatçısına çevrildilər. Budur, Heydər Əliyevin böyüklüyü və onun din siyasətinin uğuru!

2001-ci ilin may ayında Azərbaycanda səfərdə olan II Aleksii ölkəmizdəki tolerantlıq mühitinə, necə deyirlər, heyran qaldı və səmimi etiraflar etdi: **«Burada pravoslavlar heç bir sıxışdırmaya məruz qalmadan öz dinlərinə və əqidələrinə etiqad edirlər. Hətta, bu cür şərait təəssüf ki, bəzi pravoslav ölkələrində belə yoxdur».**

Açıq deyək ki, bu gün Azərbaycanın və Azərbaycan həqiqətlərinin beynəlxalq miqyasda təbliğinə böyük ehtiyac var. Bunun üçün ciddi işlər görüb, külli miqdarda vəsait xərcləməliyik. Roma Papası, Rusiya və Rum patriarxları kimi dini avtoritetlərin Azərbaycana səfər etməsi və buradakı tolerantlıq mühitini, həqiqətləri görüb qiymətləndirməsi əslində bir neçə il ərzində görülməsi mümkün olmayan işin və təbliğatın bir neçə gün ərzində həyata keçirilməsi deməkdir. Çünki belə nüfuzlu dini liderlər həmişə dünya ictimaiyyətinin və medianın diqqət mərkəzində olur, onların mövqeləri nəinki ictimai fikrə təsir göstərir, hətta, siyasi proseslərə belə təsirsiz qalmır. Bu mənada Heydər Əliyevin nüfuzlu dini liderlərin Azərbaycana dəvət edilməsi, onların səfərlərinin yüksək səviyyədə təşkili məsələsinə bu qədər əhəmiyyət verməsinə və bu addımla hansı məqsədləri hədəf seçməsinə heyrtlənməmək mümkün deyildir.

Azərbaycana səfəri zamanı Ulu Öndərimizə müraciətlə «Siz bu torpaqlarda yaşayan insanların bərabər hüquqlu olmaları, öz dinlərinə etiqad etmələri, bərabər işləmələri və bir-birilərinə qarşı durmaları üçün səy göstərmiş və buna nail olmuşunuz» - deyən Moskva və Ümumrusiya Patriarxı II Aleksii əslində bu sözləri ilə həm Heydər Əliyevin xidmətlərini yüksək qiymətləndirdi, həm də Azərbaycanda

insan hüquqlarının, o cümlədən vicdan azadlığının qorunduğunu və nəticədə ölkədə nümunəvi spesifik bir tolerantlıq mühiti formalaşdığını təsdiqlədi.

Roma Papasının katoliklər, ümumiyyətlə, xristianlar arasında necə böyük nüfuza malik olduğuna, yəqin ki, heç kimin şübhəsi yoxdur. O da məlumdur ki, ermənilər haqqında «yazıq, müsəlman türklərin zorakılığına və soyqırımına məruz qalmış xalq» obrazı yaradan erməni lobbisi xristian aləmində müəyyən qədər ictimai rəyi və siyasi dairələri çaşdırırlar. Təsəvvür edin ki, belə bir dövrdə Roma Papası Bakıya səfərə gəlir və «Azərbaycanda dinlər arasında mövcud tolerantlıq və dözümlülük münasibətləri dünyanın bir çox ölkələri üçün yaxşı nümunə ola bilər» - deyir və bu fikirlər dünyanın ən nüfuzlu telekanallarında, qəzetlərində yayımlanır. Bu, Azərbaycanın azərbaycanlılar yox, Roma Papası səviyyəsində təbliğ olunması və onun Azərbaycan həqiqətlərinin təbliğatçısına çevrilməsi deməkdir.

Ölkəmizdə səfərdə olan dini liderlərin hər birini yüksək səviyyədə qəbul etmiş Heydər Əliyev istər Azərbaycan həqiqətlərinin dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasında, istərsə də Qarabağ münaqişəsinin həllində onların imkanlarından maksimum istifadə edilməsinə çalışırdı. Bu gün baş verən hadisələr və proseslərin gedişi təsdiqləyir ki, Ulu Öndərimiz müəyyən mənada istəyinə nail ola bilib. Bu mənada Rum Patriarxı I Varfolomeyin Azərbaycana səfəri zamanı buradakı tolerantlığa verdiyi qiymət də çox maraqlıdır: «Azərbaycanda hər kəs istədiyi dinə etiqad edir, istədiyi kimi ibadət edə bilər. Azərbaycanı çox sevdim. Bu ölkənin rifahı və xoşbəxtliyi üçün hər zaman dua edəcəyəm».

Azərbaycanda tolerantlığın yüksək səviyyədə olması həm də xarici siyasətçilərin və diplomatların etiraf etdikləri həqiqətdir. Hətta Azərbaycanın dövlət-din münasibətləri modelinin ixrac edilməsinin zəruriliyini söyləyən xarici diplomatlar, mütəxəssislər də var. ATƏT-in İnsan Hüquqları və Demokratik Təsisatlar Bürosunun keçmiş rəhbəri Jerar Ştudman etiraf etmişdir ki, «Azərbaycanda dini dözümlülük heç də yeni konsepsiya deyildir. Bu ölkə yüz illər boyunca

müxtəlif mədəniyyətlərin yanaşı yaşamasına, dözümlüluyə bariz nümunə ola bilər. Biz onu ümumi mədəni irsimizə münasibətdə nümunə göstərə bilərik».

Təəssüflə onu da qeyd edək ki, xalqımızın tolerantlıq keyfiyyətindən sui-istifadə edən, dövlət səviyyəsində etnik təmizləmə və işğalçılıq siyasəti aparan Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzü davam edir. Bu təcavüzün qurbanları arasında tarixi-dini abidələrimiz, fərqli dini konfessiyaların və müxtəlif xalqların mənsubları da vardır. Azərbaycandakı dini konfessiyaların nümayəndələri Ermənistanın təcavüzkarlıq və etnik təmizləmə siyasətindən əl çəkməsi, qaçqın və məcburi köçkün həyatı yaşamağa məhkum olmuş bir milyondan artıq Azərbaycan vətəndaşının öz yurd-yuvasına qayıtması tələbi ilə dəfələrlə beynəlxalq təşkilatlara və dünya ictimaiyyətinə müraciət edib. Lakin işğalçı Ermənistan hələ də məkrli planlarından əl çəkmək istəmir. Bununla belə dini konfessiyaların başçıları Azərbaycan xalqının sülh istəyini və dövlət başçısının apardığı sülhpərvər siyasəti təqdir edərək dəstəkləyir və onun uğurlu, müdrik siyasəti nəticəsində işğal olunmuş Azərbaycan torpaqlarının dünya birliyinin səyləri ilə azad ediləcəyinə əmindir.

Tolerantlığın Azərbaycan xalqının spesifik keyfiyyəti olduğu, az qala, bütün dünyanın qəbul etdiyi və məmnunluq duyduğu həqiqətdir. Onun möhkəmləndirilməsində, beynəlxalq miqyasda təbliğ edilməsində və dünyada nümunə kimi qəbul olunmasında ən böyük xidməti Heydər Əlirzaoğluna aid etmək bu böyük şəxsiyyətin halal haqqıdır.

TARİXİ-DİNİ ABİDƏLƏRİMİZİN BƏRPASI

Qurub-yaratmaq bir missiya, keçmiş bərpa edib qorumaq isə başqa bir missiyadır. Hər iki missiya müqəddəsdir. Çünki ikisinin də mahiyyətində qurmaq-yaratmaq məqsədi dayanır, yaratmaq isə Yaradana xas xüsusiyyətdir. Heydər Əlirzaoğlu hər iki missiyanın uğurlu və şərəfli daşıyıcısı kimi keçmiş bərpa edib qorumaqla tarixə sahib çıxıb, yenisini qurub-yaratmaqla isə tarixə çevrilib. Bu mənada

onu keçmiş qoruyan, gələcəyi quran lider kimi xarakterizə etmək daha ədalətli olardı. Amma məsələnin başqa tərəfi də var: tarixi abidələri bərpa etmək keçmişə, tarixi-dini abidələri bərpa edib qorumaq isə həm keçmişə, həm də xalqın milli-mənəvi dəyərlərinə, konkret desək, dininə sahib çıxmaq deməkdir. Bu baxımdan tarixi-dini abidələri bərpa edərək milli-mənəvi dəyərləri qorumağı həm də Allaha xatir görülən müqəddəs iş hesab etmək olar.

Ulu Öndərimiz Heydər Əlirzaoğlu tarixi-dini abidələrimizin bərpasına müvəqqəti, kampaniya xarakterli iş kimi yox, uzun müddətli din siyasətinin tərkib hissəsi kimi yanaşırdı. Ona görə, bu iş dövlətin dinə hörmətinin və xalqın milli-mənəvi dəyərlərə qayıdışının göstəricisidir. Deməli, tarixi-dini abidələrin bərpası həmişə Azərbaycan dövlətinin din siyasətinin tərkib hissəsi olmalı, əsla müvəqqəti xarakter daşımamalıdır. Ümummilli Liderin alternativsiz siyasi xəttini uğurla və uzaqqörənliklə həyata keçirən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin ölkəyə rəhbərlik etdiyi ilk gündən qeyd olunan məsələni diqqət mərkəzində saxlaması bu həqiqəti bir daha təsdiqlədi. Məlum oldu ki, Heydər Əlirzaoğlunun əsasını qoyduğu din siyasəti və onun tərkib hissəsi kimi bu ənənə Ulu Öndərə layiq şəkildə əbədiyyətə qədər davam etdiriləcəkdir.

Heç kimə sirr deyil ki, Azərbaycan müstəqilliyinin ilk illərində Ermənistanla müharibə apardığı üçün dövlət büdcəsinin böyük bir hissəsi hərbi xərclərə sərf olunur, bu da əhalinin yaşayış səviyyəsində özünü biruzə verirdi. Sosial-iqtisadi problemlərin daha da dərinləşməsi, hakimiyyət böhranının katastrofik həddə çatması ölkədəki vəziyyəti yetərincə ağırlaşdırmışdı. Belə bir şəraitdə dövlət tərəfindən tarixi-dini abidələrin bərpası, müqəddəs yerlərin, ziyarətgahların təmiri qeyri-mümkün idi. Azərbaycan dövləti bu sahədə görülən işlərə yalnız mənəvi dəstək verə bilərdi. Əhalinin isə sosial-iqtisadi vəziyyəti bu tipli abidələrin bərpası, yeni məscid və ibadət evlərinin tikintisi üçün əlverişli deyildi. Adi vətəndaşlar gündəlik tələbatlarını güclə ödəyirdilər. Bu gün arxaya dönüb həmin dövrə ötəri də olsa nəzər yetirdikdə adamın qəlbi fərəhlə dolur, düzü, təəccüblənməmək ol-

mur. İnana bilmirsən ki, müharibənin ağırılı-acılı günlərində, sosial-iqtisadi problemlərin mənəşəsində Azərbaycan xalqı bu qədər yeni məscid tikib, köhnələrini bərpa edib. Bəlkə də, kimlərsə uşağının boğazından, ailəsinin əyin-başından kəsib, əlində-ovcunda olan pulunu yaşadığı kənddə, şəhərdə məscid tikintisinə verib. Çünki o dövrdə məscidlərin tikintisi və bərpası yalnız imkanlı şəxslərin və vətəndaşların ianələri hesabına aparılırdı. Qısa vaxtda çətinliklə də olsa, ölkədə yüzlərlə məscid tikildi, tarixi-dini abidələr, pır və ziyarətgahlar bərpa olundu. Deməli, ateizm təbliğatı Azərbaycan xalqını dinindən, milli-mənəvi dəyərlərindən soyutmamışdı, əksinə, dini dəyərlər uzun müddət sıxışdırıldığı üçün insanlarda mənəvi aclıq yaranmışdı. İnsanları sonuncu qəpiyini məscid tikintisinə, Allah yolunda xərcləməyə vadar edən məhz bu aclıq, mənəvi boşluğu doldurmaq istəyi idi. Neçə illər sonra həmin dövrü xarakterizə edən Ulu Öndər Heydər Əliyev bir neçə il ərzində yüzlərlə məscidin tikilməsini Azərbaycan xalqının dinə bağlılığı, qəlbindəki «məscid intizarı» ilə izah etmişdir: **«Azərbaycan dövləti müstəqilliyini əldə edən zaman ölkəmizdə cəmi 18 məscid var idi. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin hələ 7 yaşı tamam olmayıbdır. Yeni tarixi nöqtəyi-nəzərdən biz dövlət müstəqilliyi, milli-azadlıq şəraitində kiçik bir zaman yaşamışıq. Azərbaycan xalqı öz milli azadlığını qazandıqdan sonra, özünün dövlət müstəqilliyini elan edəndən sonra, öz quruluşunu öz istədiyi kimi qurandan sonra qısa bir zamanda indi Azərbaycanda mindən artıq məscid var. Demək, insanların hamısının qəlbində məscid intizarı, məscid arzusu, - məscid Allah evidir, məscid dini məbəddir, dini mərkəzdir, - o qədər yaşayıbdır ki, qısa bir zamanda heç bir hökumətin, dövlətin köməyi, vəsaiti olmadan məscidlər tikilib yaradılıbdır».**

Ulu Öndərimiz ölkəyə rəhbərlik etməyə başladığı ilk vaxtlardan tarixi-dini abidələrin bərpası və yeni ibadət evlərinin tikintisini öz nəzarətinə götürdü, bu prosesin Azərbaycan xalqının istəyinə uyğun aparılması üçün mümkün olduğu qədər dövlət dəstəyini əsirgəmədi.

Əlbəttə ki, ilk vaxtlar tarixi-dini abidələrin bərpası üçün Azərbaycan dövlətinin imkanları olduqca məhdud idi, amma buna baxmayaraq, Heydər Əlirzaoğlu Azərbaycanın gələcək inkişafının fonunda sovetlərin ögey münasibəti nəticəsində uçub dağılmış məscid və ziyarətgahların bərpası üçün planlar düşünür, bunu xalqa açıq söyləyirdi. Zaman keçdikcə onun arzuları reallaşdı, dövlətimiz tarixi-dini abidələrimizin bərpasına vəsait ayırmaq, bu işləri planlı şəkildə həyata keçirmək imkanı əldə etdi və ilk iş Bibiheybət məscidi oldu. O deyirdi ki, «Dini ocaqların yaranması, onların daha da abadlaşdırılması işini, lazımı tədbirlərin görülməsini əhəmiyyətli hesab edirik. Çoxunu xalq özü, xeyriyyəçi insanlar edir. Amma dövlət də bir tərəfdən buna dəstək verir, digər tərəfdən də imkanı dairəsində nə lazımdır edir. Məsələn, Bibiheybət məscidinin bərpası bizim üçün tarixi əhəmiyyətli bir hadisədir. Çünki Bibiheybət ziyarətgahının Azərbaycanın ... tarixində hansı yer tutduğunu siz yaxşı bilirsiniz.

Şübhəsiz ki, vaxtı ilə təkəcə xalqımıza qarşı yox, bütün İslam dünyasına qarşı böyük bir cinayət edilib - o məscid partladılıb, dağıldılıb və ziyarətgah pozulubdur. Amma buna baxmayaraq, insanlar Bibiheybət ziyarətgahını heç bir vaxt unutmayıblar. Doğrudur, qadağan olunduğuna görə əvvəlki kimi ziyarətlər olmayıb, ancaq o, müqəddəs bir yer kimi yaşayıb və yaşayacaqdır. İndi isə bizim vəzifəmiz Bibiheybət məscidini bərpa etmək, daha da inkişaf etdirmək və oranı - əsrlərdən bəri yaşamış ziyarətgahı yenidən əvvəlki kimi, bəlkə, ondan da yuxarı səviyyəyə qaldırmaqdır ki, təkəcə Azərbaycan xalqı, müsəlmanları üçün yox, həqiqətən, bütün dünya müsəlmanları üçün ziyarətgah olsun. Ona görə də, məscidin bərpası üçün mənim dövlət tərəfindən vəsait ayırmağım təsadüfi bir şey deyildir».

Ulu Öndər İmam Museyi-Kazımın qızı, İmam Rzanın bacısı Hökümənin qəbri yerləşən Bibiheybət ziyarətgahında bərpa işlərinin aparılmasına və məscid tikintisinə hələ 1994-cü ildə buranı ziyarət edən zaman qərar vermişdi. O, sonrakı dövrlərdə dəfələrlə Bibiheybət ziyarətgahında olmuş, məscid-ziyarətgah kompleksinin tikintisi prosesinə şəxsən nəzarət etmişdir. Bu kompleksin tikintisinə lazım olan

vəsait ayrılmış, amma Heydər Əlirzaoğlu lazım gələrsə, əlavə vəsait ayırmağa da hazır olduğunu bildirmişdi. Əslində, o, bu işə təkcə Prezident kimi deyil, həm də bir müsəlman kimi yanaşır, heç bir köməyini və dəstəyini əsirgəməirdi. O deyirdi: «Mən elan etmişəm - bu mənim şəxsi himayəm altındadır. Mən də bunu həm Azərbaycanın Prezidenti, həm də bir müsəlman vətəndaş kimi özümün vəzifəm hesab edirəm və yerinə yetirəcəyəm».

Dini bayramlar və əlamətdar günlərdə xalqın arasında olmağa, xüsusilə məscid və ziyarətgahlarda dindarlarla görüşməyə əhəmiyyət verən Heydər Əlirzaoğlu dəfələrlə Təzəpir məscidində, «Mir Mövsüm ağa» ziyarətgahında, «Bibiheybət» məscidində olmuş, aparılan tikinti, bərpa və yenidənqurma işləri ilə əlaqədar yerində göstəriş və məsləhətlər vermişdir. Onun bilavasitə rəhbərliyi və dəstəyi ilə neçə-neçə müqəddəs ocaq, ziyarətgah və məscid bərpa edildi, ateizmin qurbanı olmuş tarixi-dini abidələrimiz yenidən xalqın inanc və ibadət yerinə çevrildi. Bəzi dini abidə və məbədlərin bərpası üçün təkcə vəsait yox, həm də vaxt lazım idi. Çünki Sovetlər dövründə dağıdılmış, ya da məhv olmaq təhlükəsi ilə üz-üzə qoyulmuş abidələri qısa vaxtda bərpa etmək mümkün deyildi. Əsas o idi ki, bu proses dövlət səviyyəsində başlamış və dönməz xarakter almışdı.

«Beş il öncəni görməyən adam siyasətçi ola bilməz», - deyiblər. Yəni siyasətçi yalnız bu günü yox, həm də gələcəyi görüb qərarlar qəbul etməlidir. Bu gün qəbul edilən qərarlar, atılan addımlar, əsası qoyulan ənənələr öz bəhrəsini 5 ildən, 10 ildən sonra da verə bilər. Deməli, əsl siyasətçi bu gün yox, tarix üçün işləyən siyasətçidir.

Heydər Əliyev tarixi-dini abidələrimizin bərpası işini dövlət himayəsinə götürməklə bu günün həqiqətinə, gələcəyin tarixinə çevrilmək hüququ qazandı. Onilliklər, yüzilliklər keçəcək, amma hər dəfə tarixi-dini abidələrimiz dövlətimiz tərəfindən bərpa olunarkən bu, Ulu Öndərimizin ənənəsinin, siyasətinin davamı kimi qiymətləndiriləcək və müdrik, uzaqqörən şəxsiyyətin sözləri xatırlanacaqdır: «Əmin ola bilərsiniz ki, bütün imkanlardan istifadə ediləcək, nəinki bu müqəddəs yeri, həm də Azərbaycan xalqının tarixini, milli, dini ənənələrini

əks etdirən bütün abidələr, ocaqlar, müqəddəs yerlər bərpa olunacaqdır. Bunu biz sizinlə birgə edəcəyik. Bizim görə bilmədiyimiz işləri gələcək nəsillər, davamçılarımız yerinə yetirəcəklər. Buna heç şübhəniz olmasın. Əmin olun ki, biz birləşib müstəqilliyimizi, torpaqlarımızı qoruyacaq, həm də xalqımızın yaratdığı tarixi abidələri, ənənələri yaşadacağıq».

Heydər Əlirzaoğlunun böyüklüyü həm də onda idi ki, tarixi-dini abidələrin bərpası dedikdə yalnız İslama deyil, digər səmavi dinlərə məxsus abidələri də nəzərdə tuturdu. O, həm Ümummilli Lider, həm Prezident, həm də bir vətəndaş kimi ölkədəki dini konfessiyalara eyni gözlə baxır, istər yəhudilərə, istərsə də xristianlara məxsus tarixi-dini abidələrin, sinaqoq və kilsələrin bərpasına lazımı köməyini əsirgəməirdi. Məhz onun dəstəyi ilə qısa bir müddətdə neçə-neçə kilsə və sinaqoq təmir olundu, yeniləri inşa edildi. Bakıda Rus Pravoslav Baş Kafedral Kilsəsinin bərpası və onun açılış mərasimində Ulu Öndərin iştirakı tək Azərbaycanda yox, onun sərhədlərindən kənar da geniş əks-səda doğurdu. Çünki bu, bütün dünya pravoslavlarının həyatında əlamətdar hadisə idi. Yeri gəlmişkən, bu kilsənin inşasının və bərpasının çox maraqlı və hər bir azərbaycanlı üçün qururverici tarixi vardır. Əvvəllər Cen Mironosets kilsəsi adlandırılan bu məbədi məhşur Azərbaycan xeyriyyəçisi Hacı Zeynalabdin Tağıyev tikdirmişdir. 1920-ci ildə bağlanmış kilsə Sovet hakimiyyəti dövründə anbar kimi istifadə olunmuş və dağıntılara məruz qalmışdır. Dövlət müstəqilliyimizi bərpa etdikdən sonra Azərbaycan hökuməti tərəfindən Rus-Pravoslav kilsəsinə verilən kilsənin təmirini azərbaycanlı iş adamlarından biri öz üzərinə götürmüş, məbəd əsaslı şəkildə təmir edilərək əvvəlki görkəminə qaytarılmışdır. 2001-ci ilin mayında Azərbaycanda səfərdə olan Moskva və Ümumrusiya Patriarxi II Aleksii isə məbədə baş kafedral kilsə statusu vermişdir. Kilsənin açılış mərasimində Ümummilli Liderimiz də iştirak etmiş və mədəbin təmir olunaraq dindarların istifadəsinə verilməsini yüksək qiymətləndirmişdir.

Azərbaycanda tək-cə səmavi dinlər yox, onların müxtəlif qollarının və cərəyanlarının mənsublarına da sərbəst şəkildə ibadət etmək, əqi-dələrini yaymaq imkanı yaradılıb. Heç kimə sirr deyil ki, Azərbaycanda katolik xristianların sayı azdır, onlar əsasən müxtəlif vaxtlarda ölkəmi-zə pənah gətirmiş insanlardır. Bununla belə 1999-cu ildə katolik icma-sı da dövlət qeydiyyatına alınmış, əvvəllər dini ayinləri evlərdə icra edən icma üzvlərinə lazımi şərait yaradılmışdır. 2000-ci ildə ibadətlə-rin yerinə yetirilməsi məqsədilə xüsusi bina alınaraq kilsəyə çevrilmiş, daha sonra Azərbaycan hökuməti ilə Vatikan arasında Bakıda Ro-ma-Katolik kilsəsinin inşa olunması barədə razılıq əldə edilmişdir. Büt-ün bunlar isə Heydər Əlirzaoğlunun şəxsi nəzarəti və dəstəyi ilə hə-yata keçirilmişdir. Ulu Öndərin dəstəyi ilə xristian məbədlərinə paralel olaraq yəhudi sinaqoqları da bərpa olunmuş, yeniləri inşa edilmişdir. 2003-cü ilin mart ayında Bakıda yəhudi sinaqoqunun dindarların istifa-dəsinə verilməsi dünya yəhudilərinin tarixinə əlamətdar hadisə kimi düşmüş, onların diqqətini ölkəmizə yönəlmişdir. Avropada ən böyük sinaqoq sayılan bu ibadətqah köhnə məbədin yerində inşa olunmuş-dur. Sevindirici haldır ki, sinaqoqun tikintisində xaricdə fəaliyyət gös-tərən yəhudi təşkilatları ilə yanaşı, Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi, Rus-Pravoslav kilsəsinin Bakı və Xəzəryanı Yeparxiyası yaxından işti-rak etmişdir. Müsəlmanlarla xristianların yəhudi sinaqoqunun tikinti-sində iştirakı və yardım göstərməsi dünyada analoqu olmayan hadi-sədir. Bu, həm Azərbaycan xalqının tolerantlığının, həm Ulu Öndərin din siyasətinin nəticəsinin, həm də gələcəyimiz üçün yaradılan böyük bir zəminin və zəmanətin göstəricisidir.

Heydər Əliyevi narahat edən məsələlərdən biri də Ermənistanın işğal etdiyi ərazilərimizdəki minlərlə tarixi-dini abidələrimizin taleyi idi. Onu işğal nəticəsində məhv edilmiş məscid və ziyarətqahlarla yanaşı, ermənilərin məkrli siyasətinin qurbanına çevrilmiş, müxtəlif vaxtlarda qriqoryanlaşdırılmış alban məbədləri də düşündürürdü. Bu baxımdan Ulu Öndərimizin dəstəyi ilə Kiş və Nic qəsəbələrində al-ban kilsələrinin təmir olunması, Alban-Udi Xristian dini icmasının ya-radılması təsadüfi deyildir.

Bu gün Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əli-yev Ulu Öndərimizin layiqli davamçısı kimi böyük tarixə malik dini məbədlərimizin bərpası və xalqımızın istifadəsinə verilməsi sahəsin-də ardıcıl tədbirlər həyata keçirir. Bibiheybət, Təzəpir, Əjdərbəy, ey-ni zamanda digər məscid və ziyarətqahlarda aparılan tikinti, yeni-dənqurma və bərpa işlərini görəndə hər bir azərbaycanlının qəlbi qü-rur hissi ilə dolur. Bu müqəddəs ocaqlar öz ünikal memarlıq xüsusi-yətləri və tarixiliyi ilə ölkəmizin milli-mədəni simasına misilsiz gözəl-lik və zənginlik gətirəcəkdir.

Yeni məscidlərin, ziyarətqahların, xristian və iudaizm məbədləri-nin tikintisi və bərpasında YUNESKO-nun xoşməramlı səfiri, Milli Məclisin deputatı Mehriban xanım Əliyevanın rəhbərlik etdiyi Heydər Əliyev Fondunun məqsədyönlü və ardıcıl fəaliyyəti xüsusilə qabarıq nəzərə çarpır. Fond öz fəaliyyətində milli-mənəvi dəyərlərimizin qo-runmasına, tarixi-mədəni abidələrimizin bərpasına böyük önəm ve-rir. Heydər Əliyev Fondunun maliyyə dəstəyi ilə Əzizbəyov rayonu Binə qəsəbəsində Möhsin Səlim və İmam Rza məscidlərində, Gən-cə şəhərində Şah Abbas və həzrət Zeynəb məscidlərində, Cavad xan və Comərdi Qəssab məqbərəsində yenidənqurma və bərpa iş-ləri aparılmışdır. Hazırda Buzovna qəsəbəsində Cümə məscidində, Mərdəkan qəsəbəsində Pirhəsən ziyarətqahında bərpa işləri davam etdirilir. Eyni zamanda Fond Bakı şəhərində Rus Pravoslav Baş Kafedral Kilsəsinin yenidən qurulması və Qubada yəhudi tarixi mu-zeyinin yaradılması məqsədilə layihələr hazırlanır.

Ulu Öndərimizin apardığı uğurlu din siyasəti nəticəsində qoru-nub-saxanılmış tolerantlıq mühiti və bərpa edilmiş tarixi-dini abidələ-rimiz bizim dünya mədəniyyətinə ən böyük töhfəmiz, gələcək nəsil-lər üçün ən dəyərli mirasımızdır. Heç şübhə yoxdur ki, Azərbaycan xalqı bu mirasın sahibi, Heydər Əliyev isə onun qorucusu kimi tarix-də qalacaqdır.

HEYDƏR ƏLİYEV İSLAM DÜNYASININ TARIXI ŞƏXSİYYƏTLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ

Böyük şəxsiyyətləri zaman yetişdirir, amma onlar zamanın, dövrün sərhədlərini aşdıqlarına, daha doğrusu, fəaliyyətləri ilə hansısa bir zaman çərçivəsinə sığışmadıqlarına görə «zamansızlaşır». Belələrinə bütün dövrlərin şəxsiyyəti, başqa sözlə, tarixi şəxsiyyətlər deyirlər.

Tarixi şəxsiyyətlər də müxtəlifdir: mənsub olduğu xalqın və ölkənin sərhədlərini aşı bilməyənlər və zaman-məkan anlayışının fəvqündə dayanıb, xalqların, millətlərin kumirinə çevrilənlər. Heydər Əlirzaoğlu Azərbaycan xalqının və tarixinin sərhədlərinə sığmayan, böyük bir coğrafiyada - İslam dünyasında lider səviyyəsinə yüksələn şəxsiyyətdir. Bu baxımdan Onun din siyasətini yalnız Azərbaycanla məhdudlaşdırmaq, yaxud İslam dini ilə bağlı siyasətini yalnız öz ölkəsi çərçivəsində nəzərdən keçirmək həm qeyri-real, həm də tarixə qarşı ədalətsizlik olardı. İslam amili Heydər Əlirzaoğlunun nəinki din siyasətində, hətta xarici siyasətində də əsas amillərdən biri kimi nəzərdən keçirilməlidir.

Siyasətçilərin, dövlət adamlarının imkanları onların mənsub olduqları ölkənin imkanları ilə ölçülür. Etiraf edək ki, mövcud imkanları Azərbaycanın İslam aləmində özünəməxsus yer tutmasına imkan verir, amma onun bu coğrafiyada lider ölkəyə çevrilməsi üçün yetərli deyildir. Bu mənada o qədər də böyük olmayan bir ölkəyə rəhbərlik edib, İslam dünyasının liderlərindən birinə çevrilmək hər siyasətçiyə nəsib olmur. Heydər Əlirzaoğlu bu xoşbəxtliyə nəsib olmuş nadir siyasətçilərdən və dövlət adamlarından biri, bəlkə də, birincisidir. Çünki O, İslam dünyasının liderlərindən biri olmaq üçün belə demək mümkündürsə, bütün normativ şərtləri ödəyirdi. Bu şərtləri isə təxminən belə qruplaşdırmaq olar: İslam dininə sdaqəti, lider kimi qəbul edilməsi və İslam dünyasının problemlərinin həllinə və tərəqqisinə çalışması.

İslam dininə sdaqəti: Heydər Əlirzaoğlu ömrünün böyük bir hissəsini ateizmin təbliğ olunduğu Sovetlər dövründə yaşamış, bu

ölkədə təhsil almış və onun idarəçilik sistemində ən ali vəzifələrdən birinə yüksəlmişdir. Bu mənada əvvəllər dünyada və İslam aləmində bir çoxlarının onun ateist düşüncəli siyasətçi olduğunu düşünməsi bəlkə də, təbii idi. Amma sonralar bu cür düşüncələr böyük səhvə yol verdiklərini özləri də etiraf etdilər. Hamı Heydər Əlirzaoğlunun İslam dininə sdaqətinin və xalqının milli-mənəvi dəyərlərinə hörmətlə yanaşmasının şahidi oldu.

Dini bayramlarda və əlamətdar günlərdə ölkə dindarları ilə görüşən, fürsət düşdükcə məscidləri, müqəddəs ocaqları ziyarət edən Ulu Öndərimiz prezidentlik dövrünün bir ili tamam olmamış Səudiyyə Ərəbistanı Krallığına səfər edərək Ümrə ziyarətini yerinə yetirdi və Mədinə şəhərində Peyğəmbər məscidinin şərəf kitabına ürək sözlərini yazdı. Bu sözlər müsəlman bir ölkənin dövlət başçısının səmimi hissləri, xalqımızın ürəyindən gələn arzu və istəkləri idi: «Müqəddəs Mədinə şəhərini, İslamın müqəddəs abidələrini, Həzrət Məhəmməd peyğəmbərin məqbərəsini, məscidini ziyarət etdiyim üçün bir müsəlman kimi özümü xoşbəxt hesab edirəm. Allaha şükür olsun ki, uzun illər qəlbimdə yaşayan arzuma, niyyətimə nail oldum. Bu tarixi hadisə qəlbimdə böyük həyəcan və rahatlıq hissi yaratdı. Bir daha İslam mənbəyinin nə qədər ümumbəşəri, fəlsəfi, elmi əsaslara malik olduğunu dərk etdim. Böyük Allahın böyüklüyünü dərk etdim».

Ömrü boyu dəfələrlə Həcc, Ümrə ziyarətinə getmiş müsəlmanlar olub. Amma Məkkədə Allah evinə - Kəbənin içərisinə daxil olmaq şərəfi çox az müsəlmanın qismətinə yazılıb. Heydər Əlirzaoğlu belə azsaylı müsəlmanlardan biridir ki, Kəbənin içərisinə daxil olmaq şərəfinə layiq görülüb. Şübhəsiz ki, bu, Heydər Əliyevin böyüklüyünə və dindarlığına verilən qiymət idi.

Ümummilli Liderin Səudiyyə Ərəbistanına səfəri həm də Azərbaycanın İslam dünyasına sürətlə inteqrasiyasının başlanğıcı oldu. Çünki İslamın beşiyi və regionun aparıcı dövlətlərindən biri kimi Səudiyyə Ərəbistanının İslam aləmində xüsusi yeri və böyük nüfuzu vardır. Bu baxımdan Heydər Əlirzaoğlunun Türkiyə və İrandan sonra İslam dövlətləri arasında ilk səfərini bu ölkəyə etməsi və səfərin İslam Konfransı

Təşkilatına üzv ölkələrin dövlət və hökumət başçılarından Mərakeşin Kasablanka şəhərində keçirilən zirvə toplantısından bir neçə ay öncə baş tutması təsadüfi deyildi. Azərbaycan Respublikasının İKT-nin beynəlxalq aləmdəki nüfuz və imkanlarından lazımi səviyyədə istifadə edə bilməsi, dünya müsəlmanlarının dəstəyini qazanması baxımından Heydər Əlirzaoğlunun Səudiyyə Ərəbistanına səfəri dönüş nöqtəsi oldu. Onun Kəbəyə Ümrə ziyarəti, İslamın iki müqəddəs şəhərinə səfəri, İKT rəhbərliyi ilə görüşləri müsəlman aləmində ölkəmizə və Ümummilli Liderimizə maraq və diqqəti daha da artırdı, Azərbaycanın İslam aləminin bir hissəsi olması yüksək səviyyədə təsdiqləndi. Heydər Əliyevin Azərbaycanda milli-mənəvi dəyərlərin bərqərar olmasına səy göstərməsi, məscidlərin bərpasına və yenilərinin tikilməsinə dəstək verməsi və bunu bir müsəlman olaraq özünə borc bilməsi isə İslam aləmində lider kimi Ona ümidləri artırdı.

Lider kimi qəbul edilməsi: Heydər Əliyev yetkin siyasətçi kimi, Azərbaycanın müstəqilliyindən xeyli öncə - 1970-ci illərdən islam dünyasında tanınmağa başlamışdı. O zamanlar Respublikaya rəhbərlik etdiyi dövrdə dəfələrlə müsəlman ölkələrindən SSRİ-yə səfərə gəlmiş nümayəndə heyətləri ilə görüşmüş, onlarla yüksək səviyyədə danışıqlar aparmışdı. Daha sonra isə Sov. İKP MK Siyasi Bürosunun üzvü kimi SSRİ-nin beynəlxalq əlaqələrinin inkişafında fəal iştirak etmiş və dəfələrlə Afrikanın və Asiyanın müxtəlif islam ölkələrinə səfərlərə getmişdi. O, SSRİ-nin Yaxın və Orta Şərqi ölkələrinin rəhbərləri ilə apardığı danışıqlarda və siyasi məsləhətləşmələrdə yaxından iştirak etmiş, çox vaxt bu ölkələrə səfər edən nümayəndə heyətlərinin rəhbəri olmuşdu. Əslində Sovetlər Birliyinin islam dünyasında apardığı siyasəti Heydər Əliyev formalaşdırırdı. Onun 1982-1987-ci illərdə Misirə, Suriyaya, İordaniyaya, Liviya, İraqa, Yəməne, Pakistana və başqa müsəlman ölkələrinə səfərləri bütün islam aləmində aparıcı siyasətçilərdən biri kimi tanınmasına səbəb oldu. Müstəqil Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövrdə isə islam ölkələrinin lideri ilə əvvəlcədən münasibətlərinin olması ölkəmizin təbliği və onun lider kimi qəbul olunmasına böyük zəmin yaratdı. Qısa vaxtda - İslam Konfransı

sı Təşkilatına üzv ölkələrin dövlət və hökumət başçılarından Kasablankada keçirilən zirvə toplantısında köhnə münasibətlər özünü göstərdi. Zirvə toplantısında Asiyanın müsəlman ölkələri adından nitq söyləmək Heydər Əlirzaoğluna həvalə edildi. Artıq bu, onun İslam dünyasının liderlərindən biri kimi qəbul edilməsinin təsdiqi idi. Toplantının şəxsiyyətinə göstərdikləri maraq və hörmət, eləcə də onlarla şəxsi əlaqələri barədə Heydər Əlirzaoğlu özü belə demişdir: «Görüşdüyüm adamların bir çoxu ilə keçmişdən tanışam, çoxları ilə bir vaxtlar görüşlərim olub. Məsələn, Yasir Ərəfatla biz qardaş kimi görüşdük. O, mənə görə sevindiyindən biri kimi bilmədi ki, nə etsin. Çünki mən onu vaxtı ilə, daha doğrusu, 70-ci illərin sonunda Bakıda bir neçə dəfə qəbul etmişəm, ondan sonra Moskvada da qəbul etmişəm. Gören kimi dedi: mən çox sevinirəm ki, Siz yenidən hakimiyyətə gəlmisiniz. Mənim Yəməni Prezidenti ilə çox görüşlərim olmuşdu, Yəməndə də, Moskvada da. Yaxud başqaları ilə görüşəndə deyirdilər ki, biz sizin haqqınızda oxumuşuq, çox eşitmişik. Bunlar əvvəllər görüşmədiyim adamlar idi. Əlbəttə, bütün bunlar əhəmiyyətlidir. Çünki islam dünyası mənim şəxsiyyətimlə vaxt ilə, şübhəsiz, çox maraqlanıb. Xüsusən mən Sovetlər İttifaqının rəhbərlərindən biri olduğum dövrdə hər bir müsəlman maraqlanırdı ki, indi Sovetlər dövlətinin rəhbərliyində bir müsəlman da var» .

Göründüyü kimi, islam dünyası və onun başçıları ilə Heydər Əlirzaoğlunun əlaqələri hələ ötən əsrin 70-ci illərindən başlamış, müstəqil Azərbaycana rəhbərlik etməsi isə Onun islam dünyasının liderlərindən birinə çevrilməsinə labüdləşdirmişdi.

Ulu Öndərimizin İslam Konfransı Təşkilatı (İKT) və bu quruma üzv olan ölkələrlə əlaqələri sağlam bünövrə üzərində qurması Azərbaycanın qarşısında geniş imkanlar yaradıb. Təsadüfi deyildir ki, İKT Ermənistanı təcavüzkar dövlət və Xocalı faciəsini soyqırım kimi tanıyan yeganə beynəlxalq qurumdur.

Bu gün Azərbaycan İKT ilə əlaqələrini daha da genişləndirir, onun imkanlarından maksimum istifadə etməyə çalışır və İslam dünyası-

nın həmrəyliyi üçün ciddi səylər göstərir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin təşəbbüsü və dəstəyi ilə İKT-nin Gənclər Forumunun yaradılması və qurumun uğurlu fəaliyyət göstərməsi buna əyani sübutdur.

İslam dünyasının problemlərinin həllinə və tərəqqisinə çalışması: Bir milyarddan çox əhalisi, milyon kvadrat kilometrərlə ərazisi olan və əllidən artıq dövləti əhatə edən islam dünyasında tanınmaq, onun liderlərindən birinə çevrilmək şərəfli olduğu qədər də məsuliyyətlidir. Bu məsuliyyət təkcə Azərbaycan adlı bir dövləti təmsil etməkdən yox, həm də bir milyarddan çox insanın problemlərinin həllinə görə müəyyən qədər cavabdehlik daşımaqdan irəli gəlir. Heydər Əliyev həm müsəlman bir ölkənin rəhbəri, həm islam dünyasının liderlərindən biri kimi həmişə dünya müsəlmanlarının maraqlarını nəzərə almış, onlara münasibəti, apardığı siyasəti yaxşı mənada İslam təəsübkeşliyi üzərində qurmuşdur.

Bu gün bizim nəzərimizə açıq şəkildə çatdırılmasa da, müsəlman-xristian dünyaları arasında müəyyən qədər qarşıdurmanın olduğu danılmaz faktdır və hərdən kəskinləşən, hərdənsə səngiyən ziddiyyətlər də mövcuddur. Heydər Əliyev kimi müdrik bir siyasətçinin bu reallıqları nəzərə almaması qeyri-mümkün idi. O, Azərbaycana rəhbərlik etdiyi ilk gündən islam aləmi, müsəlman ölkələri ilə sıx əlaqələr qurmaq, onlar arasında münasibətləri daha da dərinləşdirmək üçün əlindən gələni əsirgəmədi. Heydər Əliyev deyirdi ki, «**müsəlman xalqlarının təhlükəsizliyini və ölkələrimizin ərazi bütövlüyünü təmin etmək, müsəlman azlıqlarının və icmalarının hüquqlarını qorumaq, müsəlman aləminin sabit inkişafını təmin etmək bizim müqəddəs vəzifəmizdir**». O, bu məqsədlə İKT-nin fəaliyyətinin gücləndirilməsini, onun nüfuzundan maksimum istifadə olunmasını və islam dövlətləri arasında qarşılıqlı əlaqələrin genişləndirilməsini vacib sayırdı. Bu baxımdan Ulu Öndərimizin İKT-nin Kasablankada keçirilən zirvə toplantısında çıxışı xüsusilə səciyyəvidir.

«**Biz fəxr edə bilərik ki, İslam Konfransı Təşkilatı da məhz bu nəcib məqsədlərə xidmət edir. Asiyanın, Afrikanın və Avropanın 52 dövlətini birləşdirən bu təşkilat bir milyard nəfərdən çox əhaliyə, böyük mənəvi, siyasi, iqtisadi, elmi və mədəni potensiala malikdir.**

...**Amma etiraf etmək lazımdır ki, biz İslam dünyasının və öz təşkilatımızın nəhəng potensialından hələ heç də tam, istənilən səviyyədə istifadə edə bilməmişik. Biz nəinki təkcə öz xalqlarımızın, həm də bütün dünyanın tərəqqisi işində daha sanballı, daha təsirli rol oynaya bilərik və oynamalıyıq.**

...**Sovet İttifaqı dağıldıqdan sonra 1991-ci ildə istiqlalyyət əldə etməklə biz yenidən öz kökümüze qayıtmış, dini azadlığımıza nail olmuşuq. Elə həmin il Azərbaycan İslam Konfransı Təşkilatına daxil olmuşdur, onun tədbirlərinin fəal iştirakçısıdır və onun bütün strukturları ilə əməkdaşlıq edir.**

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçildikdən sonra mən müsəlmanlıq borcuma əməl edərək Məkkə və Mədinə şəhərlərinə gedib müqəddəs ziyarətgahlara səcdə qılmışam, Ümrə mərasimini yerinə yetirmişəm.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti kimi mən öz qardaşlarımla - müsəlman dövlətlərinin başçıları ilə şəxsi münasibətlər yaratmağa, aramızda həmrəyliyi möhkəmlətməyə böyük əhəmiyyət verirəm».

Heydər Əlirzaoğlunun zirvə toplantısında çıxışından verilən bu sənətlər, onun həm islam dininə, həm islam aləminin üzvləşdiyi problemlərə, həm də həmin problemlərin həlli yollarına baxışını müəyyən etmək üçün kifayətdir. Qeyd edim ki, Heydər Əliyev islam dünyasının potensialından təkcə Qarabağ probleminə deyil, bu coğrafiyadakı digər münaqişələrin nizamlanmasında da istifadə edilməsinə çalışırdı. Bir müsəlman və islam dünyasının liderlərindən biri kimi Onu Qarabağ problemi ilə yanaşı, Çeçenistanda, Yaxın Şərqdə, Əfqanıstan-

da, Kəşmirdə, Bosniya və Hersoqovinada, hətta Somalidə də hökm sürən ağır vəziyyət düşündürür, narahat edirdi. Heydər Əlirzaoğlunun istər müsəlman ölkələrinin başçıları ilə görüş və danışıqlarının mövzusunda, istər İKT-nin zirvə toplantılarında çıxışlarına nəzər yetirməklə bunu görmək mümkündür. Məhz bu cür keyfiyyət və islam təəssübkeşliyinə söykənən siyasət Onun islam aləmində nüfuzunun artmasına və bu coğrafiyanın liderlərindən birinə çevrilməsinə zəmin yaratdı, qısa bir zaman kəsiyindən sonra Heydər Əlirzaoğlu bu statusla beynəlxalq aləmdə qəbul edildi. Bu, həm də Heydər Əliyevin islam dünyasında tarixi şəxsiyyət olmasının təsdiqi idi.

Vaxt ötür, zaman dəyişir. Bu dəyişikliyin fonunda Azərbaycan da dəyişir, inkişaf edir. Təbii olaraq zaman bizi Heydər Əliyevdən uzaqlaşdırır, ancaq bu uzaqlıq cismani uzaqlıqdır. Əslində zaman bizi Ulu Öndərimizdən uzaqlaşdırdıqca biz Ona daha da yaxınlaşırıq. Bu yaxınlıq Heydər Əliyev əzəmətini, Onun böyüklüyünü, din siyasətinin uğurunu və xalqı, dövləti, ümumiyyətlə, bəşəriyyət qarşısındakı xidmətlərini görməyimizi asanlaşdırır, tariximizdə, qəlbimizdə və İslam dünyasında yerini daha da möhkəmləndirir. Bu mənada zaman Azərbaycanın və Heydər Əliyevin xeyrinə işləyir.

ƏLİ ƏHMƏDOV,
Yeni Azərbaycan Partiyası
sədrinin müavini - icra katibi,
Milli Məclisin deputatı.

MÜASİR AZƏRBAYCANDA DİN VƏ SİYASƏT: QARŞILIQLI TƏSİR, YAXUD YANAŞI YAŞAMA

Din və siyasətin tarixən formalaşmış qarşılıqlı əlaqələrində diqqəti cəlb edən mühüm məqamlardan biri, hər şeydən əvvəl, onun qədim kökləri və zəngin məzmunu sayıla bilər. Sosial həyatın geniş əhatəli sahələri kimi, onların hər ikisi həm bir sıra oxşarlığı, həm də fərqli xüsusiyyətləri ilə ayrı-ayrı tarixi dövrlərdə müxtəlif kombinasiyalarda qarşılıqlı əlaqələrdə olmuşdur. Bu mənada dini və siyasəti sosial hədisə olaraq səciyyələndirən ən fundamental əsası təyin etməyə çalışsaq, onların hər ikisinin insanları və cəmiyyəti idarə etmək və ya bu iki sistemə məqsədyönlü təsir göstərmək, istək və imkanlarını ön plana çıxarmaq lazim gələr. Konkret fəaliyyət üsullarından və təsir rıçaqlarından asılı olmayaraq, fikrimizcə, onların hər ikisinin məzmununu və mənə müəyyənliyini məhz bu ümumi cəhət təşkil edir.

İnsana və ya cəmiyyətə təsir göstərmək, yaxud onu idarə etmək iddiası subyektin təsir göstərə biləcək gücü özündə ehtiva etməsindən bilavasitə asılıdır, əks halda, onun öz məqsədinə çatmasını təmin etməsi, sadəcə, mümkün ola bilməz. Bu mənada, düşündüyümüzə görə, hakimiyyət uğrunda mübarizənin sosial qruplar arasında münasibətlər formasında təzahür edən vasitəsi kimi qavranılan siya-

sət də, inam və etiqada əsaslanan dünyagörüşü kimi seçiyələnen din də özünəməxsus şəkildə güc rolunda çıxış edir. Deməli, güc, həm siyasətin, həm dinin mövcudluğunun əsas, bəlkə də, həlledici şərtidir. Bəziləri üçün xeyli mübahisəli görünə biləcək həmin tezis doğru olduğunu şübhə altına alan əks arqumentin mövcud olduğuna inanmaq çox çətinidir.

Əlbəttə, dinin və siyasətin güc subyekti kimi özünü təsdiq edən bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Vaxtı ilə J.Russo deyirdi: «Təbə edə bilmək üçün gücü hüquqa, etiqadı borca çevirmədən ən güclü də belə yetərinə güclü olmur». Ona görə də, tarixən siyasətin gücü hüquqda, dinin gücü isə etiqadın borca transformasiya etməsində təzahür etmişdir.

Qeyd etdiyimiz paradıqmadan çıxış etdikdə, etiraf olunmalıdır ki, dinin və siyasətin tarixən formalaşan qarşılıqlı əlaqələrini şərtləndirən ən mühüm amillərdən biri onların hər ikisinin sosial gücün subyekti kimi özünü ifadə etməsidir. Məhz bunun nəticəsidir ki, özünün başlanğıc mərhələsində din və siyasət vahid tam kimi mövcud olmuş və birlikdə fəaliyyət göstərmişdir. Həmin mərhələdə onların bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsi haqqında fikir söyləmək mübahisəlidir, zira bu halda qarşılıqlı fəaliyyətdən daha çox vahid, biri digərindən ayrılmayan fəaliyyətdən söhbət gedir. Yəni din əslində həm də siyasət, siyasət isə eyni zamanda din funksiyalarını yerinə yetirmişdir. Bu tezis bir başqa şəkildə belə ifadə oluna bilər: din siyasət formasında təzahür edir, eləcə də siyasət din formasında özünü büruzə verir.

Sadələnən mülahizələrlə əlaqədar olaraq din və siyasət arasında qarşılıqlı münasibətlərin tarixini onların həyatının nisbətən sonrakı dövrünə aid etmək zərurəti yaranır. Bu, tamamilə təbiidir. Qarşılıqlı münasibətlərin subyektləri yaranmadan sözügedən münasibətlər haqqında söhbət açmaq məntiqsiz olardı. Sosial hadisə kimi qarşılıqlı münasibətlər sisteminin meydana gəlməsi üçün ilkin olaraq onların subyektləri mövcud olmalıdır. Deməli, din və siyasət arasında qarşılıqlı münasibətlər o zaman meydana gələ bilər ki, bu iki sosial

hadisə özləri bir-birindən ayrılıb müstəqil şəkildə fəaliyyət göstərə bilsin.

Qeyd etmək yerinə düşər ki, din və siyasətin qarşılıqlı münasibətlərində daim rəqabət və ziddiyyətlər özünü göstərmişdir. Bunun səbəblərinin cəmiyyətə təsir dairəsinin genişləndirilməsi istəyindən qaynaqlandığını sübuta yetirmək üçün tarixdən yetərinə dəlillər göstərmək mümkündür. Bəşəriyyətin din və siyasətin mövcudluğu ilə müşayiət olunan tarixi sözügedən sosial hadisələrin qarşılıqlı əlaqələrinin çox müxtəlif kombinasiyalarının yarandığına şahidlik edə bilər. Bəzi hallarda dinin həlledici faktor kimi özünü ifadə etdiyi, müəyyən şəraitdə isə siyasətin üstün mövqelərə çıxdığı tarixdən məlumdur. Din və siyasətin qarşılıqlı əlaqələrində tarix boyu müşahidə olunan rəngarənglik, rəqabət və ziddiyyətlər onlar arasında münasibətləri təkamül prizmasından modelləşdirməyə imkan verir.

Fikrimizcə, bitkin sosial hadisələr kimi özünü ifadə etməyə başladıqdan etibarən din və siyasət arasında qarşılıqlı əlaqə və münasibətlərin iki tarixi modelini fərqləndirmək olar:

- a) din və siyasətin qarşılıqlı təsiri;
- b) din və siyasətin müstəqil olaraq yanaşı, yaxud paralel yaşaması.

Din və siyasət münasibətlərində qarşılıqlı təsir kimi seçiyələndirdiyimiz model özü iki növ müxtəlifliyinə sahibdir. Birincisi, dinin siyasəti təyin etməsi, siyasətin əsasında dini dəyərlərin dayanması. Din və siyasətin qarşılıqlı münasibətlərində özünü göstərən sözügedən forma XVIII əsrin Avropa inqilabına qədər davam etmişdir. 1789-1792-ci illər Fransa inqilabı nəticəsində ilahi hüquqa əsaslanan monarx hakimiyyətinin devrilməsi Avropada din və siyasətin qarşılıqlı münasibətlərində yeni mərhələnin əsasını qoydu. Cəmiyyət dinə həyatın bütün sahələrinə, o cümlədən siyasətə birbaşa təsir göstərən universal substansiya kimi yanaşmadan uzaqlaşaraq, onu inam kimi qəbul etmək fəlsəfəsinə üstünlük verməyə başladı. Sonradan bu model dinin dövlətdən ayrılması şəklində ifadə olunaraq həyata vəsiqə aldı.

Avropada və bir sıra digər qitələrin əksər ölkələrində geniş yayılan din-siyasət qarşılıqlı münasibətləri İslam tərqiyyətinə etiqad edən ölkələrdə özünə münbit zəmin tapa bilmədi. Əksinə, bu ölkələrdə hətta indiki nəsillərin yaşadığı dövrün özündə belə tamamilə əks prosesin getdiyi müşahidə olunmuşdur. Bir neçə müsəlman ölkəsində İslam dövlət quruluşunun elan edilməsi söylənilən fikrin təsdiqi üçün ən tutarlı dəlil ola bilər.

Dinin və siyasətin qarşılıqlı təsir münasibətlərinin ikinci forması dinin yaşaması və fəaliyyət göstərməsi üçün şərtlərin və hüdudların siyasət tərəfindən müəyyən edilməsində özünü büruzə verir. Din və siyasət münasibətlərində bu forma 70 il ərzində yaşamış kommunist rejiminə əsaslanan ölkələr üçün səciyyəvi olmuşdur. Bu bəzi hallarda həmin ölkələrdə dini etiqad azadlığından insanların tamamilə məhrum edilməsi, digər hallarda isə, dinin siyasətin əlavəsinə çevrilərək, onun əlində vasitə olması şəklində baş vermişdir.

Din və siyasət arasında qarşılıqlı münasibətlərin ikinci tarixi modelini onların müstəqil olaraq, yanaşı, yaxud paralel yaşamasıdır. Hazırda dünyanın əksər mədəni, demokratik ölkələrində din və siyasət arasında qarşılıqlı münasibətlər məhz həmin modelə uyğundur. Həmçinin müstəqil Azərbaycan Respublikasında din-siyasət münasibətlərində sözügedən modelə üstünlük verilir.

Ölkəmizdə din və siyasət arasında qarşılıqlı münasibətlərin formalaşması ilk növbədə Azərbaycanın sivil, dünyəvi dövlətçilik prinsipi ilə sadiq olmasından qaynaqlanır. 1995-ci ildə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına görə, dünyəvi, demokratik, hüquqi və sosial dövlət olan Azərbaycanda din dövlətdən ayrılmışdır və bu səbəbdən din və siyasət müstəqil substansiyalar olaraq fəaliyyət göstərməkdədir.

Azərbaycanda din və siyasətin qarşılıqlı münasibətlərinin formalaşmasında Ümummilli Lider Heydər Əliyevin dövlətçilik baxışlarının həlledici rolu xüsusi qeyd edilməlidir. Ümumiyyətlə, müasir Azərbaycan dövlətinin banisi Heydər Əliyevin baxışları həyatının bütün sahələrində müstəqil dövlətçilik quruculuğu prosesinin ideya-siyasi əsas-

ları rolunu oynadığından, dövlət-din, din-siyasət münasibətlərinin müasir prinsiplərinin qərarlaşması da, təbii olaraq, həmin baxışlar sisteminin təsiri altında baş vermişdir. Heydər Əliyevə görə, din cəmiyyətin əxlaqi-mənəvi dəyərləri sisteminin əsası, insanı səbrə, dözümə, humanizmə, xeyirxahlığa, insanpərvərliyə, dostluğa, düzlüyə, böyüklərə hörmət, uşaqlara və yaşlılara qayğı dəyərlərini mənimsəməyə səsləyərək cəmiyyətin əxlaqi və mənəvi saflığı və sağlamlığını formalaşdırır və qoruyur. Buna görə də din xalqın əxlaqi dəyərləri sistemi kimi cəmiyyətin mənəvi əsasını təşkil edir. Bu mənada müasir Azərbaycanda dövlət quruluşu sisteminə dünyəvilik elementlərinin tək-cə konstitusion əsaslarda deyil, həm də ictimai düşüncə səviyyəsində qərarlaşıb möhkəmlənməsində Heydər Əliyevin din və siyasət münasibətlərinə dair baxışlarının həlledici amillərdən biri olduğunu iddia etməyimiz üçün bütün zəruri əsaslar mövcuddur.

Oxucuların mühakiməsinə təqdim olunan məqalədə müzakirə predmetinə çevirmək istədiyimiz digər tezis dünyəvi dövlətdə din və siyasətin bir-birinə təsir göstərə bilmək imkanlarını nəzərdə tutur. Başqa sözlə, din və siyasətin yanaşı, yaxud paralel mövcudluğu onların tam muxtariyyəti, bir-birindən təcrid olunması kimi başa düşülməlidir, yoxsa, əksinə?... Azərbaycanın da daxil olduğu bölgədə, mənsub olduğumuz sivilizasiya sisteminə irəli sürülən problemin heç də xalis nəzəri, yaxud idraki mənə daşdığını düşünmək düzgün olmazdı. Əksinə, tam bir sıra səbəblər üzündən təqdim olunan tezis ifadə etdiyi məsələ həm bölgədə, həm də Azərbaycanda mühüm əhəmiyyət kəsb etməkdədir və buna görə də bir yandan, ictimai fikrin, digər yandan isə, sosial elmlərin çox aktual mövzusu olmaq haqqına iddia etmək üçün əsaslara sahibdir.

İrəli sürülən tezisə əhatə edə biləcəyi gerçəklikləri təhlil süzgecindən keçirərək belə fikrə gəlmək olar ki:

- a) dindən tam ayrılmış siyasət yoxdur;
- b) siyasətin təsirindən tam və qəti şəkildə ayrılmış din yoxdur.

Bütün ifrat hədlər nəinki oxşar, həm də təhlükəlidir. Dinin siyasətə münasibətlərində ifrat hədlər kimi səciyyəyəndirilə bilən mövqe on-

ların bir-birindən tam və qəti şəkildə təcrid olunmasına cəhd göstərilməsi hesab olunmalıdır. Tarixin zəngin və heç nə ilə təkzib olunmayan təcrübəsi göstərir ki, dinin siyasətdən qəti şəkildə təcrid olunması, siyasətin din amilindən, dinin isə siyasət (bu halda o dünyəvi dövlət amili kimi başa düşülə bilər) amilindən tam ayrılması mütləq şəkildə ifrat hədd effekti yaratmaq gücündədir.

Dini siyasətdən tam və qəti şəkildə ayırmaq, bu prosesi mütləqə çevirmək cəhdi istər-istəməz özündə ifrat hədləri ifadə edən iki zıyanlı tendensiyaya gətirib çıxara bilər:

I. Din siyasət tərəfindən qanundankənar elan edilir;

II. Din siyasəti özünə tabe edir və nəticədə teokratik dövlət qurulur.

Kommunist rejimində dinin qadağan olunmasına gətirib çıxaran yolun əsasını məhz dinin siyasətindən (dövlətdən) ayrılmasının mütləqləşdirilməsinin təşkil etdiyini düşünmək yetərinəcə məntiqli sayıla bilər. Bu isə öz növbəsində cəmiyyətin mənəvi həyatının bir sıra zəruri və artıq universal xarakter almış dəyərlərdən məhrum olunmasına rəvac verir. Sonuncunun məntiqi nəticəsi (yaxud yekunu) cəmiyyəti tam halında idarə etmək iddiasında olan yeni ideoloji sistemin formalaşmasıdır ki, bu da totalitarizmin çiçəklənməsi üçün ən münbit şəraitdir. Dini cəmiyyət həyatından tamamilə sıxışdıran dövlət birincinin yerinə yetirdiyi və insanların ilahi məzmununa səmimiliklə inandığı prinsip və çağırışlara əsaslanan funksiyaları məcburi olaraq öz üzərinə götürmək zərurəti ilə üz-üzə dayanır və yekun olaraq ilahi məzmunlu (yaxud insanların ilahi məzmununa daxilən inandığı) dəyərlər sistemi dövlət maraqlarına, ideoloji məqsədlərə və s. xidmət edən və ilahi məzmunlu məhrum olan dəyərlər sistemi ilə əvəzlənir. Beləliklə də, cəmiyyətin total nəzarətə alınması, insanın şəxsi həyatı, hətta əxlaqi və mənəvi dəyərləri sisteminin formalaşması və özünüifadəsi də daxil olmaqla, bütünlüklə siyasi sistemin təsiri altına düşməsi qaçılmaz olur. Bu artıq xalis totalitarizm, xalis totalitar cəmiyyətdir.

Deməli, dinin siyasətdən qəti şəkildə ayrılması ifrat hədd kimi cəmiyyəti ilahi məzmunlu mənəvi əsaslardan və başlanğıcdan məh-

rum etməklə yanaşı, həm də totalitar cəmiyyətin qurulmasının mühüm ideoloji əsasını təşkil edir.

Din və siyasətin bir-birindən qəti şəkildə təcrid edilməsinin yaratdığı digər ifrat hədd modeli siyasətin dünyəvilik elementlərindən məhrum edilməsində özünü büruzə verir. Siyasətin dünyəvilik elementlərini sıxışdırıb çıxarması cəmiyyətin bütün sferalarının dinin təsiri altına düşməsinə yol açmaqla, total ictimai nəzarətin digər bir formasını səhnəyə gətirir ki, bunun bariz nümunəsi teokratik dövlət quruluşudur. Biri digərini inkar edən, antaqonist ziddiyyətlərin iki əks qütbləri kimi bir-biri ilə barışmaz mübarizə aparən kommunizm və teokratik cəmiyyətlər əslində topluma total nəzarət etmək üsul və mexanizmlərinə görə eyni medalın iki üzündən başqa bir şey deyildir. Hazırda bir sıra ölkələrdə qurulmuş teokrat dövlət idarəçiliyi sistemi, ideoloji baxışları nəzərə alınmasa, ən mühüm parametrlərinə görə vaxtilə mövcud olmuş kommunist idarəçiliyindən o qədər də fərqlənir.

Dinin cəmiyyət həyatından birdəfəlik sıxışdırılması toplumun mənəvi həyatını ən fundamental və universal əxlaqi-mənəvi dəyərlərdən məhrum etdiyi kimi, onun cəmiyyəti idarə etmək iddiasına düşməsi və ya artıq bu funksiyayı yerinə yetirməsi dini ilahi məzmunundan məhrum etmək təhlükəsi yaradır və nəticədə din dönüb siyasət olur. Dini inamın siyasi inama transformasiyası prosesinin ilahi başlanğıca və məzmunu malik olduğunu təsdiq etməkdən ötrü onun total inama çevrilməsini mütləq zərurət kimi irəli sürür. Məhz elə buna görə də, dinin siyasətə çevrilməsi fundamentalizmin yaranmasını qaçılmaz edir. Fundamentalizmin özünü təsdiq etmək istəyi isə çox zaman terror vasitəsi ilə gerçəkləşir. Göründüyü kimi, dinin siyasət funksiyalarını əlində cəmləşdirməsi haqlı olaraq dövrümüzün ən ciddi problemlərindən sayılan terrorizmin meydana gəlməsinin əsas səbəblərindən biri, bəlkə də birincisidir.

Deyilənləri ümumiləşdirərək belə bir qənaətimizi ifadə etmək istərdik ki, müasir şəraitdə din və siyasətin qarşılıqlı münasibətlərinin ən optimal modeli ictimai həyatın bu iki hadisəsinin yanaşı və ya paralel yaşamasıdır. Belə bir model onların hər ikisinin həm məzmunu-

nun tamlığına təhlükə yaratmır, həm də mahiyyətindən irəli gələn funksiyaların maneəsiz həyata keçirilməsinə etibarlı təminat verir. Din və siyasət münasibətlərində məhz bu modelin qərarlaşaraq uzun illərdən bəri fəaliyyət göstərdiyi ölkələrin iqtisadi, siyasi və mədəni inkişaf sahəsində uğurları irəli sürülən tezisə doğruluğunu sübuta yetirən tutarlı dəlildir.

Sonda onu qeyd etməyi vacib hesab edirik ki, gənc, müstəqil Azərbaycan Respublikasının din və siyasətin qarşılıqlı münasibətlərində üstünlük verdiyi model onların yanaşı (paralel) yaşamasını nəzərdə tutur və təqdim edilən yazıda şərh edilən məqamlar bu modelin Azərbaycan variantının mahiyyətini dərk etməkdə gərəqli vasitə rolunu oynaya bilər. Azərbaycanda mövcud olan din və siyasət qarşılıqlı münasibətlərinin əsas parametrləri, fikrimizcə, aşağıdakı prinsiplərdə özünün əksini tapır:

- din və siyasət bir-birindən asılı olmayaraq, paralel fəaliyyət göstərir;

- din siyasətin, öz növbəsində, isə siyasət dinin predmeti deyil;
- dinə və dini qurumların inkişafına yardım göstərmək dövlətin mənəvi borcu kimi qavranılır ki, bu da ən azından aşağıdakılarda özünü büruzə verir:

a) dini etiqad azadlığının təmin edilməsi;

b) dini dəyərlərin qorunmasına qayğı;

c) dini dözümlülüyün (tolerantlığın) təbliğ edilməsi;

- din cəmiyyətin əxlaqi-mənəvi dünya görüşü sistemi olaraq dünyəvi dövlətin mənəvi əsaslarının möhkəmləndirilməsinə mühüm dəstək verir;

- din xalqın özünü təsdiqinin və bütövlüyünün fundamental dəyərlərindən biri kimi dövlətçiliyin mənəvi dayağı rolunda çıxış edir;

- din dövlət siyasətində ifadə olunan milli maraqların qorunmasına mənəvi dəstək verir.

ELMİRA SÜLEYMANOVA,
Azərbaycan Respublikasının
İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkili
(Ombudsman).

DİN VƏ İNSAN HÜQUQLARI

Artıq 16 ildir ki, öz müstəqilliyinə qovuşmuş hüquqi, demokratik, dünyəvi dövlət quruculuğu yolu ilə uğurla inkişaf edən və dünya birliyinə sürətlə inteqrasiya edən Azərbaycan Respublikasını fərqləndirən amillərdən biri də ölkə əhalisinin polietnik, çoxmillətli olmasıdır. Burada 80-dən çox etnos yaşayır ki, bu da Azərbaycanda azsaylı xalqların və etnik qrupların inkişafı üçün onları qane edən şəraitin mövcudluğunu bir daha təsdiqləyir. Tarixən Azərbaycanda insanlar arasında milli, dini və irqi ayrı-seçkiliyə yol verilməmiş, tolerantlıq, milli-irqi dözümlülük milli mentalitetimizə xas olmuşdur. Yüzlilliklər boyunca Azərbaycanda dünya dinləri sülh və əmin-amanlıq şəraitində dinc, yanaşı fəaliyyət göstərmişlər. Azərbaycanda dini müxtəliflik bu gün də qorunub saxlanmaqdadır.

Dövlət bütün dinlərin fəaliyyət göstərməsi üçün bərabər imkanlar yaradır və bununla da ölkədə dini tolerantlığı təmin etmiş olur.

Azərbaycan Respublikasında milli, dini, irqi, etnik münasibətlər beynəlxalq hüquqa uyğun şəkildə tənzimlənir.

Konstitusiyanın 7-ci maddəsinə əsasən, Azərbaycan demokratik, hüquqi, dünyəvi, unitar respublikadır. Dünyəvilik din və dövlətin

bir-birindən ayrı tutulması, birinin digərinin işinə qarışmaması və hər birinin öz vəzifəsini müstəqil icra etməsində öz əksini tapır.

Dünyəviləyin ümumi əsasları kimi hər bir kəsin vicdan, dini etiqad və əqidə azadlığının olması, hər bir kəsin ibadət, dini ayin və mərasim azadlığının təmin olunması, dövlətin sosial, iqtisadi, siyasi və hüquqi əsaslarının dini qaydalara söykənməməsi və s. göstərmək olar.

Konstitusiyada dövlətin dünyəviləyi aşağıdakı müddəalarla açıqlanır:

- Azərbaycan Respublikasında heç bir dinə üstünlük verilmir, yəni hər hansı bir din dövlət dini və ya məcburi din kimi müəyyən edilmir;

- Azərbaycan Respublikasında dini qurumlar dövlətdən ayrılmışlar və qanun qarşısında bərabərdirlər.

Dünyəvilik insanın dinlə bağlı başlıca hüquq və azadlıqlarına təminat verir. Belə ki, insanın vicdanında olan inam təzyiq və təsir altına düşə bilməz, insanların inandıqları dini öyrənməyə və öyrətməyə, müqəddəs kitablarını oxumaq və oxutmaq, dini öyrətmək və ya yaymaq üçün kütləvi informasiya vasitələrindən istifadə etmək, dini göstərişləri yerinə yetirmək hüququ, dünyəvi dövlətdə müdafiə altına alınmış olur. Bu hüquqlara Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası ilə təminat verilib və onlar insan hüquq və azadlıqları ilə bağlı beynəlxalq müqavilələrdə öz təsbitini tapmışdır.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 18-ci maddəsi dövlət və din münasibətlərinin konstitusion əsaslarını müəyyənləşdirir. Belə ki, Konstitusiyaya əsasən, din dövlətdən ayrılır. Bütün dini etiqadlar qanun qarşısında bərabərdir. İnsan ləyaqətini alçaldan və ya insanpərvərlik prinsiplərinə zidd olan dinlərin yayılması və təbliği qadağandır. Dövlət təhsil sistemi dünyəvi xarakter daşıyır.

Azərbaycan Respublikasında hər bir kəsin dini etiqad azadlığı ilə bərabər milli, etnik, dil, irqi azadlıqları dövlət tərəfindən tam və əhatəli şəkildə təmin olunur və qorunur.

Bəşəriyyətin ən mühüm nailiyyətlərindən biri sayılan vicdan azadlığı demokratik quruluşun bərqərar olması yolunda vacib şərtlərdən biri kimi istənilən dini konfessiyanın hakim mövqeyindən qorunma təminatı olmaqla yanaşı, dini zəmində bölgələrarası mübarizəyə qarşı mühüm alətdir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası

sının 48-ci maddəsi vicdan azadlığı prinsipini təsbit edir. Konstitusiyaya əsasən hər kəsin vicdan azadlığı vardır. Hər kəsin dinə münasibətini müstəqil müəyyənləşdirmək, hər hansı dinə təkbaşına və ya başqaları ilə birlikdə etiqad etmək, yaxud heç bir dinə etiqad etməmək, dinə münasibəti ilə bağlı əqidəsini ifadə etmək və ya yaymaq hüququ vardır. Dini mərasimlərin yerinə yetirilməsi, ictimai qaydanı pozursa və ya ictimai əxlaqa zidd deyildirsə, sərbəstdir və dini etiqad və əqidə hüquq pozuntusuna bəraət qazandırmır.

Konstitusiyanın bu maddəsi Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin 18-ci maddəsi, Vətəndaş və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 18-ci maddəsi, Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının 9-cu maddəsi ilə həmahəngdir. Eyni fikirləri BMT-nin «Dinə, yaxud əqidəyə görə dözümsüzlük və ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında» Bəyannaməsi barəsində də söyləmək olar. Belə ki, həmin Bəyannamənin 1-ci maddəsinə görə, hər bir insan fikir, vicdan və din azadlığı hüququna malikdir. Bu hüquq özünün seçdiyi hər-hansı dinə, yaxud əqidəyə malik olmaq və öz dininə, yaxud əqidəsinə təklikdə, və ya başqaları ilə birgə, açıq, yaxud xüsusi qaydada, ibadətdə, dini mərasim və ayinlərin icrasında və təlimdə etiqad bəsləmək, və ya onları ifadə etmək azadlığını əhatə edir.

Vicdan azadlığı insanın düşünmək və öz əqidəsinə uyğun olaraq davranmaq hüququdur. O, bir-biri ilə üzvi surətdə bağlı olan bir sıra struktur elementləri özündə ifadə edir: hər hansı bir dinə etiqad etmək; dinə ibadət etmək; dinini dəyişdirmək; heç bir dinə etiqad etməmək; ateist təbliği aparmaq; dini qurum yaratmaq; öz dinini təbliğ etmək; dini mədəni-maarifçilik fəaliyyəti göstərmək; dinə olan münasibətindən asılı olmayaraq hamının qanun qarşısında bərabərliyi.

Bu mühüm Konstitusiyaya norması 1992-ci il avqustun 20-də qəbul edilmiş «Dini etiqad azadlığı haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununda öz əksini tapmışdır.

Adı çəkilən Qanun respublikamızda dini azadlığın həyata keçirilməsi ilə bağlı yaranan münasibətləri tənzimləyir.

Qanuna əsasən, hər bir şəxsin dinə münasibətini müəyyənləşdirməsində, dinə etiqadında, ibadətlərdə, dini ayin və mərasimlərin ic

rasında iştirak etməsində, dini öyrənməsi yolunda hər hansı maneçiliyə yol verilmir. Dini etiqadların, dini həyat tərzinin və ibadətlərin zor işlədilməklə və ya insanlar arasında nifaq salmaq məqsədi ilə təbliği, dini etiqada məcbur etmək qadağandır.

Dini etiqad azadlığının həyata keçirilməsində yalnız dövlət təhlükəsizliyi və ictimai təhlükəsizlik baxımından və Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq öhdəliklərinə müvafiq olan hüquq və azadlıqların mühafizəsi üçün zəruri hallarda məhdudiyətlər qoyula bilər.

Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları dinə münasibətindən asılı olmayaraq siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni həyatın bütün sahələrində qanun qarşısında bərabərdirlər. Vətəndaşın dinə münasibətinin rəsmi sənədlərdə göstərilməsinə yalnız öz istəyi ilə yol verilir.

Azərbaycan Respublikasında din və dini qurumlar dövlətdən ayrılır. Dövlət ona aid olan hər hansı işin yerinə yetirilməsini dini qurumlara tapşurmır və onların fəaliyyətinə qarışmır. Bütün dinlər və dini qurumlar qanun qarşısında bərabərdir və bir din, dini qurum üçün digərinə nisbətən hər hansı üstünlük və ya məhdudlaşdırmalar müəyyən edilməsinə yol verilmir. Dini qurumlar ictimai həyatda iştirak etmək, habelə ictimai birliklərlə yanaşı, kütləvi məlumat vasitələrindən istifadə etmək hüququna malikdirlər.

Qanunun 6-cı maddəsinə əsasən, Azərbaycan Respublikasında dövlət təhsil sistemi dindən ayrılır. Lakin bununla yanaşı, dinşünaslıq, dini-idraki, dini-fəlsəfi fənlər, müqəddəs dini kitabların əsasları ilə tanışlıq dövlət təhsil müəssisələrinin tədris proqramına daxil edilə bilər. Vətəndaşlar istədikləri dildə fərdi qaydada və ya başqaları ilə birlikdə ilahiyyəti öyrənmə və dini təhsil ala bilərlər.

Qanuna əsasən, dini icmalar, idarələr və mərkəzlər, dini qardaşlıqlar, dini tədris müəssisələri, onların birlikləri dini qurumlardır. Dini qurumlar öz mərkəzi (idarələri) ilə təmsil olunurlar.

Qanun dini mərkəz və idarələrin öz nizamnamələrində (əsasnamələrində) nəzərdə tutulmuş qaydada ibadətqahlar, ziyarətqahlar, dini tədris müəssisələri və dini qardaşlıqlar yarada bilməsi hüquqlarını da təsbit edir.

Dini qurumlar ibadət və dini yığıncaqlar üçün onlara münasib yerlərə, habelə bu və ya digər dində müqəddəs sayılan ziyarətqahlara himayədarlıq edib, onları saxlamaq və onlardan istifadə etmək hüququna malikdirlər. İbadətlər, dini ayinlər və mərasimlər ibadətqahlarda və onlara məxsus ərazidə, ziyarətqahlarda, qəbiristanlıqlarda, dini qurumların idarələrində, vətəndaşların mənzillərində və evlərində manesiz keçirilir.

Dini qurumlar xəstəxanalarda, hospitallarda, qocalar və əlillər evlərində, yataqxanalarda, islah-əmək müəssisələrində olan vətəndaşlara ibadət keçirilməsi üzrə təkliflərlə müraciət etmək hüququna malikdirlər.

Vətəndaşlar və dini qurumlar istədikləri dildə dini ədəbiyyat, eləcə də dini təyinatlı başqa əşya və materiallar əldə edə və bunlardan istifadə edə bilərlər.

Dini etiqad azadlığı haqqında qanunvericiliyin pozulmasında günahkar olan vəzifəli şəxslər və vətəndaşlar Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş qaydada məsuliyyət daşıyırlar.

Azərbaycan dövləti milli, etnik, irqi və ya dini zəmində, insanların Konstitusiyada təsbit olunmuş hüquq və azadlıqlarının pozulmasına görə xüsusi cəza siyasəti müəyyənləşdirmişdir.

Soyqırım, siyasi, irqi, milli, etnik, mədəni, dini, cinsi və ya beynəlxalq hüquq normaları ilə qadağan edilmiş digər əsaslara görə, müəyyən edilmiş hər hansı bir qrupu və ya təşkilatı təqib etmə, yəni qrupa və ya təşkilata mənsub olduqlarına görə insanları əsas hüquqlardan kobudcasına məhrum etmə, bərabərlik hüququnu pozma, qanunsuz olaraq dini ayinlərin icrasına mane olma, dini ayinlərin icrası adı altında vətəndaşların hüquqlarına qəsd etmə, milli, irqi, sosial və ya dini nifrət və düşmənçiliyin salınması cinayət qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş qaydada cəzalandırılır.

Artıq qeyd olunduğu kimi, vicdan, dini etiqad azadlığı Azərbaycan Respublikasının da iştirakçısı olduğu bir sıra beynəlxalq-hüquqi aktlarda da öz əksini tapmışdır.

İnsan hüquqlarının tərkib hissəsi olan dini etiqad azadlığı məsələsinə XX əsrin ikinci yarısından etibarən xüsusi diqqət və önəm yetirilib.

məyə başlanılmışdır. Belə ki, 1948-ci ildə BMT tərəfindən qəbul olunmuş Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin 18-ci maddəsinə əsasən, hər bir şəxs din, əqidə və fikir azadlığı hüququna maldir. Hər bir şəxs öz dinini və ya əqidəsini dəyişə bilər, həmçinin öz dininə tək və ya digərləri ilə birgə etiqad edə bilər. Bu sənədin tövsiyə xarakteri daşmasına baxmayaraq, insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində fundamental bir sənəd kimi səciyyələndirilir.

Bu sahədə daha bir mühüm sənəd 1966-cı ildə BMT çərçivəsində qəbul olunmuş «Vətəndaş və siyasi hüquqlar haqqında» Beynəlxalq Paktıdır. Paktın 18-ci maddəsində dini etiqad azadlığı bir daha öz təsbitini tapmışdır. Paktın bu azadlıq daha da genişləndirilmiş və uşaqların dini tərbiyə azadlığının təmin olunması kimi müddəalar əks olunmuşdur. Ölkəmiz insan hüquqları sahəsində hüquqi cəhətdən məcburi olan ilk universal beynəlxalq müqavilə olan bu sənədə 1992-ci ilin iyunun 26-da qoşulmuşdur.

Dini etiqad azadlığının getdikcə aktuallaşmasını nəzərə alaraq, 1981-ci ildə BMT tərəfindən «Dözümsüzlüyün, din və əqidə azadlığı sahəsində ayrı-seçkiliyin bütün növlərinin ləğv olunması haqqında Bəyannamə» qəbul olunmuşdur. Bu sənəd əsasında BMT-nin İnsan Hüquqları Ali Komissarı nəzdində din və əqidə azadlığı üzrə Xüsusi məruzəçi kimi yeni bir vəzifə təsis edilmişdir. Xüsusi məruzəçinin əsas vəzifəsi qeyd olunan sənədin müddəalarının BMT-nin üzvü olan dövlətlər tərəfindən tətbiq olunmasına nəzarət etmək və məruzələr hazırlamaqdan ibarətdir.

Azərbaycanın insan hüquqları sahəsində geniş və hərtərəfli əməkdaşlıq etdiyi digər bir beynəlxalq təşkilat, yəni ATƏT çərçivəsində insan hüquqlarının müdafiəsi məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilməsi, 1975-ci ildə qəbul edilmiş Helsinki Yekun Aktında öz bariz təcəssümünü tapmışdır. Həmin sənədin qəbul olunması ilə, demək olar ki, insan hüquqlarının müdafiəsi məsələləri hər bir dövlətin daxili və suveren məsələsi çərçivəsindən çıxarılarq qlobal və ümumbəşəri bir məsələyə çevrilmişdir. Xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, Helsinki Yekun Aktının 7-ci prinsipi din, əqidə və fikir azadlığı da daxil olmaqla, insan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət edilməsinə

həsr olunmuşdur. Azərbaycan ATƏT-in üzvü olandan sonra 1992-ci ilin iyulun 8-də bu sənədi imzalamışdır.

1990-cı ildə Parisdə keçirilmiş ATƏT-in Zirvə toplantısı zamanı qəbul olunmuş qərara əsasən, ATƏT nəzdində Demokratik təsisatlar və insan hüquqları bürosu təsis edilmişdir. Büronun təsis edilməsində əsas məqsəd ATƏT bölgəsində demokratik təsisatların və insan hüquqlarının müdafiəsi mexanizmlərinin möhkəmləndirilməsi, vətəndaş cəmiyyətinin və qanunun aliliyinin gücləndirilməsindən ibarət olmuşdur.

Avropa məkanında insan hüquqlarının və azadlıqlarının müdafiəsi, plüralist demokratiya və qanunun aliliyinin qorunması və gücləndirilməsi məsələləri ilə məşğul olan başlıca beynəlxalq təşkilat olan Avropa Şurası çərçivəsində 1950-ci ildə qəbul olunmuş Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasını xatırlamaq yerinə düşərdi. Həmin müqavilənin 9-cu maddəsinə əsasən, hər kəsin fikir, vicdan və din azadlığı hüququ vardır; bu hüquqa öz dinini və ya əqidəsini dəyişmək azadlığı, öz dininə və ya əqidəsinə həm təkbaşına, həm də başqaları ilə birlikdə etiqad etmək və açıq, yaxud şəxsi qaydada ibadəti, təlimləri, dini və mərasim ayinlərini yerinə yetirmək azadlığı daxildir.

Azərbaycan bu sənədi Avropa Şurasına üzv olarkən, yəni 2001-ci ilin yanvarın 25-də imzalamış və 2002-ci il aprelin 15-də ölkəmizə münasibətdə qüvvəyə minmişdir.

Göründüyü kimi, Azərbaycan beynəlxalq təşkilatlarla din və etiqad azadlığının təmin edilməsi istiqamətində sıx əməkdaşlıq edir və bu əməkdaşlıq respublikamızın bu təşkilatlar çərçivəsində hazırlanan bir sıra universal və regional beynəlxalq müqavilələrdə iştirakında öz əksini tapır.

Azərbaycan Respublikasında dövlət-din münasibətlərinin tənzimlənməsi istiqamətində aparılan hüquqi islahatların məntiqi davamı kimi, 2001-ci ilin iyununda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Fərmanı ilə yaradılmış Azərbaycan Respublikası Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi dini fəaliyyət sahəsində dövlət siyasətinin həyata keçirilməsini təmin edir.

Azərbaycan Respublikasının Avropa hüquq məkanına doğru inteqrasiya prosesində həyata keçirdiyi islahatların ən mühüm mərhələlərindən biri insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsində səmərəli hüquq-müdafiə mexanizmi olan Ombudsman institutunun yaradılması olmuşdur.

Demokratik təsisatların bərqərar olması istiqamətində həyata keçirilən hüquqi islahatların məntiqi nəticəsi kimi, Azərbaycanda yeni yaranmış Ombudsman təsisatı insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi sahəsində mühüm hüquq və səlahiyyətlərə malikdir.

Ombudsmanın əsas vəzifəsi milli qanunvericilikdə və dövlətin iştirakçısı olduğu beynəlxalq-hüquqi aktlarda təsbit olunmuş pozulmuş insan hüquq və azadlıqlarının bərpasıdır. Dini etiqad azadlığının da əsas insan hüquq və azadlıqlarının tərkib hissəsinə daxil olduğunu, həmçinin dövlətdaxili qanunvericilikdə və Azərbaycan Respublikasının qoşulduğu beynəlxalq müqavilələrdə təsbit olunduğunu nəzərə alaraq Müvəkkil fəaliyyətə başladığı ilk günlərdən vicdan və dini etiqad azadlığının təmin edilməsinə xüsusi diqqət yetirmişdir və yetirməkdədir.

Bu il beş illiyini qeyd edən Müvəkkil fəaliyyəti dövründə dini etiqad azadlığının təmini məqsədilə bir sıra tədbirlər həyata keçirmişdir. Müvəkkil onun təşəbbüsü ilə keçirilmiş tədbirlərdə dini tolerantlıq, mənəvi tərbiyə və müxtəlif dini baxışları olan insanların qarşılıqlı münasibətlərinə dair bir sıra konstruktiv təkliflərlə çıxış etmişdir.

Mədəniyyətlərarası dialoq və dinlərarası əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi, bu prosesə bütün cəmiyyətin, dövlət və qeyri-dövlət qurumlarının, vətəndaş cəmiyyətinin cəlb edilməsi, uşaqlar və gənclərə dini tolerantlığın aşılınması məqsədilə təhsil müəssisələrində maarifləndirmə tədbirlərinin keçirilməsi, dinşünas və ilahiyyətçi alimlərin bu tədbirlərdə iştirakı, xalqlararası, sivilizasiyalararası əməkdaşlığın, sülhün bərqərar olmasına xidmət edən dinlərarası dialoqun inkişaf etdirilməsi, bu mövzuda müxtəlif nəşrlərin hazırlanması, KİV-in dini maarifləndirmə işinə cəlb olunması, dini etiqad azadlığına dair qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi və monitorinqi, dini maarifləndirmə işinin gücləndirilməsi və vicdan azadlığına hörmət ruhunda tərbiyə-

nin təbliğ edilməsi, Azərbaycanın tolerantlıq siyasətinin dünyada tanınması və bununla bağlı digər təkliflər bu sıradandır.

Müvəkkil uşaq və gənclərlə dini dözümlülüğün aşılınması məqsədilə müntəzəm olaraq «Dinlər uşaqlar üçün» beynəlxalq şəbəkəsi ilə əlaqə saxlayır.

Vicdan azadlığının təmin edilməsi və müdafiəsi müntəzəm olaraq Müvəkkilin diqqətində olmuşdur. Qeyd olunmalıdır ki, Müvəkkilin ünvanına daxil olan çoxsaylı şikayətlər arasında dini zəmində təqib hallarına, dini etiqad azadlığının pozulmasına, yəni hər hansı dinə etiqad etməyə, dinini dəyişdirməyə və ya dinindən imtina etməyə məcbur edilmək hallarına rast gəlinməmişdir. Bu da dövlətin heç bir dinə üstünlük verməməsinin daha bir göstəricisidir.

Müvəkkil cəzaçəkmə müəssisələrinə keçirdiyi baxışlar zamanı vicdan azadlığı ilə bağlı məsələləri də diqqət mərkəzində saxlamışdır. Məlumdur ki, cəzaçəkmə müəssisələrində müxtəlif dini etiqadlara mənsub olan şəxslər saxlanılır. Bu şəxslərin dini mənsubiyyəti onların cəza çəkdiyi rejim daxilində nəzərə alınmalı və vicdan azadlığının həyata keçirilməsi üçün daha dolğun şərait yaradılmalıdır. Bunu nəzərə alaraq, Müvəkkil cəzaçəkmə müəssisələrində müxtəlif dini etiqadlara aid olan məhkumların fərqli qidalanması, onların müvafiq dini konfessiyaların xadimləri ilə müntəzəm görüşlərinin təşkilini təklif etmişdir. Bundan başqa, Müvəkkil məhkumların islah edilməsinə din vasitəsilə islahın daxil edilməsi, məhkumların mənəvi-əxlaqi islahı üçün müəyyən edilmiş qaydada dövlət qeydiyyatına alınmış dini birliklərin din xadimlərinin məhkumlarla mənəvi-tərbiyəvi işin aparılması üçün cəzaçəkmə müəssisələrinə dəvət olunmasını təklif etmişdir. Təqdirəlayiq haldır ki, cəzaçəkmə müəssisələrində, müvəqqəti saxlanılma təcridxanalarında saxlanılan şəxslərin və məhbusların öz dini ehtiyaclarını ödəmək üçün ibadət otaqları fəaliyyət göstərir.

Müvəkkil milli və dini tolerantlığın Azərbaycan cəmiyyətinin səciyyəvi xüsusiyyəti və ən mühüm nailiyyətlərindən olduğunu nəzərə alaraq, ölkədə təmsil olunan əsas dini icmalar daxil olmaqla «Din vasitəsilə sülh mədəniyyəti» dinlərlərarası şurasının yaradılmasını təklif etmişdir.

Diqqətəlayiq haldır ki, Müvəkkilin təşəbbüsü və ümumi redaktəsi ilə cəmiyyətdə, ailədə və məişətdə konfliktlərin aradan qaldırılmasına yönələn YUNESKO-nun dəstəyi ilə ingilis dilindən Azərbaycan və rus dillərinə tərcümə edilmiş «Sülh mədəniyyəti təhsili gənc perspektivindən» adlı kitabdan istifadə etməklə müxtəlif icmalarda seminarlar, treninqlər keçirilmişdir.

Müvəkkil və Aparatın əməkdaşları din və insan hüquqlarına, dinlərarası dialoqa həsr olunmuş bir sıra beynəlxalq tədbirlərdə də iştirak etmişlər. Bunların sırasında 2006-cı ilin 22-23 fevral tarixlərində Rusiyanın Kazan şəhərində Avropa Şurası ilə Tatarıstan Respublikasının İnsan hüquqları üzrə Müvəkkili tərəfindən birgə təşkil olunmuş «Dialoq, toleranqlıq, təhsil: Avropa Şurası ilə dini icmaların birgə fəaliyyəti» mövzusunda keçirilən konfrans xüsusilə önəmli yer tutur. Həmin konfransda etdiyi məruzəsində Müvəkkil din və vicdan azadlığının daha səmərəli təmin edilməsi, dini maarifləndirmə və təhsilə dair bir sıra təkliflər səsləndirmiş və bu təkliflər Avropa Şurası nümayəndələri, əsasən də Avropa Şurasının o vaxt fəaliyyətdə olan İnsan Hüquqları üzrə Komissarı Alvaro Hil Robles, həmçinin yeni seçilmiş Komissar Tomas Hammerberq, Avropa Şurasının mədəniyyətlərarası dialoq məsələləri üzrə əlaqələndiricisi Q.Battani, o cümlədən Rusiya Federasiyasının Federal Ombudsmanı V.P.Lukin və digərləri tərəfindən böyük maraq və diqqətlə qarşılanmışdır. Təkliflər sırasında əsasən dini təhsil və maarifləndirmənin təmin edilməsi üçün bütün mümkün resursların, o cümlədən KİV imkanlarının, QHT-lərin və aidiyyəti dövlət qurumlarının maddi və insani resurslarının səfərbər edilməsi, bu sahədə müvafiq alim və mütəxəssislərin hazırlanması, dini təhsil sahəsində aidiyyəti dövlət qurumlarının və müvafiq QHT-lərin əməkdaşlığının zəruriliyi və s. xüsusi yer tutmuşdur.

7-9 sentyabr 2006-cı il tarixdə isə Rusiyanın Nijni-Novqorod şəhərində Avropa Şurasının, RF Regional İnkişaf Nazirliyinin, RF-nın Avropa Şurası yanında daimi nümayəndəliyinin və Rusiya Dinlərarası Şurasının birgə təşkilatçılığı ilə «Mədəniyyətlərarası dialoq və dinlərarası əməkdaşlıq» mövzusunda beynəlxalq konfrans keçirilmişdir. Həmin konfransda Ombudsman Aparatının əməkdaşı, Müvəkkil

lin din problemləri üzrə müşaviri Z.Əliyev iştirak etmiş, «İnsan hüquqları mədəniyyətlərarası dialoq və dinlərarası əməkdaşlıq kontekstində» mövzusunda məruzə ilə çıxış etmişdir. O, öz çıxışında Azərbaycanda dini tolerantlığın hökm sürməsindən, əsrlər boyu respublikamızda müxtəlif dinlərə sitayiş edən insanların dinc yaşamasından, vicdan azadlığının təmin edilməsi sahəsində müvafiq dövlət-daxili qanunvericilik aktlarından, dini azadlığın təmin edilməsi sahəsində Azərbaycan Ombudsmanının fəaliyyətindən, həmçinin torpaqlarımızın beşdə bir hissəsinin Ermənistan tərəfindən işğal edilməsindən, işğal nəticəsində Azərbaycana məxsus bir çox tarixi-dini abidələrin, hətta qəbiristanlıqların belə erməni təcavüzkarları tərəfindən vəhşicəsinə dağıdılmasından və bununla bağlı digər məsələlərdən danışıbmışdır. Konfransın yekunu olaraq mədəniyyətlərarası dialoq və dinlərarası əməkdaşlığa dair Bəyannamə qəbul edilmişdir.

Azərbaycanda dövlət dindarlara dini ehtiyaclarını ödəmək üçün ən əlverişli şərait yaratmağa çalışır. Bu gün bizim ölkədə 1300-ə yaxın məscid (bunlardan 220-si son dövrlərdə inşa olunmuşdur), 50-ə yaxın kilsə, sinaqoq, ibadət evləri, Azərbaycan ərazisində yaşayan xalqların dini keçmişi ilə əlaqədar olan 500-dən artıq sitayiş yeri mövcuddur. Hazırda respublikada 376 qeydiyyatdan keçmiş dini icma azad surətdə fəaliyyət göstərir ki, bunlardan 31-i qeyri-islam yönümlüdür. Bu gün əhəlisinin çox hissəsi islam dininə mənsub olan Azərbaycanda 5 rus pravoslav kilsəsi, 1 gürcü pravoslav kilsəsi, 1 alban-udi kilsəsi, 5 yəhudi sinaqoqu, eyni zamanda 3 xristian molokan icması, 3 xristian baptist icması və digər dini icmalar fəaliyyət göstərir. Bunlardan başqa Azərbaycanda yeni meydana gələn qeyri-ənənəvi dini icmalar da qanunvericiliyə əsasən qeydiyyata alınmışdır və bu iş bu gün də davam etdirilir.

2003-cü ilin mart ayının 9-da Bakıda Avropanın ən böyük sinaqoqunun, həmin ilin martın 24-də isə Azərbaycan xristianlarının baş kafedral kilsəsinin təntənəli açılış mərasimləri olmuşdur. Hər iki məbədin inşasında həm müsəlmanlar, həm də xristianlar iştirak etmişlər. Bu ilin aprelində isə paytaxtda katolik kilsəsi açılacaqdır.

Respublikada bir neçə islam, xristian və digər dini təhsil müəssisələri də fəaliyyət göstərir. Bakı İslam Universiteti, ixtisaslaşdırılmış dini mədrəsələr, Quranın öyrədilməsi üzrə kurslar, pravoslav kilsələrinin nəzdində bazar günü məktəbləri, qeyri-ənənəvi xristian icmalarının dini məktəbləri, Bibliya kursları, ivrit, yəhudi dinini, mədəniyyət və tarixini öyrənən kurslar, sərbəst fəaliyyətlə məşğul olan tədris müəssisələri bu qəbildəndir.

Qeyd etmək yerinə düşər ki, ölkəmizin ən böyük ali təhsil müəssisəsi olan Bakı Dövlət Universitetində ivrit dili otağı fəaliyyət göstərir, həmçinin 2003-cü ilin sentyabrından Bakıda ilk yəhudi məktəbi fəaliyyətdədir.

Ümummilli Liderimiz H.Əliyev daim ölkəmizdə fəaliyyət göstərən dini icmalara diqqət göstərmiş, müntəzəm olaraq onların problemləri ilə maraqlanmış, onlarla mütəmadi olaraq ünsiyyət saxlamış, konfessiya rəhbərləri ilə görüşmüş, onları əlamətdar bayramlar və mərasimlər münasibətilə rəsmən təbrik etmişdir. Məhz ulu öndərimizin yürütdüyü müdrik daxili siyasət nəticəsində dini tolerantlıq cəmiyyətimizin ayrılmaz xüsusiyyətinə çevrilmişdir. Fərəhli haldır ki, bu siyasət və ənənələr ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir.

Müxtəlif konfessiyalar öz dini bayramlarını azad və təntənəli şəkildə qeyd edir, bir-birlərinin mərasimlərində, ümumrespublika tədbirlərində fəal iştirak edirlər. Sitayış obyektlərinin yerləşdiyi bir sıra müqəddəs yerlər, dini-tarixi abidələr dövlət tərəfindən qorunmaqdadır.

Lakin təəssüflə qeyd etmək lazım gəlir ki, Ermənistanın silahlı təcavüzü nəticəsində işğal edilmiş Azərbaycan ərazilərində bütün kənd və qəsəbələr, rayon mərkəzləri, şəhərlər, təhsil, səhiyyə, mədəniyyət ocaqları, inzibati binalar, yaşayış evləri, habelə tarixi-dini abidələr, məscidlər və hətta qəbiristanlıqlar belə vəhşicəsinə dağıdılmış və xarabazarlığa çevrilmişdir.

Yeri gəlmişkən bu yaxınlarda Azərbaycan xalqı Xocalı soyqırımının növbəti ildönümünü və 31 Mart Azərbaycanlıların Soyqırımını Gününü bir daha böyük ürək ağrısı ilə yad etmişdir.

Azərbaycan xalqı əsrlər boyu erməni millətçiləri tərəfindən vaxtaşırı, ümumtanınmış beynəlxalq hüquq norma və prinsiplərinin, həmçinin əsas insan hüquq və azadlıqlarının kütləvi şəkildə kobudcasına pozulması, işgəncələr və digər qeyri-insani, insan ləyaqətini alçaldan rəftarla müşayiət olunan etnik təmizləməyə və təcavüzə məruz qalmışdır. Erməni millətçiləri tərəfindən Azərbaycan xalqına qarşı dəfələrlə öz siyasi-hüquqi qiymətini almamış soyqırım aktları törədilmişdir. Ermənilərin törətdiyi qırğınlar nəticəsində yüz minlərlə azərbaycanlı milli mənsubiyyətinə görə vəhşicəsinə qətlə yetirilmiş, Azərbaycanın bir çox şəhər və kəndləri yandınlarlaq xarabalığa çevrilmişdir.

15 il bundan əvvəl isə, 1992-ci il fevralın 25-dən 26-na keçən gecə erməni təcavüzkarları sovet hərbi birləşməsinin köməyi ilə Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olan Dağlıq Qarabağın Xocalı şəhərini sakinləri ilə birlikdə büsbütün məhv edərək ən ağır beynəlxalq cinayət olan soyqırım aktı törətmişlər.

Erməni təcavüzkarlarının Azərbaycan xalqına qarşı törətdikləri növbəti genosid zamanı cəmi bir neçə saat ərzində 613 nəfər dinc azərbaycanlı, o cümlədən 63 uşaq, 106 qadın, 70 qoca yalnız Azərbaycanlı olduğuna görə qəddarcasına, dözülməz işgəncə verilməklə öldürülmüş, 487 nəfərə ağır xəsarət yetirilmiş, 1275 sakin - kömək-siz qocalar, uşaqlar, qadınlar girov götürülərək aqlasıqmaz zülmə, təhqirlərə və həqarətə məruz qalmışlar.

Xocalı faciəsi zamanı həmçinin dini abidələr, məscidlər və digər dini yerlər də ermənilər tərəfindən vəhşicəsinə məhv edilmişdir.

Yeri gəlmişkən, bir məsələyə də diqqət yetirilməlidir ki, son vaxtlar dindən tez-tez başqa məqsədlərlə, siyasi spekulyasiyalar, o cümlədən terrorizm və ekstremizmi əsaslandırmaq məqsədilə istifadə edirlər. Təəssüfləndirici haldır ki, bəzən bunu İslam dini ilə əlaqələndirirlər. Lakin unudulmamalıdır ki, İslam sülh dinidir, terrorizmin, hər hansı bir məcburiyyətin və zorakılığın əleyhinədir və ekstremizmi rədd edir. Bu, müsəlmanların müqəddəs kitabı Qurani-Kərimdə də öz əksini tapmışdır. Lakin Quran ayələrinin şərhini bəzən bilərəkdən təhrif edilir. Digər dinlər kimi İslam da dözümlülük və bütün insanlara

layiqli münasibəti təbliğ edir, zorakılıq və terrorizm isə İslamın əsl mahiyyətinə tamamilə ziddir. Buna görə də terrorizmə dini haqq qazandıran, yaxud dinin, o cümlədən də İslamın terrorizmə haqq qazandırması ilə istənilən cəhd qətiyyətlə rədd edilməli və pislənməlidir. Ümumiyyətlə, terrorizmin hər hansı dinə aid edilməsi yolverilməzdir. Yadda saxlamaq lazımdır ki, terrorizmin milliyyəti, vətəni olmadığı kimi, dini də yoxdur.

İslam dini istənilən münaqişəni qətiyyətlə pisləyir, insanları barışıqə və sülhə çağırır. İslamın təbliğ etdiyi xeyirxahlıq, azadlıq, dözümlülük, bağışlama və müdriklik prinsipləri sülh mədəniyyətinin təşəkülünə səbəb olan prinsiplərdir.

İslam eyni zamanda əsas insan hüquq və azadlıqlarını da tanıyır. İslama görə, insan hər şeydən əvvəl yaşamaq hüququna malikdir. İnsan həyatı müqəddəs və toxunulmazdır. Bu həyat insana Allah tərəfindən bəxş edilmişdir və Allahın iradəsi olmadan ona heç kim qəsd edə bilməz. İslam ümumiyyətlə, insanın haqsız yerə öldürülməsini qadağan edir. İslam insanın yaşamaq hüququna o qədər böyük əhəmiyyət verir ki, insanları intihar etməkdən belə çəkindirir. İslama görə, insanın azadlıq hüququ vardır və bu hüquq təbii hüquqdur. İnsan azad yaradılmışdır və onun azad yaşamaq hüququna qəsd edilməməlidir. İslam insanlar üçün geniş vicdan azadlığı hüququnu tanıyırdır. İnsan istədiyi kimi düşünməkdə, istədiyi kimi inamaqda, istədiyi din və məzhəbi seçməkdə sərbəstdir. İslama görə, insanın öz rəyini sərbəst olaraq bildirmək, azad düşünmək, tənqid etmək hüququ vardır. İslam hər bir şəxsin şərəf və ləyaqətini qoruyur. İslama görə, bütün insanlar bərabərdir. İslam insana insan olduğu üçün dəyər verir.

Ümumiyyətlə, dinlərarası ədavət və münaqişələrin qızışdırılması isə bütün bəşəriyyət üçün son dərəcə təhlükəli və yolverilməzdir. Bunun qarşısının alınması üçün mədəniyyətlərarası dialoq və dinlərarası əməkdaşlıq inkişaf etdirilməli və bu prosesdə bütün cəmiyyət, dövlət və qeyri-dövlət qurumları öz qüvvələrini səfərbər etməlidirlər. Bununla da mədəniyyətlər və dinlərarası sülh körpüsü formalaşmış olacaq.

Məhz buna görə də həm dövlətlər, həm də vətəndaş cəmiyyəti bəşəriyyətə məxsus bütün dinlərin və etiqadların ləyaqət və dəyərlərinə hörmətlə yanaşmalı, dini tolerantlıq nümayiş etdirməli, dini ədavət, dini təhqir əsasında olan ideyaların təbliğ edilməsinin, ümumiyyətlə, bununla bağlı istənilən addımın qarşısı alınmalıdır və bununla da xalqlararası, sivilizasiyalararası əməkdaşlığın, sülhün bərqərar olmasına xidmət edən dinlərarası dialoq inkişaf etdirilməlidir.

Beləliklə, vicdan azadlığının təmin edilməsində aşağıdakı əsas etiqadları qeyd etmək önəmlidir: insanların dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq onların hüquq və azadlıqlarının təmin olunması; dini etiqad azadlığına dair qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi və monitorinqi; dini maarifləndirmə işinin gücləndirilməsi və vicdan azadlığına hörmət ruhunda tərbiyənin təbliğ edilməsi.

Azərbaycan dövlətinin respublika daxilində dini, milli, irqi, etnik fəaliyyət sahəsində yürütdüyü siyasət insanları biri-birinə yaxınlaşdırmaq, birliyə zəmin yaradan tədbirlər kimi qiymətləndirilməlidir. Bu gün hər bir insan heç bir ayrı-seçkilik hiss etmədən öz dini etiqadını, milli, irqi, etnik adət-ənənəsini müstəqil, azad şəkildə həyata keçirir, başqa dinə etiqad edən, başqa millətə mənsub insanlarla dost, mehriban şəraitdə yaşayırlar. Bütün bunlar isə respublikada dini tolerantlıq mühitinin olmasından xəbər verir.

Təqdirəlayiq haldır ki, insan hüquqlarının müdafiəsində yeni mərhələ olaraq Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 28 dekabr 2006-cı il tarixli Sərəncamı ilə İnsan hüquqlarının müdafiəsi üzrə Milli Fəaliyyət Planı təsdiq edilmişdir. Hüquqi, demokratik dövlət quruculuğu yolu ilə irəliləyən və insan hüquqlarının müdafiəsini özünün əsas məqsədi elan edən respublikamız üçün insan hüquqları sahəsində Milli Fəaliyyət Planının olması beynəlxalq hüquqi aktlarda və dövlətdaxili qanunvericilikdə təsbit edilmiş əsas insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin səmərəli təşkili baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Qeyd olunan Planda həmçinin dinlərarası əməkdaşlıq və dözümlülük məsələsinə də yer ayrılmışdır. Milli Fəaliyyət Planında əhalinin hüquq düşüncəsinin və hüquq mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsi, ayrı-seçkiliyin qadağan edilməsi, sülh və dözümlülük mədə-

niyyətinin təbliği məqsədilə Azərbaycan Respublikasının şəhər və rayonlarında maarifləndirmə tədbirlərinin keçirilməsi, mədəniyyətlərarası dialoqun və dinlərarası əməkdaşlığın gücləndirilməsi mövzularında beynəlxalq tədbirlərin həyata keçirilməsi kimi tədbirlər nəzərdə tutulmuşdur. Qeyd olunan tədbirlərin həyata keçirilməsinə məsul qurumlar sırasında Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkili, həmçinin Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi də göstərilmişlər. Bu da bu iki qurum arasında əməkdaşlığı zəruri edir. Qeyd etmək istərdim ki, Komitə ilə qarşılıqlı əməkdaşlıq əlaqələrimiz mövcuddur və Milli Fəaliyyət Planının həyata keçirilməsi istiqamətində ilk birgə tədbirimiz cari ilin 17 yanvar tarixində «Din və insan hüquqları» mövzusunda aidiyyəti dövlət qurumlarının, qeyri-hökumət təşkilatlarının, dini icmaların və KİV nümayəndələrinin iştirakı ilə keçirilən dəyirmi masa olmuşdur. Dəyirmi masanın yekunu olaraq Komitə sədri cənab H.Orucovla Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkili Aparatının Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi ilə birgə tədbirlər planının təsdiq edilməsi razılaşdırılmışdır. İnanıram ki, qarşılıqlı faydalı olacaq bu əməkdaşlıq İnsan hüquqlarına dair Milli Fəaliyyət Planının uğurla həyata keçirilməsi işinə öz töhfəsini verəcəkdir.

Beləliklə, demokratik islahatlar və hüquqi dövlət quruculuğu yolunda Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkili dövlətin digər hüquq-müdafiə mexanizmləri ilə yanaşı vicdan və dini etiqad azadlığının müdafiəsinin mühüm təminatçısı kimi çıxış edir və bu fəaliyyətini daha da genişləndirmək və təkmilləşdirmək niyyətindədir.

TƏYYAR ALTİKULAC,
Türkiyə Respublikası
Böyük Millət Məclisi Təhsil,
mədəniyyət, gənclik və idman
komissiyasının sədri,
elmlər doktoru.

DÖVLƏTÇİLİYİMİZİN MÖHKƏMLƏNMƏSİNDƏ DİNİ DƏYƏRLƏRİN ROLU

Hörmətli Sədr,
hörmətli konfrans iştirakçıları!

Çıxışıma başlamazdan öncə hər birinizi salamlayıp, konfransın təşkilatçılarna və bizi burada bir araya gətirənlərə səmimi təşəkkürümü bildirirəm.

Hamımız bilir və inanırıq ki, din duyğusu insanın fitrətindədir və bu duyğu onda yaradılışdan mövcuddur. Dünyaya göz açan hər bir uşaq bu duyğunu özü ilə bərabər gətirir. Lakin uşaq böyüdükcə öncə ailəsinin, daha sonra ətrafının təsiri ilə fitrətindəki din duyğusu müəyyən formaya düşür. Xristian valideyn övladının bu duyğusunu Xristianlıq dəyərləri ilə bəsləyir və onu xristian edir. Yəhudi ailənin övladı da ümumi şəkildə Yəhudi inanc və adət-ənənələri ilə bəslənir və yəhudi olur. Eyni qaydada müsəlman bir ana-ata da övladını müsəlman kimi yetişdirir. Əslində valideynlər bu məsələdə səy göstərməsələr də, uşaqlarının yolunu böyüdüüyü mühit və nəfəs aldığı hava din

və inanc baxımından müəyyənləşdirir. Bunun nümunələri milyonlarla ifadə ediləcək qədər çoxdur. Məsələn, müsəlman ölkəsində bir nəfərdən İslam haqqında demək olar ki, heç bir məlumatı olmadığı halda hansı dinə mənsub olması soruşulduqda heç tərəddüd etmədən müsəlman olduğunu söyləyər.

Belə hallarla bağlı istisnalara uşaqlıq dövründə, demək olar ki, rast gəlinmir. İstisnalara yalnız ahıl və gənc yaşlarda rast gəlmək olar. Bəs, bu, yaxşı niyə belədir? Çünki düşünmək, araşdırmaq, doğru olanı axtarıb tapmaq istəyi və cəhdi bu yaşlardan başlayır. Həmçinin insanlar daha çox bu yaş dövründə missionerlərlə qarşılaşır, müxtəlif təbliğatın hədəfinə çevrilirlər.

Hörmətli konfrans iştirakçıları!

Qısa şəkildə bu reallığı qeyd etdikdən sonra bildirməliyəm ki, burada XXI əsrin insanı üçün din məsələsində ən doğru seçimin hansı olduğu, hansı dinin bəşəriyyətə ən doğru yol göstərdiyi, dövlətçiliyimizin möhkəmlənməsinə və güclənməsinə hansı dinin dəyərlərinin daha müsbət təsir göstərdiyi barədə mübahisə etmək niyyətimiz və məqsədimiz yoxdur. Amma hər halda son dinə - İslama mənsub millətlərin fərqli bir xoşbəxtlik və sevinc yaşadıklarını söyləməyim səhv olmazdı. Belə ki, xeyli sayda qərbli mütəfəkkir müsəlman olmadığı halda İslamın müqəddəs kitabı Qurani-Kərimə qarşı heyranlığını dile gətirmiş, bu dinin uca Peyğəmbərinə ehtiramını gizlətməmişdir. Onlardan bir neçəsini burda qeyd etmək yerinə düşər:

İngilis alimi H.Lider belə deyir: «Həzrət Məhəmməd barədə fikrimiz nə olursa-olsun, etiraf etməliyik ki, Quran nazil olması və tərtibi baxımından heyrətəlayiq və möcüzəli bir kitabdır».

İngilis siyasətçisi Edmondun bu məsələ ilə bağlı fikirlərini belə bir cümlə ilə ifadə etdiyini görürük: «Qurani tədqiq etdikcə onun mükəmməlliyini və ucalığını görürük. Öncə insanı özünə cəlb edən Quran, sonra onu heyrtləndirir, sonra da özünə qarşı məftunluq yara-

dır, Adami özünə hörmət göstərməyə məcbur edir və beləliklə hər kəsə dərinlən təsir göstərir».

Almaniyalı məşhur dövlət xadimi Bismarkın bu sözləri üzərində də diqqətlə durmaq lazımdır: «Müxtəlif dövrlərdə insanları idarə etmək üçün Allah tərəfindən göndəriləni söylənilən bütün səmavi kitabları tam və ətraflı şəkildə tədqiq etsəm də, heç birində hikmət və dəqiqlik görmədim. Bu sistemlər nəinki bir cəmiyyətin, hətta bir ailənin üzvlərinin belə səadətini təmin edəcək mahiyyətdən uzaqdır. Lakin müsəlmanların Qurani istisnadır. Mən Qurani hər yöndən tədqiq etdim. Hər kəlməsində böyük hikmətlər gördüm. Müsəlmanların düşmənləri bu kitabın Məhəmmədin sözü olduğunu iddia edirlər. Halbuki, ən mükəmməl, hətta ən kamil tefəkkürdən belə bu cür qeyri-adi möcüzənin yaranacağını iddia etmək həqiqətlərə göz yumub, kin və qərəzə alət olmaq deməkdir ki, bu da elm və hikmətlə ziddiyyət təşkil edir. Mən iddia edirəm ki, Məhəmməd seçilmiş bir qüvvədir».

Sonra Bismark həzrət Peyğəmbərə üz tutaraq ona belə müraciət edir: «Ey Məhəmməd! Sənin müasirin olmadığı üçün təəssüflənirəm! Öyrənəni və naşiri olduğum bu kitab sənin deyildir. Bunlar ilahi sözlərdir. Onların ilahi olmadığını iddia etmək, həqiqi elmlərin batil olduğunu iddia etmək qədər gülüncdür. Bunun üçün bəşəriyyət sənin kimi seçilmiş qüdrəti bir dəfə görmüş, bundan sonra görməyəcəkdir. Mən sevgi dolu hüzurunda dərin bir hörmətlə baş əyirəm».

Bu sözlərdən və başqa fikirlərdən belə nəticə çıxır ki, etiqad etdiyinin dinə görə günahkar sayıla bilmək ehtimalı və ya İslam dininə mənsub olmamaq bu dinə heyran qalmağa və ondan həzz almağa mane ola bilməz Məncə, qərbli mütəfəkkirlərin və siyasət adamlarının etiraflarını bu şəkildə anlamağımız lazımdır.

Şübhə yoxdur ki, İslam dininə mənsub xalqların qeyd etdiyimiz fərqli xoşbəxtliyinin əsas səbəbi İslamın ən son din olması, həm də onun müqəddəs kitabı Qurani-Kərimin həzrət Məhəmmədə nazil olduğu kimi, günümüze qədər gəlib çatmasıdır. Digər səmavi dinlərin müqəd-

dəs mətnlərinin məruz qaldığı dəyişikliklərə o, məruz qalmamış, vəhy qaynağından necə təmiz və saf çıxıbsa, elə də müsəlmanların evlərindəki rəflərə qədər gəlib çıxmışdır. Həzrət Məhəmmədin zamanından günümüze qədər öncə yüzlərlə, sonrakı əsrlərdə minlərlə, hətta on minlərlə insan tərəfindən əzbərlənib oxunan bu müqəddəs mətn bu gün İslamın hələ birinci və ikinci əsrində qələmə alınmış mətnləri ilə birgə müasir tədqiqatçıların əlindədir. Daşkənd Qədim Əlyazmalar Muzeyində, İstanbulda Topqapı Sarayı, Türk və İslam Əsərləri Muzeylərində, Qahirədə Məşhədi Hüseyində və Londonda Britaniya Kitabxanasında indiyədək mühafizə edilən bu Quran nüsxələri - bəzilərinin bir neçə vərəqi uzun illər ərzində məhv olmasına baxmayaraq - müasir tədqiqatçıların istifadəsinə açıqdır. Şəxsən mən bu nüsxələrdən hər birini əvvəldən axıradək sətir-sətir, kəlmə-kəlmə, hətta hərif-hərif incələmək fürsətini tapmışam. Bu Quran nüsxələri bizə göstərir ki, öz aralarında heç bir fərq olmadığı kimi, onlarla müasir dövrümüzün modern imkanları ilə nəşr olunan Quran nüsxələri arasında da fərq yoxdur. Müsəlmanlar üçün bundan daha önəmli xoşbəxtlik və rahatlıq qaynağı düşünmək mümkündürmü? Belə olan halda dövlət-din münasibətlərini müəyyənləşdirərkən bu möhtəşəm nəticə yaxşı dəyərləndirilməli, müsəlman xalqlar olaraq dövlətimizin möhkəmləndirilməsində bu dupduru və saf sistemin necə böyük bir imkan və fürsət olduğu nəzərə alınmalıdır. Başqa ifadə ilə desək, müsəlmanların mükəmməl bir iman və təslimiyyətlə bağlı olduqları uca İslam dini, onların yalnız ölümdən sonrakı, yeni axirət səadəti üçün deyil, eyni zamanda bu dünyadakı rahatlıq və xoşbəxtlikləri üçün dərin xəzinə, cəmiyyət və dövlət münasibətlərinin tənzimlənməsində ən doğru və hər dövrdə istifadə oluna bilən real sistem, dünyəvi dövlət modelini seçən ölkələr üçün bu modelle hər hansı ziddiyyət yaratmadan dövlətlərin möhkəmlənməsində istifadə ediləcək ən real qaynaqdır.

Bu müqəddəs sistemin müsəlman cəmiyyətlərin ictimai və mənəvi həyatında önəmli bir yer tutmasında heç bir şübhə yoxdur. Tarixi

incələdiyimiz zaman görürük ki, İslam dini əsrlər boyu türk millətləri üçün ictimai bir tərbiyə, mənəvi qayda-qanun olmuşdur. Bu millətlər müxtəlif tarixi dövrlərdə həmin tərbiyə ilə bəslənmiş, İslam təlimi ilə bir növ bütövləşmişlər. Türk insanının sosial münasibətlərində, yaşayış tərzində, mədəniyyətində bu tərbiyə hakimdir. Onların toy-bayramları, sevinc-kədərləri, dastan-türküləri, bir sözlə, bütün həyatları bu gözəlliklərlə bəzənib. Türk insanı müharibə illərində, qıtlıq dövründə dövlətin əlinin yetişmədiyi vətən torpaqlarında inancından aldığı daxili enerji ilə ayaq üstə durmağı bacarmış, vətənin müdafiəsi üçün «ölsəm şəhid, qalsam qaziyəm» anlayışı ilə cəbhəyə yollanmış, vergisini bu inancla ödəmiş, «ulül-əmr» deyərək hər zaman dövlətini baş tacı etmişdir.

Tarix boyu dini təşkilatların məsul təsisatlar kimi göstərdiyi xidmətlər cəmiyyəti öncə öz içində, sonra dövlətlə bütövləşdirən, qucaqlaşdıran mənəvi daxili enerji olmuşdur. Bu təşkilatlarımızın indiki dövrdə də eyni səviyyədə xidmət göstərmələri, dövlətlə xalqın bütövləşməsində üzərlərinə düşən məsuliyyət və vəzifəni lazımi şəkildə yerinə yetirmələri üçün mövcud imkan və şərtləri bir daha nəzərdən keçirməyə ehtiyac olduğunu düşünürəm. Bu məsələdə xüsusi ilə diqqət yetirilməli məqam qeyd edilən xidməti göstərən kadrların yetişdirilməsidir. Dini sağlam qaynaqlardan araşdırən, müasir dövrün insanının və cəmiyyətin ehtiyaclarına cavab verən, şərh və izahları ilə cəmiyyətin inkişafına yol açan, dini səmimiyyətlə yaşayan din alimlərinə ehtiyacımız var. Türk milli şairi Mehmet Akif Ərsoyun dediyi kimi:

*Doğrudan Qurandan alıb ilhamı,
Əsrin idrakına söylətməliyik İslamı! -*

anlayışı ilə problemlərimizə yanaşan din xadimlərinə ehtiyacımız hava və suya olan ehtiyacımız qədər önəmlidir.

Bilirik ki, İslam hər zaman və hər məkanda insanın xoşbəxtliyini təmin edən prinsiplər toplusudur. Onu 8-10 əsr öncənin şərh və ictimai-hadları ilə anlamağa və insanlara təqdim etməyə çalışmaq, əminəm ki, müasir dövrlə ayaqlaşmamaq anlamına gələcək, eyni zamanda bu sxolastik anlayış uca dəyərlər sisteminə böyük zərər vuracaqdır.

Tarix boyu bu müqəddəs dəyərləri mükəmməl əllərlə dövlətinin və millətinin xidmətinə təqdim etməyi bacaran dini təşkilatlar dövlətlə millətin bütövləşməsində böyük uğur qazanmışlar. Bu gün də sağlam bir quruluşa salınması üçün təşkilatlarımızın aktiv şəkildə vətəndaşlarımızın və xüsusilə gənclərimizin bu sahədəki ehtiyaclarını ödəyəcək vəziyyətə gətirilməsi zəruridir.

Məlum olduğu kimi, türk dünyası, əslində bütün İslam aləmi bu gün modernizmin yerli dəyərləri aşındırdığı, materialist hərəkatların inancları sarsıdığı, narkomanıyanın qaranlıq mərkəzlər tərəfindən yayıldığı, missionerliyin qlobal imperializmin önəmli əlləri tərəfindən genişləndirildiyi təhlükəli bir zaman kəsiyindən keçir. Təlim-tərbiyə başda olmaqla hər cür qoruyucu tədbirlərin səfərbər edilməsi zəruri olan bu təhlükəli dövrdə sosial strukturumuzu güclü saxlayacaq ən geniş yayılmış və uğurlu çarə, şübhəsiz ki, uca İslam dininin insan ağılına və qəlbinə xitab edən dünyəvi dəyərləri olacaqdır. Nəzərdən qaçırılmamalıdır ki, sosial struktur güclü olmadıqca dövlətimizin gücündən və möhkəmlənməsindən danışmaq mümkün deyil.

Burada başqa bir məqama xüsusilə diqqətinizi çəkmək istəyirəm. Uca dinimiz müxtəlif tarixi dövrlərdə müsəlman xalqlarının sosial strukturunun sağlamaşdırılmasına çox önəmli təsir göstərdiyi kimi, müxtəlif vaxtlarda müxtəlif məqsədlərlə istismar da edilmişdir. Onu bəzən müxtəlif məqsədlər güdən dairələr istismar etmiş, bəzən gündəlik siyasətçilər öz fikirlərinə alət etmiş, bəzən də müxtəlif ideologiyalar ondan istifadə edərək məqsədlərinə çatmağa çalışmışlar. İstismar məqsədilə dindən istifadə edilməsi, şübhəsiz ki, cəmiyyətə zərərindən başqa bir şey vermədiyi kimi, müqəddəs dinin ləkələnməsinə

də yol açmışdır. Bu cür istismar halları müxtəlif vaxtlarda cəmiyyətdə yaralar açmış, təfriqələrə səbəb olmuşdur.

Bilirik ki, İslamın dünyəvi prinsipləri fanatik fikirləri və ideologiyaları dəstəkləməyən ümumbəşəri hökmlərdir. Hər cür siyasi və ideoloji təsir və fikirlərdən kənarda qalan, ictimai qurum kimi yaxşı yetişmiş kadrları olan dini təşkilatlarımızın cəmiyyətimizə və gənclərimizə göstərəcəyi xidmətlər inancların öz məhəvərindən və məqsədinə kənara çıxarılmasına qarşı bir təminat, real, sağlam və bir növ, rəsmi tədbirlər mahiyyəti daşıyacaqdır. İslam təhrif edilməmiş əqli və dünyəvi prinsipləri ilə təbliğ edildikdə mədəniyyətlərə qaynaqlıq etmiş, zehinləri və könülləri işıqlandırmış, xaricdən gələcək hər cür təfriqçiliyə qarşı cəmiyyəti güclü saxlamışdır.

İslam bu günü dünəni ilə eyni olanların ziyanda olduqları anlayışını önə çəkərək dövlətin və millətin maddi və mənəvi tərəqqisi üçün lazım olan ən güclü stimulu ortaya qoymuşdur. Vətənin müdafiəsini, cəmiyyətdə namus və iffətin qorunmasını müqəddəs dəyərlər arasına salmış, bunlar uğrunda ölənlərin şəhid, qalanların qazi rütbəsi ilə mükafatlandırıldıqlarını vəd etmişdir. Qonşusu ac olduğu halda tox yatanları qınamış, bu və buna oxşar dünyəvi prinsipləri ilə millətin bütövləşməsi üçün ən gözəl nümunələri ortaya qoymuşdur. Ana və ataya hörmət, ehtiram anlayışını ən yüksək nöqtəyə gətirmişdir. Onları incitmək bir yana dursun, hətta «of» belə deyilməməsi anlayışını hakim qılmış, ailənin birlik və xoşbəxtliyinin güclü millət və möhkəm dövlət üçün önəmini vurğulamışdır.

«Heç bilənlərlə bilməyənlər bir olarmı?» - sualı ilə elmlərin hamısının önəminə diqqət çəkmiş, elm öyrənməyin, təhsil almağın kişi və qadınlarından asılı olmayaraq hər bir müsəlmana vacib olduğunu zehinlərə yerləşdirmiş, elm Çində də olsa, gedib onu öyrənməyin zəruriliyini qeyd etmişdir.

Hörmətli konfrans iştirakçıları!

Bu mövzuda deyiləsi çox söz var. Amma vaxtınızı çox almamaq üçün qısa şəkildə bir daha vurğulamaq istəyirəm ki, uca İslam dini doğru izah edilib, cəmiyyətə düzgün təqdim edilsə, milli birliyimiz və həmrəyliyimiz onun cahanşümul dəyərləri və yolumuzu işıqlandıracaq prinsipləri sayəsində daha da güclənəcək, dövlətlə millətin həmrəyliyi ən yüksək səviyyəyə çatacaq, dövlətimizin gücü sarsılmaz olacaqdır. Amma bütün bunlar öz-özünə baş verməyəcək. Yuxarıda qeyd etdiyim kimi, bu sahədəki təşkilatlarımızın, səlahiyyətli və məsul qurumlarımızın üzərlərinə düşən vəzifəni millətlə əl-ələ verib yerinə yetirmələrindən asılıdır. Fikrimcə, bu işin iki tərəfi var. Bunlardan biri cəmiyyətə dini xidmət göstərən və geniş şəkildə dini təhsillə məşğul olan dini təşkilatlarımız, digəri isə orta məktəblərdən başlayaraq övladlarımızın təhsillə bağlı ehtiyaclarını ödəyən təhsil və tərbiyyə qurumlarıdır. Əslində bu iki qurumun işbirliyinin olması və birgə fəaliyyət göstərməsi çox önəmlidir.

Sonda onu qeyd etməliyəm ki, müsəlman türk xalqları olaraq itirəcək vaxtımız yoxdur. Bütün şər qüvvələr gənclərimizi, hətta yaşlı nəsiləri hədəfə götürüblər. Gənclərimizi və dövlətlə xalqımızı şər qüvvələrin zərərindən qorumaq üçün tələsməyə, bu sahədə lazımı tədbirləri vaxtında görməyə məcburuq. «Güclü dövlət və güclü millət» - kimi ifadə etdiyimiz məqsədimizə çatmaq üçün bu, çox önəmlidir.

Məni səbrlə dinlədiyinizə görə sizə dərin təşəkkürümü bildirirəm. Ümid edirəm ki, bu konfransda söylənilən fikirlər Azərbaycanın çox dəyərli dövlət və siyasət adamları, eləcə də elm xadimləri tərəfindən ölkənin özünəxas xüsusiyyəti nəzərə alınmaqla lazımı şəkildə dəyərləndiriləcəkdir.

Diqqətinizə görə çox sağ olun.

HİCRAN HÜSEYNOVA,
Azərbaycan Respublikası
Ailə, Qadın və Uşaq
Problemləri üzrə
Dövlət Komitəsinin sədri.

AZƏRBAYCANDA DÖVLƏT AİLƏ SİYASƏTİ VƏ İSLAMDA AİLƏ MÜNASİBƏTLƏRİ

Hörmətli konfrans iştirakçıları!

Hörmətli Sədr! Şeyx həzrətləri!

İlk növbədə mən bu mötəbər tədbirin təşkilinə və Azərbaycan torpağında bu nüfuzlu qonaqları toplayaraq ölkəmizdə baş verən demokratik proseslərin təbliğinə görə Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinə və şəxsən Komitənin sədri Hidayət Orucova minnətdarlığımı bildirirəm.

Mən çıxışımı Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin sözləri ilə başlamaq istərdim: «...Azərbaycanda qədim dövrlərdən müxtəlif xalqların nümayəndələri yaşamış, bir çox xalqların dinləri mövcud olmuşdur. Azərbaycan xalqı həmişə dini dözümlülüyü ilə fərqlənmişdir».

Həqiqətən də, Azərbaycan xalqı ənənəvi olaraq digər millətlərə münasibətdə mehribanlığı, başqa dini etiqadların nümayəndələrinə tolerantlığı, ümumbəşəri dəyərlərə sadiqliyi ilə seçilən millətlərdəndir. Tarixi və siyasi-iqtisadi inkişaf yolunun xüsusiyyətlərinə görə Azərbaycan torpağı bir çox millətlərin vətəninə çevrilmiş, öz ölkələrində təqiblərə məruz qalmış xalqlara sığınacaq vermişdir. Azerbay-

can tarix boyu yəhudilərin, almanların, slavyan millətlərinin, bir çox digər xalqların və etnosların firavan yaşadığı ölkə olmuşdur.

Bu xalqların uzun illər ərzində birgə mehriban yaşaması cəmiyyətimizdə yüksək millətlərarası münasibətlərin bərqərar olmasını, müxtəlif mədəniyyətlərin qarşılıqlı inteqrasiyasını, incəsənətin və elmin surətli inkişafını şərtləndirmişdir.

Ölkəmizdə yaşayan xalqlar tarixi və mədəni irsini, etnik özünəməxsusluğunu qoruyaraq digər xalqların ənənələri ilə öz mədəniyyətlərini zənginləşdirmişlər. Müxtəlif dinlərə və millətlərə mənsub olan insanlar arasında nikahların bağlanması nəticəsində millətlərarası hörmət mühiti daha da möhkəmlənmişdir.

Digər tərəfdən, əhalinin polietnik tərkibi dinlərarası dialoqun inkişafı üçün əlverişli zəmin yaratmışdır. Buna görə də ksenofobiya, irqçilik, şovinizm, antisemitizm və XX əsrdə vüsət almış digər mənfi təzahürlər heç vaxt Azərbaycanda özünə dayaq və tərəfdar tapmamışdır. Müxtəlif dinlərə mənsub olan xalqlar arasında xoş münasibətlər yalnız tərəqqi gətirir, mədəniyyətləri zənginləşdirir, insanların yaşayışını daha da gözəlləşdirir. Buna misal olaraq, bu gün Avropa standartları kimi geniş tətbiq edilən və əslində islam dinində əsrlər boyu öz əksini tapmış nikah müqaviləsi, nikahda bərabərlik, qadının şəxsi mülkiyyətinin toxunulmazlığı, ahıllara hörmət və digər məsələləri göstərmək olar.

Dinlərin və millətlərin bərabərliyinin təmin edilməsi, yüksək millətlərarası münasibətlərin qorunub saxlanması daim Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin diqqət mərkəzində olmuşdur. Hamıya bəllidir ki, Heydər Əliyevin xalqın tələbi ilə hakimiyyətə qayıdığı zaman Azərbaycanın müasir tarixinin ən ağır səhifələrindən olmuşdur. Həmin dövrdə ölkəmizi parçalamağa, qeyri-sabit ictimai-siyasi vəziyyətdən və ölkədaxili ziddiyyətlərdən istifadə edərək, dövləti dağıtmağa, millətləri bir-biri ilə düşmən etməyə çalışan, Azərbaycanı yalnız teokratik və ya klerikal dövlət kimi görmək istəyən qüvvələr tərəfindən bu istiqamətdə məqsədyönlü siyasət aparılırdı.

Digər tərəfdən, insan hüquqlarını pozan radikal sektalar geniş yayılırdı. Bu ağır şəraitdə Heydər Əliyev xalqımızın iradəsinə, dünyəvilik və bərabərlik kimi ümumbəşəri dəyərlərə sadiqliyinə arxalanaraq həmin təhlükələrdən dövlətçiliyimizi xilas etdi.

1995-ci ildə qəbul edilmiş Konstitusiyada Azərbaycan Respublikası dünyəvi dövlət kimi bəyan edilmiş, dinlərin və millətlərin bərabərliyi, heç bir dinin və ya millətin üstünlüyə malik olmaması, təhsil sisteminin dünyəvi xarakter daşdığı aydın şəkildə təsbit olundu. Konstitusiyaya əsasən insan ləyaqətini alçaldan və ya insanpərvərlik prinsiplərinə zidd olan dinlərin yayılması və təbliği qadağan edilmişdir.

Məlum olduğu kimi, ailə, fərqli dini dəyərlərə tolerant münasibətin formalaşdırılmasında ilkin sosial pillədir. Əsas dinlərə görə ailə cəmiyyətin sabitliyə xidmət edən fundamental institutlarından və onun sosial durumu cəmiyyətdəki ümumi rifahın əsas şərtlərindəndir. Bununla əlaqədar, müəyyən olunur ki, Əsas Qanunda ailə cəmiyyətimizin əsas özəyi kimi dövlətin himayəsindədir.

Dövlətimiz tərəfindən müasir cəmiyyətin qurulmasında ailənin və xüsusilə qadının rolu yüksək qiymətləndirilir, bu sahəyə xüsusi önəm verilir. Bu səbəbdən də 1998-ci ildə Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin Fərmanı ilə Qadın Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi yaradıldı.

Həmin siyasət xətti bu gün də etibarlı əllərdədir və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir. 2006-cı ildə bu siyasi kursu davam etdirən Möhtərəm Prezidentimiz cənab İlham Əliyevin Sərəncamı ilə Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi təşkil edildi. Komitemiz hər üç sahədə dövlət siyasətini həyata keçirən və inkişafı təmin edən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı kimi fəaliyyət göstərir və hər bir sahə üzrə bizim strateji istiqamətlərimiz məhz dövlət siyasəti ilə bağlıdır. Komitemiz tərəfindən ailə siyasətinin müxtəlif aspektlərinə xüsusi önəm verilir və fəaliyyətimizin əsas istiqamətlərindən birini də ənənəvi ailə dəyərlərinin təbliğ edilməsi təşkil edir. Buna görə də keçir-

diyimiz ilk tədbirlərdən biri Beynəlxalq Ailə gününə həsr olunmuş və Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi ilə birgə təşkil etdiyimiz «Yeniləşən ailələr: İslamda ailə və gender bərabərliyinin perspektivləri» mövzusunda konfrans olmuşdur.

Konfransın keçirilməsində məqsədimiz müasir ailələrdə gender bərabərliyi və İslamda ailə məsələlərini bir daha müzakirə etmək, milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunmasına, ailə, cəmiyyət və insanlar arasındakı münasibətlərə xüsusi diqqət yetirmək idi. Qeyd etdiyim kimi, Azərbaycan xalqı daim müasirliyi və dini dəyərləri uzlaşdıran millətdir. Dövlətimizin ailəyə, qadına və uşaqlara münasibətdə həyata keçirdiyi siyasət bunun bariz sübutudur.

Son dövrlərdə Azərbaycanda ailələrin rifahının artırılmasına yönəlmiş bir çox tədbirlər həyata keçirilmişdir. İqtisadi sektorda əldə edilmiş nailiyyətlər əhalinin vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına, məqsədli dövlət proqramlarının həyata keçirilməsinə, əmək haqqlarının, sosial müavinətlərin artırılmasına, yeni iş yerlərinin açılmasına, sosial infrastrukturun təkmilləşdirilməsinə, təhsil və səhiyyə sahələrinə yönəldilir və bu ailələrin maddi durumuna müsbət təsir göstərir.

Bu siyasətin dini dəyərlərimizlə uzlaşan daha bir tərkib hissəsi qadınların vəziyyətinin yaxşılaşdırılması ilə bağlıdır. Ölkəmizdə qadınların imkanlarının genişləndirilməsi, ayrı-seçkiliyin qarşısının alınması üzrə mühüm tədbirlər görülmüş, qadın hərəkatının inkişafı, gender məsələləri və qadın problemləri ilə məşğul olan çoxsaylı ictimai birliklərin fəaliyyəti üçün şərait yaradılmışdır. Bu gün Azərbaycan qadını sərbəst təhsil alır, ictimai proseslərdə fəal iştirak edir, siyasətlə, sahibkarlıqla məşğul olur, bərabər əsaslarla əmək fəaliyyətini həyata keçirir. Azərbaycan qadını yalnız ailədəki rolu ilə kifayətlənmir və öz peşə bacarıqlarını, biliklərini artıraraq, öz peşəsində əsl professional olmağa çalışır. Bütün bunlar məhz qadınlara dövlət tərəfindən göstərilən diqqətin nəticəsidir.

Qadınlar bizim əhalimizin böyük hissəsini təşkil edir və onların ictimai həyatda iştirakı, dövlət orqanlarında təmsil olunması vacibdir. Qadınların cəmiyyətdə rolunun artırılması üçün onlar özləri fəal ol-

malı, özlərinə inanmalı, öz üzərində çalışmalı, məsuliyyət daşımağı bacarmalı, liderlik keyfiyyətlərini göstərməlidirlər. Bu baxımdan Azərbaycanın birinci xanımı Mehriban Əliyevanın fəaliyyəti xüsusi vurğulanmalıdır. Mehriban xanım Milli Məclisin deputatı, YUNESKO-nun və İSESKO-nun Xoşməramlı Səfiri, Heydər Əliyev Fondunun prezidenti, Gimnastika Federasiyasının prezidenti, «Azərbaycan-İrs» jurnalının baş redaktoru kimi aktiv ictimai-siyasi fəaliyyət göstərir. O özündə Azərbaycan xalqının ənənələrini və müasirliyi birləşdirərək, eyni zamanda gözəl ana, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin layiqli həyat yoldaşdır.

Mehriban xanımın çoxcəhətli fəaliyyətində onun istedadlı alim kimi problemlərin həllinə elmi cəhətdən yanaşması önəmlidir. O, hər bir Azərbaycan qadını üçün nümunədir.

Hörmətli konfrans iştirakçıları!

Mərhum Prezidentimiz Heydər Əliyev hər zaman öz xalqının etimadını doğrultmuş bir siyasətçi idi. Onun mütərəqqi fəaliyyəti quruculuğa, insanın inkişafı üçün zəruri şəraitin yaradılmasına, biliklərin yayılmasına, Azərbaycan xalqının tarixi və mədəni irsinin qorunub daha da zənginləşməsinə, gənclərin humanizm, öz millətinə hörmət və dövlətçilik ideyaları ruhunda tərbiyə edilməsinə yönəlmişdi.

Bildiyiniz kimi, İslamın ülvü dəyərləri ilə vəhdət təşkil edən ənənələrimizdən biri də uşaqların qayğı və hörmət mühitində böyüməsidir. Bu ənənə dövlətimizin uşaqlara münasibətdə siyasətinin təməlini təşkil edir. Azərbaycan Konstitusiyasına əsasən uşaqların qayğısına qalmaq və onları tərbiyə etmək valideynlərin borcudur və bu borcun yerinə yetirilməsinə dövlət nəzarət edir.

Valideyn borcunun yerinə yetirilməsi, uşaqların düzgün tərbiyələndirilməsi, onların valideyn qayğısı ilə təmin edilməsi, zəruri hallarda isə himayəçiliyin və qəyyumluğun təşkili ilə bağlı müddəalar milli qanunvericilikdə geniş təsbit olunub.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən uşaqların dövlət qayğısı ilə təmin edilməsi, o cümlədən də-institusionalizasiya, baxımsız uşaqlar arasında hüquq pozuntularının pro-

filaktikasi, körpələrin qidalanması, xüsusi istedadada malik olan uşaqların yaradıcılıq potensialının inkişafı və digər məsələlər üzrə xüsusi qanunlar və dövlət proqramları təsdiq olunmuşdur. Təbii ki, hər bir dövlətdə olduğu kimi, Azərbaycanda da həll edilməmiş problemlər və əlavə tədbirlərə ehtiyacı olan sahələr var. Lakin əsas odur ki, dövlətimiz bu məsələlərin həlli ilə bağlı iradəsini daim nümayiş etdirir.

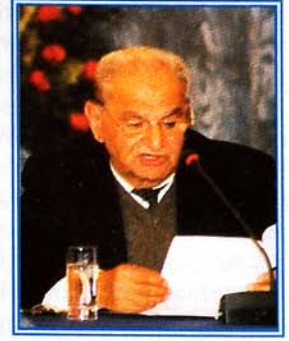
Dini və milli dözümsüzlük, demokratik dəyərləri inkar edən radikal fikirlərin və ya dinlərin yayılması yalnız qeyri-sabit, münafişəli, ağır iqtisadi vəziyyətdə olan, ideoloji boşluq, yoxsulluq və işsizlik hökm sürən cəmiyyətdə mümkündür. Bunun qarşısının alınması üçün biz çalışmalıyıq ki, ölkəmizdə iqtisadiyyat, sosial sahə, təhsil, mədəniyyət inkişaf etsin, insanların həyatı yaxşılaşsın. Eyni zamanda, həm dövlət orqanları, həm də din xadimləri müasirliyi, insanpərvərliyi, dini dəyərlərimizin zamanın tələbləri ilə uzlaşdırılması zərurətini təbliğ etməli, əhali arasında maarifləndirməni gücləndirməlidirlər.

Azərbaycan Heydər Əliyevin banisi olduğu müasirlik, dünyəvilik, sosial rifah, tarixi və mədəni dəyərlərə qayıdış prinsiplərinə əsaslanan siyasətin davam etdirilməsi niyyətini dəfələrlə bəyan edib, bu yolda həyata keçirdiyi tədbirlərlə demokratik dəyərlərə sadiqliyini sübuta yetirib və biz də bu siyasəti uğurla davam etdirməliyik.

Hörmətli konfrans iştirakçıları!

Mən öz çıxışımı Ulu Öndərimizin sözləri ilə bitirmək istərdim: «Biz öz milli-mənəvi dəyərlərimizi, adət-ənənələrimizi, əxlaqi dəyərlərimizi bütün istiqamətlərdən qorumalıyıq, saxlamalıyıq və gənc nəsli əsrlər boyu böyük sınaqlardan keçmiş bu mənəvi, əxlaqi dəyərlər zəminində tərbiyələndirməliyik».

VASİM MƏMMƏDƏLİYEV,
*BDU-nun İlahiyyat fakültəsinin
dekanı, QMİ-nin Elmi-Dini Şurasının
sədri, AMEA-nın müxbir üzvü,
əməkdar elm xadimi, professor.*

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ MİLLİ - MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİMİZ

Azərbaycanın Ümummilli Lideri Heydər Əliyev nurlu bir şəxsiyyət kimi xalqımızın yaddaşında əbədi yaşayacaqdır. Heydər Əliyev görkəmli dövlət xadimi, müdrik, uzaqqören siyasətçi kimi zamanın fəvqünə yüksəlmiş bir insandır. Rusiya Prezidenti Vladimir Putinin Heydər Əliyevin dəfn mərasimində jurnalistlərə verdiyi müsahibəsində haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, Heydər Əliyev Azərbaycan miqyasına sığan şəxsiyyət deyildi. O, müasir dünyanın ən böyük siyasətçilərindən biri idi. Azərbaycan xalqının xoşbəxtliyi ondadır ki, Heydər Əliyev bu xalqa rəhbərlik edib.

Heydər Əliyev Azərbaycana iki dəfə rəhbərlik edib - 1969-1982-ci illər və 1993-cü ildən ömrünün sonunadək. 1969-cu ildən əsrimizin evvəllərinə qədər olan bir müddət ərzində Azərbaycan xalqının əldə etdiyi ən böyük nailiyyətlər məhz Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında qazanılıb.

Sovet dövrünü bəziləri inkar etməyə çalışsalar da, o dövrü tarixdən silmək olmaz. O dövrün öz mənfi xüsusiyyətləri olduğu kimi, öz üstünlükləri də var idi. Heydər Əliyevin rəhbərliyi dövründə Azərbaycan sovet respublikaları içərisində ən qabaqcıl yerlərdən birini tuturdu ki, bu da hər şeydən əvvəl, ölkə rəhbərinin uzaqqören siyasətinin

bəhrəsi kimi qiymətləndirilməlidir. O zamanlar xalq təsərrüfatının bütün sahələri kimi, elm, mədəniyyət, incəsənət və digər sahələr də yüksəliş yoluna çıxdı, Azərbaycan misilsiz dərəcədə tərəqqi etdi.

Çağdaş elmimiz, mədəniyyətimiz Heydər Əliyevin daimi qayğısının bəhrəsidir. AMEA-nın o zamankı uğurları, aparılan fundamental tədqiqat işləri Ulu Öndərin təşkilatçılığı, gündəlik qayğısı nəticəsində baş tutub. AMEA-nın və ali məktəblərimizin flaqmanı olan BDU-nun maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi məhz Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır.

Azərbaycanda elmin, mədəniyyətin, təhsilin elə bir sahəsi yoxdur ki, orada Heydər Əliyevin əməyi, xidməti hiss olunmasın. O, ədəbiyyata, mədəniyyətə, incəsənətə böyük əhəmiyyət verirdi. Onun təşəbbüsü və siyasi iradəsi nəticəsində yüzlərlə elm, incəsənət və mədəniyyət xadimimiz o zamankı SSRİ-nin dövlət mükafatlarını almış, yüksək titullara layiq görülmüşdür. Bunların hamısı Heydər Əliyevin şəxsi hörməti və nüfuzu sayəsində baş tuturdu.

Ömrü boyu xalqa bağlı olan bu böyük insan hələ SSRİ dövründə, ateizmin, allahsızlıq siyasətinin tüğyan etdiyi vaxtlarda Azərbaycanda çox incə din siyasəti yeridirdi. Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi məhz Heydər Əliyevin respublikaya rəhbərliyi dövründə xeyli möhkəmləndi. Cəsarətlə demək olar ki, məhz Heydər Əliyevin müdrik rəhbərliyi, hörmətli Şeyximizin məqsədyönlü fəaliyyəti nəticəsində sovet rejimi dövründə zəif qurumlardan biri olan QMI bu gün MDB ərazisində ən güclü, ən mütəşəkkil dini qurumdur.

Heydər Əliyev ən yüksək vəzifələrdə olduğu zaman belə öz doğma dininə bağlılığını qoruyub saxlamış, özünün və övladlarının tərbiyəsində buna böyük əhəmiyyət vermişdir. Övladları evlənən zaman onlara mülki nikahla yanaşı, kəbin kəsdirməsi, yaxud həyat yoldaşı, akademik Zərifə xanım rəhmətə gedərkən onu müsəlman qaydası üzrə dəfn etməsi, ona Quran oxutması buna ən gözəl sübutdur.

Tanınmış ərəb alimi doktor Adil Fəlahın haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, Heydər Əliyevin dini dəyərlərə yüksək qiymət verməsi bir dövlət başçısı kimi onun gündəlik fəaliyyətinin tərkib hissəsinə çevrilmişdir.

Ulu Öndər Azərbaycanın islami dəyərlərə qayıdışını düzgün istiqamətləndirmiş, ölkəmizin İslam sivilizasiyasına mənsubluğunu qorumağın vacibliyini qətiyyətlə bəyan etmişdir.

1997-ci ildə Bakıda Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə «İslam sivilizasiyası Qafqazda» adlı beynəlxalq konfrans keçirildi. Ümummillə Liderimiz konfransın açılışındakı dərin məzmunlu çıxışında Qafqazda İslam mədəniyyətinin özünəməxsus xüsusiyyətlərini hər tərəfli açıqladı, İslam dininin Qafqaza gətirdiyi yenilikləri, burada yaşayan xalqların mədəni-dini əlaqələrini yüksək səviyyədə, ətraflı təhlil etdi və bununla da Azərbaycanda aparılan islami tədqiqatların istiqamətini müəyyənləşdirdi.

Heydər Əliyev ikinci dəfə hakimiyyətə gəldikdən sonra Azərbaycanda milli-mənəvi dəyərlərə, dini dəyərlərə münasibət kökündən dəyişdi. Qısa bir müddətə ölkəmizdəki qədim məscidlər təmir edildi, bərpa olundu, yenidən tikildi.

1993-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilmiş Heydər Əliyev dövlət başçısı kimi xarici səfərini 1994-cü ildə Səudiyyə Ərəbistanına edərək müqəddəs Kəbədə ümrə ziyarətini yerinə yetirmişdir.

O, Mədinə şəhərindəki Peyğəmbər məscidinin fəxri qonaqlar kitabına yazdığı ürək-sözlərində Allaha, Onun Peyğəmbərinə, İslam dininə olan imanını və səmimi duyğularını belə ifadə etmişdir: «Allaha şükür olsun ki, uzun illər qəlbimdə yaşayan arzuma, niyyətimə nail oldum. Bu tarixi hadisə qəlbimdə böyük həyəcan və rahatlıq hissi yaratdı. Allahın böyüklüyünü dərk etdim!».

Heydər Əliyev bütün dini bayramlarda məscidlərə, ziyarətgahlara gedir, dindarlarla görüşüb səmimi söhbət edir, onların ehtiyaclarını, arzu və istəklərini öyrənib onlara kömək əlini uzadardı.

Son zamanlar Qərb aləmində çox dəbdə olan «İslam fundamentalizmi» məsələsinə toxunan Heydər Əliyev «İslam sivilizasiyası Qafqazda» adlı beynəlxalq konfransda bu barədə belə deyir: «İndiki dünyadakı bəzi mərkəzlərdə «İslam fundamentalizmi, İslam ekstremizmi və fanatizmi» haqqında fikirlər söylənilir. Hesab edirəm ki, bi-

zim müqəddəs kitabımız Qurani - Şərif heç vaxt fundamentalizmin əsasını qoymayıbdır. Bu İslam mədəniyyətini, İslam mənəvi dəyərlərini müqəddəs kitabımız Qurani - Kərimdə olduğu kimi qəbul edirik. Onların təhrif olunması, əgər dini dillə desək, günahdır».

Dövlət-din münasibətlərinin sivil qaydada tənzim edilməsini lazım bilən Heydər Əliyev 1993-cü ildə Təzəpir məscidində Peyğəmbər əleyhissələmin mövludu münasibətilə etdiyi çıxışında belə deyir: «Biz bir dövlət kimi İslam dininin son dövrdə geniş və çox sürətlə inkişaf etməsini alqışlayırıq və bundan sonra da Azərbaycan Respublikasında - müstəqil ölkəmizdə hər bir insanın öz dini adətlərinə xidmət və onlardan istifadə etməsinə bütün imkanları yaradacağıq, biz İslam dininin inkişafı üçün dövlət tərəfindən lazımı tədbirlərin hamısını görəcəyik. Bizim Qurani - Kərim bunu göstərir və biz də bu yolla gedirik ki, İslam dini başqa dinlərlə hüsn-rəğbətlə yanaşsın, başqa dinlərə mənsub adamlarla dostluq əlaqələri yaratmağa çalışsın. Biz öz İslam dinimizi qoruyub saxlamaqla bizim dinimizə, əxlaqımıza, mənəviyyatımıza təcavüzlərin qarşısını almaqla yanaşı, heç bir başqa millətə, heç bir başqa dinə təcavüz etməyəcəyik. Hər bir millətə və dinə hörmətlə yanaşmışıq. Bu, Allahın əmridir və Ulu Peyğəmbərimiz Məhəmməd əleyhissələmin bizə tövsiyəsidir».

Ümummilli Liderimiz bu sözləri həm də Azərbaycandakı dini tolerantlığın ən bariz ifadəsidir.

Heydər Əliyev xalqımızın adət və ənənələrini, qayda-qanunlarını, davranış tərzini gözəl bilir, onları yüksək qiymətləndirir, onlara ciddi surətdə əməl edirdi. O, Qurban və Novruz bayramlarında, məhərrəmlikdə, aşura günündə məscidləri ziyarət edər, xalq içərisində olar, onlarla təmasda bulunar, el şənliklərində iştirak edər, dini bayramlarda xalqı təbrik edər.

Heydər Əliyev Azərbaycanda tək-cə İslam dininin sərbəst fəaliyyətinin qarantı deyildi. O eyni zamanda Azərbaycandakı üç ilahi dinin mövcudluğunun təminatçısı idi.

Məhz Heydər Əliyevin uzaqgörən, düzgün siyasətinin nəticəsidir ki, çağdaş dövrdə Azərbaycanda dini zəmində heç bir narazılıq, iğti-

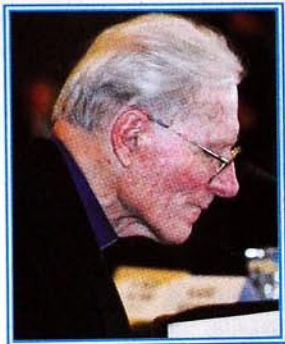
şaş olmayıb və olmayacaq da. Bir çox başqa ölkələrdən fərqli olaraq Azərbaycanda müsəlmanlar, xristianlar və yəhudilər həmişə dostluq, mehribanlıq, səmimi əməkdaşlıq şəraitində yaşamış və yaşamaqdadırlar. Heydər Əliyev respublikamızda elə incə siyasət yeridib, elə gözəl ab-hava yaradıb ki, bizdə mövcud olan bütün dini qurumlar dostluq telləri ilə bir-birinə möhkəm bağlanıb. Onları eyni amal, eyni arzu - istək birləşdirir. Bizdə bütün mühüm dini mərasim və tədbirlərdə dini icmaların rəhbərləri - şeyx, yepiskop, ravvin həmişə birlikdə olur, birgə fəaliyyət göstərirlər. Budur siyasi müdriyyətin bəhrəsi!

Ümumiyyətlə dində və siyasətdə incə mətləblər çoxdur. Bu mətləbləri dərinədən duymaq zəngin elmi dünyagörüşü, adət-ənənələrə dərinədən bələd olmaq, xalqların psixologiyasını mükəmməl bilmək, dövrün, zamanın ab-havasını duymaq, cəmiyyətin gələcək inkişaf yollarında ən mütərəqqi amilləri görmək çox vacibdir. Heydər Əliyev-də bu duyum, bu məharət ən yüksək səviyyədə idi.

1997-ci ildə hörmətli Şeyximizin təşəbbüsü ilə Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi nəzdində Elmi-Dini Şura təsis edildi. Heydər Əliyev bu təşəbbüsü bəyənib, ona xeyir-dua verdi. Azərbaycanın bir çox görkəmli alimi və din xadimi Şuraya cəlb olundu. Elmi-Dini Şura bu gün də öz fəaliyyətini çox uğurla davam etdirir.

Bu gün Heydər Əliyev cismən aramızda yoxdur. Lakin onun qurub yaratdığı Azərbaycan dövləti gündən-günə inkişaf edərək qüvvətlənir, çünki bu dövlətin sükani arxasında alternativ olmayan Heydər Əliyev siyasi kursunun ən ləyaqətli davamçısı möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyev kimi bacarıqlı bir rəhbər durur.

YOHANNES LAUNHARDT,
Almaniya Federativ Respublikası,
teologiya elmləri doktoru, yepiskop.

Əziz və hörmətli konfrans iştirakçıları!

İngiliscə danışmalı olduğum üçün üzr istəyirəm və ümid edirəm ki, tərcümə yaxşı alınacaq.

Bu gün biz çoxlu nitqlər və gözəl məruzələr dinlədik. Qısa da olsa, öz fikirlərimi sizinlə bölüşmək istədim.

Mən Almaniya dən gəlmişəm və Almaniya dənki yevangelist kilsəsi, eləcə də bizim hökumət belə bir konfransın keçirilməsinə görə sizi ürəkdən təbrik edir. Biz burada hər növ təzyiqdən uzaqlıma və dini dözümlülük kimi vacib məsələlər barədə danışırıq. Qeyd edirəm ki, Almaniya dən bu məsələlər üzərində işləyirik, amma fikrimcə, hələ çox şey öyrənməliyik və bu konfransda iştirak etməklə bir daha əmin oldum ki, Azərbaycan dən çox şey öyrəne bilərik. Hazırda mən Cənubi Qafqaz üzrə lüteran yepiskopu vəzifəsində çalışıram. Bəziləri «Lüteranların Qafqazda nə işi var?» - deyə soruşa bilərlər.

Qeyd edirəm ki, XIX əsrin əvvəllərində minlərlə alman iqtisadi, eləcə də dini səbəblər üzündən bu əraziyə köçmüşdür. Onlar burada məskunlaşmış və gözəl qarşılanmışlar. Buraya gələn almanlar yaşamaq üçün yer əldə etdi, onlara öz dini kitablarını - İncili oxumağa icazə verdilər və öz kilsələrini tikə və icmalarını yarada bildilər. Bu, artıq dözümlülük və azadlıq demək idi! Əlbəttə, onlar da öz növbə-

lərində bölgənin iqtisadi inkişafında mühüm rol oynadılar, sayları artmağa başladı və artıq 1900-cü ildə Cənubi Qafqazda 50 000 lüteran yaşayırdı. Lakin sonra II Dünya müharibəsi baş verdi, bir çoxları Qazaxıstana, Sibire departasiya edildilər, kilsələr bağlandı, insanlar təqib olundular və 100 il əvvəl Bakıda tikilmiş böyük lüteran kilsəsi də Sovet rəhbərliyi tərəfindən bağlandı.

Burada mən mərhum Heydər Əliyevin ünvanına ən xoş sözləri deməliyəm. Heydər Əliyev adını çəkmək istəmədiyim digər hökumət başçıları kimi davranmadı, o, bizim lüteran icmasına 28 May küçəsində yerləşən kilsəmizdən bazar günləri səhər istifadə etməyə icazə verdi.

Bəziləri düşünə bilər ki, bazar günləri iki saat vaxt çox az bir şeydir, amma mənim üçün bu, belə deyil. Çünki bu kiçik addım Onun dözümlülük, azadlıq, qarşılıqlı anlaşma, hətta dini azlıqlara hüquqlar vermək barədə geniş düşüncəsini və ruhunu ifadə edir. Bu, Heydər Əliyevin böyüklüyünə bariz bir nümunədir. O, bizim üçün böyük bir iş görmüş insandır və mən əminəm ki, biz öz kilsəmizi bundan sonra da istifadə edə, hətta genişləndirə bilərik.

Diqqətinizə görə minnətdaram.

ROBERT MOBİLİ,
*Alban-Udi Xristian
icmasının sədri.*

ALBAN KİLSƏSİ VƏ UDİLƏRİN MİLLİ-DİNİ ABİDƏLƏRİNİN BƏRPASI

Azərbaycan tarixində başqa hadisələrə nisbətən xristianlığın tarixi zəif öyrənilmişdir. Qədim müəlliflər və tarixi qaynaqlar sübut edir ki, Alban kilsəsi nəinki Qafqazda, hətta bütün xristian dünyasında ən qədim kilsələrdən biridir və apostol mənşəlidir. Alban-udilərin mənşəyi, dini mənsubiyyəti və etnik tarixi coxdandır ki, dünya alimlərinin marağına səbəb olmuşdur və torpaqlarımıza göz dikən, ərazi iddialarından cəkinməyən xain qonşularımıza udi məsələsini süni mübahisə obyektinə çevirmişlər. Tarixən günəşə, aya sitayiş edən udilər, Albaniyanın başqa əhalisi kimi, II əsrin əvvəllərində xristianlığı Qafqazda birinci qəbul etmişlər ki, bunun sübutu tarixdə Kiş kilsəsidir.

Udilərin milli-dini abidələri Alban kilsəsinin tərkib hissəsi və qədim kilsələrindən biri olaraq «sirofil» və «yunan» dövrlərini keçmişdir. Qafqaz Albaniyasının dini rəhbəri əsasən 12 apostoldan biri olmuş Varfolomey hesab olunur və bu ərazidə xristianlığın yayılması ənənələri, demək olar ki, eramızın əvvəllərinə gedib çıxır. Apostol Fadeyin şagirdi apostol Yelisey ilk Yerusəlim patriarxi apostol Yakovun xeyir-duası ilə Qisdə (müasir Kiş kəndi) ilk kilsəni tikmişdir. Musa Ka-

lankatuklunun «Alban tarixi» əsərindən bəlli olur ki, alban kilsəsi əvvəldən apostol kilsəsi olmuşdur. Apostol Yelisey də Yerusəlimdən İrana yola düşmüş, oradan isə Albaniyaya gəlmişdir. Xoş müjdənin təbliğinə o, Çolada (indiki Dərbənd ş.) başlamışdır. Musa Kalankatuklu qeyd edir ki, apostol Yelisey Uti vilayətinə (Kür çayının sağ sahili), daha sonra isə Kişə gələrək ilk kilsənin əsasını qoymuşdur. Buna görə də, Kiş ən qədim xristian şəhərlərindən biri olaraq maariflənmənin mənbəyi hesab edilir, bundan başqa, iki kilsə müqəddəs Qriqoriy Maarifçi tərəfindən yepiskopun xeyir-duası və alban çarı Urnayrın təkidinə uyğun olaraq tikilmişdir (erməni kilsəsinin Alban kilsəsi ilə müqayisədə daha qədim olması haqqında iddiaları bununla əlaqədardır, hərçəng alban ənənələri Alban kilsəsinin daha qədim olduğunu göstərir). Kişdən sonra apostol Yelisey Helmesə yollanır. Burada, təəssüf ki, xoş müjdənin ilk təbliği uğursuzluğa düşür. Bütperəstlər apostol Yeliseyi əzab verərək öldürürlər. Bu hadisədən bir neçə il ötdükdən sonra çar III Vaçaqan Helmes şəhərinin yaxınlığında bütperəstlərin apostolunun cəsədi tullanacaq çalının üzərində kilsə tikilməsini əmr edir.

Qafqaz Albaniyasında xristianlığın yayılmasının ikinci «yunan» mərhələsi də yadda qalan hadisələrlə zəngindir. Bu mərhələdə xristianlıq dövlət dininə çevrilir, Alban kilsəsi dərhal geniş miqyaslı missioner fəaliyyətinə başlayır, kilsə, ibadətqah və monastırlar tikilir. Sonralar İslamın ərazidə hakim mövqeyə malik olmasına baxmayaraq, ibadətqahların bir çoxu bu günümüzdə qədər gəlib çıxmışdır. Tikililərin böyük əksəriyyəti Qarabağ və Qəbələ-Şəki-Zaqatala zonasında yerləşir. 1912-ci ildə Rusiya Akademiyasının təşəbbüsü ilə bu ibadətqahların bir çoxu, əsasən Lək monastırı və Qumdakı məbədin bərpası ilə bağlı bir sıra tədbirlər görülmüşdür. «Yunan» dövründə Alban kilsəsi gürcü və erməni kilsəsi ilə müqayisədə Bizansdan az asılı idi və Yerusəlim kilsəsi ilə əməkdaşlığı davam etdirirdi.

Alban kilsəsinin strukturu əsasən onun möhkəmlənməsinə səbəb olmuşdu. Yeparxiya baxımından Alban kilsəsi xeyir-duanı Yerusəlim

yeparxlarından alırdı və IV əsrin əvvəllərində, təqribən 340-cı ildə Alban kilsəsi avtokefal kilsə oldu. IV əsrin sonundan başlayaraq Alban kilsəsinə mənsub ruhanilər öz başçısını müstəqil qaydada seçməyə başladılar. Bu status 451-ci ildə keçirilmiş IV Ümumxalkidon məclisindən sonra qanunlaşdırıldı. Məclis ilk üç məclis tərəfindən qəbul edilmiş sərəncamları təsdiqləyərək arianlığı və nestorianlığı pislədi. Alban çarı III Vaçaqan tərəfindən çağırılan 488-ci ildə keçirilmiş Aquen məclisi zamanı yerli kilsənin artıq öz arxiyepiskopu (iqamətgah IV əsrdə Qəbələ şəhəri, V əsrdə isə Bərdə /Partav/ şəhərində yerləşirdi) və 8 yeparxiyi var idi. Aquen məclisinin qəbul etdiyi qanunlar 4 qrupdan ibarət idi.

551-ci ildə Alban kilsəsi Bizansla əlaqələrini tam kəsir və onun başçısı katolikos adlandırılır. 590-cı ildə Bizans imperatoru Mavrikiy öz ərazisində ermənilər üçün Xalkidon katolikosluğuna alternativ olan katolikosluq təsis etdiyi zaman Alban kilsəsi parçalanmış, «geri çəkilmə» erməni kilsəsi ilə əlaqələrini dayandırır. Alban kilsəsinin başçısı əsasən katolikosluqda təyin olunur, bundan əlavə, Sünük kilsəsi Alban katolikosluğunun tabeliyinə keçir. Xristianlığın yayılması prosesi artıq dayandırılır və İslamın yayılması ilə əlaqədar olaraq isə bu proses tamamilə aradan qalxır. Katolikos Bakurun (688-704) dövründə xalkidonçuluğa keçid müvəffəqiyyətsizliyə uğradıqdan sonra Alban kilsəsi avtokefallığı zəifləyir və xəlifə Əbu əl-Malik (685-705 hakimiyyət illəri) Alban kilsəsinə qismən olaraq erməni kilsəsinə tabe edir. Buna səbəb erməni katolikosunun xəlifəyə «Partavda oturan Albaniyanın hazırkı katolikosunun Roma imperatoru ilə sövdələşməyə girib, onun adına dua etməsi və ölkəni onun dinini və himayəsini qəbul etməyə məcbur etməsi» xəbərini verməsi olur. Erməni katolikosluğuna tabeçilik Alban kilsəsinin zəifləməsinin başlanğıcını qoyur.

VII əsrdə Azərbaycanın ərəblər tərəfindən işğalı ilə əlaqədar olaraq yerli əhalinin, o cümlədən udilərin bir hissəsi dinini saxlamışdı və bundan istifadə edən erməni kilsəsi tədricən udilərin qriqoryanlaşdı-

rilması prosesinə başladı. Uzun əsrlər davam edən proses 1836-cı ildə faktiki olaraq hüquqi cəhətdən qanunlaşdırıldı və xristian albanların bir hissəsi tam və qəti erməniləşməyə, assimilyasiyaya məruz qaldı. İqamətgahı Qanzasarda yerləşən Alban katolikosluğu formal olaraq 1836-cı ilə qədər mövcud olmuş və imperator I Nikolay və Rus Pravoslav kilsəsinin müqəddəs Sinodunun reskriptinə uyğun olaraq ləğv edilmişdir. Bu qərar Alban kilsəsinin nominal mövcudluğuna son qoymuş və müvafiq dini məbədlər, kilsələr və prixdolar birbaşa Eçmiədzin katolikosluğuna tabe edilmişdir. Dağlıq Qarabağda da belə olub. Onlar öz dillərini və mədəniyyətini, tarixini və etnik mənlik şüurunu tamamilə itirərək dindar ermənilərə çevrilmişlər. Etiraz əlaməti olaraq kilsədə ibadətdən imtina edən udilər öz dini sitayişlərini evdə ediblər. Hətta həmin ildə erməni kilsəsinin təkidi ilə alban avtokefal kilsəsinin ləğv olunmasından sonra da etnik udilər öz xristianlığını, alban tarixi yaddaşını, adət-ənənələrini, mədəniyyətini, dini abidələrini, dilini, əlifbasını, cəmiyyətdə mövqələrini qoruyub saxlamışlar və indi də saxlayırlar.

Udilərin qərb qrupunun ortodoksluğu (xalkidonçuluq) qəbul etməsinin son mərhələsi XI-XIII əsrdə başlamışdır. XVII əsrdən Alban kilsəsinin katolikosları Xaçəndə yerləşən Yerismankas məbədində oturdular. Zaqafqaziya ərazisinin Rusiya imperiyasına ilhaq edilməsindən sonra Rusiya dövlət siyasətinin əsas məqsədlərindən biri pravoslavlığın dirçəldilməsi idi, pravoslav udilər İ. Bejanov və P. Silikov tərəfindən Oğuz rayonu yaxınlığında apostol Yelisey məbədi inşa olunur və sonralar bu monastır imperator Nikolayın reskriptinə müvafiq olaraq, erməni kilsəsinin tabeçiliyinə keçir (hazırda bu pravoslav kilsəsi muzeyə çevrilmişdir).

1996-cı ildə Gürcüstan Respublikasının Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü Z.N.Aleksidze Misirdə Sinay dağında yerləşən müqəddəs Katarina monastırında alban dilində palimpsest və alban əlifbası aşkar etmişdir. Alban dilində olan palimpsestin vərəqələrində udi dilində İncildən bir sıra mətnlər (Matvey, Luka və İohan adlı fəsil-

lər), müqəddəs apostollar Pyotr, Yakov və İohanın nəsihət toplusu, müqəddəs apostol Pavelin məktubları (korinflilərə ünvanladığı I və II məktub, yefeslərə olan məktubu, fessaloniklilərə ünvanladığı I və II məktub, Timofeyə ünvanladığı I və II məktub, Titu və yəhudilərə ünvanladığı məktub) aşkar olunmuşdur. Aşkar olunan mətnlərin oxunuşu udi dilindən istifadə edilməklə mümkün olmuşdu. Alban leksionariyası «xanmeti» leksionariyasına daha yaxındır və Alban leksionariyasının aşkar olunması faktı İncil, apostolun və peyğəmbərlərin kitabının alban dilində tərcüməsinin olduğunu təsdiq edir. «Bibliya»nın ana dilində tam mətninə malik olan xalq yalnız leksionariyaya malik ola bilərdi.

Yuxarıda deyilənlərlə əlaqədar olaraq, udili ziyalıların təşəbbüsü ilə 10 aprel 2003-cü il tarixində Alban-Udi Xristian İcması Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi tərəfindən qeydiyyatla alınmışdır. İcmanın qeydiyyatı Alban apostol avtokefal kilsəsinin dirçəldilməsinə doğru ilk addımdır. Bu günə qədər Azərbaycan Respublikasının dövləti tərəfindən və Norveç Krallığının Humanitar Təşkilatının maliyyə dəstəyi ilə Kiş kəndində yerləşən və Qafqazda kilsələrin anası hesab edilən apostol Yelisey kilsəsi bərpa edilmişdir. Nəhayət, 19 may 2006-cı ildə Müqəddəs Rus Provoslav Kilsəsinin xeyir-duası ilə Nic qəsəbəsində yerləşən «Cotari» alban-udi kilsəsinin rəsmi açılışı oldu.

2000-ci illərdə Alban kilsələrinin bərpasının başlanmasında erməni təbliğat maşınının çox təhlükəli olan üsullarından biri olan Azərbaycanda xristian əhalinin, o cümlədən udilərin sıxışdırılması və assimilyasiyası haqqında cəfəngiyatlara böyük zərbə vurdu. Azərbaycan Respublikasında Alban-Udi Xristian İcmasının dirçəldilməsi və dini məbədlərin bərpası təkcə Azərbaycan tarixində deyil, həm də bütün dünya tarixində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bu torpağın ən qədim yerli etnoslarından biri olan və bu günə qədər özünü və milli dili, dini, ənənələri və uzaq keçmişin maddi-mədəniyyət nümunələrini qoruyub saxlamış, eləcə də bəşəriyyətin əvəz edilməz və qiymətsiz tərkib hissəsini təşkil edən udilərin dirçəlişi üçün

Azərbaycan hökuməti tərəfindən böyük səylər göstərilir. Burada milli azlıqların, o cümlədən, udilərin qorunmasına, onların dil, din və mədəniyyətinin inkişafına Ümummilli Lider Heydər Əliyevin diqqət və qayğısı xüsusilə qeyd olunmalıdır.

Bunları nəzərə alaraq və qeyd olunanlara əsaslanaraq, udi xalqının milli dili, dini və milli ənənələrinin qorunub saxlanması naminə, dünyanın inkişaf etmiş bir çox ölkələrində olduğu kimi, Qəbələ rayonunun Nic qəsəbəsini açıq səma altında muzey kimi açmağı təklif edirik.

CƏLAL ƏRBAY,
*Türkiyə Respublikası Mərmərə
Universiteti İlahiyyat fakültəsi əsas
İslam elmləri kafedrasının müdiri,
elmlər doktoru, professor.*

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ DÖVLƏT-DİN MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN MODELİ

Dövlət-din münasibətləri intibah dövründən etibarən çox müzakirə olunan bir mövzudur. Mən bu məşhur mövzuyla bağlı tarixdə və müasir dövrdə olan mübahisələrə məruzəmdə yer ayırmayacağam. Bu, ayrıca geniş bir söhbətin mövzudur.

Bilindi ki, Azərbaycan gənc dövlətdir. Belə gənc dövləti sağlam təməllər üzərində qurmaq çox önəmlidir. Lakin bu da bir həqiqətdir ki, hər hansı bir dövlət qurulduğu zaman təməlləri necə qoyulmuşsa, sonrakı dövrdə də elə formalaşacaq. Yeni sağlam təmələ sahibdirsə sağlam, çürük təməllər üzərində qurulmuşsa, çürük olacaqdır.

Məlum məsələdir ki, cəmiyyətin milli-mənəvi dəyərlərinin təməl lokomotivi olmasına görə din də önəmli fenomendir. Bir dövlətin sağlam təməllər üzərində qurulması etibarı ilə dinlə olan əlaqələri böyük əhəmiyyət daşıyır.

Çox həssas bir dövrdə, belə demək mümkünsə, ölüm-dirim mübarizəsinin getdiyi bir zamanda Azərbaycanı idarə etmiş və bunun sayəsində Ümummilli Lider adına layiq görülən mərhum Heydər Əliyev bu həssas mövzuya necə baxırdı? Bu məruzədə Heydər Əliye-

vin dövlət-din münasibətlərinə baxışı və mövzuyla əlaqədar fikirləri üzərində duracağıq.

Məruzəyə mövzuyla əlaqədar Heydər Əliyevdən sitat gətirməklə başlamaq istəyirəm. Heydər Əliyev belə demişdir: «Din və din adamları mövzusu çox həssas bir mövzudur və xalqa mümkün olduğu qədər aydın şəkildə başa salınmalıdır. Azərbaycan dövləti dünyəvi dövlət olsa da, ateist deyildir və belə bir düşüncə ancaq bizə dost olmayanlar tərəfindən irəli sürülə bilər. Dinə, onun mənəvi-əxlaqi dəyərlərinin təbliğinə, bu dəyərlərin yardımıyla insanlara vətənpərvərlik və xoşməramlı duyğuların çatdırılmasına dövlətin də ehtiyacı vardır. Biz milli-mənəvi dəyərlərimizi dini dəyərlərdən ayrı görmürük. Ancaq bunu da unutmaq lazımdır ki, dövlət-din əlaqələri olduqca şəffaf olmalı, ən önəmlisi isə, Azərbaycanın hüquqi qanunları da nəzərə alınmalıdır. İnsanları xurafata yönəltmək olmaz. Dini siyasi alət edənlərə qarşı çıxmaq lazımdır. Din siyasi və ideoloji çəkişmələrdən uzaq tutulmalıdır. O, hər kəsin mənəvi tələblərini ödəyən dəyərlər sistemi kimi qəbul edilməlidir».

Heydər Əliyevin bu sözləri dövlət-din münasibətlərində çox vaxt unudulan bəzi məqamlara diqqət yetirməyimizin vacibliyini bizə xatırladır:

1. Dövlətlə din bir-birilərinin işinə müdaxilə etməməlidir. Hüquqi baxımdan dünyəvilik kimi tanınan bu prinsip dövlətin hüquqi müstəvidə hər hansı dini və ya fəlsəfi cərəyanı qəbul etməməsi deməkdir. Ancaq bu prinsip dövlətin öz xalqının dinini heç bir halda himayə etməyəcəyi anlamına gəlmir, əksinə, cəmiyyətin dəyərlər sistemində köklü bir yerə malik olmasına görə dövlət dinə, onun mənəvi-əxlaqi hökmlərinə böyük dəyər verərək cəmiyyətlə bütövləşməlidir.

Heydər Əliyevin bu fikri bizə son dövrlərdə də müzakirə edilən dünyəviliklə bağlı mübahisələri xatırladır. O, bu məsələdə dini cəmiyyətin həyatından tamamilə kənara atılmasını yox, dövlətlə dinin hüquqi müstəvidə bir-birilərinə müdaxilə etmədikləri, işlərini qarşılıqlı hörmət və dəstək çərçivəsində apardıkları dünyəvilik anlayışını müdafiə edib.

Heydər Əliyev dini cəmiyyətin həyatından tamamilə silib atmağı qarşısına məqsəd qoyan Sovet sisteminin bu cür cəhdlərlə cəmiyyətdə dərin yaralar açmasını şəxsən görmüş və böyük dövlət adamı kimi bu sahədəki incə və həssas fərqi hiss etmişdir.

Bu böyük insanın «iki dövlət, bir millət» adlandırdığı Türkiyə və Azərbaycan arasında qarşılıqlı təcrübə mübadiləsinə də önəm verdiyini qeyd etməkdə fayda var. Çünki Heydər Əliyev Azərbaycanın həssas bir bölgədə yerləşməsinə, bu bölgədə dövlət-din münasibətlərinin tənzimlənməsində fərqli modellərin mövcudluğunu, amma onların Azərbaycan üçün uyğun olmadığını və bu sahədə hüquqi tənzimlənmə baxımından Türkiyənin qardaş ölkəyə ən yaxın dövlət olmasını bilirdi. Ona görə də, bu sahədə Türkiyə ilə münasibətlərə hər zaman böyük önəm verir, xüsusilə təhsil və tərbiyə məsələlərindəki əlaqələrə ayrıca diqqət göstərirdi. Bu diqqət və qayğının nəticəsində Türkiyə və Azərbaycanın birgə səyləri ilə Bakı Dövlət Universitetinin nəzdində açılmış İlahiyyat fakültəsi həmişə Heydər Əliyevin diqqət mərkəzində olmuşdur. Mən həmin fakültədə dekan müavini kimi çalışdığım illərdə bu diqqəti yaxından hiss etmişəm.

Bəs yaxşı, İlahiyyat fakültəsinə bu qədər önəm verilməsinin səbəbi nə idi? Mənim qənaətimə görə, bunun əsas səbəbi Azərbaycan xalqını dini baxımdan yüksək səviyyəli mütəxəssislər vasitəsilə maarifləndirmək olub. Çünki dini təhsil və tədris yalnız Azərbaycan qanunlarına uyğun və ilahiyyat sahəsində ixtisaslaşmış kadrlar vasitəsilə aparılarsa, bu, həm insanların dinlə bağlı doğru məlumatlar əldə etməsinə, həm mənəvi-əxlaqi dəyərlərin zənginləşməsinə, həm də dövlətin qanunlarına əməl edən vətəndaşların yetişdirilməsinə müsbət təsir göstərir, nəticədə dövlətlə millətlə birlik və həmrəyliyi reallaşdırır. Bir anlıq bunun əksini düşünək: təsəvvür edək ki, Azərbaycanda dini maarifləndirmə işini dövrün tələblərindən xəbəri olmayan, xarici qüvvələrin himayə etdiyi insanlar aparırlar. Məncə, İslam dünyasında belə hallarla bağlı nümunələri nəzərə alsaq, bu prosesin nə ilə nəticələnməyini proqnozlaşdırmaq elə də çətin olmaz.

Din duyğusu bəşər övladında anadangəlmə, fitri olduğu üçün insanlara din adı altında nə tələq edilərsə, onu da qəbul edərlər. Buna

gərə də, qeyd olunan sahə heç bir halda nəzarətsiz qoyulmamalı, insanların müqəddəs duyğularından öz məqsədləri üçün istifadə edənlərin peyda olacağı yaddan çıxarılmamalıdır.

Dini təhsil və tədrisin bu sahəyə bələd olan yüksək səviyyəli mütəxəssislər tərəfindən aparılması zəruridir. Bax, bütün bunların fərqi nə olduğu üçün Heydər Əliyevin qurduğu Azərbaycan dövləti Bakı Dövlət Universitetinin İlahiyyat fakültəsinə böyük önəm verir. Yəni ölkədə dini təhsil və tədrisin bu fakültə tərəfindən aparılmasının zəruriliyi nəzərə alındığı üçün onun fəaliyyəti həm Heydər Əliyevin, həm də ondan sonrakı dövrdə dəstəklənmişdir. Etiraf etməliyəm ki, bu münasibəti Prezident İlham Əliyevin dövründə də görmək bizi çox sevindirir.

2. Din insanlara öyrədilərkən, onun təhrif olunmadan təbliğ edilməsinə diqqət yetirilməli, xurafatın din adı altında təbliğinə imkan verilməməlidir. Bu isə yalnız dini mükəmməl şəkildə bilən mütəxəssislərin yetişdirilməsi ilə mümkündür.

Heydər Əliyevin İslamla bağlı çıxışlarına diqqət yetirsək, onun min dörd yüz il öncə görülmüş bu ilahi dinin təməlinə zərər vermədən dövrümüzə necə uzlaşdırılmasının formulunu görə bilərik. O, belə deyir: «Biz heç bir halda İslamı donmuş şəkildə saxlamayacağıq. Dünyamız və cəmiyyətimiz inkişaf edir. Elə isə İslam donaraq əvvəlki halında qala bilməz. Ancaq bu, dinin əsaslarına və ya qoyduğu yola, ənənələrinə müxalif olmaq anlamına gəlmir. Tam əksinə, dünyaya gələn hər yeni nəsil öz köklərini daha da gücləndirməlidir. Elə etməlidir ki, o köklər daim bəslənsin, inkişaf etsin, donmuş halda qalmasın və çürüməsin».

Heydər Əliyevin görmək istədiyi bu model İslamın qaynağından süzülüb gəlir. Həqiqətən, İslam məhz Qurani-Kərimin ifadəsi ilə desək, «kökü yerdə sabit, budaqları göydə olan gözəl bir ağac» (İbrahim surəsi, 24) kimidir. Bu ağac Allahın izni ilə hər zaman, mövsümlər dəyişdikcə bəhrə verdiyi kimi, İslam da tarixin bütün dövrlərində sabit və sağlam, budaqları göylərə yüksəlmiş şəkildə, sarsılmadan kökü üzərində durmuşdur. İslamın «kökü» sabit qalmaqla yanaşı, budaqları hər mövsümdə yeni meyvələr verəcəkdir. İslamı statik ol-

maqdan qoruyan bu xüsusiyyəti həm də onun yalnız müəyyən bir zaman deyil, bütün dövrlər üçün göndərilmiş bəşəri din olduğunu göstərir.

Tərəfsiz elm adamı kimi deyim ki, Azərbaycanda Heydər Əliyevin istədiyi bu modelin həyata keçirilməsinə xidmət edən bir müəssisə var. Bu, Bakı Dövlət Universitetinin İlahiyyat fakültəsidir. Mən vaxtı ilə bu fakültənin rəhbərliyində təmsil olunmuş şəxslərdən biri kimi, onun Azərbaycan cəmiyyətinə dini gerçək üzü ilə tanıtdığını və Azərbaycan dövlətinə lazımı kömək göstərdiyini məmnunluq hissi ilə bildirmək istəyirəm.

Onu da qeyd edim ki, Heydər Əliyev İslami dəyərlərin yalnız Azərbaycanda deyil, bütün Qafqaz regionunda yayılmasının və bu işdə Azərbaycanın mərkəz olmasının zəruriliyinə inanırdı. Çünki Azərbaycan vasitəsilə İslamla şərəflənən bu regionun insanların Azərbaycan vasitəsilə öz dinlərini doğru şəkildə öyrənmələri onların xeyrinədir. Heydər Əliyev 1998-ci ildə Bakıda keçirilmiş «İslam sivilizasiyası Qafqazda» adlı simpoziumdakı çıxışında bu məsələ ilə bağlı belə demişdir: «Tarixi gerçəklərə görə Azərbaycandan şimalda yaşayan xalqlar İslamı tam şəkildə XVI əsrdə qəbul etmişlər. Ancaq Azərbaycan xalqı hələ VII əsrdə İslamı qəbul etmişdir. Bütün bunlara görə, Azərbaycanın bu sahədə Qafqazda araşdırma mərkəzi ola biləcəyini düşünürəm. Əgər belə bir qənaətə gəlsəniz, Azərbaycanda bu cür mərkəz açmaq mümkündür. Azərbaycan dövləti də buna hi-mayə və yardım göstərə bilər».

Heydər Əliyevin bu istəyinin ən əlverişli bir zamanda gerçəkləşmə-sini, yəni Azərbaycanda bütün Qafqaz regionunun dini doğru şəkildə öyrənmək üçün müraciət edəcəyi bir mərkəz açılmasını arzulayıram.

Sonda Heydər Əliyevin dövlət-din münasibətləri sahəsində illərin sınağından keçmiş təcrübəsinin və ideyalarının Onun vəfatından sonra da Azərbaycan dövləti tərəfindən eyni qaydada həyata keçiril-məsindən məmnunluğumu bildirərək məruzəmi bitirirəm.

Diqqətinizə görə təşəkkür edir və hər birinizə uğurlar arzulayıram.

CEYHUN MƏMMƏDOV,
*Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət
Komitəsinin İctimai məsələlər və
analitik təhlil şöbəsinin müdiri.*

AZƏRBAYCANDA DİNİ DÖZÜMLÜLÜK ƏNƏNƏLƏRİNİN BƏRQƏRAR OLMASINDA HEYDƏR ƏLİYEVİN ROLU

Əhalisinin böyük əksəriyyətini müsəlmanlar təşkil edən Azərbaycan digər din və mədəniyyətlərə dözümlü münasibətdə dünyanın bir sıra dövlətlərindən fərqlənir. Azərbaycan müxtəlif millətlərin, dini konfessiyaların dinc birgə yaşadığı unikal nümunədir. Ölkəmizdə bütün dinlərin nümayəndələrinə dini ayinlərini və mərasimlərini sərbəst yerinə yetirmək üçün lazımı şərait yaradılmışdır.

Ölkəmizdə tarixən müxtəlif xalqlar, etnik azlıqlar məskunlaşmış, əsrlər boyu Azərbaycan xalqının ictimai-siyasi həyatında mühüm rol oynamış, etnik xüsusiyyətlərini, dinlərini, adət-ənənələrini qoruyub saxlamış və bu günədək yaşatmışlar.

Müxtəlif dinlərə etiqad edən insanlar Azərbaycanda daim sülh və əmin-amanlıq şəraitində yaşamış, dini icmalar arasında daim möhkəm dözümlülük, qarşılıqlı anlaşma olmuş, milli, irqi, dini ayrı-seçkilik müşahidə edilməmiş, ayrı-ayrı dinlərə etiqad bəsləyən insanlar mehriban bir ailə kimi yaşamışlar. Müasir dövrdə də ölkəmizdə bu zəngin ənənə qorunub saxlanılaraq, uğurla davam etdirilir.

Digər din və mədəniyyətlərə dözümlü münasibət, onlarla qarşılıqlı anlaşma şəraitində yaşamaq Azərbaycan xalqının təbiətindən, insanpərvərliyindən, xoş məramından irəli gəlir. İslamın Azərbaycanda geniş yayılması da bu ənənənin yaranmasına böyük təsir göstərmişdir.

Bu gün dünyanın bir çox ölkələrində insanların yaşayış yerinin müəyyən edilməsində onların dini mənsubiyyəti əsas meyar kimi götürülür. Yəhudi, Xristian, İslam və digər dinlərin nümayəndələri ayrı-ayrı məhəllələrdə yaşayırlar. Müxtəlif din və mədəniyyətlərin qovşağı olan Azərbaycanda vəziyyət bu ölkələrdən tamamilə fərqlənir. Belə ki, ölkəmizdə müxtəlif dinə mənsub insanlar bir küçədə, bir həyətdə, hətta bir evdə sərbəst yaşayır və bir-birlərinin bayramlarında, dini ayinlərində bir ailə kimi yaxından iştirak edirlər.

Bu zəngin ənənənin qorunmasında və möhkəmlənməsində Heydər Əliyevin müstəsna xidmətləri olmuşdur. O yenidən hakimiyyətə gəldikdən sonra bir çox sahələrdə olduğu kimi, dövlət-din münasibətlərində də əsaslı dəyişikliklər baş vermiş, milli-mənəvi dəyərlərin qorunmasına dövlət qayğısı artırılmış, dini sahədə mövcud problemlərin həlli istiqamətində ciddi addımlar atılmışdır.

H.Əliyevin ölkəmizə rəhbərliyi dövründə Azərbaycan xalqının zəngin tolerantlıq ənənəsinin qorunub saxlanılmasına dövlət səviyəsində böyük önəm verilmiş, dini tolerantlıq ənənəsinin möhkəmləndirilməsi hökumətin din siyasətinin prioritet istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Ulu Öndər mütəmadi olaraq müxtəlif dinlərə mənsub din xadimləri ilə görüşər, ibadət ocaqlarını ziyarət edər, dindarlar qarşısında çıxışlar edər, dini bayramlar və mərasimlər münasibətilə onları təbrik edər.

Ümummilli Liderin Respublikaya rəhbərliyi dövründə məscidlərlə bərabər sinaqoq və kilsələrin də bərpa və inşasına diqqət artırılmışdır. Onun diqqət və qayğısı sayəsində 1920-ci ildə bağlanmış Cen Mironosets kilsəsinin binası 1991-ci ildə Rus Pravoslav kilsəsinə verilməmişdir. 2001-ci ilin may ayında Azərbaycanda səfərdə olan bütün

Rusiyanın Patriarxı II Aleksii bu məbədə baş kafedral kilsə statusu vermişdir. Kilsə Sovet hakimiyyəti dövründə anbar kimi istifadə olunduğundan dağıntılara məruz qalmışdır. Kilsənin təmirini Moskvada yaşayan azərbaycanlı iş adamı Aydın Qurbanov öz üzərinə götürmüş və Baş kafedral kilsə tezliklə təmir olunmuşdur. Kilsənin açılış mərasimində Ümummilli Lider Heydər Əliyev iştirak edərək nitq söyləmişdir.

1999-2001-ci ildə Bakıda digər pravoslav məbəd-Müqəddəs Məryəm Miladı Baş kilsəsi bərpa olunmuşdur.

1998-ci ildə Azərbaycanda Bakı və Xəzəryanı ölkələrin bölgə yepiskopluğu yaradılmış, tərkibinə Azərbaycan ərazisindəki Pravoslav kilsələri ilə yanaşı, Dağıstan və Çeçenistan respublikalarındakı Pravoslav kilsələri də daxil edilmişdir.

2003-cü ilin aprel ayında Rum patriarxı II Varfolomey dinlərarası dialoqu inkişaf etdirmək məqsədilə Azərbaycanda rəsmi səfərdə olmuş, dövlət rəsmiləri, din xadimləri, müsəlman, xristian, yəhudi icmalarının rəhbərləri ilə görüşlər keçirmiş, dini durumla tanış olmuş və ölkədə fəaliyyət göstərən ənənəvi və qeyri-ənənəvi konfessiyalar arasındakı mövcud münasibətləri yüksək qiymətləndirmişdir. Qonağı Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyev də qəbul etmişdir.

1999-cu ildə katolik icması dövlət qeydiyyatına alınmış, əvvəllər dini ayinləri evlərdə icra edən icma üzvlərinə lazımı şərait yaradılmışdır. 2000-ci ildə ibadətlərin yerinə yetirilməsi məqsədilə xüsusi bina alınmış və kilsəyə çevrilmişdir. Azərbaycan hökuməti ilə Vatikan arasındakı razılığa əsasən, hazırda Bakıda Nobel prospektində Roma Katolik Kilsəsi inşa olunur. Yaxın zamanlarda kilsənin inşasının başa çatması, yerli və xarici qonaqların iştirakı ilə açılış mərasiminin keçirilməsi planlaşdırılır.

Eyni zamanda Roma Katolik Kilsəsinin başçısı II İohann Pavel Heydər Əliyevin dəvəti ilə 2002-ci ilin may ayında Bakıya səfərə gəlmiş, ölkədəki dini durumla tanış olmuş, ictimaiyyətin nümayəndələri və din xadimləri ilə görüşlər keçirmişdir. Ali qonaq ölkədəki dini duru-

mu və tolerantlıq mühitini yüksək qiymətləndirmiş, katolik icmasına yaradılan şəraitdən məmnunluğunu ifadə etmişdir.

2003-cü ildə Azərbaycanda Alban-udi dini icması dövlət qeydiyyatına alınmışdır. 1836-cı ildə Rusiya çarının fərmanı ilə Alban kilsəsi və katolikosluğu ləğv edilmiş, Alban məbədləri erməni apostol kilsəsinə verilmişdir. Azərbaycan hökumətinin dini fəaliyyət sahəsində yeritdiyi uğurlu siyasət nəticəsində udi etnosu itirilmiş hüquqlarını bərpa etmişdir. Onlara məxsus tarixi abidələrin bir qismi yenidən bərpa olunmuşdur. Bunlardan biri Qafqazda, eləcə də dünyada ən qədim xristianlıq məbədlərindən biri sayılan, vaxtilə Şəkinin Kiş kəndində inşa edilən Alban kilsə-muzeyidir. Bu kilsə 2003-cü ildə əsaslı şəkildə bərpa olunaraq istifadəyə verilmişdir. IV-V əsrlərə aid kilsənin təmirinə 2000-ci ildə başlanılmış və 2003-cü ildə başa çatdırılmışdır.

2001-ci ildə Azərbaycan hökumətinin nümayəndələrinin və dünyanın bir çox ölkələrindən gələn qonaqların iştirakı ilə yəhudilərin yığcam yaşadığı Qubanın Qırmızı qəsəbə adlanan ərazisində bərpa olunan sinaqoqun açılış mərasimi keçirilmişdir.

2003-cü ilin mart ayında Bakıda yeni yəhudi sinaqoqu istifadəyə verilmişdir. Avropada ən böyük sinaqoq sayılan bu ibadətqah köhnə məbədin yerində inşa olunmuşdur. Açılış mərasimində dövlət rəsmiləri, Azərbaycanda fəaliyyət göstərən dini icmaların rəhbərləri və xarici ölkələrdən qonaqlar iştirak etmişlər. Sinaqoqun tikintisində xaricdə fəaliyyət göstərən yəhudi təşkilatları ilə yanaşı, Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi, Rus Pravoslav Kilsəsinin Qafqaz və Xəzəryanı Yeparxiyası yaxından iştirak etmişdir. Müsəlmanlarla xristianların yəhudi sinaqoqunun inşasında iştirakı və yardım göstərməsi dünyada analoqu olmayan hadisələrdəndir.

2003-cü ilin sentyabr ayında Bakıda «Or-Avner» Xabad Lyubaviç Beynəlxalq Fondunun maliyyələşdirdiyi ilk yəhudi orta ümumtəhsil məktəbi fəaliyyətə başlamışdır. Açılış mərasimində xaricdə yaşayan

yəhudi icmalarının nümayəndələri, eləcə də Azərbaycan rəsmiləri iştirak etmişlər.

2006-cı ilin may ayında Qəbələ rayonunun Nic kəndində Müqəddəs Yelisey adlı qədim alban kilsəsinin yerində Çotari adlı alban-udi kilsəsinin açılış mərasimi keçirilmiş, tədbirdə hökumət üzvləri, dini icmaların nümayəndələri və xarici qonaqlar da iştirak etmişlər.

Tolerantlığa aid qeyd olunan faktlar ölkəmizdə bütün dinlərə bərabər hüquqlu şəraitin yaradıldığını, tolerantlığın yüksək səviyyədə olduğunu, hökumətin bütün xalqların, etnik azlıqların hüquqlarına hörmətlə yanaşdığını, onların tarixi və mədəni irsinin öyrənilməsinə, qorunub saxlanılmasına xüsusi önəm verdiyini göstərir.

Qeyd olunan faktlar göstərir ki, Azərbaycanda dini tolerantlığın bərqərar olması üçün bütün tədbirlər ardıcılıqla, məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilir, bütün dinlərin ardıcılarının tam bərabər hüquqlu vətəndaş kimi yaşayıb fəaliyyət göstərməsinə şərait yaradılır.

Bu gün əsas vəzifəmiz bu zəngin irsin daha dərinədən öyrənilməsi, qorunub saxlanılması və gələcək nəsillərə ötürülməsidir. Bu, hər bir Azərbaycan vətəndaşının üzərinə düşən tarixi məsuliyyətdir. Tolerantlıq Azərbaycanın əvəzsiz, dünya xalqlarına nümunə göstəriləcək milli-mənəvi sərvətidir. Azərbaycan xalqı özünün tolerantlığını qoruyub saxlayacaq və gələcək nəsillərə çatdıracaqdır.

SƏLAHƏDDİN EYYUBOV,
Azərbaycan Bəhailəri
Dini Mərkəzi.

DİNLƏRARASI MÜNASİBƏTLƏR - YENİ YANAŞMALARIN ZƏRURİLİYİ

Son illərin hadisələri, Yaxın Şərqdə və dünyanın bir sıra digər regionlarında sakitləşmə bilməyən münaqişələr, miqyasına və motivasiyasına görə bənzəri əvvələr görünməmiş, istər-istəməz dini donu bürünmüş terror aktları bəşəriyyəti dinlərarası münasibətlər məsələlərinin əsaslı həlli zərurəti qarşısında qoymuşdur. İnsanların bu problemlə bağlı narahatlığı bütün dünyada müxtəlif konfransların, seminarların, sammitlərin təşkil olunması şəklində ifadə olunur ki, onların da məqsədi birdir: nə etmək lazımdır ki, din nəinki ekstremistlərin və terrorçuların əlində alət və ya bəhanə olmasın, əksinə, o öz təyinatı üzrə istifadə olunsun - insanlar arasında konfliktlərin aradan götürülməsi, sülh və ədalətin bərqərar olması üçün kəsərli vasitəyə çevrilsin.

Dinlərarası münasibətlərin tarixinə nəzər salaq. Dünyanın əsas dinləri XIX əsrin ortalarına qədər hərbi toqquşmalardan və münaqişələrdən kənarında çox az qala bilirdilər. Azsaylı diasporlar nəzərə alınmazsa, dinlər bir qayda olaraq, məkan nöqtəyi-nəzərindən dövlət sərhədləri və təbii maneələrlə bir-birlərindən ayrı idilər. İlk əlamətləri hələ paraxodun, dəmiryolu və teleqrafın ixtirası ilə meydana çıxan globalizasiya müxtəlif dinlərə mənsub insanları qarşılıqlı ünsiy-

yətə gətirdi və çoxları dinlərarası münasibətlərin vacibliyini görməyə başladılar. Tələbələr, qəzet müxbirləri və cəmiyyətin digər daha çox ünsiyyətdə olan təbəqələri arasında belə bir fikir özünü bariz şəkildə göstərdi: dinlər öz əsasları etibarilə kifayət qədər oxşarlıqlara malikdirlər.

Bu mənada əlamətdar dönüş nöqtəsi məhz 1893-cü ildə baş verdi - Çikaqoda keçirilən Ümumdünya Sərgisində yaranan, iştirakçıları nöqtəyi-nəzərdən bütün dünyanın dini konfessiyalarını ən geniş spektrdə əhatə edən Ümumdünya Dinlər Parlamenti, faktiki olaraq, yeni bir təzahürün - missiyası dünyanı dözümsüzlükdən azad etmək olan Dinlərarası hərəkatın əsasını qoydu.

Bu hadisədən keçən yüz il ərzində bəşəriyyət texniki inkişafda nəhəng addımlar atdı. Lakin dağıntı gətirən müharibələr, inqilablar və digər konfliktlər insanları inandırdı ki, sosial sahədə heç də hər şey qaydasında deyil. XX əsrdə insan haqları anlayışının yaranması və həyata keçirilməsi mühüm yer tutur. Hər bir insanın kimliyi barədə nə vaxtsa həlledici rol oynayan təəssübkeşliklər tədricən aradan qalxırdı. Məsələn, qadın-kişi bərabərliyi indi dünyada qəbul edilmiş bir konsepsiyadır. Millətçilik və şovinizm kəskin şəkildə pislənir, suveren dövlətlər isə BMT və digər analoji təşkilatlar vasitəsilə həvəslə əməkdaşlıq edirlər. İrççilik isə, hələlik tam aradan qaldırılmasa da, o qədər damğalanıb ki, heç bir cəmiyyət adını onunla bağlamaq istəmir. Şübhəsiz, insan nəslə özünə bir bütöv kimi baxmağa başlamışdır. Məsələləri azaldan, dünyanı asanlıqla yetişilən balaca bir məskənə çevirən, sərhədləri aradan qaldıran və bir-birindən minlərlə kilometr aralı yerləşən insanları yaxınlaşdırən kommunikasiyanın güclü inkişafı, mobil rabitə vasitələri, informasiya texnologiyaları və nəhayət, internet bu prosesə əhəmiyyətli töhfəsini vermişdir.

Lakin bu ümumi birləşdirici meyillərin qarşısını birliyə deyil, parçalanmağa aparən dini önyarğı, təəssübkeşlik alır. Dinin öz təyinatının və daşdığı mənanın əksinə olaraq, məhz dində qabaqcıdan əmələ gəlmiş mənfi rəy konfliktlərin həll olunmasında əsas maneəyə çevrilməyə başladı. Getdikcə güclənən terror aktlarından da görüldüyü

kimi, dini fərq zəminində ibadət evlərinə basqınlar və vətəndaş müharibələri, dini fanatizmin artması dünyadakı konfliktlərin səbəbləri arasında üstünlük təşkil edir. XX əsr boyu əsasən siyasi və milli xarakterdə olan qarşıdurmalar, yeni minilliyin başlanması ilə getdikcə daha çox sivilizasiya toqquşması çaları əldə edir. Ona görə də heç də əsassız olmayan belə bir fikir yaranır ki, yüzillik tarixə malik dinlərarası hərəkət konfessiyalararası münasibətlərdə, kəskin problemlərin həll olunmasında o qədər də müvəffəq olmamışdır. Bizim fikrimizcə, hazırkı vəziyyətin səbəblərindən biri, dinlərarası təşkilatların fəaliyyətində dinlərarası münasibətlərin etik cəhətlərinin lazımcı qiymətləndirilməməsidir. Bu təşkilatlar keçən yüzillik ərzində, əsas məqsədləri kimi din və vicdan azadlığını əsas götürürdülər, yəni dini təşkilatla dövlət arasındakı münasibətlərin nizamlanması onlar üçün əsas məsələ idi. Onlar həm insanların şəxsi dini istəklərinin qidalandırılması, həm də onların arasında ahəngdar və ədalətli münasibətlərin yaranması üçün zəruridir. Təbii ki, XIX əsrin sonları və daha çox XX əsrdə, hüquqi düşüncənin yaranması dövründə hökranlıq etmiş güclü totalitar rejimlər şəraitində bu azadlıqların əldə edilməsi üçün mübarizə aparmaq lazım və labüd idi. Məhz bu dinlərarası və hüquq müdafiəsi hərəkətlərinin hesabına, bu gün bu azadlıqlar insan haqları üzrə bir çox beynəlxalq sazişlərdə təsbit olunmuş və özünə sivilizasiyalı dövlət kimi baxılmasını istəyən əksər dövlətlərin konstitusiyalarının bir hissəsi olmuşdur.

Məmnuniyyətlə qeyd etmək istərdik ki, Azərbaycan da dini dözümlülüyün hökm sürdüyü, dini azadlığa riayət olunan bir ölkə republika qazanmışdır və çoxlu konfessiyalar bu azadlıqdan manəsiz surətdə faydalana bilirlər. Əlbəttə, dünya xəritəsində hələ elə ölkələr qalır ki, oradakı teokratik rejimlər hakim dinə imtiyazlar verirlər, amma bu hal istisna təşkil edir və hətta normadan daha çox anaxronizm təsiri bağışlayır. Ona görə də bunu təsdiq etməyə hər cür əsas var ki, bu gün dünyada dini azadlıq probleminin kəskinliyi əhəmiyyətli dərəcədə azalmışdır. İndi dövlətlərin demokratikləşməsinin, müxtəlif qeyri-hökumət təşkilatlarının, o cümlədən, hüquq müdafiə-

çisi olan təşkilatların, siyasi partiyaların və kütləvi informasiya vasitələrinin rolunun artdığı bir zamanda, cəmiyyətdəki həlledici qüvvə, getdikcə daha çox onun hüquqi normalarla o qədər də deyil, daha çox mənəvi prioritetlərlə işləyən mentaliteti olur və aydın olur ki, hüquq müdafiəsi hərəkətindən fərqli olaraq, dinlərarası hərəkət məhz konfessiyalararası münasibətlərin özünə, onlar arasında razılığın əldə olunmasına daha çox diqqət verməli idi.

Bu gün daha da aydın olur ki, vicdan azadlığı məsələsinin hüquqi tərəfi ilə məhdudlaşmaq kifayət deyil. Müxtəlif konfessiyaların nümayəndələri arasında normal, bərabər və təbii münasibətlərin yaradılması nöqtəyi-nəzərdən təsdiq etmək ki: «bəli, sizin öz dininizə inanmaq haqqınız var», müxtəlif konfranslarda və sammitlərdə bununla razılaşmaq, sonra isə öz icmalarınıza dağılımaq və orada özünüzün istisnalılığınızı təbliğ etmək heç kifayət deyil. Bu ona bənzəyir ki, dərisinin rənginə görə fərqli insana deyəsən ki: «bəli, sizin belə bir dəri rənginə malik olmaq haqqınız var», amma hər halda, «mənim irqim daha yaxşıdır» kimi öz fikrində qalasan və bu zaman başqa cür görünən və ya başqa cür fikirləşən insanlara ədalətli münasibət bəsləməyi tərbiyə etməyə. Həqiqətdə də, hər kəsin başqa dinə və ona inanana da öz dini kimi səmimi olaraq hörmət etməsi lazımdır. Bu isə o deməkdir ki, dini istisnalıqdan, həqiqətdən də, səmimi olaraq imtina etmək vacibdir və bu, uşaqlarda, dinlərdən asılı olmayaraq başqa insanlara münasibətdə məhəbbət və hörmət hissi tərbiyə etməyə imkan verir.

Hər bir konfessiyanın qalan dünyadan təcrid olunmamış, başqa konfessiyaların ardıcılıqları ilə ünsiyyəti olan və onların müqəddəs yazıları və ehkamları ilə tanış olan nümayəndələri intuitiv olaraq başa düşürlər ki, Allah birdir və bütün dinlərin əsası da birdir. Ona görə də irqi və ya hər hansı başqa bir istisnalıq kimi ziyanlı olan dini istisnalıqdan da imtina etmək, əsasən, dini liderlərin bu məsələyə münasibətindən asılıdır, çünki cəmiyyətdə gərginlik yarandıqda inananlar məsləhət üçün məhz onlara müraciət edirlər.

Dini istisnalıq təəssübünün yaşama qabiliyyəti onun başqa bu cür istisnalıqdan xaraktercə fərqlənməsindən irəli gəlir. İndiki zamanda hər hansı başqa cür istisnalıq (məs. gender, milli, irqi) əhəmiyyətli dərəcədə aradan qaldırılmışdır və inamla demək olar ki, tamamilə aradan qaldırılacaqdır. Lakin bu təəssübkeşliklər insanın bioloji təbiəti haqqındakı yanlış təsəvvürlərə əsaslanır ki, bunların da əsas-sızlığı elmi cəhətdən sübut edilir. Tamamilə ideoloji müstəvidə yerləşən və eksperimental tədqiqata tabe olmayan dini istisnalıq isə fanatizmi və dözümsüzlüyü təşviq edərək insanların bir-birinin əleyhinə qalxmağa təhrik edir. Bunun səbəblərindən biri budur ki, dinlərin əsasının bir olması, İlahi Vəhyin ardıcıl və progressiv xarakterdə olması, bəzi dini liderlər üçün başa düşülən prozelitizm presedenti təhlükəsi yaradır. Halbuki, bu cür narahatlıqlar, göründüyü kimi, bu dünyadakı mövcudluqdan kənar transəndental həyatın olması düşüncəsi müqabilində az əhəmiyyətə malikdir və məhz bu düşüncə bütün vəhylərdə həyatı rol oynayır. Bundan əlavə, müxtəlif dinlərin nümayəndələrinin özlərinin üstün olmasını bir-birlərinə sübut etməsi heç vaxt müvəffəqiyyət qazana bilməz, çünki başqalarının inandıqları və ya inanmadıqları hər hansı bir şey, insanın vicdanı üçün meyar ola bilməz. Elə buna görə kiminsə dini istisnalıq iddiasının əsassız və faydasız olması məhz burada üzə çıxır.

Heç də bütün dini liderlər dini istisnalıq tezisini inadla dəstəkləmir, ancaq o kəslər buna hələ də tərəfdar çıxırlar ki, bütün dünyada böyük bir inanan kütləsi və bəşəriyyətin tərəqqi istiqamətində inkişafı prosesi ilə konfliktə girdiklərini ya başa düşmür, ya da buna o qədər də əhəmiyyət vermirlər.

Çox az sayda ölkə Azərbaycanda olduğu kimi, belə arzu olunan mühitin olması ilə fəxr edə bilər. Sözsüz ki, konfessiyalar arasında bu cür dözümlülük dinlərarası mühitin yaradılması və saxlanması bizim dövlətimizin, xüsusilə də Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin ardıcıl din siyasəti olmadan mümkün olmazdı.

Bəhai dininin azad seçkilə beynəlxalq ali idarəedici orqanı olan Ümumdünya Ədalət Evi bir neçə ildir ki, dünya ictimaiyyətinin diqqət

tini yorulmadan dini istisnalıq probleminə çəkməyə çalışır. Belə ki, 2002-ci ildə Ümumdünya Ədalət Evi tərəfindən dünyanın dini liderlərinə müraciət ünvanlanmışdı. Bu müraciət dünyanın əksər ölkələrində müxtəlif konfessiyaların liderlərinə çatdırılmış və çox hallarda da razılıqla qarşılanmış və bəyənilmişdir. Azərbaycanda da bu müraciət din xadimlərinə təqdim olunmuş və kifayət qədər xoşluq və razılıqla qarşılanmışdır. 2005-ci ilin yazında isə Ümumdünya Ədalət Evi məhz bu mövzuya əhəmiyyətli dərəcədə yer verən «Bir ümumi din» adı altında kitab buraxmışdır.

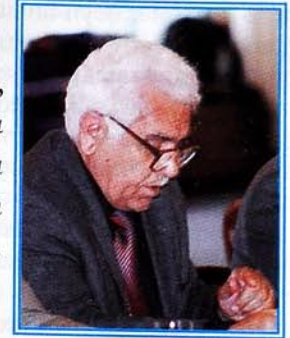
Bütün tarix boyu planeti sarsıdan dini konfliktlər Azərbaycan üçün heç vaxt səciyyəvi olmamışdır və əgər onun əlamətləri müşahidə olunmuşsa da, epizodik xarakter daşmış və hər dəfə də maraqlı qüvvələr tərəfindən təhrik olunmuşdur. Bir tərəfən, Azərbaycanın sivilizasiyalar qovşağında yerləşməsi, digər tərəfdən isə, Azərbaycan xalqına xas dözümlülük və açıq düşüncəlilik bizim indi qürur duyduğumuz mühitin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Bu məsələdə dövlətimizin tutduğu mövqe və seçdiyi strategiya da mühüm rol oynamışdır və oynamaqdadır. Lakin heç bir cəmiyyət, bütün siyasi və ideoloji sistemlərə təsir edən qloballaşmanın qaldırdığı problemləri təkbaşına həll edə bilməz. Azərbaycan nə qədər dözümlü bir ölkə olsa da, bizim xalqımız nə qədər dözümlü bir xalq olsa da, kəskin problemlərə diqqət verilməsə, həqiqətin müstəqil və qərəzsiz araşdırılması təşviq olunmasa və dini sahədə obyektiv maarifləndirmə lazımı səviyyəyə qaldırılmasa, ekstremist və radikal meyillərin təsirinə düşən insanların meydanaçıxma ehtimalı böyüyəcəkdir. Ona görə də ölkəmizdə dözümlülük mühitinin qorunub saxlanması vacibdir. Bəzən bəzi ideoloqlar bizim xalqımıza xas olan dözümlülüüyü və beynəlmilləliyi bir çatışmazlıq kimi təqdim etmək istəyirlər. Amma tarixi perspektivdə, məhz bu keyfiyyət nəinki Azərbaycan xalqının ən sivilizasiyalı və mədəni xalqların sırasında olmasını, hətta onun ön cərgələrində getməsinə təmin edəcəkdir. Azərbaycan xalqı tarixdə çox ədalətsizliklərə və məhrumiyyətlərə məruz qalıb. Lakin ilk baxışda istiqamətini müəyyən etmək çətin olan tarixi proseslərin inkişafı, global tə-

fəkkürdəki inqilabi dəyişikliklər və siyasi liderlərin fikirləri bizi bir həqiqət üzərində düşünməyə vadar edir ki, konfliktlərin qızışdırılması və istisnalıq ideyalarının istifadə olunması, hansı formada olursa-olsun, nəinki heç vaxt müsbət bir nəticə verməyib, əksinə, insanların düşüncəsini o qədər təhrif edib ki, biz indi konfliktə dönməyə edə bilmirik və hətta bunları normal hal hesab edirik. İnsanın özünə belə bir aşağı dəyər verməsi və layiq olduğu uca məqamdan imtina etməsi onun həqiqi xoşbəxtlik, azadlıq və ədalət kimi yüksək kriteriyalara müraciət etməsinə mane olmuş və olmaqdadır. Sanki dinin əsas məqsədinin birlik olması unudulur və o, cəhalet və xurafatın əlində alətə çevrilərək dağıdıcı qüvvələrin xidmətinə keçir. Eyni zamanda, indi dini dözümlülüyü saxlamaq, dinə mənəvi həyatın əsası və hətta əxlaq elementi kimi baxmaq kifayət deyildir. İndi daha irəli getmək, cəmiyyətdə bütövlüyü və harmoniyayı saxlamağa, qlobal planda isə bəşəriyyətin özünün mövcudluğunu davam etdirməyə kömək edəcək birliyə nail olmaq gərəkdir. Əgər nə vaxtsa qarşılıqlı kömək, mərhəmət və «özünə rəva görmədiyini başqasına da rəva görmə» bəyənən bir keyfiyyət kimi qiymətləndirilərsə, indi onlar kəskin zərurətə çevrilir. Bu nöqtəyi-nəzərdən, Azərbaycanda bugünkü dözümlülüyü saxlamaq və möhkəmləndirmək, həm də insanların düşüncəsində sövqi-təbii olaraq hakim olan istisnalıq ideyalarından azad olmağa yönəlmiş maarifləndirmə işinin səviyyəsini qaldırmaq son dərəcə vacibdir.

Dünya yanğın təhlükəsi qarşısındadır və onu, dünya dövlətləri sadəcə çağırışlarla, dini liderlərin əməkdaşlığı olmadan söndürə bilməzlər. Din xadimləri tarixin bu böhranlı dönüş nöqtəsində özlərinin bəşərin rifahı üçün borclarını başa düşməli və qətiyyətlə birliyə doğru addım atmalıdırlar, dini təşkilatlar isə bugünkü reallıqları nəzərə almalı və öz prioritetlərini elə müəyyənləşdirməlidirlər ki, sözdə deyil, əməldə vicdanla dinlərarası real və həyati vacib razılığa nail olsunlar.

MUSA QULUZADƏ,
Azərbaycan Respublikası
Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyasının
şöbə müdiri.

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCANDA MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRƏ QAYIDISI

«Dinimiz xalqımızın milli-mənəvi sərvətidir».
Heydər Əliyev

Hörmətli konfrans iştirakçıları!

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının memarı, dahi qurucusu, bütün azərbaycanlıların ümummilli Lideri Heydər Əliyev xalqımızın tarixinə təkəcə böyük dövlət, ictimai-siyasi xadim kimi deyil, həm də mənsub olduğu xalqın milli-mənəvi dəyərlərinin keşiyində duran, bu dəyərlərin daha da inkişaf etdirilməsinə çalışan, bütün işıqlı həyatı boyu bu sahəyə diqqət yetirən dahi şəxsiyyət kimi daxil olmuşdur.

Heydər Əliyev qüdrətli və eyni zamanda milli dövlət başçısı kimi, respublikaya rəhbərlik etdiyi bütün dövrlərdə Azərbaycan dövlətçiliyində milli siyasətin, milli ideologiyanın tərkib hissəsi kimi, xalqın mənəvi dəyərlərinə böyük diqqət yetirmişdir. Tariximizə bələd olanlar bilirlər ki, Azərbaycan xalqı çox keşməkeşli böyük bir yol keçmiş, ötən əsrin 70 ilini Azərbaycan Sovet dövləti adlanan bir imperiyanın tərkibində olmuşdur. Bu dövrdə milli-mənəvi və həm də mədəni irsi-

mizə birtərəfli, qeyri-humanist, qeyri-bəşəri münasibət təəssüf doğurmaya bilməz. Belə münasibət xalqı öz tarixi yaddaşını itirməyə, onu manqurtlaşmaya yönəltmək məqsədini güdüdü.

Sovet dövlətinin ideoloqları SSRİ-də yaşayan bütün xalqları bir bayraq altına yığdıqları kimi, onları «sovet xalqı» adı altında dinsiz bir cəmiyyət kimi formalaşdırmağa da səy göstərdilər. Ancaq istədiklərini edə bilmədilər.

Amansız Sovet rejiminin və sovet ideoloqlarının bütün cəhdlərinə baxmayaraq SSRİ-nə «sovet xalqı», nə də dinsiz yeni cəmiyyət yarada bildi və çox sürətlə dağıldı. Bu dağılmadan bəhrələnən Azərbaycan müstəqil, suveren respublikaya çevrildi. Müstəqilliyi əldə etdikdən sonra xalqın öz dininə, kökünə, soyuna, adət-ənənəsinə qayıdış başlandı.

Bəşər cəmiyyətinin tarixi sübut edir ki, bütün cəmiyyətlər beş fundamental sosial institut əsasında təşkil olunub. Bunlar: ailə, din, iqtisadiyyat, təhsil və dövlətdir. Bəşər tarixi bunu da sübut etmişdir ki, hər bir cəmiyyətin dağılması üçün bu fundamental institutlardan birinin məhvi kifayətdir.

Deməli, dilsiz xalq olmadığı kimi, dinsiz də xalq yoxdur və cəmiyyət həyatında din həmişə olmuş və olacaqdır. Tarix boyu bütün dinlər insanlara saflıq, təmizlik, vətənpərvərlik və insansevərlik təlqin etmişdir. Başqa sözlə, din insani münasibətlərdə haqqı, ədaləti təmin edən vacib sosial institutdur. Haqq yolunu tutan cəmiyyət rahat da yaşayacaqdır. Böyük dövlət xadimi Heydər Əliyev «Biz düz yolla-haqq yolu ilə, Allah yolu ilə, həqiqət yolu ilə, müstəqillik yolu ilə gedirik» - demişdir.

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra ölkədə ictimai-siyasi həyatın bütün sahələrinin demokratikləşməsi, milli kökə, milli-mənəvi dəyərlərə qayıdış dinə münasibətdə özünü göstərdi.

Azərbaycanın müstəqilliyinin ilk günlərindən dövlət-din münasibətlərində yaxınlaşma və mənəvi əməkdaşlıq yarandı. Özünü Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisi elan edən müstəqil Azərbaycan Respublikası Dövlət atributlarında İslamla bağlı məqamları qoruyub

saxladı, Prezident Qurani-Kərimə and içdi, Azərbaycan İslam Konfransı Təşkilatının üzvü oldu, dövlət dini qurumlara, dini tədris müəssisələrinə qayğı və diqqət göstərməyə başladı. Milli ideologiyamızın dövlət bayrağında öz əksini tapmış təməl prinsipləri müasirləşmək, türkçülük və islamçılıq əsas ideoloji yol kimi qəbul edildi.

Heydər Əliyev bütün ömrü boyu azərbaycanlı və müsəlman olması ilə fəxr edir, bu fikri ən yüksək tribunalardan iftixarla söyləyirdi. Böyük şəxsiyyət dinimiz haqqında demişdir: «Xalqımız öz tarixi, milli-mənəvi dəyərləri, doğma dili ilə İslam dininə, mədəniyyətinə, mənəviyyatına mənsub olması ilə fəxr edir». O deyirdi ki, müasirlik və dini-mənəvi dəyərlər bir-biri ilə bağlanmalıdır. Dini-mənəvi dəyərlərdən biz müasir həyatımızın daha da yeniləşməsi və inkişaf etməsi üçün istifadə etməliyik. Dini-mənəvi dəyərlər bizi geri çəkməməli, əksinə irəli aparmalıdır. Çünki İslam dininin mənəvi dəyərləri insanları həmişə irəli aparmışdır.

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra müstəqil respublika kimi müstəqil daxili və xarici siyasət yeritməyə başladı. İlk dəfə olaraq xalq öz dini və milli bayramlarını azad və sərbəst şəkildə qeyd etdi. Respublika Prezidentinin fərmanları ilə Qurban bayramı, Ramazan bayramı və Novruz bayramı istirahət günü elan edildi.

Milli və dini bayram günlərində həm dövlət rəhbəri, həm də dini rəhbərlər mətbuat, televiziya və radio vasitəsilə xalqa müraciət edir, vətəndaşları təbrik edirlər. Belə bayram günlərində mərhum dövlət başçısı Heydər Əliyev ailə üzvləri ilə bərabər xalqın içərisində olur, insanlarla söhbət edir, camaatın istək və arzuları ilə tanış olurdu. Əlbəttə, bütün bunlar xalqa olan diqqətin, onun mənəviyyatına bəslənən hörmətin təzahürüdür.

Xalqın əsirlər boyu yaratdığı, nəsildən-nəsilə keçib gələn adət-ənənələr cəmiyyətin sosial özünü tənzimləmə prosesində böyük əhəmiyyət kəsb edir və cəmiyyət bu adət-ənənələrsiz yaşaya bilməz. Nə dini, nə də milli adət-ənənələrdən imtina etmək olmaz. Bu mənada Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi ölkədə mədəni, dini və milli adət-ənənələrin bərpasına şərait yaratdı. Bu şərait getdikcə möh-

kəmləndi, genişləndi və dövlətin milli siyasətində əsas xətt kimi götürüldü. Bütün bunlar isə dövlət başçısı Heydər Əliyevin milli dəyərlərə, adət-ənənələrə tək cə hörmət və diqqəti yox, həm də doğma xalqının dini və mənəvi dəyərlərinə bağlılığı kimi başa düşülməlidir.

Bütün fəaliyyəti dövründə Heydər Əliyev doğma xalqına, dilinə və dininə dərinlən bağlılığını özünəməxsus mərdanəliyi, cəsəretini, dönməz iradəsi ilə bariz şəkildə göstərmişdir.

Bu da bir həqiqətdir ki, Heydər Əliyev milli olduğu qədər, həm də bəşəri idi. O bilirdi ki, bəşəriyyətin yüksək mədəni səviyyəsinə bələd olmadan milli-mədəni irsə, dini adət-ənənələrə, mənəvi dəyərlərə la-yiqincə, səmərəli münasibət bəsləmək çətinidir.

Müstəqillik dövründə Azərbaycan xalqının mənəvi dünyasında islami dəyərlərin tutduğu yeri müəyyən etmək üçün böyük Öndərin fikirlərinə üz tutaq.

Mərhum Prezident Heydər Əliyev 1997-ci ilin dekabrında Tehran da İran-İslam Respublikasının Ali Dini rəhbəri Ayətulla Seyid Əli Xamneyi ilə görüşündə demişdir: «Xalqımızı 70 il ərzində İslam dinindən ayırmağa çalışıblar... Biz Sovet İttifaqının tərkibində ateist tərbiyəsi, təbliğati altında yaşamışıq. Ancaq buna baxmayaraq, xalqımız öz dinindən heç vaxt ayrılmayıbdır, onu qəlbində, ürəyində saxlayıb və imkan olan kimi hər şey açılibdir».

Bu sözlər həm də xalqın bir övladı kimi onun özünə aiddir.

Əsl xəlqi idraka, milli qayəyə söykənən Heydər Əliyev yeni nəsələ, gənclərə öz soyuna, kökünə daimi bağlı olmağı tövsiyə edirdi: «Hər bir gənc öz kökünə sadıq olmalıdır... Bizim öz kökümüz çox sağlam kökdür və biz onunla fəxr edə bilərik. Hər bir gəncin həyatda uğurla yaşaması üçün kökünə sadıqlığı ən əsas amildir... Eyni zamanda ümumbəşəri, dünyəvi dəyərlərdən səmərəli istifadə etmək, onları öz mənəvi dəyərlərimizlə birləşdirməklə və xalqımızın mənəviyyatını zənginləşdirmək bizim əsas vəzifələrimizdən biridir... Bu, gələcək üçün bizim strateji yolumuzdur».

Öz müstəqilliyini qazanandan sonra Azərbaycan demokratik, hüquqi, dünyəvilik yolunu tutmuş və bu yolla da inamla irəliləyir.

1995-ci ildə qəbul olunan Azərbaycan Konstitusiyası insanlara bütün azadlıqları, o cümlədən vicdan azadlığını təsbit etmişdir. Deməli, dövlətimiz dünyəvi dövlət olsa da, biz dindən azad deyilik. Bu gün dövlət ilə din arasında, sözün həqiqi mənasında, sıx əməkdaşlıq vardır. Azərbaycan vətəndaşları cəmiyyətin mənəviyyatca yüksəlməsində dinin rolunu görür və ondan səmərəli istifadə etməyə çalışırlar.

Demokratik ölkədə mənəviyyat yüksək olur, demokratiya özü yüksək mənəviyyat deməkdir. Azərbaycan vətəndaşlarında, xüsusən gənclərdə mənəvi dəyərləri yaşatmaq və daha da inkişaf etdirmək baxımından islam mənəviyyatı, islam əxlaqi bu gün hər zaman-kından daha çox gərəklidir.

Öz fəaliyyətinin mənasını xalqa xidmətdə görən Heydər Əliyev xalqının milli-mənəvi dəyərlərindən həmişə hörmətlə, qəlbən danışırdı. O, insanları, xüsusən də gəncləri öz mənəvi dəyərlərinə yönəlməyə çağırırdı. Ölkə başçısı gənclərlə görüşlərindən birində demişdir: «... Bizim milli-mənəvi dəyərlərimiz əsrlər boyu xalqımızın həyatında, yaşayışında formalaşmışdır. Milli-mənəvi dəyərləri olmayan millət həqiqi xalq ola bilməz. Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlərinin ən əsası bizim müqəddəs kitabımız Qurani-Şərifdə öz əksini tapmışdır. Ancaq bununla yanaşı, Azərbaycanın mütəfəkkir, mütərəqqi insanları, Azərbaycanın böyük şəxsiyyətləri, Azərbaycanın hörmətli siyasi və dövlət xadimləri, böyük elm, mədəniyyət xadimləri, Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlərini yaradıblar. Bu, bizim milli-əxlaqi mentalitetimizdir, bu, bizim bütün başqa dəyərlərimizdir...».

Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra müsəlman ölkələri ilə əlaqələrin yaradılması Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq nüfuzunu artırmaqla bərabər, çətin maddi şəraitlə üzləşmiş Azərbaycana müxtəlif müsəlman ölkələrindən humanitar yardımlar da edilir. Bu sahədə Türkiyə, İran, Səudiyyə Ərəbistanı, Pakistan, Misir və digər müsəlman məmləkətlərinin fəaliyyəti olduqca dəyərlidir.

Heydər Əliyevin şəxsi əzmi, xəlqi təkəkkürünün sayəsində Azərbaycan dövlətinin dinə olan münasibətində ardıcıl mövqe vardır. Xalqın dininə, milli dəyərlərinə olan əsl humanist münasibət ildən-ilə du-

rulub, genişlənilib və daha da əhatəli olubdur. Gənc Azərbaycan Respublikası möhkəmləndikcə, onun beynəlxalq nüfuzu artdıqca, daxil-də sabitlik yarandıqca dövlətin milli dəyərlərinə diqqəti də artırtdır.

Müstəqilliyimizdən sonra dünya müsəlman ölkələrinin bir çox konfrans və toplantıları Bakıda keçirilir və bütün bu görüşlərdə dövlət başçısı Heydər Əliyev iştirak edir, nitq söyləyirdi.

1998-ci ildə Bakıda iki böyük İslam toplantısı keçirildi. Bunlardan birincisi həmin ilin sentyabrın axırı oktyabrın əvvəlində keçirildi. «Beynəlxalq İslam konfransı və Qafqaz müsəlmanlarının X qurultayı» adlanan bu toplantı dini-mənəvi dəyərlərə həsr olunmuşdu. Toplantıda Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev parlaq bir nitq söylədi.

Ölkə başçısı bu nitqində özünün İslam dininin tarixinə və bu dinin məziyyətlərinə bələd olduğunu bir daha göstərdi. Bütün dinlər dünyada yüksək mənəviyyat təbliğ edirlər. O da məlumdur ki, bəşər tarixində insanlar öz fikrini, adət-ənənələrini və cəmiyyətlərdə yaranan qayda-qanunları əsasən dini dəyərlərdən, dinin insanlara bəxş etdiyi keyfiyyətlərdən götürürlər.

1998-ci il dekabrın 9-da Bakıda «İslam sivilizasiyası Qafqazda» mövzusunda keçirilən beynəlxalq simpoziumda Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev «Xalqımız öz tarixi, milli-mənəvi dəyərləri, doğma dili ilə, İslam dininə, mədəniyyətinə, mənəviyyatına mənsub olması ilə fəxr edir» adlı geniş və parlaq nitq söylədi. Bu nitq təkəcə Azərbaycan xalqının deyil, dünya müsəlman xalqlarının mənəviyyatında, mədəni, milli dəyərlərində İslam dininin roluna verilən qiymət idi.

Heydər Əliyev bir daha keçmiş bolşevik dövrünə qayıdaraq demişdir: «Sovet İttifaqı mövcud olduğu 70 il ərzində onun ərazisində din yasaq, qadağan edilmiş, ateizm təbliğatı aparılmışdır. Dinə qarşı çox kəskin mübarizə aparılmış, allahsızlıq, dini inkar etmək o illərdə kommunist ideologiyasının əsasını təşkil etmişdir... Azərbaycan öz müstəqilliyini bərpa edəndən sonra tarixi nöqtəyi-nəzərdən qısa bir zamanda dinin, o cümlədən İslam dininin nə qədər dərin kökləri olduğunu daha da çox dərk edə bilmişik».

Azərbaycan dövlət başçısının nitqini dünyanın hər yerindən gəlmiş toplantı nümayəndələri hərarətlə alqışladılar. Bu alqışlar həm də azadlıq və milli istiqlaliyyət əldə etmiş müstəqil Azərbaycan milli hökumətinə olan alqış idi...

Bu nitq həmçinin Azərbaycan dövlətinin bu gün dinimizə, mənəviyyatımıza olan münasibətinin parlaq ifadəsi idi.

Milli dövlətimizin başçısının dediyi kimi, gündəlik fəaliyyətdə insan, millət və xalqın vicdan azadlığına humanist münasibət bəslənilir. Bu bir daha göstərir ki, bu gün bizim dövlət dünyəvi dövlətdir və bu dövlət dini, dini dəyərləri qiymətləndirir. Bu gün Azərbaycanda dövlətlə din arasında əməkdaşlıq vardır. İslam dininin qiymətli mənəvi dəyərlərində respublika əhalisinin yüksək əxlaqi və mənəvi cəhətdən formalaşmasından istifadə olunmasının əhəmiyyəti ölçüyəgəlməzdir. Belə münasibət isə insanların demokratiyanın, həqiqi vətəndaş azadlığının nə olduğunu başa düşməsinə, anlamasına, görməsinə səbəb olacaqdır.

Burada bir həqiqəti söyləməyi vacib bilirik: Xalqımızın böyük oğlu Heydər Əliyev (Allah onun ruhunu həmişə şad eləsin) və onun ailəsi böyük Allaha inanan, öz doğma dinini ürəkdən sevənlərdəndir. Şahidi olmuşuq ki, uzaq səfərlərə, xüsusən də müalicəyə gedəndə qızı Sevil xanım Heydər Əliyevi təyyarəyə qalxarkən Quran altından keçirirdi. Yəqin ki, çox şey elə bu böyük inamdan irəli gəlir...

Bu gün Azərbaycan cəmiyyəti keçid dövrünü yaşayır. Bu dövr təkəcə bazar iqtisadiyyatına, xüsusi sahibkarlığa keçid dövrü deyildir, həm də hüquqi, dünyəvi, demokratik quruluşa, idarəçiliyə açıq vətəndaş cəmiyyətinə və nəhayət, dinsizlikdən dinə, dinin mənəvi dəyərlərinə, adət-ənənələrinə qayıdış dövrüdür. Bugünkü inkişafımızın mahiyyəti gələcək inkişafımız üçün təməl rolunu oynayır. Gələcəyin keçmişdən keçib gəldiyini, gələcəyin keçmişin ən yaxşı dövr, zamanla, yeni cəmiyyətlə ayaqlaşa bilən mənəvi dəyərlərinin, adət-ənənələrinin yaşarlı olması mövqeyindən qiymətləndirilməlidir. Keçmişlə gələcəyin əlaqəsini gözəl bilən, duyan böyük dövlət xadimi Heydər Əliyev bu məsələyə xüsusi diqqət verir, insanları dinin mənə

nəvi dəyərlərindən bəhrələnməyə çağırırdı: «... Məhz bu dövrdə hər bir azərbaycanlı, hər bir müsəlman ilk növbədə İslam dininin tövsiyələrindən istifadə edərək öz mənəviyyatını yüksəltməlidir». Dahi öndər qeyd edirdi ki, «Mənəviyyatımız nə qədər yüksək olarsa, biz insanlarda, hər bir azərbaycanlıda, müsəlmanda vətənə, öz amallarına sədaqət, mənəvi saflıq əhval-rühiyyəsi tərbiyə edə bilsək, Azərbaycan bu ağır böhran dövründən, çətinliklərdən tezliklə və müvəffəqiyyətlə çıxacaqdır».

Ölkə başçısının milli-mənəvi dəyərlərə münasibətində xalqın dili, tarixi, mədəniyyəti həmişə ön planda olmuşdur. Azərbaycan dilinin xalqa yenidən qaytarılmasında Heydər Əliyevin gördüyü əzmkarlıq, qətiyyət və milli qeyrət əsrlər boyu xalqın yaddaşında yaşayacaqdır. Böyük həqiqətdir ki, milli-mənəvi dəyərlərimizin ən qiymətli ana dilimizdir. Dilimiz haqqında böyük azərbaycanlı Heydər Əliyev demişdir: «Hər bir dili yaşadan və inkişaf etdirən onun xalqıdır. Dilimiz zəngindir, çox ahəngdar dildir, dilimizin söz ehtiyatı çox böyükdür. Şəxsən mən bu dili sevirəm».

Azərbaycan dilinin inkişafı, tətbiqi sahəsində Ümummilli Liderimizin verdiyi qərarlar, imzaladığı sənədlər dövlət quruculuğu siyasətinin ən qiymətli hadisəsiydi.

Heydər Əliyev xalqımızın tarixi ənənələrinin, mənəvi və mədəni irsinin etibarlı şəkildə mühafizə edilməsində, millətin özünüdərkinin formalaşdırılmasında əvəzsiz xidmətlər göstərmişdir...

Razılıq hissi ilə qeyd olunmalıdır ki, bu ənənə böyük Heydər Əliyev yolunu uğurla, müasir dünyanın tələbləri səviyyəsində qura bilmiş gənc, ancaq çox müdrik Prezidentimiz İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir. Dünya dövlət idarəçilik siyasətinə yaxşı bələd olan cənab İlham Əliyev öz fəaliyyətində həmişə milli kökə bağlılığa, islami dəyərlərin, insanların mənəvi kamilliyinin formalaşdırılmasında əhəmiyyətinə diqqət verir. Ona görə də xalq bu gün öz Prezidentinin milli dəyərlərə diqqət və qayğısını yüksək qiymətləndirir...

MƏMMƏDƏLİ BABAŞLI,
Qafqaz Universiteti.

QLOBALLAŞMA PROSESİ VƏ AZƏRBAYCANDA DÖVLƏT- DİN MÜNASİBƏTLƏRİ

Totalitar rejim şəraitində yaşamış insanların onillərlə demokratiya və insan hüquqları sahəsində yeganə meyar kimi göstərilən Qərb dəyərlərinə üz çevirdikləri və təqəttüblü dünyanın konturlarının formalaşdığı bir dövrdə dünya birliyinə daxil olan xalqların özlərinin mənəvi dəyərlərinə qayıdışı, özünüdərk etmə prosesi son dərəcə təbii və anlaşılandır. Təəssüflər olsun ki, dünya miqyasında dini dəyərlərin ön plana çıxması və müxtəlif «izmlərdə axtarıqları yer üzü səadətine qovuşa bilməmiş insanların bu təbii arzusu dünyanın bir çox guşəsində planlı şəkildə alovlandırılan milli-dini zəmində baş verən münaqişələrin əsirinə çevrildi. Onillərlə bütün dinlərə qarşı savaşı açmış, dini və dindarları özünün başlıca düşməni elan etmiş, mümkün olan vasitələrlə dini təhrif etmək yolunu seçmiş sosializm sisteminin cəmiyyətin mənəvi həyatında səbəb olduğu fəsadlar hələ ortadan qaldırılmamış «bəşəriyyətin sonu», «mədəniyyətlər toqquşması» kimi bir-birindən qorxunc nəzəriyyələr gündəliyə gəldi. Uzun müddət məqsədyönlü şəkildə dinlə heç bir əlaqəsi olmayan, təhrif olunmuş məlumatların, xurafatın səbəb olduğu dini cəhalətin hökm sürdüyü bir şəraitdə postsovet məkanına

daxil olan ölkələrdə bu sahədə ciddi boşluğun meydana gəlməsi labüdü idi. Belə bir şəraitdə uzun illər tüğyan edən ateizm təbliğatından yenicə xilas olmuş cəmiyyət mənsub olduğu dini dəyərləri sərbəst şəkildə araşdırmaq və öyrənmək imkanı əldə etməmiş bütün dünyanı əhatə edən və qarşısıalınmaz bir prosesin obyektinə çevrildi.

Digər ictimai hadisələrdə olduğu kimi elmi ədəbiyyatda qloballaşma adlanan bu prosesin başlanğıc mərhələsində onun əhatə dairəsi haqda qəti fikir söyləmək mümkün deyildir. Bu da prosesin düzgün anlaşılmasından və ya təsvir edilməsindən daha çox müasir dünyada cərəyan edən hadisələrin ağılaşıqmaz sürəti ilə bağlıdır. Hələlik tam əminliklə qeyd edə biləcəyimiz yeganə şey qloballaşmanın bir-birindən fərqli, ziddiyyətli mərhələləri ehtiva etməsi həqiqətidir. Məhz bu baxımdan, qloballaşma prosesindən kənar qalmanın qeyri-mümkünlüyünü qəbul edən tədqiqatçılar haqlı olaraq ona birmənalı yanaşmamağı tövsiyə edirlər. Xüsusilə, postsovet məkanında mahiyyət etibarı ilə qloballaşmadan heç də fərqlənməyən bolşevizmin fəsadlarının hələ də yaddaşlardan silinməməsi bizləri bu prosesdə dövlətçiliyimiz və mənəvi dəyərlərimizin gələcək taleyi, onların qarşılıqlı münasibəti barədə ciddi şəkildə düşünməyə vadar edir. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan özünün çoxəsrlik tarixi-millî, dini-mənəvi dəyərlərinə söykənərək dünya birliyinə inteqrasiya, demokratik və dünyəvi hüquq dövlət quruculuğu yolunu seçmişdir. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin Konstitusiyası, «Dini etiqad azadlığı haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu tarixən müxtəlif din və məzhəblərə mənsub insanlar arasında bərqərar olmuş qarşılıqlı anlaşma və mehribanlıq şəraitində yaşamlarına imkan verir. Təbii ki, dövlətin əsas qanunundan və digər normativ aktlarda təsbit olunmuş din və vicdan azadlığının təmini sahəsində Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyev tərəfindən əsası qoyulan və bu gün onun layiqli davamçısı Prezident İlham Əliyevin uğurla həyata keçirdiyi siyasî kursun müstəsna rolu vardır. Həmçinin ənənəvi olaraq millî, irqi və dini ayrı-seçkilik təmayülündən uzaq olan Azər-

baycan xalqı hər zaman burada məskunlaşmış etnik qrupların mədəniyyətlərinə, dini dəyərlərinə hörmətlə yanaşmış, dözümlülük nümayiş etdirmişdir. Məhz bu amillərin nəticəsidir ki, tarixin heç bir mərhələsində Azərbaycanda dini zəmində münaqişə baş vermədiyi kimi bu gün də ölkəmizdə müxtəlif dini icmaların sülh və əmin-amanlıq şəraitində yaşamları inkar olunmaz həqiqətdir. Tarixin müəyyən mərhələlərində dünyanın bir çox yerində və qonşu bölgələrdə baş vermiş, kütləvi qırğın və dağıntılara səbəb olmuş antisemitizmin heç bir zaman Azərbaycanda özünə tərəfdar tapmaması hər şeydən əvvəl qeyd etdiyimiz amillərin nəticəsi olmuşdur.

Həmçinin, Azərbaycan xalqının milli və dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq ənənəvi olaraq bütün insanlara qarşı xoş münasibət bəsləməsində, dini dözümlülük nümayiş etdirməsində Azərbaycan dövlətinin bütün dini etiqadların qanun qarşısında bərabər hüquqa malik olduğunu, dövlət üçün imtiyazlı dinin, yaxud dini qurumun olmadığını elan etməsinin də xüsusi rolu vardır. Məhz bu münasibətin nəticəsidir ki, Azərbaycanda əhalinin böyük əksəriyyətini müsəlmanlar təşkil etməsinə, İslamın aparıcı din olmasına baxmayaraq, digər dinlərin mənsublarına da bərabər şərait yaradılır, onların öz inanc və etiqadlarına uyğun yaşamları üçün bütün lazımi tədbirlər həyata keçirilir. Məscidlərin tikintisi, bərpası və yenidənqurulması ilə yanaşı, digər dinlərə məxsus məbədlərin də normal fəaliyyəti, mühafizəsi üçün tam şərait yaradılmış, hətta onların bərpası üçün müvafiq texniki və maddi yardım göstərilir. Bakı şəhərində Roma-katolik kilsəsinin inşası üçün torpaq sahəsinin ayrılması və Heydər Əliyev Fondu tərəfindən Rus Pravoslav Baş Kafedral Kilsəsinin yenidən qurulması ilə bağlı layihənin hazırlanması buna əyani sübutdur. Sözügedən amilləri nəzərə alsaq, Azərbaycanda hökm sürən dini sabitlik və dözümlülüyn yaşadığımız bölgə üçün də nümunəvi hal sayıldığını qeyd edə bilərik.

Şübhəsiz ki, Azərbaycanda konfessiyalararası münasibətlərin normal məcradan kənara çıxmasında mənsub olduğumuz İslam dininin ardıcılalarına təlqin etdiyi tükənməz insan sevgisi, mərhəmət

və dözümlülük anlayışlarının inkar olunmaz rolu vardır. Bu baxımdan, Azərbaycan insanına məxsus humanizm, insanpərvərlik keyfiyyətlərini milli ənənələrlə yanaşı, həm də «yaradılmışları sevmək yaradandan ötrü» çağırışı ilə izah etmək doğru olardı. Ancaq bu çağırış qəlblərdə lazımi əks-səda oyandırdığı təqdirdə, kamil insan olmağın yeganə yolunun özünə arzuladığını başqalarına da arzulamaqdan keçməsi həqiqətinin dərk edilməsinin və başlıca həyat devizinə çevrilməsinin bəşəriyyətə çox şey qazandıracağı şübhəsizdir. Yer üzündə əmin-amanlığın təminatçısı missiyasını yerinə yetirmək şərafinə nail olmuş insanın gözəllikləri təmsil etmək yerinə, kin, ədavət, zorakılıq yolunu seçməsinin bəşər övladının ictimai ədalət düşüncəsində dərin yara açması unudulmamalıdır.

Yuxarıda qeyd olunanları və dünyada gedən proseslərdən, müstəqillik illərindən əldə etdiyimiz təcrübəni nəzərə alsaq, bütün din mənsublarının sözdə deyil, əməli fəaliyyətdə dözümlülük nümayiş etdirmələri vacib amildir. Lakin müstəqillik dövründə əmin olduq ki, ümumən dünya dinləri, o cümlədən mənsub olduğumuz İslam dini haqqında kifayət dərəcədə məlumata malik olmayan Azərbaycan cəmiyyəti xarici missionerlərin hədəfinə çevrilmişdir. Bu müddət ərzində xaricdən ciddi dəstək alan və himayə olunan, hətta qonşu ölkələrdə fəaliyyəti qanunla qadağan olunmuş bir sıra qeyri-ənənəvi xristian təmayüllü təriqət və icmaların, qeyri-səməvi din mənsublarının, radikal islam qruplarının fəaliyyəti ölkədəki mövcud tarazlıq üçün təhlükə təşkil edir. Qloballaşma dövründə etnik azlıqların hüquqlarının müdafiəsi və ya demokratikləşmə süarı altında milli dövlətlərin təsir dairəsinin azalması, hətta ümümdünya dövlətinin qurulacağına dair ehtimal bu proseslə bağlı məsələlərdə son dərəcə diqqətli olmağımızı tələb edir. Həmçinin təkmədənəyyətlilik amilinin gələcəkdə tək dinin labüdlüyünü də gündəliyə gətirəcəyi istisna olunmur. Dünyadakı mövcud güc mərkəzlərinin təsir imkanlarını və güclünün zəifdən öyrənmək istəyinin olmayacağına dair aksiomadan çıxış eləsək hansı dinin dünya hakimiyyətindən söhbət gedəcəyi bellidir. Beləliklə, mövcud şəraitdə dövlət institutunun və mənsub

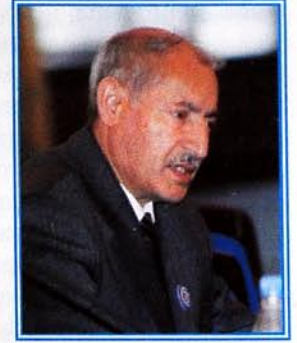
olduğumuz dini dəyərlərin varlığı üçün ciddi narahatlıq doğuran məqamların olduğunu nəzərə alsaq o zaman milli dövlətçilik mənafeyinə uyğun olaraq dövlət və dinin ahəngdar əməkdaşlığına, birinin digərini tamamlamasına nail olmaq lazımdır. Xüsusilə, belə bir şəraitdə dindən siyasi məqsəd üçün istifadə edilmə cəhdlərinin qarşısı alınmalı, dövlət və din münasibətlərinin siyasi müstəviyə çəkilməsinə imkan verilməməlidir. Müvafiq dövlət qurumlarının və dini təsisatların sahib olduğumuz mənəvi dəyərlərin qorunub saxlanılmasında təsirli yolların tapılması naminə əməkdaşlıq etmələrinə ciddi zərurət vardır. Bunun yeganə yolu isə həqiqi dini dəyərlərin öyrədilməsi və təbliğindəki mövcud boşluqların doldurulmasından, elmi və məntiqi əsaslara söykənən maariflənmədən keçir. Unudulmamalıdır, tarixdə dəfələrlə sınıdığı kimi sadəcə yasaq və qadağalarla arzuolunan nəticəni əldə etmək qeyri-mümkündür. Çalışmaq lazımdır ki, mövcud qanunlar çərçivəsində və ən başlıcası Azərbaycan dövlətinin, xalqının mənafeyi baxımından sivil dünyanın demokratiya tələbləri istiqamətində mövcud boşluqlar aradan qaldırılsın. Ulu Öndərimizin vəciz şəkildə ifadə etdiyi «Bizim dövlətimiz dünyəvi dövlətdir. Ancaq biz dindən ayrı deyilik» - fikri bu sahədə görüləcək işlərin zəruriliyi baxımından bizim üçün ciddi əsas təşkil edir.

İlk addım olaraq Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin rəhbərliyi altında mütəxəssislərin cəlb olunması ilə əhalinin dini maariflənməsinin həyata keçirilməsi üçün müvafiq proqram və konsepsiyanın işlənilib hazırlanmasına ehtiyac vardır. Həmin proqram və ya konsepsiyada dövlət və dini birləşdirən müştərək məqamlar dərinlənən araşdırılmalı, Vətən, torpaq, bayraq sevgisi, dövlət rəmzlərinə və atributlarına hörmət hisslərinin aşılınması üçün müvafiq yollar axtarılıb tapılmalıdır. İnsanların qəlbində Allah xofunun yerinə, Allah sevgisinin yerləşməsinə nail olmaq lazımdır. Sadəcə cinayət məəcəlləsinin müvafiq maddələrindən qorxaraq cinayət etməkdən çəkinən vətəndaş yerinə, dinin təlqin etdiyi yüksək əxlaqi dəyərləri şüurlu şəkildə təmsil edən, kədəri və sevgini paylaşmağı bacaran fədakar insan tipinin, fərdin formalaşdırılması böyük əhəmiyyət kəsb

edir. Nəhayət, dövlət və dinin ortaq fəaliyyət sahəsi sayılan və bilavasitə hər ikisinin maraq dairəsinə daxil olan cəmiyyətin qarşılaşdığı digər problemlərin həlli üçün bütün imkanlar səfərbər olunmalıdır.

Şübhəsiz ki, bu istiqamətdə görülən işlər qismində dinin müəyyən bir qrupun və ya zümərənin inhisarından çıxarılması və onun ümumbəşəri dəyərlər baxımından təbliği də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Dini cəhalet, xurafat və fanatizm təmayüllərini aradan qaldırmaq üçün mədəniyyətlərarası dialoq ideyasının geniş təbliği də bu sahədə atılacaq vacib addımlardandır. Təbii ki, təklif olunan təxirəsalınmaz tədbirlərin uğurla həyata keçirilməsi bilavasitə bu sahədə ciddi ehtiyac duyulan elmi ədəbiyyatın yazılması, tərcüməsi və nəşri, həmçinin milli kadrların yetişdirilməsi ilə bağlıdır. Milli və dini birliyimizin möhkəmlənməsinə xidmət edəcək orta əsrlərdə və son yüzillərdə yaşamış azərbaycanlı alimlərin əsərlərinin tərcüməsi və ya transliterasiyasını həyata keçirmək də məqsədəuyğun olardı. Nəhayət, dövlət qurumları ilə yanaşı millətin gələcəyinə biganə qalmayan tanınmış ziyallılar, KİV vasitələrinin nümayəndələrinin də dəyişən dünyanın şərtlərini nəzərə alaraq dini maariflənməyə dəstək vermələri ümumi işin xeyrinə olardı.

MÜBARİZ YUSİFOV,
filologiya elmləri doktoru, professor.

QURAN ÜMUMBƏŞƏRİ KİTAB KİMİ

«Biz özümüzü təqdim etməliyik, dünyaya nümayiş etdirməliyik ki, İslam dini sülh dinidir.»
İlham Əliyev

Quran kimlərsə düşündüyü kimi, yalnız dini ayinlərin həyata keçirilməsində istifadə edilən və hər hansı bir mərasimin icrasında oxunan kitab təsəvvüründən çox-çox uzaqdır. Quran Məhəmməd Peyğəmbərə aləmlərin Rəbbi Allah tərəfindən göndərilmiş hikmət dolu bir kitabdır. Ona görə də Quran haqlı olaraq bəşər həyatına daxil olan müqəddəs bir kitab kimi qiymətləndirilir. Quranın hikmətlə zəngin bir kitab olması barədə ayrı-ayrı ayələrdə müvafiq hökmlər vardır. (Yunus 10, 1; Loğman 31, 2; Yasin 36, 2).

Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyev 1998-ci ildə Yeni Azərbaycan Partiyasının altıncı konfransında İslam mədəni dəyərlərinin milli ideologiyamızın formalaşmasındakı mühüm rolunu xüsusi olaraq qeyd etmişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2006-cı il avqustun 10-u İslam Konfransı Təşkilatı nümayəndələrinin Bakı şəhərində keçirilən yığıncağında və sentyabrın 3-də İstanbulda İslam Konfransı Təşkilatının əməkdaşlıq və dialoq uğrunda gənclər forumunun

daimi qərargahının açılış mərasimində bəyan etmişdir ki, İslam dini sülh dinidir, islamı heç vaxt terrorizmlə eyniləşdirmək olmaz. Bu o deməkdir ki, islam haqqındakı yanlış fikirləri cəmiyyət həyatından uzaqlaşdırmaq barədə səyləri birləşdirmək lazımdır. Bu mənada din xadimləri ilə ziyalıların ümumi dialoqunun yaranması zəruri məsələlərdən biridir. Cəmiyyətdə maarifləndirmə aparılmasına ona görə daha çox ehtiyac vardır ki, insanlar qeyri-ənənəvi din və təriqətlərə, eləcə də fanatizmə meyilli olmasınlar. Eyni zamanda, Prezidentimizin göstərdiyi kimi, gənclərin maarifləndirilməsi, islamın dünyəvi xarakterinin öyrənilməsi mənasında olduqca mühüm bir məsələdir.

Quran hikmətləri nədən ibarətdir? - sualının cavabını vermək çətin deyildir. Qurandakı hikmətlər bəşər həyatında baş vermiş olan və baş verə biləcək hadisələrdən insanları xəbərdar edən biliklər məcmusudur. Ancaq Qurandakı hikmətləri bütövlükdə insan həyatı üçün zəruri olan bilikləri mənimsəmək, öyrənmək, bilmək, həyata tətbiq etmək mümkündürmü? Məhz bu sualın özünə Quranda aydın cavab vardır. Nisa 4 surəsinin 82-ci ayəsində deyilir: «Onlar Quran barəsində (onun Allah kəlamı olması haqqında) düşünməzlərmi? Əgər o Allahdan qeyrisi tərəfindən olsaydı, əlbəttə, onda çoxlu ziddiyyət (ixtilaf, uygunsuzluq) tapardılar».

Quran oxunarkən onun mənasını düşünmək barədə başqa ayələrdə müvafiq hökmlər vardır (Kəhf 18, 54; Furqan 25, 73, 75; Məhəmməd 47,24; 59,21; Müzəmmil 73,2,4).

Qurandakı hikmətlərin mənasının öyrənilməsi insanın həm dünyəvi, həm də mənəvi həyatı üçün vacibdir. Ancaq bir çox hallarda Quranda mənəvi və hikmətlərin öyrənilib açılması əvəzinə onun əzbərlənib yadda saxlanılmasına daha çox üstünlük verilmişdir. Böyük Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Məhəmməd Füzuli hələ XVI əsrdə yazırdı:

*Saldı xəttin zövqünü dil canə qanlar uddurub,
Tifiltək kim oxudarlar zəcr ilə Quran ona.*

I 72, 6.

(Uşağa zülm edib ona əziyyətlə Qurani əzbərlətmək məcbur etdirildi kimi, ürək də cana qan uddurub sənin xəttinin (hökmünün) zövqünü mənim canıma saldı).

Quranın özündə də onun əzbərlənməsindən oxunmasının vacib olduğu barədə ayələr vardır: Hicr 15,49; İsrə 17,87; Qiyamət 75,17; Ələq 96,1,3.

Görünür, orta əsrlərdə, eləcə də sonrakı dövrlərdə Quran hikmətlərinin öyrənilməsindəki çətinliklərə görə, Quran əsasında araşdırmalar aparılıb, elmi kəşflər etmək üçün alimlərdə elə bir maraq olmamışdır. Quran biliciləri daha çox onu oxuyub yadda saxlamağa, ayinlərin düzgün icrasına və təfsirçiliyə daha artıq maraq göstərmişlər. Şübhəsizdir ki, Quranın peyğəmbərimizə nazil olduğu müddətdən keçən dövr ərzində dünyaya çox-çox intellektli insanlar gəlmişdir. Xüsusən, İslamın yayıldığı ölkələrdə böyük alimlər, mütəfəkkirlər yetişmişlər. Ancaq Quran bazasında dünyəvi elmlərin kəşfləri diqqətdən kənar qalmışdır. Halbuki sonrakı əsrlərdə baş verən bütün elmi kəşflərin izlərini Quranda açıq-aydın görmək mümkündür. Dünyəvi elmlərdə kəşflərin mənbəyinin Quran təməlinə axtarılmasına maneçilik törədən bir sıra amillər mövcud olmuşdur. Məsələn, Quranın İslam ölkələrində daha çox ideoloji sahəyə xidmət edən bir kitab kimi nəzərə alınması bu və ya digər ayinlərin icrasında vasitə kimi qəbul edilməsi, İslamda bir-birinə zidd təriqətlərin yaranması, Qurana aidliyi olmayan fanatizm meyillərinin baş verməsi və s. Quran bazasında elmi kəşflərin aparılmasına maneçiliklər törətmişdir. Ən əsas maneçilik isə ağılı inkar edən sufi fəlsəfəsinin meydana çıxması ilə bağlı olmuşdur.

Sufi fəlsəfəsi elə bir zaman meydana çıxmışdır ki, onun yarandığı dövr müsəlman intibahı ilə təriqətlərin yaranması mərhələsinə təsadüf etmişdir. İslamın Şərqi, Qərbi, Şimali və cənubi yayıldığı bir dövrdə müsəlman intibahı geniş bir vüsət alırdısa, İslamın yayıldığı yerlərdə İslam xadimləri missioner rolu oynayırdılar və Qurandan bir qorxu vasitəsi kimi istifadə etməyə çalışırdılar. Belə bir dövrdə insanlarda bu qorxunu, vahiməni şiddətləndirməyə yönələn sufi-mistik fəlsəfə

səfi dünyagörüşünü formalaşdırmağa meyillər çoxalmağa başlamışdır. Bu da İslami qəbul edən ölkələri itaətdə saxlamaq üçün bir ideoloji vasitəyə çevrilirdi.

Sufi fəlsəfəsi VIII-IX əsrlərdə müsəlman şərqində meydana gəlmiş və İslam etiqadında olan bütün ölkələrə yayılmışdır. Bu fəlsəfənin əsas dünyagörüşünü ilahi məhəbbətə nail olmaq yolu ilə Allaha qovuşmaq təşkil edir. Bu fəlsəfənin prinsiplərinə görə, dünyanın vəhdətinin və insanın Allaha qovuşmasının bir yolu vardır ki, o da məhəbbətdir. Burada ağıl gücsüzdür. Ağılla Allaha dərk etmək mümkün olmadığı üçün bir yol qalır. O da ancaq ilahi eşqdən ibarətdir. Sufi fəlsəfəsinin banilərindən olan Əl-Ərəbinin fikrincə «Sevən insanın aqlını almayan və ona sevdiiyindən başqa nəyinsə haqqında fikirləşmək imkanı verən hər hansı məhəbbət səmimi deyil. Ağılla idarə edilən məhəbbətdə isə yaxşı heç nə yoxdur». ¹ (Bax: Yusif Rüstəmov. Fəlsəfənin əsasları. Bakı 2004, səh. 107.)

Sufilərə görə, ağıl zahiri əlamətdir. Hissi dünyanın rəmzidir, surət və məcazla bağlıdır. Eşq isə insanın gerçək həyatıdır. Ağıl və məntiq bəzən hiylə və məkr alətinə çevrilə bilər, qəlb anlamı isə mənəvi saflıq və ruhi paklığa əsaslanır. ² (Bax: Nəsib Cümşüdoğlu. Füzulinin sənət və mərifət dünyası. Bakı-Tehran 1997, səh.150-152)

Cəlaləddin Rumi isə ağılı korun əlindəki əsaya bənzədir. ³ (Bax: həmin əsər. səh.152)

Qərb və şərq tədqiqatçılarının çoxu belə bir fikirdədir ki, bu təlim İslam dini zəminində meydana gəlmiş və onun iki əsas mənbəyi var: Quran və sünnət. Başqa kənar təsirlərin o qədər də əhəmiyyəti yoxdur. ⁴ (Bax: Yusif Rüstəmov. Adı göstərilən əsər. Bakı 2004, səh.105.)

Əlbəttə ki, müəyyən tarixi şəraitdə Quran ideologiyaya, hakimiyyətin idarə olunmasına tabe etdirildiyi üçün dünyəvi elmlə zəngin olan hikmətlərin açılmasına nəinki cəhd göstərilmiş, əksinə, ağılın inkar edilməsi yolu ilə Quran hikmətləri bəşəriyyətdən qaranlıqda saxlanmışdır. Ağılın inkarı məsələsinin əsaslandırılması əslində intibah mərhələsində çətin bir iş olmuşdur. Çünki Quranın özü də buna heç

bir əsas yaratmır. Əksinə, Quranda elm və alimlərin fəzilətləri barədə bir çox ayələr mövcuddur. (Bəqərə 2,247; Ali-İmran 3,18; Nisa 4,83; Maidə 5,63; Ənam 6,105; Əraf 7,164; Yusif 12,68; İsrə 17,107; Ənbiya 21,7).

Ağıl və düşüncə sahibi olan insanlar barədə də müvafiq ayələr vardır: Bəqərə 2,164, 169,197,269; Ali-İmran 3,7,190; Maidə 5,100; Yusif 12,1; Rəd 13,19; İbrahim 14,52; Nəhl 16,12; Sad 38,29,42; Zümər 39,9,18,21; Mumin 40,54; Talaq 65,10.

Ağıllı (elmi) insanlara verilən üstünlüklər Quranda aydın şəkildə göstərilibdir. Bəqərə 2 surəsinin 269-cu ayəsində deyilir: «Allah istədiyi Şəxsə hikmət (elm, mərifət, müdriklik) bəxş edər. Kimə hikmət bəxş edilmişsə ona çoxlu xeyir (əbədi səadət) verilmişdir. Bunu ancaq ağıllı adamlar dərk edərlər».

Quranda elm, ağıl və idrakla bağlı olan ayələrdə insanın təfəkkürü yaradıcılığa, quruculuğa, elmdə və inkişafda nailiyyətlər əldə etməyə doğru yönəldilir.

Ağılın inkarını sübut etməyə çalışan fəlsəfə isə bəzi ayələrin mənasını müəyyən siyasi, ideoloji məqsədlərin həyata keçirilməsi istiqamətinə yönəldir. Məsələn, Quranda deyildiyi kimi, Allah gizləndə və aşkarda nə varsa hamısını bilir. Ənam 6 surəsinin 73-cü ayəsində deyilir: «Göyləri və yeri haqq olaraq yaradan Odur. «Ol!» deyəcəyi gün (hər şey) dərhal olar. Onun sözü haqdır. Surun çalınacağı gün hökm Onundur. Qeybi və aşkarı bilən də Odur. O hikmət sahibidir (hər şeydən) xəbərdardır».

Quranın Tövbə 9, 94, 105; Rəd 13,9; Səcdə 32,6; Zümər 39,46; Həşr 59,22 surələrindəki göstərilən ayələrində də Allahın qeyb aləmindən xəbərdar olduğu açıq və aydın şəkildə göstərilir.

Bu ayələr Qurandan siyasi və ideoloji məqsədlər üçün istifadə edənlər tərəfindən təhriflə təfsir olunmuşdur. Quran ayələrini səhv təfsir edənlər insanlarda belə bir fikir formalaşdırmışlar ki, ilahi elmi, qeybi (elmin sirlərini, batini) yalnız Allah bilir. İnsan idrakı gizli (siri) elmləri (kəşfləri) aşkara çıxara bilməkdə acizdir. Bununla da insanları elmin dərinliklərinə getməkdən çəkindirmişlər.

Bundan əlavə, Quranda göstərildiyinə görə, Allah insanların ağılı-nı və idrakını məhdud yaratmışdır. İnsanlar Allaha məxsus olan elmləri mənimsəyə bilməzlər.

Eyni zamanda, insanın bilik dairəsinin məhdudluğu haqqındakı müvafiq ayələr (Bəqərə 2,140,216,232,239,255; Ali-İmran 3,7,66; Nisa 4,157; Məidə 5,1,9; Əraf 7,187; Ənfal 8,5; Yusif 12,21,68,76; Nəhl 16,38,74,101; İsra 17,85; Kəhf 18,5; Taha 20,110; Nur 24,19; Nəml 27,61,65,66,84; Qəsəs 28,13; Rum 30,6,7,29; Logman 31,27; Əhzab 33,72; Mumin 4,83; Zuxruf 43,20; Casiyə 45,24; Naziat 79,43; Fəcr 89,15,16) onların təfsiri zamanı insan ağılının dərinliklərə işləyə bilməməsinin sübuta yetirilməsi üçün sufilerin əlində bir bəhanə vasitəsi olmuşdur. Məsələn, Kürsü ayəsində (Bəqərə 2,255) deyilir: «Göylərdə və yerlərdə nə varsa Onundur. Allahın izni olmadan Onun yanında kim şəfaət edə bilər? O bütün yaranmışların keçmişini və gələcəyini bilir. Onlar (yaranmışlar) Allahın elmindən Onun özünün istədiyindən başqa heç bir şey qavraya bilməzlər».

Aydın məsələdir ki, Allah kainata hökm edirsə, bütün məxluqlar onun ixtiyarındadırsa, insan idrakı Allah tərəfindən yaradılıbsa Allah hər şeyin fəvqündədir. Dünya elmindən də insanlar Allahın onlara bəxş etdiyi idrak səviyyəsində faydalana bilərlər. Bütün sirlərin birdən-birə açılması da həmin mənada mümkün deyildir. Çünki insanların hamısının ağılı və idrakı eyni dərəcədə deyildir.

Klassik dövrdə bir çox şair və mütəfəkkirlər də ağılın məhdudluğuna öz inanclarını bu və ya digər şəkildə büruzə vermişlər.

Məsələn, Füzuli qeyb elminin (kəşflərin) Allaha məxsus olması barədə deyirdi:

*Heç kim təhqiq ilə bilmədi ağızın sirrini,
Siri-qeybi nə bilir kimsə xudadan qeyri.*

1,313,6

Başqa beytdə ilahi eşqin ağıldan üstünlüyü göstərilir:

*Ey Füzuli, eşq mənin qılma nasehdən qəbul,
Əql tədbiridir ol, sanma ki, bir bünyadı var.*

1,139,7

Bəzən də ağılı hiylə vasitəsi hesab edilir:

*Hiylə üçün elm təlimin qılan müfsidlərə
Qətl-am üçün verər cəlladə tiği-abdar.*

1,375,7.

Füzuli qeyb haqqında danışanda, əlbəttə ki, Quran kəlamlarını nəzərdə tutmurdu. Çünki Quran qeybin kitabı olmayıb, bəşərə ilahidən göndərilmiş bir töhfədir. İlahi elm isə Allahın ixtiyarındadır. Onu dərk etmək bəşər üçün çətindir. Bu mənada Füzuli əqlin Allah dərgahına çata bilmədiyini bədii şəkildə canlandırır. Əgər kim desə ki, qeyb elmini (Allahın ixtiyarında olan elmi) aşkar etmək olar, bu hiylədir, aldatmadır. Dünyəvi elm isə bəşər üçündür. Bəşər dünyəvi elmin müddəalarından fayda götürməkdə haqlıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, elmə münasibət, dünyanın ağılı və idrakla dərk olunması məsələləri barəsindəki müasir islam dünyagörüşündə müəyyən qədər ehtiyatlılıq müşahidə edilir. Məsələn, müasir İslam dünyagörüşündə idrakla bağlı belə bir ehtiyatlı fikir daha çox yayılmışdır: «Hiss üzvləri vasitəsi ilə yalnız maddi aləmi dərk etmək olar. Ağılı və şüur vasitəsi ilə də yalnız onların əhatə dairəsində olan məhdud anlayışları dərk edə bilərik. Halbuki vəhyin dərk etmə dairəsi daha genişdir».⁵ (Bax: Ustad Cəfər Sübhani. İslamda əqidə əsasları. Bakı, 2003, səh.8.)

Quran elə bir əzəmətli kitabdır ki, kimdənsə tələb etməklə və ya kiminsə qarşısına məqsəd qoymaqla onun hikmətlərinin başdan-başa açılmasına nail olmaq asan deyildir. Bu iş üçün çox müxtəlif sahələrin mütəxəssislərinin gərgin əməyi lazımdır. Ona görə ki, Quran mətnindəki məntiq adi məntiq deyildir. Burada insanı heyretə gətirən üçölçülü bir məntiq müşahidə olunur. Birinci məntiq adi (zahiri) məntiqdir. Yəni nəyi oxuyuruqsa, adi qaydada onu başa düşürük. İkinci

məntiq batini məntiqdir. Batini məntiq əsas etibar ilə ilahi dərgahla, mənəvi aləmlə, fəna aləmindən sonrakı baqi aləmlə, maddi dünyada insan üçün mücərrəd olan əbədiyyət dünyası ilə bağlı məntiqdir. Üçüncü məntiq isə maddi aləm üçün, insan cəmiyyəti və təbiət üçün gərəklidir, faydalı olan dünyəvi məntiqdir. Hər üç məntiqin kökü bir-biri ilə bağlıdır. Birinci məntiq sonrakı mənaların açılması üçün qapıdır. İslamın yarandığı vaxtdan, həmçinin, müsəlman intibahının başlanğıc mərhələsində, bir qayda olaraq, birinci və ikinci məntiqin nəticələrindən istifadə olunmuşdur. Birinci məntiq ayin və mərasimlərin icrasında əsas yer tutmuşdur. Məsələn, namaz qılınan zaman, məişət mərasimləri zamanı Quran oxunmuş və zahiri mənalar dinlənilmişdir. İkinci məntiq təfsircilər, Quran şərhçiləri tərəfindən əsaslandırılır. İkinci məntiqdə mücərrəd anlayışlar ifadə olunduğu üçün bu məntiqin şərh zamanı təfsirlərdə fanatizm meyilləri də baş vermişdir. Üçüncü məntiq bilavasitə dünya həyatı (kainat, təbiət və cəmiyyətlə) bağlıdır. Sufi fəlsəfəsi maddi dünyanı fani, baqi dünyanı daimi hesab etdiyindən dünya həyatı ilə bağlı olan məntiq açılmamış qalmışdır. Yalnız həyatda baş verən elmi kəşflər və texniki nailiyyətlər Qurandakı hikmətlərlə müqayisə edildikdə onların kökünün məhz Quranda mövcud olması aşkar edilir.

Məsələn, Quranda Qəmə 54 surəsinin 1-ci ayəsində deyilir: «Saat yaxınlaşdı, ay yarıldı». Zahiri mənaya görə ayın hansı saatda-sa yarılması barədə məlumat verilir. Bu ayə batini mənaya görə, təfsircilər tərəfindən elə şərh edilir ki, bu da kimisə inandıra bilər, kimisə yox. Ayənin şərhində insanda şübhə yaradırsa, deməli, bu şərhə fanatizm iyi istisna deyildir. Şərhlərdə deyildiyinə görə, Peyğəmbər onu inkar edənləri inandırmaqdan ötrü barmağını Aya uzatdı, Ay bölünüb iki parça oldu. Bu şərhin həqiqət olduğunu şübhə altına alan odur ki, belə bir hadisənin mövcudluğu tarixdə fakt kimi qeydə alınmayıb. İkincisi isə, Peyğəmbər insandır və onun ən böyük möcüzəsi odur ki, ona Quran nazil olub. Ayənin batini mənası isə möcüzə ilə bağlı olmayıb, kainatın sonunun baş verəcəyi barədəki ilahi xəbərdarlıqla bağlıdır. Quranda bu xəbərdarlıq başqa ayələrdə də vardır. Bəqərə

2,210; İbrahim 14,48; Kəhf 18,47; Taha 20,105,107; Fırqan 25,25; Nəml 27,87; Zümər 39,68; Duxan 44,10,11; Qaf 50,44; Rəhman 55,26,37; Vaqə 56,1,3,6; Haqqə 69,13,16 və s.

Buna müvafiq olaraq Quranda bu kitabın hər şeyi açıqlaması barədə də müvafiq ayələr vardır: Yusif 12,11; Nəhl 16,89; Mursəlat 77,4.

Qəmə surəsindəki birinci ayənin elmlə, hikmətlə, dünya həyatı ilə bağlı olan üçüncü məntiqi haqqında onu demək olar ki, ayədəki həmin hissə əbcədlə 1390 rəqəmini bildirir (əl-saət, vən ş (ə) q ə l q (ə) m (ə) r). 1390 rəqəmini hicri tarixin göstəricisi hesab edib onu milada çevirdikdə 1969 edir. Bu tarix 1969-cu ildə astronomların Ay üzərinə endiyi tarixlə üst-üstə düşür.⁶ (Bax: Harun Yəhya. Quran möcüzələri. «Beytul əhzan» nəşriyyatı, səh.217-220)

Böyük müfəkkir şair Füzuli də Qurandakı üçölçülü məntiqdən istifadə edərək öz şeirlərində belə bir məntiq yaratmışdır. Bir beytdə deyilir:

Füzuli, dəhrdən kam almaq olmaz olmadan gıryan Sədəf su almayınca əbri-nisandan gühər verməz.

I, 168,7.

Zahiri mənə budur: «Füzuli, ağlamadan dünyadan kam almaq olmaz, necə ki, sədəf (dənizdəki inci bəcəyi) dənizdən baş qaldırıb, yağış suyundan su almayınca inci verməz».

Batini mənada, «Ağlamaq günahlardan pak olmaq deməkdir. Pak olmayan ilahi dərgahda məqam tuta bilməz».

Dünyəvi mənə isə budur ki, «insan çalışmadan heç bir nailiyyət əldə edə bilməz, yüksəliş qazana bilməz».

Nəzərə almaq lazımdır ki, Quran Allah tərəfindən bəşər həyatının işıqlandırılması üçün göndərilmişdir. Ona görə də Quranın əsasında tədqiqat aparıb, Allahın bəşərə verdiyi hikmətləri açmağa heç bir qadağan və ya məhdudiyət qoyulmamalıdır. Quranın öyrənilməsi heç də Allahın ixtiyarında olan qeyb elminin öyrənilməsi demək deyildir. Allah bəşər üçün lazım olan elm və hikmətləri cəmləyib Qurana siğşirdirərək onu bəşərə bəxş etmişdir. Bəşər də ondan faydalanmaq üçün öz intellektual qüvvəsini səfərbər etməyə cəhd göstərməlidir.

İslam dünyasında Quran əsasında dünya kəşfləri aparılmasa da, bəşər cəmiyyətində bir çox kəşflər əldə edilmişdir. Çox maraqlıdır ki, in-diyyə kimi bəşər cəmiyyətində hansı elmi kəşflər baş vermişsə onun kökünü və nişanəsini Quranda axtarıb tapmaq mümkündür. Bu o deməkdir ki, Quran tədqiq edildiyi təqdirdə bir çox dünyəvi kəşflərin açılmasına imkan yaranacağına nikbinliklə baxmaq lazımdır.

Hələ VII əsrdə ərəblər yerin quruluşu, onun nəyinsə üstündə dayanması barədə əfsanələrdən başqa heç bir biliyə malik deyildilər. Quranda isə yer və kainat barəsindəki fikirlər yeni idi. Sonralar elm də bu həqiqəti təsdiq etdi. Məsələn, Rəd 13 surəsinin 2-ci ayəsində deyilir: «Gördüyünüz göyləri dayaqsız olaraq yüksəldən, sonra ərşi yaradıb hökmü altına alan, müəyyən vaxta qədər dolanan Günəşi və Ayı ram edən, bütün işləri yoluna qoyan, ayələri müfəssəl izah edən məhz Allahdır».

Quranda göy cismlərinin taraz düzülüşü və kainatın genişlənməsi barədə də müvafiq ayələr vardır: Ənbiya 21,33; Fırqan 25,61; Loğ-man 31,29; Fatir 35,13,41; Yasin 36,40; Zariyat 51,47.

Bu elmi həqiqət əsrlərlə bəşəriyyətə qaranlıq qalmışdır. Yalnız XX əsrdə alimlər kainatın fasiləsiz hərəkətdə olduğunu və genişləndiyini nəzəri olaraq müəyyən etmişlər.

Müasir dünya elmində Ayın və Günəşin təbiətinin öyrənilməsi ilə əlaqədar müəyyən edilmişdir ki, Ayın öz işığı yoxdur. Ay özünün ətrafa yaydığı işığını (nurunu) Günəşdən alır. Quranda isə, artıq bu elmi həqiqət VII əsrdən bəlli olmuşdur. Yunis 10 surəsinin 5-ci ayəsində deyilir: «Günəşi işıqlı, ayı nurlu edən, illərin sayını və hesabı bilə-siniz deyə ay üçün mənzillər müəyyən edən məhz Odur».

Fırqan 25 surəsinin 61-ci ayəsində deyilir: «Səmada bürclər ya-radan, orada bir çırağ (günəş) və nurlu ay vücuda gətirən (Allah) nə qədər uludur».

Nuh 71 surəsinin 16-cı ayəsində deyilir: «Orada ayı bir nur, günə-şi də bir çırağ etdi».

Quranda yerin və göyün qatları (yerin təbəqə qatları, göyün at-mosfer qatları) barədə məlumatlar vardır: Muminun 23,17; Talaq 65,12; Mülk 67,3; Nuh 71,15.

Ayın qatları (atmosferi) barədə isə məlumat verilmir. Deməli, ayın atmosferi yoxdur. Olsa idi Quranda bu barədə məlumat olardı. Bu həqiqət elm aləminə müasir dövrdə məlum olmuşdur. Füzuli isə bu həqiqəti XVI əsrdə duyaraq onu belə ifadə edirdi:

*Ahını, ey mah, üşşaqın yetirmə göylərə
Dərd əhlinin nişanı-tiri-ahı olmağıl.*

1,219,3

Beytdə deyilir: «Ey ay, aşıqlərin ahını göylərə çatdırma, dərd əhli-nin ahından qopan oxların hədəfi olma».

Ayın atmosferi olmadığı üçün fəzadan gələn daş parçaları onun üzərinə heç bir maneəsiz birbaşa düşür. Füzuli də Qurandakı bu elmi həqiqəti duyaraq onu qələmə almışdır.

Quranda dəmirlə bağlı möcüzəli bir məlumat vardır: «Biz həddin-dən artıq möhkəm olan və insanlara fayda verən dəmiri də nazil etdik (endirdik). (Hədid 57, 25). Müasir astronomiya elmi sübut etmişdir ki, yerdəki dəmir mədənləri vaxtı ilə kosmosdakı böyük ulduzlardan ye-rə gəlmiş minerallardan ibarətdir.

Dəmirə bağlı başqa bir maraqlı cəhətə diqqət yetirmək lazımdır. «Dəmir» ərəb dilində «əl-hədid» adlanır. Əl hədidin əbcədi (hərflərə görə rəqəm cəmi) 57-dir. 57 həm də dəmirin Qurandakı sıra nömrə-sidir. 91 hədid sözündən «əl» artiklini götürdükdə «hədid» sözünün əbcədi 26 edir. 26 isə dəmirin atom çəkisini bildirir. VII əsrdən Qu-randa mövcud olan bu hikmət XIX əsrdə Mendeleyev tərəfindən kəşf olunan elementlərin dövrü sistemində öz təsdiqini tapmışdır.

Quranda atom və onun quruluşu barədə çox maraqlı məlumatlar vardır. Müasir elm atom haqqında kifayət qədər məlumatlar verir. Halbuki, atom və onun hissəcikləri barədə hələ VII əsrdə Quranda məlumatlar var idi: «Nə göylərdə, nə də yerdə zərrə qədər bir şey

ondan gizli qalmaz. Bundan kiçik, yaxud böyük elə bir şey də yoxdur ki, açıq-aydın kitabda olmasın». (Səba, 34,3)

Hələ atom haqqında elmi kəşflər meydana çıxdığı zaman elə başa düşülürdü ki, onları təşkil edən ən kiçik hissələr protonlar və neytronlardır. Ancaq sonralar məlum oldu ki, bu hissələrin özü də daha kiçik (gözlə görünməyən) hissələrdən ibarətdir. Atomun tərkibindəki «alt hissələri» daha dəqiq araşdırmaq üçün fizikanın yeni bir sahəsi - «hissə fizikası» sahəsi meydana çıxdı. VII əsrdə Quranda ifadə olunan bu elmi kəşf XX əsrin elmi nailiyyətlərində təsdiq olundu.

Qeyd etmək lazımdır ki, Füzuli də bunu duyaraq öz qəzəllərində həmin elmi həqiqəti bəyan etmişdir.

*Bilməz idim bilmək ağzın sirrini düşvar imiş,
Ağzını derlərdi yox, dediklərinə var imiş.*

1, 179, 1.

Klassik ədəbiyyatda ağız nöqtənin təşbehi hesab edilmiş, nöqtə isə atomun (zərrənin) rəmzi mənasında bölünməzlik timsalı kimi qəbul olunmuşdur. Füzuli isə deyir ki, «Bilməzdim ki, ağzın sirrini bilmək çətinidir (yəni bu sirr mənim üçün çətin deyildir). Ağzın yox olduğunu deyirdilər, dediklərinə (yəni belə desələr də) var imiş».

Müasir dövrün dünyəvi kəşflərindən biri də Qara dəşiklər haqqındakı məlumatların meydana çıxması ilə bağlıdır. Qara dəşiklər sönmüş ulduzların öz daxilinə çəkilməsi ilə bağlı olan güclü cazibə qüvvəsinin təsiri əsasında yaranır. Güclü cazibə qüvvəsi ətrafda nə varsa onu özünə doğru çəkir. Mürşəlat 77 surəsinin 8-ci ayəsində Qara dəşiklərlə bağlı deyilir: « Ulduzlar örtülüb (ışıqları) sönəcəyi zaman»...

Qara dəşiklər kosmosda büzülməklə bərabər, həm də kosmosu dəşib keçir. Ona görə də onlar Qara dəşiklər adlandırılır. Təriq 86 surəsinin 1-ci, 2-ci və 3-cü ayələrində deyilir: «And olsun göyə və tariqə! Sən nə bilirsən ki, tariq nədir? (O zülməti yaran) parlaq ulduzdur». Qara dəşiklər haqqındakı kəşf XX əsrə aid olsa da, Quranda

bu həqiqət VII əsrdə məlum olmuşdur. Füzuli bir qəzəlində Qara dəşikləri ecazkar şair dili ilə belə ifadə edir:

*Baxma, ey didə, zənəxdanına məhublərin
Gəzmə qafil, həzər et, düşməyəsən çahlərə.*

1, 292, 6.

(Ey göz qafil olub məhubluların (parlaq ulduzların) zənəxdanına (çənədə olan qara çökəkliyə) baxma, çəkin ki, (bilməyib) cəzb edən quylara düşərsən).

Quranda yağışın yağması barədə müasir elmin təsdiq etdiyi həqiqətləri göstərən ayələr vardır: « Buludları hərəkətə gətirən, küləkləri göndərən onları göy üzündə istədiyi kimi yayan və topa-topa edən Allahdır. Artıq buludların arasında yağış çıxdığını görürsən». (Rum 30,48).

Dəniz köpüklərinin külək vasitəsi ilə yuxarı qaldırılıb sonra onun yağış kimi yerə yağdığını müasir elm təsdiq etmişdir. Füzuli də bu həqiqəti duyaraq, dərk edərək şeir dili ilə ifadə edir:

*Eşq sərgəştəsiyəm, seyli-sirişk içrə yerim,
Bir hübabəm ki, həvadən doludur pirəhənim.*

1, 234, 5.

(Eşqin avarasıyam, fəzadayam (boşluqda, səhradayam), yerim göz yaşının içidir (duzlu sudur), bir qabarcığam ki, içərim hava ilə doludur (bir təsir olan kimi hava çıxır, qabarcıq suya dönür; su isə o qəddər çox olur ki, küləyin təsiri ilə avara gəzdiyim (göy və yer) su ilə dolu olur.

Quranda bu kimi hikmətlər saysız-hesabsızdır. Burada yerin təkindən tutmuş kosmosun dərinliklərində, insanın doğulmasından tutmuş kainatın sonunadək, gözlə görünə bilən hər şeydən tutmuş görünməyən əməllərdə məlumatlar verilir. Maraqlıdır ki, «Bismillah-ərrəhman-ərrəhim» kəlməsi 19 işarədən ibarətdir. 19 rəqəmi Al-

lahın vəhdaniyyətinin rəmzi işarəsidir. Həm də Vahid (ərəb hərfləri ilə: vahd - v - 6, a - 1, h-8, d-4) sözünün əbcədi də 19 edir.

Füzuli də «Söz» qəzəlində «Bismillah-ərrəhman-ərrəhim» kəlməsini gizli işlədir və bu kəlmənin insanı olümdən (bəlalardan) xilas etmək qüvvəsində olduğunu deyir:

*Ver sözə əhya ki, tutduqca səni xabi-əcəl,
Edə hər saət səni ol uyğudan bidar söz.*

1,167,3.

Bu beytdə deyilir ki, «Sözü canlandır, onu dilinə gətir də, söylə ki, o söz səni hər an ölüm yuxusundan ayılsın, ölməyə qoymasın». Bu söz hansıdır? Əlbəttə ki, Allahın rəhm adı. Allah bəndəsinə rəhm etməsə, ona dünya həyatında səadət yoxdur, ömür də yoxdur. Allahın rəhm adı isə Quranda 114 dəfə deyilən «Bismillah-ərrəhman-ərrəhim»dir. Bu kəlmənin də kökü 19-dur, Allahın vəhdaniyyətinin təmsalidir, onun rəmziidir. (Quranda Tövbə surəsindən başqa 113 surənin hamısının əvvəlində «bismillah-ərrəhman-ərrəhim» vardır. Nəml 27 surəsində isə «bismillah-ərrəhman-ərrəhim bir əvvəldə, bir də 30-cu ayədə təkrar olunur).

Quranda eyni zamanda dinlər və peyğəmbərlər barəsində ayırı-seçkilik qoyulmur. Dindarlar (hansı dinə qulluq etməsindən asılı olmayaraq) din qardaşları sayılırlar. «Həqiqətən, möminlər (dində) qardaşdırlar. Buna görə də iki qardaşınızın arasını düzəldin və Allahdan qorxun ki, bəlkə rəhm olunasanız» (Hücurat 49, 10). Bu cür hökmlər Quranın Tövbə 9,11; Həşr 59,10 ayələrində vardır.

Quranda peyğəmbərlər Allah tərəfindən göndərilən, şəcərə etibarlı ilə bir-birinə bağlı olan, həqiqət yolunu insanlara göstərən şəxsiyyətlər kimi qiymətləndirilir. Ali-İmran 3 surəsinin 33-cü və 34-cü ayələrində belə deyilir: «Allah Adəmi, Nuhu, İbrahim övladını və İmran ailəsini aləmlər (məxluqat, insanlar) (üzərində seçilmiş etdi: Onlar biri digərindən törəmiş bir nəsil idilər».

Peyğəmbərlərin haqq yolu üçün Allah tərəfindən göndərilmiş əməlisaleh şəxsiyyətlər olmaları barədə Bəqərə 2 surəsinin 136-cı, Ənam 6 surəsinin 84,85,86,87-ci, Məryəm 19 surəsinin 58-ci, Hədid 57 surəsinin 26-cı ayələrində də müvafiq hökmlər vardır.

Quranda bəşərə göndərilmiş 25 peyğəmbərin (Adəm, İdris, Nuh, Hud, Saleh, İbrahim, Lut, İsmayıl, İshaq, Yaqub, Yusif, Əyyub, Şueyb, Musa, Harun, Davud, Süleyman, İlyas, Əlyase, Zülkifl, Yunis, Zəkəriyyə, Yəhya, İsa, Məhəmməd) adı çəkilir və onların hər birinin insan cəmiyyətindəki mövqeyi nümunə kimi göstərilir.

Quranda insan azadlığı, şəxsiyyət azadlığı, insanın müstəqil bir subyekti kimi yaradılması və formalaşması barədə də çox maraqlı ayələr vardır. Quranın Bəqərə 2 surəsinin 35-ci ayəsində deyilir: «Biz Adəmə dedik: «Ey Adəm, sən zövcənlə cənnətdə qal və hər ikiniz oradakı meyvələrdən istədiyiniz kimi bol-bol yeyin, yalnız bu ağaca (buğdaya) yaxın gəlməyin! Yoxsa (özünü) zülm edənlərdən olarsınız». Bunun ardınca 36-cı ayədə deyilir: «Şeytan onları azdırıb, (buğdadan yedizdirməklə nemətlər içində) olduqları yerdən uzaqlaşdırdı. Biz də (Adəmə, Həvvaya və şeytana): «Bir-birinizə düşmən kəsilərək (yer üzünə) enin! Yerdə sizin üçün müəyyən vaxta qədər (ömrünüzün axırınadək) sığınacaq və yaşayış vasitələri var» - dedik».

Buradan görünür ki, Allah insanı müstəqil yaradıb, ona ağıl və idrak bəxş edib ki, Allahın təyin etdiyi düzgün yolu seçə bilsin.

«İslamda əqidə əsasları» adlı kitabda bununla əlaqədar deyilir: «İnsan ixtiyar və seçim sahibi olan bir varlıqdır. Yəni o öz ağılı ilə bu və ya başqa işin müxtəlif tərəflərini tədqiq etdikdən sonra onu həyata keçirib-keçirməməyi şüurlu olaraq qərara alır»⁷. (Bax: Ustad Cəfər Sübhani. İslamda əqidə əsasları. Bakı, 2003, s.) Rəbbimiz buyurur: «Biz ona (insana) haqq yolu göstərdik. İstər minnətdar olsun, istər nankor». (İnsan, 76,3). Həmçinin, belə buyurur: «Və de ki, «haqq Rəbbinizdədir. Kim istəyir inansın, kim də istəyir inanmasın» (Kəhf, 18,29).

Böyük Nizami Quranda insana Allah tərəfindən verilən bu azadlıq, sərbəstlik və müstəqillik kimi böyük neməti öz şair və mütəfəkkir

təxəyyülündə canlandıraraq «İsgəndərnamə» əsərində azad və firavan insan cəmiyyəti ideyasını yaratmışdır.

Füzuli bir beytində azadlığı rəmzi şəkildə sərv ağacına bənzədir:

*Ey Füzuli, nə gözəldir sözü azadəliyin,
Hansı bir sərv bu aləmdəki, vardır səməri.*

III, 120,7.

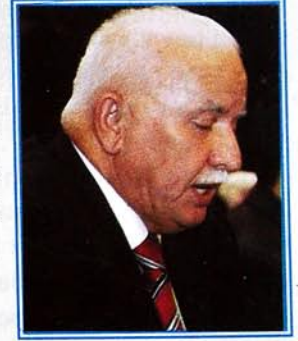
Füzuli də öz cəmiyyətində azadlıq axtarır. Ancaq bu, cəmiyyətdə insan azadlığının məhdudlaşdırıldığını göstərir. Sərv ağacının timsalında elə bir hökmdar, elə bir lider axtarır ki, o azadlığı, sərbəstliyi, müstəqilliyi cəmiyyət həyatına bərqərar edə bilsin.

Quran bəşər cəmiyyətinə Allah tərəfindən əta edilmiş bir kitabdır. Onun hikmətləri ta qiyamət gününədək insanlara fayda gətirəcəkdir. Ancaq indiyədək Quran hikmətləri insanlar üçün xeyli surətdə gizli qalmışdır. Yalnız dünya elmində intellektli insanların söyləri nəticəsində kəşflər edilmişdir ki, bunlar da Qurandakı həqiqətləri tam təsdiq edir.

Ola bilsin ki, indiyədək dünyadakı elmi kəşflər Quran əsasında açılmadığı üçün cəmiyyət həyatında da tarazlıq pozulmuşdur. Cəmiyyət həyatında baş verən müharibələr, sosial ədalətsizliklər, məhrumiyyətlər məhz elmi kəşflərin sistemli şəkildə Quran bazasında aparılmamasının nəticəsi hesab oluna bilər.

Qurandakı hikmətlər əsasında kəşflərin həyata keçirilməsi isə bəşər cəmiyyətini sürətlə irəli apara biləcək bir qüvvəyə malikdir. Quran bəşər cəmiyyətində Allah əmanəti olduğu üçün onun əsəsindəki kəşflər insan həyatını əmin-amanlığa, firavanlığa, sosial ədalətə, humanizmə aparən etibarlı təminat sayılmalıdır.

ƏSƏDULLA QURBANOV,
*Bakı Dövlət Universitetinin
İslamşünaslıq Elmi-Tədqiqat
Mərkəzinin rəhbəri, fəlsəfə elmləri
doktoru, professor.*

HEYDƏR ƏLİYEV MÜSTƏQİL AZƏRBAYCANDA İSLAMŞÜNASLIQ ELMİNİN BANİSİDİR

Hörmətli sədarət!

Hörmətli beynəlxalq konfransın iştirakçıları!

Əvvəla, qeyd etmək istədim ki, Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin çox ağıllı, düşünülmüş, uzaqgörən və müdrik siyasətinin parlaq təzahürlərindən biri olan «Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin yaradılması haqqında» 2001-ci ilin 21 iyununda imzalanmış xüsusi Fərman müstəqil ölkəmizdə - banisi Ulu Öndərimiz olan Azərbaycanda islamşünaslıq elminin inkişafı üçün ən etibarlı hüquqi aktıdır. Bu hüquqi sənəd müstəqil Azərbaycanda dinin dövlətə, dövlətin dinə olan münasibətlərinin elmi və hüquqi cəhətdən düzgün tənzimlənməsi barədə siyasətinin əsasını təşkil edir.

Müasir, qloballaşan dünyada siyasət elminin karifeylərindən olan Heydər Əliyev çox böyük uzaqgörənliklə müstəqil Azərbaycanda islamşünaslıq elminin inkişaf perspektivlərini zərgər dəqiqliyi ilə müəyyən etmişdir. Bunu Ulu Öndərimizin aşağıdakı kəlam xarakterli çox qiymətli fikirlərindən bir daha aydın görmək olar. Ümummilli Liderimiz

1998-ci ildə Bakıda keçirilən «İslam sivilizasiyası Qafqazda» mövzusunda beynəlxalq simpoziumdakı dərin məna, məzmun və mündərəcə kəsb edən tarixi nitqində demişdir:

«...Azərbaycanda islamşünaslıq sahəsində XX əsr, demək olar, tamam itirilmişdir. Bu işləri görmək üçün Azərbaycanda islamşünaslıq elmini inkişaf etdirmək lazımdır. Bu məqsədlə Azərbaycan Elmlər Akademiyası, Bakı Dövlət Universiteti və elmi-tədqiqat institutları həmin sahə üçün xüsusi təşkilatlar, orqanlar və elmi mərkəzlər yaratmalıdırlar. Belə təşəbbüslər olsa, mən onları dəstəkləyəcəyəm, bunlar üçün hər cür şərait yaradacağam. Buna arxayın olun» .

Hörmətli kofrans iştirakçıları!

Göründüyü kimi, Ulu Öndərimiz burada, müstəqil Azərbaycanda islamşünaslıq elminin inkişaf etdirilməsi üçün Respublikamızın elm və təhsil ocaqlarının qarşısına çox mühüm və təxirəsalınmaz vəzifələr qoymuş, həmin vacib sahəyə dövlət qayğısının artırılmasının zəruriliyini vurğulamışdır. Yeri gəlmişkən, islamşünaslıq elmi haqqında bəzi mülahizələrimizi də bildirmək istərdik. İslamşünaslıq elmi dünyəvi xarakterli, mahiyyətli fəlsəfi elmlərdəndir. Bu elm ümümbəşəri mənəvi dəyərlərin mühüm tərkib hissələrindən biri olan, Şərqdə sivilizasiyanın inkişafının, insan təkəkkürü və onun təkamülünün müəyyən mərhələsində meydana gələn, planetar miqyaslı sosial, tarixi hadisə və fenomen kimi səciyyələnən İslam dinini elmilik, obyektivlik və dünyəvilik baxımından öyrənən bir elmdir. Bu elm İslam dininin əsasını təşkil edən, təkə mü səlmanların deyil, bütövlükdə bəşər övladının müqəddəs stolüstü kitabı olan Qurani elmilik, obyektivlik və dünyəvilik nöqtəyi-nəzərdən öyrənən bir elmdir...

Təsədüfi deyildir ki, Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyev İslam dini və müqəddəs Quran haqqında demişdir:

«İslam dini əsrlər boyu bizim mənəviyyatımızın əsasını təşkil etmiş, müsəlmanların dünyada layiqli yer tutmasını təmin et-

mişdir. Qurani-Kərimin bütün kəlamları bu gün Azərbaycanda Allahın yolu ilə getməyimiz üçün məşəldir. Qurani-Şərifin bizə verdiyi tövsiyələr, dərs, göstərdiyi yollar insanları paklığa, dülüyə, doğruluğa, sədaqətə, qəhrəmanlığa, cəsərətə, cəsurluğa dəvət edən tələblərdir, tövsiyələrdir» .

Bəli, islamşünaslıq elmi bu çox qiymətli kəlamları, müddəaları elmilik, obyektivlik və dünyəvilik baxımından öyrənən bir elmdir.

Hörmətli konfrans iştirakçıları!

Məlum olduğu kimi, islamşünaslıq elminin beş mühüm tərkib hissəsi vardır.

Birincisi, islamşünaslıq elmi İslam dininin meydana gəlməsini, mənşəyi və mahiyyətini elmilik, obyektivlik və dünyəvilik baxımından öyrənir.

İkincisi, islamşünaslıq elmi İslam dininin fəlsəfəsini elmilik, obyektivlik və dünyəvilik nöqtəyi-nəzərindən araşdırır.

Üçüncüsü, islamşünaslıq elmi İslam dininin sosiologiyasını elmilik, obyektivlik və dünyəvilik müstəvisində səciyyələndirir.

Dördüncüsü, islamşünaslıq elmi İslam dininin psixologiyasını elmilik, obyektivlik və dünyəvilik çərçivəsində qiymətləndirir.

Beşincisi, islamşünaslıq elmi İslam dininin fenomenologiyasını elmilik, obyektivlik və dünyəvilik kontekstində dəyərləndirir.

Hörmətli konfrans iştirakçıları!

Təbii və haqlı olaraq soruşa bilərsiniz: İslam dini Azərbaycana nələr bəxş etmişdir?

Birincisi, İslam şüuru əsasən VIII əsrdən etibarən xalqımızın qədim və zəngin mifoloji, bədii-estetik, əxlaqi-mənəvi, fəlsəfi, hüquqi, tarixi, iqtisadi, hərbi... şüuru ilə bir kontekstdə təkamül yolu ilə təşəkkül tapıb formalaşaraq inkişaf etməyə başlamışdır.

İkincisi, İslam şüuru xalqımızın tarixi yaddaşının bərpa olunmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Üçüncüsü, İslam şüuru xalqımızın milli mənlilik şüurunun formalaşmasında mühüm yer tutur.

Dördüncüsü, İslam şüuru xalqımızın milli mentalitetinin zənginləşməsində böyük rol oynayır.

Beşincisi, İslam amili müstəqil Azərbaycanın beynəlxalq nüfuzunun artmasında müstəsna dərəcədə əhəmiyyətli yer tutur.

Əlbəttə, yuxarıda qeyd olunan beş istiqamətin müsbət nəticələrinə aid önəmli mülahizələr söyləmək və konkret faktlar da gətirmək olardı. Bununla belə, yalnız beşinci məsələ ilə bağlı bəzi tarixi faktlara diqqəti cəlb etmək istərdik.

Məlum olduğu kimi, XX əsrin 80-ci illərinin əsasən ikinci yarısından etibarən keçmiş «sosializm dünyasında», o cümlədən SSRİ məkanında, eləcə də Azərbaycan Respublikasında xeyli dərəcədə obyektiv və daha çox subyektiv səbəblərdən çox sərt «sosial, siyasi küləklər» əsdi. Nəticədə mütərəqqi bəşəriyyətin inkişafında bilavasitə özünəməxsus yer tutan, mərhələ təşkil edən sosializm quruluşu və onun mahiyyətindən, təbiətindən irəli gələn kommunist ideologiyası zamanın gərdişinə tab gətirə bilməyib, tarixin arxivinə köç etdi.

Beləliklə, ölkəmizdə xalqımızın əzəli və son arzusu, istəyi olan milli müstəqillik ikinci dəfə bərpa olundu, sovet dönəmində Azərbaycan vətəndaşlarının, o cümlədən islam ardıcılıqlarının daxilinə qovulmuş İslam dini onların özlərinə qaytarıldı, üzə çıxdı. Bu imkandan çox-çox ağıllı istifadə edən Ümummilli Liderimiz müstəqil Azərbaycanda islamşünaslıq elmini inkişaf etdirmək üçün ilk növbədə onun hüquqi əsaslarının yaradılmasını planlaşdırdı. Bunu Ulu öndərimizin imzaladığı aşağıdakı hüquqi sənədlər bir daha əyani təsdiq edir.

Məlum olduğu kimi, 1993-cü ildə Ulu Öndərimizin «**Allahın yolunda hamımız bir olaq**» adlı kitabı çapdan çıxdı. 1995-ci ildə baş memarı Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyev olan müstəqil ölkəmizin ilk demokratik Konstitusiyasının 18-ci, 48-ci və 71-ci maddələrində dövlət-din münasibətləri, ümumdövlət, ümumxalq və mühüm strateji əhəmiyyət kəsb edən təhsilin dünyəvi xarakter daşması, dini-etiqad, vicdan azadlığı və s. bu kimi məsələlər qanunçuluqla təsbit olundu.

1996-cı ildə Ulu Öndərimizin imzası ilə «**Dini etiqad azadlığı haqqında Qanuna (1992-ci il) əlavələr və dəyişikliklər edilməsi barədə**» qərar qəbul olundu. 2001-ci ildə Ümummilli Liderimiz «**Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin yaradılması haqqında**» xüsusi Fərman imzaladı. Bütün bu hüquqi sənədlər ölkəmizdə islamşünaslıq elminin inkişafında mühüm aktlardır.

Hörmətli konfrans iştirakçıları!

Həmçinin, diqqətinizə onu da çatdırmaq istərdik ki, müstəqil Azərbaycanın bütün dünyada, o cümlədən müsəlman aləmində beynəlxalq nüfuzunun artmasının təməli 1991-ci ildə qoyulmuşdusa, ölkəmizin Şərqi dünyasında imicinin daha da artması 1994-cü ildən başlamışdır. Belə ki, o zaman, yeni 1994-cü ildə ölkəmizin başçısı Heydər Əliyev ilk dəfə olaraq İslamın tarixi vətəni olan Səudiyyə Ərəbistanına dövlət səfərinə getmişdir. Səfər zamanı Ulu Öndərimiz bu ölkənin iki müqəddəs şəhərini - Məkkə və Mədinəni ziyarət etmiş, müqəddəs Quran nəşr olunan mərkəzə də baş çəkmişdir. Bu səfər zamanı dövlətimizin başçısına nəfis şəkildə çap olunmuş çoxlu müqəddəs Quran hədiyyə edilmişdir. Bu qiymətli hədiyyə Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinə və Azərbaycan xalqına bağışlanmışdır...

Hörmətli konfrans iştirakçıları!

Diqqətinizi daha bir tarixi fakta cəlb etmək istərdim. Məlum olduğu kimi, Azərbaycanın dünya şöhrətli dövlət başçısı Heydər Əliyev 1994-cü ildə Mərakeşin Kasablanka şəhərində keçirilən İslam Konfransı Təşkilatının VII Zirvə toplantısında iştirak edərək, orada Azərbaycan dilində tarixi nitq söyləyərək Azərbaycan həqiqətlərini bütün dünyaya bəyan etmişdir. Bu tarixi nitqləri dinləndikdən sonra İslam Konfransı Təşkilatı bilavasitə Azərbaycanla bağlı üç mühüm qətnamə qəbul etmişdir. Birinci qətnaməyə əsasən, ölkəmizin başçısı Asiya qitəsindən İslam Konfransı Təşkilatının üzvü olan ölkələrin təmsilçisi seçilmişdir. İkinci qətnaməyə əsasən, Ermənistan ilk dəfə olaraq rəsmən təcavüzkar dövlət elan edilmişdir. Üçüncü qətnaməyə əsa-

sən, İslam Konfransı Təşkilatının üzvü olan dövlətlərin müstəqil Azərbaycana iqtisadi-maliyyə və hümanitar yardım göstərməsi qərara alınmışdır.

Göründüyü kimi, bütün bunlar Ulu öndərimizin tarixi xidmətləridir.

Hörmətli konfrans iştirakçıları!

Çox böyük məmnunluqla, dərin iftixar hissi ilə qeyd etmək istərdik ki, müstəqil Azərbaycanda islamşünaslıq elminin banisi olan Heydər Əliyevin dövlət-din münasibətlərinə dair müdrik və uzaqqören siyasəti onun layiqli davamçısı möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir. Bunu aşağıdakı tarixi faktlar bir daha əyani olaraq sübut edir. Hörmətli Prezidentimiz İlham Əliyevin əsrə bərabər bu üç illik çox səmərəli, titanik fəaliyyətində İslam amilinə xüsusi diqqət yetirməsi mühüm yer tutur. Bunu aşağıdakı tarixi faktlardan da aydın görmək olar. Məsələn, tək-cə 2006-cı ildə Bakıda İslam Konfransı Təşkilatının xətti ilə üç beynəlxalq forum keçirilmişdir. Həmin forumlarda tarixi nitqlər söyləyən möhtərəm Prezidentimiz bilavasitə İslama yüksək qiymət verərək demişdir ki, **İslam sülh, dostluq, həmrəylik, dözümlülük və tolerantlıq dinidir. İslamı terrorçuluqla eyniləşdirmək olmaz.**

Möhtərəm Prezidentimizin son zamanlar müsəlman-İslam ölkələrinə rəsmi dövlət səfərləri də uğurlu olmuşdur və çox səmərəli nəticələr verməkdədir. Bütün bunlar onu göstərir ki, İslamla bağlı zəngin ideyalar korifeyi olan Heydər Əliyevin Azərbaycanda islamşünaslıq elminin inkişafına gətirdiyi töhfələr çox səmərəli, faydalı nəticələr verməkdədir.

Hörmətli konfrans iştirakçıları!

Əlbəttə, bu qəbildən olan mülahizə və faktların sayını artırmaq da olardı. Bununla yanaşı, əsas və təməli Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş islamşünaslıq elminin inkişafı haqqında zəngin ideyaların və həmin ideyaları çox böyük uğurla həyata keçirən möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyevin bu sahədəki elmi-nəzəri

fikirlərinin əməli cəhətdən müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsinə kömək məqsədilə bəzi tövsiyə xarakterli təkliflərimizi də bildirmək istərdik.

Birincisi, müstəqil ölkəmizin islamşünaslıq sahəsində yüksək ixtisaslı milli mütəxəssis kadrların hazırlanmasını təmin etmək məqsədilə respublikamızın ali məktəblərində əvvəllər, yəni sovet dönmində tədris olunan islamşünaslıq fənninin müasir tələblər nəzərə alınmaqla tədrisinin, **«Dinin tarixi və nəzəriyyəsi»** ixtisası, 09.00.06 indeksli üzrə müdafiə şurasının fəaliyyətinin bərpa edilməsi çox faydalı olardı.

İkincisi, həmçinin bu məqsədlə hazırda Bakı Dövlət Universitetində beynəlxalq standartlara cavab verən imkan və şəraiti nəzərə alaraq, orada fəaliyyət göstərən ilahiyat fakültəsinin bazasında İslamşünaslıq fakültəsinin və eyniadlı kafedranın yaradılması səmərəli nəticələr verərdi.

Üçüncüsü, hazırda Bakı Dövlət Universitetində bilavasitə Ulu Öndərimizin tövsiyəsi əsasında yaradılan və səmərəli fəaliyyət göstərən İslamşünaslıq Elmi-Tədqiqat Mərkəzinin çapa hazırladığı **«Dinşünaslığın əsasları»**, **«İslamşünaslığın əsasları»** adlı (ali məktəblər üçün) dərsliklərin, **«İslamşünaslığa aid terminlərin izah-İ-ensiklopedik lüğət»**inin, **«İslam və Heydər Əliyev fenomeni»** adlı monoqrafiyanın işıq üzü görməsi üçün dövlət qayğısına olan ehtiyacın ödənilməsi bu sahədəki ümumi işimizə çox kömək edərdi.

Güman edirik ki, yuxarıda qeyd olunanlar Respublikamızın əlaqədar rəhbər orqanlarını ciddi düşündürəcəkdir.

Diqqətinizə görə təşəkkür edirəm.

QƏMƏR CAVADLI,
Bakı Dövlət Universiteti
Jurnalistika fakültəsi.

DÖVLƏTÇİLİK, DİNİ DƏYƏRLƏR VƏ KİV

XX əsr Azərbaycan tarixi ictimai elmlər tərəfindən diqqət və həssaslıqla öyrənilən və tədqiq olunan sanballı mövzulardandır. Coğrafi miqyasına görə kiçik, geosiyasi mahiyyətinə görə böyük olan dövlətimiz dövrünün bütün fəlakət və keşməkeşlərinə rəğmən özünün mövcudluğunu sübuta yetirmiş, itirilmiş müstəqilliyini yenidən bərpa etmiş, beynəlxalq aləmdə yerini müəyyənləşdirə bilmişdir. Bütün bunlar olduqca böyük nailiyyətlərdir və təbii ki, belə çətin proseslərin reallaşması iki nəhəng amilin vəhdəti sayəsində baş verir: xalqın milli mentalitetə sadıqlığı və dövlət rəhbərinin müdrik siyasəti!

Əslində biz bu vəhdətdən yaranan konsepsiyayı bütün sahələrə - siyasətə, iqtisadiyyata, mədəniyyətə şamil edə bilərik. Bu ideoloji sıçrayışın öz yaranma tarixi, inkişaf mərhələləri, metodologiyası və təkamül perspektivləri vardır. Bu gün cəmiyyətimizin yaşadığı zaman və məkan sintezində din və mənəvi dəyərlər məsələsinə münasibətdə dəqiq və aydın bir mövqeyin işlənilməsi və hazırlanması da olduqca aktualdır. Və bizim də məqsədimiz bu lakonik mövzu çərçivəsində dövlətçilik və dini dəyərlər arasındakı əlaqələrin ictimai mahiyyətini açıqlamaq, milli təfəkkürün formalaşmasında dini amilin mahiyyətini

araşdırmaqla bu prosesin təhlilini və obyektiv imkanlarını müəyyənləşdirməkdir.

Hər şeydən əvvəl, qeyd etmək lazımdır ki, siyasi müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra demokratik, hüquqi və dünyəvi dövlət qurmaq əzminə olan Azərbaycan xalqının öz müqəddəs dininə, mədəni irsinə, tarixi yaddaşına qayıtması təbii haldır. Müstəqillik milli-mədəni və dini ənənələrin dirçəldilməsi üçün şərait yaradır. Lakin bu gedişatı öz-özünə cərəyan edən asan və ziddiyyətsiz bir proses kimi təsəvvür etmək yanlış olardı. Yaxın keçmişimizin tarixi evolyusiyaya ardıcılığını xatırlamış olsaq, bütün tədqiqatçıların ısrarla qeyd etdiyi faktı təkrarlamaq olacağıq: Azərbaycanda dini şərait 1990-cı il yanvarın 19-dan 20-nə keçən gecə sovet qoşunları Bakıya daxil olduqdan və dinc vətəndaşlara qarşı qanlı qırğın törətdikdən sonra dəyişməyə başlamışdır. Əslində Sovet ordusu həmin gün təkəcə dinc azərbaycanlıları güllələmədi, eyni zamanda kommunist ideallarına olan inamı məhv etdi. Yanvarın 22-də Azərbaycan xalqı ənənəvi dəfn mərasimi ilə sovet rituallarından imtina etdiyini açıq şəkildə göstərdi. Bu, əslində sovet ideologiyasının tam süqutu və İslama qayıdışın ilk şüarı oldu.

1991-ci ildə Sovet İttifaqı dağıldıqdan sonra Azərbaycan XX əsrdə artıq ikinci dəfə müstəqillik əldə etdi. Amma bu dəfə də Azərbaycan müstəqilliyini təcavüzə məruz qalmış halda qarşıladı. Belə ki, Ermənistanın 1988-ci ildən davam edən təcavüzü, Dağlıq Qarabağın və ətraf bölgələrin anneksiyası, 1 milyona qədər insanın doğma yurdundan didərgin salınması, minlərlə şəhid və əlil ordusunun yaranması ölkədəki ictimai-siyasi durumu gərginləşdirən amillərdən oldu. Məhz həmin dövrdə dövlət-din münasibətlərində yaxınlaşma və əməkdaşlıq meyilləri özünü büruzə verməyə başladı.

Bu dönmədən etibarən Azərbaycanın ictimai fikir tarixində fəvqəladə bir səhifə açılır. Müstəqil Azərbaycan Respublikası dövlət atributlarında İslamla bağlı simvolikanı qoruyub saxlayır: dövlət bayra-

ğında milli ideologiyanın təməl prinsipləri - müasirləşmək, türkləşmək və islamiləşmək ideyaları bir daha əzəli varlığını bəyan edir. Dövlət rəhbərləri Qurani-Kərimə əl basıb and içir, əsgərlər Quran altından keçirilərək orduya xidmətə yola salınır, yeni evlənənlər şəriət qaydaları ilə nikah kəsdirir, bir sözlə, gündəlik həyatın bütün təzahür formalarında İslam dininin ana xətti diqqəti cəlb edir.

Bütün bu hadisələr fəvqündə ölkənin başlıca dini mərkəzi sayılan Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin ictimai fəallığı güclənir. İdarənin beynəlxalq ictimai və dini təşkilatlarla əlaqələri Azərbaycan dövlətinin siyasi imicinə yardım etməyə başlayır. Azərbaycan bir sıra nüfuzlu beynəlxalq təşkilatların - İslam Konfransı Təşkilatının, İslam İnkişaf Bankının, Avrasiya İslam Şurasının üzvü seçilir. Konstitusiyanın müvafiq maddələrinin, «Dini etiqad azadlığı haqqında» Qanunun, bir sıra qanunverici aktların verdiyi səlahiyyətlər çərçivəsində dini durum stabil hüquqi statusunu müəyyənləşdirir. Ölkədə tarixi və ənənəvi icmaları olan xristian və yəhudi konfessiyaları ilə yaxından əməkdaşlıq regionda Azərbaycanın tolerantlıq məkanı kimi tanınmasına və beynəlxalq nüfuzunun artmasına yardımçı olur.

Biz bir daha qeyd etməliyik ki, Azərbaycan Respublikasının iqtisadi, ictimai-siyasi və mənəvi həyatında yaranan dönüş böyük tarixi şəxsiyyət, mərhum Prezidentimiz Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Ölkədə demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlətçiliyin əsaslarını quran H.Əliyev müasir Azərbaycan milli ideologiyasının xalqın tarixi keçmişi, adət-ənənələri və genetik yaddaşı ilə bağlılığını uzaqgörənliklə vurğulayır, eyni zamanda bu konsepsiyada dini dəyərlərin də mühüm yer tutduğunu göstərirdi. 1998-ci ildə Qurban bayramı münasibətilə Mirmöhşün Ağa ziyarətgahında keçirilən görüşdə Prezidentimiz deyirdi: «İslam dini bizim doğma dinimizdir. Xalqımızın milli-mənəvi dəyərləri, dinimizim adət-ənənələri və dəyərləri - hamısı birlikdə bizim milli sərvətimizdir... Bizim ənənələrimiz, mənəvi, milli, dini dəyərlərimiz ölməzdir və bundan sonra da yaşayacaqdır. Biz, bizim nə-

sil, hamımız - birlikdə yaşayan insanlar xoşbəxtdir ki, bu günə gəlib çatmışıq, bizim müstəqil ölkəmiz, müstəqil dövlətimiz var, öz taleyimizin sahibiyik, milli adət-ənənələrimizi bərpa etmişik və daha gəniş təbliğ edirik».

Ümumiyyətlə, Azərbaycan dövləti seçdiyi dünyəvi inkişaf yönündə heç zaman din və mənəviyyət sahəsində əməkdaşlığı istisna etməmişdir. Cənab H.Əliyevin çıxışlarında dəfələrlə belə bir fikir vurğulanırdı ki, İslam Azərbaycan xalqının mənəviyyətinin əsasını təşkil etmişdir və bu gün də Quranın hökm və göstərişləri, əmr və qadağaları Azərbaycan müsəlmanları üçün ən doğru yoldur. O deyirdi: «Biz demokratik, dünyəvi, sivilizasiyalı dövlət quraraq, bütün bəşəri dəyərlərdən istifadə edərək, ümumbəşəri dəyərlərin xalqımız üçün və milli mentalitetimiz, mənəviyyətimiz üçün uyğun cəhətlərini götürüb təbliğ edərək heç vaxt dinimizdən, dini adət-ənənələrimizdən ayrılı bilmərik və imtina da edə bilmərik».

Mərhum Prezidentimizin bu sahədə irəli sürdüyü vəzifələr, hər şeydən əvvəl, adamlarımızda milli, dini, mədəni köklərə, əxlaqi dəyərlərə, ailəyə bağlılığı, qarşılıqlı hörmət münasibətlərinin tərbiyə edilməsini nəzərdə tuturdu. O əmin idi ki, bu işdə İslam və onun dəyərləri mühüm təsirli vasitə ola bilər, çünki bu din, hər şeydən əvvəl, öz ardıcılıklarının mənəvi tərbiyəsi ilə maraqlanır və əsas prinsipi budur ki, tərbiyə işi ailədən başlamalıdır.

İslami dəyərlər cəmiyyəti halallığa, haram və günah işlərdən uzaq olmağa dəvət edir. Quran və Sünnənin təqdir etdiyi insani keyfiyyətlər arasında təvazökarlıq, etibarlılıq, əhdə vəfa, əmanətə sədaqət, düzlük, başqalarına yardıma təşviq xüsusi yer tutur. Qurana görə, müsəlmanlar həmrəy olmalı, aralarında təfriqə salınmasına imkan verməməli, nəsillər arasında mənəvi və ruhi varisliyi qoruyub saxlamalıdır. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, cəmiyyətimizin bu günü və sabahı üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən bu keyfiyyətlər yalnız Allaha imandan doğur və Allaha ibadət sayəsində təşəkkül tapır.

Məhz bu məqamda cəmiyyətimizi və ziyalı elitamızı tarixən narahat edən suallar yenidən gündəmə gəlir: Dövlətimizin istiqbalı, dövlətçiliyimizin möhkəmlənməsi, sabahımızın əmniyyəti naminə dini dəyərlərin təbliğini **necə** aparmaq lazımdır? Bütün ziddiyyətli və radikal təzahürlərdən imtina edərək İslamı bir elm, fəlsəfi dünyagörüşü, etika məfkurəsi kimi **kim** təqdim edə bilər?

Biz bilirik ki, ideoloji təmayüllərin başlıca və birbaşa daşıyıcısı kütləvi informasiya vasitələridir. Kütlə şüuruna təsir edən mexanizmlər arasında ən güclü metodlar bilavasitə mətbuatın, radionun, televiziyanın və son illərin favoriti sayılan internetin əlində cəmlənmişdir. Azərbaycan müsəlmanlarının İslama, dini-mənəvi dəyərlərə, adət-ənənələrə olan marağının artmasında elmi-tədqiqat işləri ilə yanaşı KİV-in də müstəsna rolu ola bilər. Təəssüf ki, bu gün kütləvi informasiya vasitələrinin imkanları sayəsində cəmiyyətimiz ideoloji dilemma qarşısında qalmışdır: bir tərəfdən qloballaşmanın qərbcilik meyilləri, digər tərəfdən islami ideyaların sürətlə bərpası ciddi bir qarşılıqdurmanın ilkin signallarıdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, Qərbin Azərbaycana ixrac etdiyi mədəniyyət əsasən xristian yönümlüdür; Azərbaycan isə dünyəvi dövlət olsa da, dini siyasətində İslamın mənəvi dəyərlərinə üstünlük verir. Belə bir şəraitdə ənənəvi İslam və onun dini mərkəzi sayılan Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi ən mühüm vəzifələrindən birini dövlətçiliyə xidmətdə görür. Buna görə də, müasir vəziyyət kütləvi informasiya vasitələrindən dini konsepsiyaya diqqət və ehtiyatla yanaşılmasını tələb edir.

Azərbaycan KİV-də İslamın elmi şəkildə təbliği tutumuna görə tam və dolğun deyildir. Bir sıra hallarda din ilə mövhumat, imanla xurafat qarışdırılır, məzhəblər və təriqətlərarası münasibətlərə müdaxilələr edilir. Nəticədə İslamın mahiyyəti, onun bilik və sülh dini olması, ictimai ədalət prinsipləri təhrif olunur, cəmiyyət yabançı meyllərə, missioner toplumlara yönəlir, dindən dönmə və ya istidad sindromu insanları sarsıdır. Bir sıra hallarda təxribat məqsədi daşıyan belə

yanlışlıqların qarşısını almaq üçün ilk növbədə Azərbaycan dövlətinin ideoloji konsepsiyası işlənilib hazırlanmalı və bu konsepsiyada elmi-dini təbliğata münasibət açıqlanmalıdır.

Öz növbəsində kütləvi informasiya vasitələri də dini-mənəvi dəyərlərin cəmiyyətə aşılmasının düzgün istiqamətlərini müəyyənləşdirməli və hazırda elmi cəhətdən ən perspektiv olan dini maarifləndirmə funksiyasını tətbiq etməlidirlər.

Bu gün Azərbaycan kütləvi informasiya vasitələrində islami dəyərlərin təbliği davam etməkdədir. Bu prosesdə ən vacib iş - dini heysiyyət faktorunu nəzərə almaq, ona elmi və psixoloji mövqedən yanaşmaq, radikal münasibətlərdən qəti şəkildə uzaq olmaqdır. Bizim istəyimiz ondan ibarətdir ki, milli jurnalistikamız bu təbliğata münasibətində tək təmsil etdiyi qurumun mövqeyini, tamaşaçı, oxucu tələbatını və şəxsi mülahizələrini deyil, həm də formalaşmaqda olan yeni dünya nizamında Azərbaycan dövlətinin beynəlxalq nüfuzunu nəzərə alsın. Zənnimizcə, bu, jurnalistikanın dövlətçiliyimizə xidmətinin ən vacib missiyasıdır.

SAMİR PİŞNAMAZZADƏ,
Gəncə Dövlət Universitetinin
Azərbaycan tarixi kafedrasının
baş müəllimi.

TOLERANTLIQ AZƏRBAYCANIN MİLLİ-MƏNƏVİ SƏRVƏTİDİR

1993-cü ildə Azərbaycan xalqının səngimək bilməyən təkidi ilə ikinci dəfə siyasi hakimiyyətə qayıdan Heydər Əliyev milli-mənəvi dəyərlərin bütün sahələri ilə yanaşı, bu dəyərlərin ayrılmaz hissəsi olan dini sahənin də inkişafı və xalq arasında yayılması üçün son dərəcədə əlverişli şərait yaratmışdır. Artıq 1993-cü ilin ikinci yarısından etibarən müxtəlif dini icmaların dini təbliğatla məşğul olmaları üçün tam azad və sərbəst şərait yaradılmağa başlandı. Heydər Əliyev Prezident seçildikdən sonra xalqın bu cür ehtiyaclarını ödəməsi üçün yeni-yeni möhtəşəm dini müəssisələr tikilməyə başlanmış və Sovet dövründə dağıdılmış dini ibadətqahlar bərpa edilmişdir.

Hakimiyyət sükanı arxasına yenidən qayıdan Heydər Əliyev Azərbaycanın müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi, mənəvi birliyin bərpa edilməsi, ictimai-siyasi sabitliyin yaradılması və xalqda dözümlülük keyfiyyətlərinin inkişaf etdirilməsi işində ilkin mərhələdə Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin və ölkə dindarlarının qüvvəsindən səmərəli şəkildə istifadə edilməsi üçün lazım olan şəraiti yaratmışdır. Heydər Əliyev tez-tez məscidlərə gedir və dindarlarla söhbətlər aparır. Dindarlar tərəfindən dövlətçiliyin, müstəqilliyin və tolerantlığın

müdafiə olunmasında fəal mövqe nümayiş etdirilməsi məqsədilə 1995-ci ildə «Avrasiya İslam Şurası» təsis edilmişdi.

Heydər Əliyev İslamın və başqa dinlərin humanist dəyərlərinə sədaqət nümayiş etdirən dindarlara və dini icmalara xüsusi qayğı ilə yanaşır və onları başlıca olaraq dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsində ən vacib amil hesab olunan tolerantlığın yaranmasında fəal iştirak etməyə çağırırdı.

Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin milli-mənəvi dəyərlərin inkişaf etdirilməsi, möhkəmləndirilməsi və tolerantlığın bərqərar olması istiqamətində imzaladığı mühüm sənədlərdən biri də 21 iyun 2001-ci il tarixli 512 sayılı Fərmanı olmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının vicdan azadlığı barədə müddələrinin həyata keçirilməsi üçün müvafiq şəraitin yaradılması, dini etiqad azadlığı ilə bağlı qanunvericilik aktlarına riayət olunmasına nəzarətin təmin edilməsi və dini qurumların qeydiyyatına alınması Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin yaradılmasını aktualaşdırırdı.

1998-ci il 9-11 dekabr tarixində Bakıda «İslam sivilizasiyası Qafqazda» mövzusunda keçirilən beynəlxalq simpoziumda Heydər Əliyev Azərbaycan xalqının öz milli-mənəvi dəyərləri ilə fəxr etməsindən və İslam mədəniyyətinə verdiyi töhfələrdən söhbət açaraq vəhhabilik və başqa bunun kimi rəsmi fəaliyyətləri qadağan olunan və islam dininə, bütövlükdə, müsəlmanlığa ləkə gətirən radikal məzhəb və təriqətlərin əslində islam dini ilə heç bir bağlılığının olmamasını qeyd etmişdir. İslam dininə qiymət verərək «İslam başqa dinlərə mənfi münasibətləri, dini qarşılıqları qadağan edir» demişdir.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasında milli-mənəvi dəyərlərin, xüsusilə, onun ayrılmaz hissəsi olan dini dəyərlərin inkişafı və möhkəmləndirilməsi prosesi Heydər Əliyev tərəfindən siyasi dəqiqliklə nəzərdən keçirilirdi üçün başqa müsəlman ölkələrindən fərqli olaraq Azərbaycan Respublikasında islam dininin əsl mahiyyəti, sülhsevər məğzi inkişaf etdirilir və hər növ radikal, terrorizm ideologiyalı, sözün geniş mənasında desək, islamla pərdələnmiş məzhəb və təriqətlərin qarşısı qətiyyətlə alınırdı. Azərbaycan Respublikası müsəlman ölkələri içində antiterror koalisiyasına birinci qoşulan respublika hesab

olunmaqdadır. Şübhəsiz ki, mənəvi sahədə bir çox müsəlman dövlətlərinin nail ola bilmədikləri bu uğurlara Azərbaycanın nail olması Heydər Əliyevin milli-mənəvi dəyərlərə göstərdiyi əsl qayğının mənəvi nəticəsidir.

Azərbaycan Respublikasında dini dəyərlərin hər hansı subyektivizmdən kənar inkişaf etməsi ABŞ dövlətinin də diqqətini cəlb etmişdir. ABŞ rəsmiləri Azərbaycanda dini dəyərlərin saflıq və təmizlik ideyaları üzərində inkişaf etməsində Ümummilli Lider Heydər Əliyevin bu sahədə olan siyasi təcrübəsini təqdirəlayiq hesab etmiş və bu təcrübənin başqa müsəlman dövlətlərində də tətbiq olunmasının vacibliyini qeyd etmişlər.

Heydər Əliyevin Azərbaycan Respublikasında mənəvi sahədə apardığı məqsədyönlü siyasətin nəticəsində Azərbaycan tolerantlıq, dini dözümlülük və dini atmosferin sabitliyinə görə nadir ölkələrdən birinə çevrilmişdir. Bu fikri dünyada ən böyük din adamlarından hesab olunan və böyük nüfuz sahibi olan Roma Papası İohann II Pavel 2002-ci ilin may ayında Bakıda olarkən söylədiyi nitqində də təsdiq etmişdir. O, qeyd etmişdir: «Azərbaycan üç müxtəlif dinin dinc yanaşı yaşadığı nadir bir ölkədir və dini dözümlülük baxımından sabit cəmiyyətə malikdir».

Heydər Əliyev şəxsən məscidlərə gedir, dini mərasimlərdə iştirak edir, dindarlarla görüşlər keçirir və onlara dövlətin strateji xəttini izah etməyə çalışırdı. Dindarlarla görüşlərinin birində Heydər Əliyev qeyd etmişdir: «Azərbaycanın strateji yolu demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət quruculuğundan keçir. Əlbəttə, dünyəvi dövlətçilik prinsipi dövlətin dindən ayrılığını nəzərdə tutur. Lakin vətəndaş, bütövlükdə isə xalq və millət dindən ayrı deyildir».

2002-ci ilin 10-11 oktyabrında ATƏT-in Demokratik Təsisatlar və İnsan Hüquqları üzrə Bürosu Azərbaycan hakimiyyətinin dəstəyi ilə Bakıda «Demokratik cəmiyyətdə din və əqidənin rolu, terrorizm və ekstremizmə qarşı mübarizə yollarının araşdırılması» mövzusunda Beynəlxalq elmi konfrans keçirmişdir. Bu konfransda iştirak edən Heydər Əliyev müasir dünyamızın ən böyük problemi olan terrorizmi pisləyərək demişdir: «Azərbaycan beynəlxalq terrorizmə qarşı yö-

nəldilmiş bir sıra tədbirlərdə fəal iştirak edir və istərdim bu konfransın vasitəsi ilə ATƏT-ə üzv olan ölkələrin nümayəndələrini bir daha əmin edim ki, terrorizmin bütün formalarına qarşı mübarizədə Azərbaycan dövləti sizin tərəfdaşınızdır. Biz hesab edirik ki, terrorizm bəşəriyyətə qarşı yönəldilmiş qəddar əməl və niyyətlərin gerçəkləşməsinə xidmət etdiyinə görə onunla mübarizədə hamı ardıcıl, mütəşəkkil və amansız olmalıdır.

İlk növbədə biz hər bir fərdin həyatına görə məsuliyyət daşıyırdıq. Əgər terrorizm bir insanın həyatını təhlükə altında qoyursa, deməli o, bizim bütün mədəniyyətimizi təhlükə altında qoyur. Məhz bütün insanların gələcəyi naminə, bəşəri mədəniyyətin qələbəsi naminə biz hamımız mədəniyyətlərin və dinlərin qarşılıqlı dialoqunda ümumi dil tapmalı, ekstremizmi, terrorizmi və aqressiv separatizmi dəstəkləyən qara, kinli qüvvələrin cəhdlərini heçə çıxarmalıyıq. Dini, biz ilk növbədə, bir varlıq, mədəniyyətimizin, tarixi irsimizin və milli mentalitetimizin ayrılmaz hissəsi kimi qəbul edirik».

Mart ayının 5-i Böyük Britaniyada «Dünyəvi dövlətdə dinlərin birgə yaşayışı: Azərbaycanın pozitiv təcrübəsi» mövzusunda keçirilən görüşdə Azərbaycanın Londondakı səfiri də iştirak etmişdir. Görüşdə Lordlar palatasının üzvləri, MDB ölkələrinin səfirləri, hüquq-müdafie təşkilatlarının aparıcı nümayəndələri, üç dinin forumunun (Xristianlıq, İslam və Yəhudilik) rəhbərləri və başqa dinlərin xadimləri də iştirak etmişdilər.

Lord Caner, lord Əhməd və lord Altan 2002-ci ildə Azərbaycana etdikləri səfərlərindən, onlarda Azərbaycan haqqında yaranmış müsbət təəssüratdan, münasibətdən danışmış və müstəqil Azərbaycan Respublikasında aparılan dini islahatları təqdirəlayiq hesab etmişlər.

2003-cü il mart ayının 9-da Bakıda yəhudilərin dini məbədinin yeni sinaqoqun açılışı mərasimi olmuşdur.

Avropada ən böyük sinaqoq olan bu bina köhnə məbəd yerində inşa edilmişdir. Köhnə məbəd 1945-2002-ci illərdə fəaliyyət göstərmişdir. Tikintinin maliyyələşdirilməsində tək-cə xaricdə yaşayan yəhudi təşkilatları deyil, habelə, Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi ilə Rus

Pravoslav kilsəsinin Qafqaz və Xəzəryanı yeparxiyası da yaxından köməklik göstərmişlər. Bu, Azərbaycan Respublikasında mövcud olan toleranlığın və dinlərarası dialoqun parlaq təzahürü idi.

Heydər Əliyevin mənəvi sahədə yürütdüyü siyasətin nəticəsində bütün dinlərə həm xalq, həm də dövlət tərəfindən hörmət və qayğı göstərilməkdədir. Məhz, bunun bariz nümunəsi olaraq 2003-cü il mart ayının 24-də Bakıda Pravoslav Baş Kafedral Kilsəsinin açılışını göstərmək olar. Bu kilsənin bərpası dini dözümlülük və toleranlığın rəmzi, eyni zamanda, Heydər Əliyevin müdrik siyasətində başqa dinlərə pozitiv yanaşmanın parlaq nümunəsidir. Kilsənin açılış mərasimində Heydər Əliyev söylədiyi geniş nitqdə bu kilsənin bərpasını və istifadəyə verilməsini mühüm mədəniyyət hadisəsi kimi qiymətləndirmişdir.

Azərbaycanda dinlərin dinc yanaşı yaşadığını deyən Heydər Əliyev bu hadisənin ölkəmizdə xalqlar arasındakı dostluq münasibətlərinə müsbət təsir edəcəyində bəhs etmişdir.

Roma patriarxi I Vorfolomey 2003-cü il aprelin 16-dan 18-dək Azərbaycan Respublikasında rəsmi səfərdə olarkən Azərbaycan Respublikasındakı dini etiqad azadlığına, dinlərarası sərbəst dialoqa və dini sabitliyə heyran olmuşdur. O, demişdir: «Buradakı toleranlıq məni razı saldı. Azərbaycanda hər kəs istədiyi dinə etiqad edir, istədiyi kimi ibadət edə bilir».

Patriarx Azərbaycandan ayrılarkən aldığı xoş təəssüratı belə ifadə etmişdir: «Azərbaycanı daha çox sevdim. Bu ölkənin rifahı və xoşbəxtliyi üçün hər zaman dua edəcəyəm».

2003-cü ilin sentyabr ayında Bakıda Alı Mustafayev küçəsi, 14 ünvanında Azərbaycanda ilk yəhudi məktəbi açılmışdır. 206 şagirdi olan bu orta ümumtəhsil məktəbi bir neçə beynəlxalq yəhudi fondu tərəfindən maliyyələşdirilmişdir. Məktəbin açılış mərasimində Britaniya parlamentinin üzvləri lord Caner, lord Mitçel, lord Kezham, MBD Yəhudi Federasiyasının prezidenti Baf Abram Berkaeviç, Azərbaycan Parlamentinin deputatları, Təhsil Nazirliyinin nümayəndəsi və İsrailin Bakıdakı səfiri iştirak etmişdir. Ümumdünya Yəhudi Konqresinin vitse-prezidenti Lord Caner bildirmişdir ki, müsəlman ölkəsində

bu məktəbin açılması qeyri-adi hadisədir. Bu, Azərbaycanda aparılan dözümlülük siyasətinin bariz nümunəsidir.

Bütün sahələrdə olduğu kimi, dini dəyərlərə münasibət və toleranlığın təmin olunması istiqamətində Prezident İlham Əliyev də Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin siyasi kursunu davam etdirməkdədir. Prezident İlham Əliyev 24 noyabr 2003-cü ildə Bakıdakı diplomatik nümayəndəliklərin başçılarını qəbul etdiyi zaman dini vəziyyətə toxunaraq qeyd etmişdir: «Biz çox təəssüf edirik ki, dünyanın bəzi dairələrində islam dinini terrorla eyniləşdirmək istəyirlər. Biz bu cəhdləri pisləyirik. Müsəlman ölkələri tarixdə bir neçə dəfə terrorun qurbanına çevirilmişlər. O cümlədən, Azərbaycan Respublikası da dəfələrlə erməni terror təşkilatlarının törətdikləri terror aktlarına məruz qalmışdır. Şübhəsiz ki, bu cəhdlər uğursuzluğa məhkumdur. İslam sülh, qardaşlıq, dözümlülük, toleranlıq dinidir».

70 illik bir rejimin ən ağır repressiyalarına, qadağalarına məruz qalmış bir xalqın mədəniyyətinin qısa bir müddətdə bu cür yenidən dirçəlməsi və inkişafı tarixdə görünməmiş qeyri-adi bir hadisədir. Sovet hökumətinin, sonra isə səriştəsiz və bacarıqsız rəhbərlərin Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlərinə vurduğu zərbələr bu günün ən inkişaf etmiş dövlətlərinə vurulsaydı, çətin ki, onlar yenidən bu cür inkişafı, irəliləyişi təmin edə bilərdilər. Lakin bu proses Azərbaycanda Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasəti, yenilməz əzmi və iradəsi ilə uğurla həyata keçirildi.

Milli-mənəvi dəyərlərin keşiyində duran Heydər Əliyev «Milli-mənəvi dəyərlərin pozulması xalqımıza qarşı bağışlanmaz xəyanətdir» deyərək, Azərbaycan xalqı ilə birlikdə bu yolda bütün çətinliklərlə rəğmən irəlilədi və nəticədə Azərbaycan xalqına öz milli-mənəvi dəyərləri ilə bərabər, keçmişini, gələcəyini və tarix boyu mövcud olmuş toleranlıq xüsusiyyətini qaytarmış oldu. Heydər Əliyevin siyasi kursunun davamçısı olan Prezident İlham Əliyev də bu sahədəki siyasətini məhz bu təcrübələr əsasında qurmuşdur.

İRADƏ ZƏRQANAYEVA,
*AMEA-nın Fəlsəfə və
Siyasi-Hüquqi Tədqiqatlar
İnstitutu, Dinin fəlsəfəsi şöbəsinin
kiçik elmi işçisi, BDU-nun Fəlsəfə
tarixi və mədəniyyətsünaslıq
kafedrasının müəllimi.*

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ MİLLİ-MƏDƏNİ DƏYƏRLƏRƏ SƏDAQƏT

1988-ci ildən Ermənistanın Azərbaycana torpaq iddiası, Dağlıq Qarabağı ədalətsiz olaraq əlinə keçirib, özünə birləşdirmək cəhdi müharibəyə səbəb oldu. On il davam edən müharibədə böyük itkilər verdik. Azərbaycan xalqı şəhidlər verdi (2, 19). Erməni işğalı nəticəsində bir milyon insan daimi yaşadığı ərazilərdən zorla çıxarılmış, ev-eşikləri dağıdılmış, yaşayış məskənləri talan və viran edilmişdir.

Dövlətlər arasındakı hərbi əməliyyatlar, adətən, qarşı tərəfin tərkisilah edilməsinə və sonradan özünə tabe edilməsinə əsaslanır (6, 13). Lakin Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü cəmiyyətin məhvəinə yönəlmiş genosiddir.

Azərbaycan ərazisinin 20 faizinin Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal olunmasına baxmayaraq, 1994-cü ilin may ayından Ermənistanla Azərbaycan arasında atəşkəs sazişi imzalanmışdır.

O dövrdə Azərbaycana müdrik şəxsiyyət, uzaqgörən lider Heydər Əliyev rəhbərlik edirdi. O Prezident ki, ömründə heç vaxt həyatından qorxmamış, həmişə, hər yerdə cəsarətlə hərəkət etmişdir (2, 29). O, əməlisaleh olmuşdur və inanmışdır ki, Allah onu saxlayacaq. O, deyirdi: «Əgər namərd gülləsi məni məhv edə bilərsə, mən də Azərbaycan xalqının şəhidlərindən biri olacağam» (2, 30).

Azərbaycan xalqı, hətta düşmənlər də əmin ola bilərdi ki, Heydər Əliyevin komandanlığı altında biz qısa müddətdə torpaqlarımızı geri almaq iqtidarındaydıq. Lakin Heydər Əliyev dünya həvəsli, şan-şöhrət, var-dövlət naminə insanları qırğına verən avantürüst dövlət başçılarından fərqli idi. İraq, Əfqanıstan və başqa ərazilərdəki faciələr dünya amirliyi, var-dövlət hərisliyinin acı nəticələri deyilmi? Heç bir prezident nakam insan həyatını qaytara, ürəyi dağlı analara təsəlli ola bilməz. Müharibənin ağrı-acılarını yaşayan insanlar bunu yaxşı dərk edirlər.

Heydər Əliyev dövlət başçısı olmaqla bərabər, Allahın xəlf etdiyinə qıymaq iddiasından uzaq, insanların yaşamaq haqqına hörmətlə yanaşan bir Allah bəndəsi idi. O, mədəni, sivil mübarizənin simvolu kimi bütün sülhsevər insanların qəlbində yaşayacaqdır. Onun niyyəti ayrıca «olum», ya «ölüm» problemi deyildi, geniş mənada Allaha ibadət idi. Məlumdur ki, ibadət yalnız müəyyən ayinlərlə məhdudlaşmayan çox geniş anlayışdır. İbadət iman və cihaddan ibarətdir. Cihadın müxtəlif üsulları arasında üçü xüsusi rol oynayır: iqtisadi, mədəni və silahlı cihad. Beləliklə, İslamın insan qarşısında qoyduğu əsas məsələ ibadətdir. Bəzən «olum», bəzən də «ölüm» ibadət ola bilər. İstənilən halda bu - hər kəsin öz haqqıdır, başqasının haqqına təcavüz deyil.

Heydər Əliyev həmişə öz əqidəsinə, İslam dininin mənəvi dəyərlərinə sadıq olmuş, bu dəyərlərin Azərbaycan cəmiyyətində ehtivasını təmin etmişdir. O, deyirdi: «Biz islam mənəvi dəyərlərini müqəddəs kitabımız Qurani-Kərimdə olduğu kimi qəbul edirik. Onların təhrif olunması günahdır» (2, 44).

Heydər Əliyev vətən ilə yanaşı, hər bir vətəndaş, dövlət ilə yanaşı, hər bir əsgər həyatı üçün narahat olan Prezident idi. O, bildirdi ki, Allah-təala kainatı, maddi nemətləri insanlar üçün yaradıb. İnsan həyatı hər şeydən üstündür. Odur ki, O, Ermənistanla müharibədə «ölüm yolu»na müvəqqəti olaraq səbr edib, «olum yolu»nu - sülh, iqtisadi tərəqqi, maddi yüksəliş, rifah, siyasi nüfuz yolunu, başqa sözlə, iqtisadi və mədəni cihad yolunu tutmuşdu. Heydər Əliyev çox

sevdiyi Azərbaycan şairi Hüseyn Cavidin «Peyğəmbər» əsərindəki ideyaya üstünlük vermişdi: «Kəssə hər kim tökülən qan izini, qurtaran dahi odur yer üzünü» (3, 246). Hüseyn Cavid dünyanın xilasını, bəşərin rifahını dövlət başçılarının sülh siyasətində görürdü. Həqiqətən, silaha, zorakılığa əl atılması, insanın acizliyi, çarəsizliyi, daha doğrusu, qeyri-insani xislətidir. Ağılına və fərasətinə inamı olanlar daha mütərəqqi üsul tapa bilirlər.

Heydər Əliyev istər sosialist quruluşunun «pərdəli» prinsiplərinin nüvəsini, istərsə də Azərbaycan mütəfəkkirlərinin dərin, gizli mənalı, fəlsəfi və bədii əsərlərindəki dini hikmətləri iti və kəskin zəkası ilə dərk edir, böyük siyasəti və qüdrətli səriştəsi ilə həyata keçirirdi. Onun uzaqqörən siyasətinin formalaşmasında, tanınmış dövlət xadimi kimi yetişməsində və yeni Azərbaycan dövlətini qoruyub inkişaf etdirməsində dini dəyərlərin rolu şəxsizdir.

İslamın gücü ondadır ki, bu din insana həyatı dəyişdirmək üçün real və əməli yollar təklif edir. Bu yol adi adamlara da anlaşılqı və aydındır. Quranda deyilir: «Allah lütfünə sığınanları onunla (Quranla) əmin-amanlıq yollarına yönəldər, onları öz izni ilə zülmətdən nura çıxarar və düz yola istiqamətləndirər!» (Quran, 5:16).

Müasir dünyada - intellekt, zəka yarışı fonunda sərhədlərin elə bir əhəmiyyət kəsb etmədiyi zamanda hələ də millətçilik, etnik seperatçılıq təzahürləri və onun faciəli nəticələri ilə üzleşməli oluruq. Bu cahillik və fanatizm insanda acı təəssüf doğurur. İndinin müharibələrinə dini rəng vermək, müqəddəs dinləri insanların nəfsinə oyuncaq etmək yolverilməzdir.

Yəhudilik və Xristianlıq dinlərində olduğu kimi, İslam dininə itaət edən insanların da öz dini ayinləri və müqəddəs hesab etdikləri yerlər, məkanlar var. Dünyəvi çəkişmələri din müstəvisinə gətirmək, insanların əqidəsi ilə oynamaq heç kimə şərəf gətirmir.

Dünyanın siyasi arenasında baş verən proseslər, münaqişələr müxtəlif iqtisadi amirlik, yeni bazarlar uğrunda və təcavüzkarların digər mənfur niyyətlərinə xidmət edir. Beynəlxalq separatizmin təcavüzünə məruz qalan ölkə kimi Azərbaycan bu acı reallıqları yaşa-

maqdadır. Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş Azərbaycan əraziləri viran olmuş, təbii sərvətləri talan edilməkdədir. Bu ərazilərdən narkotik maddələrin istehsalı və terrora hazırlıq meydançaları kimi istifadə olunur.

Qurani-Kərimdə deyilir: «Onlar Allahın nurunu (İslam dinini) öz ağızları (öz iftiralari, şər sözləri) ilə söndürmək istəyirlər. Allah isə - kafirlərin xoşuna gəlməyə də - öz nurunu (dinini) tamamlayacaqdır» (Quran, 61:8). Bədxahların gözləri açılsaydı, görərdilər ki, hər yıxılan qurum, məhv edilən cisim əvəzində minlərlə iman abidəsi ucalır. Mənavi abidəni - insanların imanını yıxmaq, məhv etmək isə mümkün deyil. «Məgər Allah öz bəndəsinə kifayət deyilmi?..» (Quran, 39:36). «Onlara etdikləri pis əməllərin cəzası görünəcək və istehza etdikləri - onları saracaqdır!» (Quran, 39:70).

Qurani-Kərim insanlara müqəddəs yerlərə tapınmağı deyil, imana gəlməyi - «Namazı qıldıqdan sonra, ayaq üstə olanda da, oturanda da, uzananda da Allahu zikr etməyi» - buyurur (Quran, 4:103). İman bütövləşdikcə və qüvvətləndikcə batilin zəifləyəcəyi, labüd surətdə yox olacağı təlqin olunur. Müsəlmanlar, Quranın Səff surəsində buyrulduğu kimi, iman gətirənlərdən və səf-səf (birlikdə) duranlardan olsalar, qəzəb və şəhvət hisslərindən əleyhdarlarının istifadə edib, onları fitnəyə salmalarına yol verməsələr, inşaallah ki, əmin-amanlıq bərqərar olar.

Deyilənə görə, «bilik - qorxudur, bilən isə - Allahdan qorxandır». Dünyanın müxtəlif ərazilərində fəsadlar törədənlər qorxmurlar, deməli, bilmirlər. Çünki bilən asanlaşdırır, yaradır, dağıtmır. Dağıtmağına heç dəyməz də. Onsuz da fani olan hər şey əvvəl-axır məhv olur. İstilaçılıq, təcavüzkarlıq, qəsbkarlıq bütün zamanlarda olub. Bu xislət dinə aid edilə bilməz. Dində insanların ən ideal, mütərəqqi cəhətləri toplanıb.

Hamiya məlumdur ki, dünyada binaların damında bağlar salan, gözəlliklər yaradan ölkələr var. Lakin onlar qonşularının torpaqlarına göz dikmirlər. Sadəcə özlərinə məxsus torpaqlardan səmərəli istifadə edir, Allahın nemətlərindən əmin-amanlıqla yararlanırlar. Təəssüb

ki, insan heç də həmişə dinin tələblərinə cavab vermir. Bəzən hətta bilərəkdən əksini edir - iblis kimi. Güzəllikləri dağıdan, insan məs-kənlərini, təbiəti məhv edən işğalçı Ermənistan dövləti və onun ha-vadarlarına XIX əsr Azərbaycan ictimai fikrinin görkəmli nümayən-dəsi Hüseyn Cavidin misraları ilə münasibət bildirmək istərdim. Hüseyn Cavid «İblis» dramında yazır:

İblis nədir?

- Cümlə xəyanətlərə bais...

Ya hər kəsə xain olan insan nədir?

- İblis (3, 104).

Allah insanları iblisləşmədən qorusun!

Zənnimcə, İslama etiqad edən - tövhidi seçmiş, Allaha təslim olmuş, iman və itaəti qəbul etmişdir. Qurana ilahi elm kimi əməl edən şəxslərin yaşadığı dövlət daha möhkəm və sarsılmaz olacaqdır.

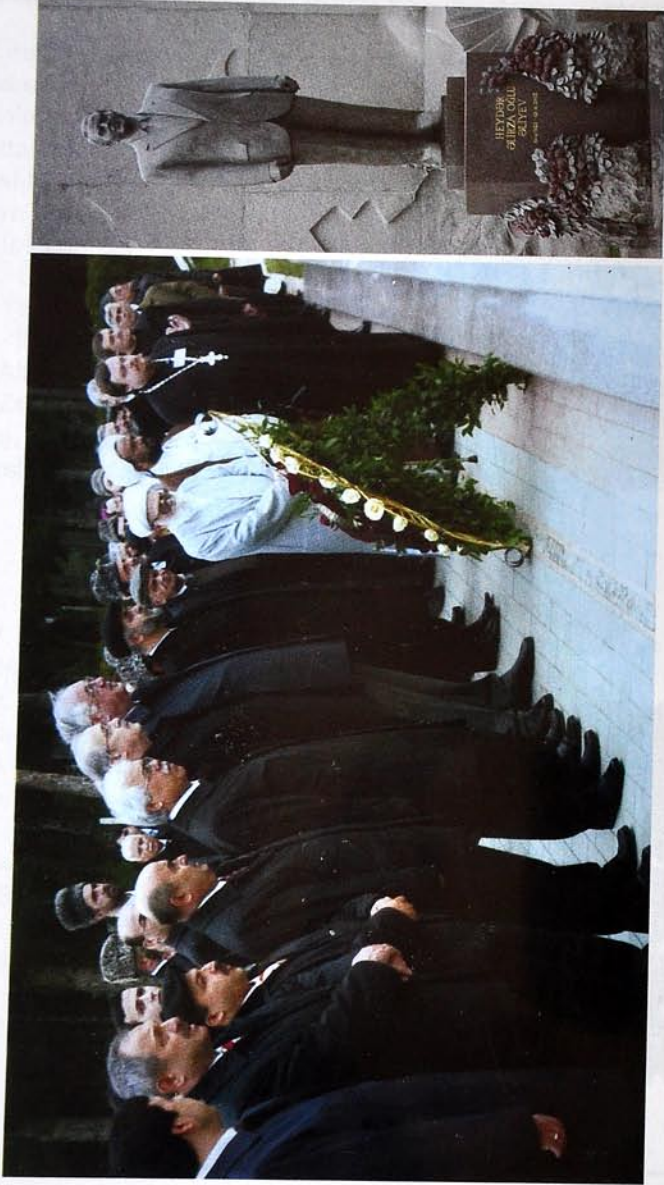
ƏDƏBİYYAT

1. Aslanova R.N. *İslam və mədəniyyət*. «Azərbaycan Universiteti», Bakı, 2002.
2. Heydər Əliyev. *Dinimiz xalqımızın milli-mənəvi sərvətidir*. «İrşad», Bakı, 1999.
3. Hüseyn Cavid. *Əsərləri: 5 cildə. III c. «Lider» nəşriyyatı*, Bakı, 2005.
4. Qasımzadə Fuad. *İki fenomen və islam («Dədə Qorqud»da və Füzulidə İslam ənənələri)*. «Əbilov, Zeynalov və oğulları», Bakı, 1999.
5. Məmmədov Z.C. *Azərbaycan fəlsəfəsi tarixi*. «İrşad», Bakı, 1994.
6. Rüstəmov Y. *Beynəlxalq münasibətlər sistemində ABŞ-ın rolu (Z.Bjezinski ilə qiyabi dialoq)*. «Elm» nəşriyyatı, Bakı, 2005.

Konfrans iştirakçıları Fəxri Xiyabanda.

Konfrans iştirakçıları Ümummilli Lider Heydər Əliyevin məzarını ziyarət edərkən.

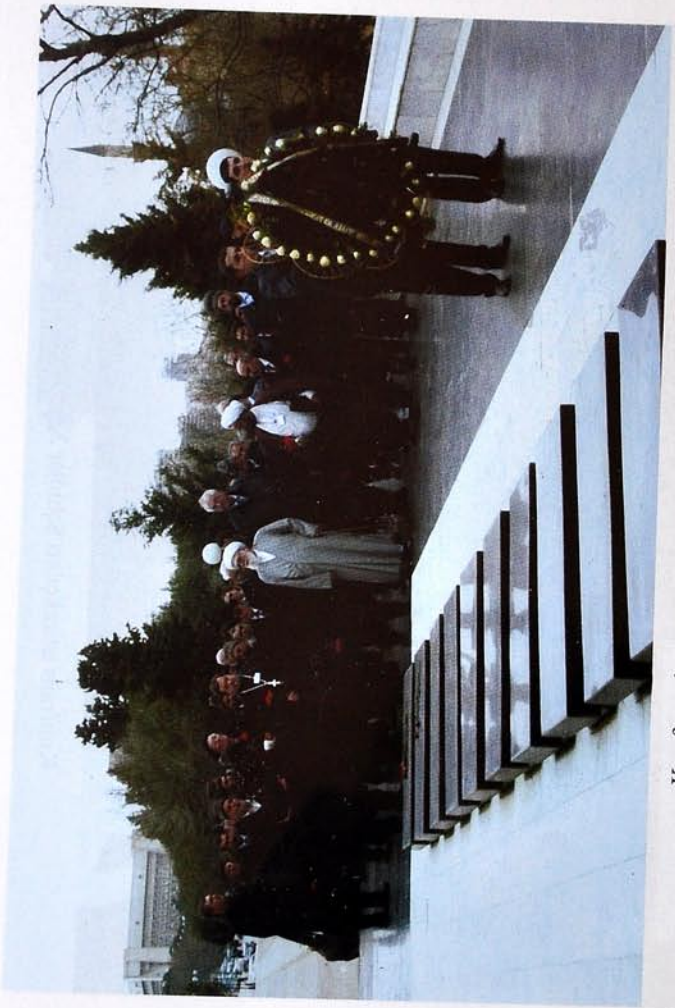

Konfrans iştirakçuları akademik Zərifə xanım Əliyevanın məzarı önündə.

Konfrans iştirakçuları Şəhidlər Xiyabanını ziyarətdə.

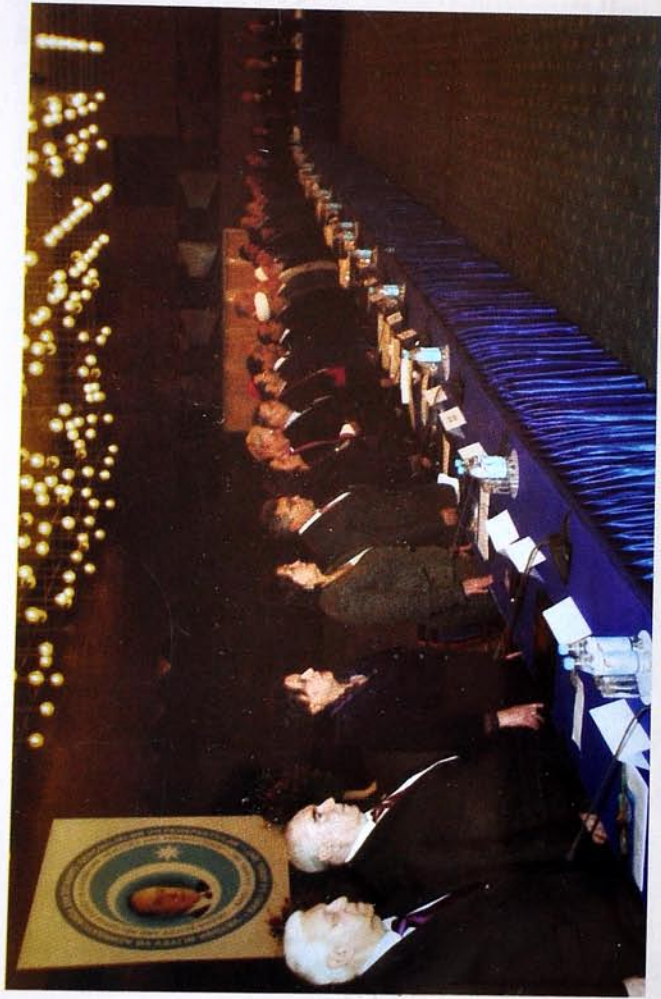

Konfrans iştirakçıları Şəhidlər Xiyabanında.

Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin sədri Hidayət Orucov konfransı açıq elan edir.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət himni səslənir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İcra Aparatının İctimai-siyasi məsələlər şöbəsinin müdiri Əli Həsənov Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Beynəlxalq konfransın iştirakçılara Müraciətini oxudu.

Konfrans zaman

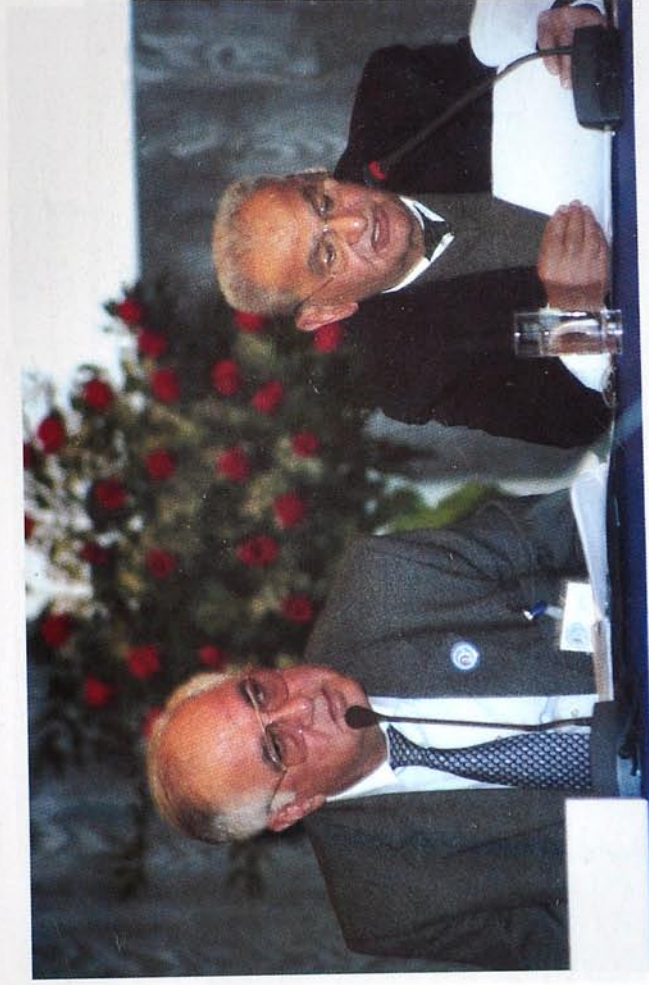

Konfrans salonu.

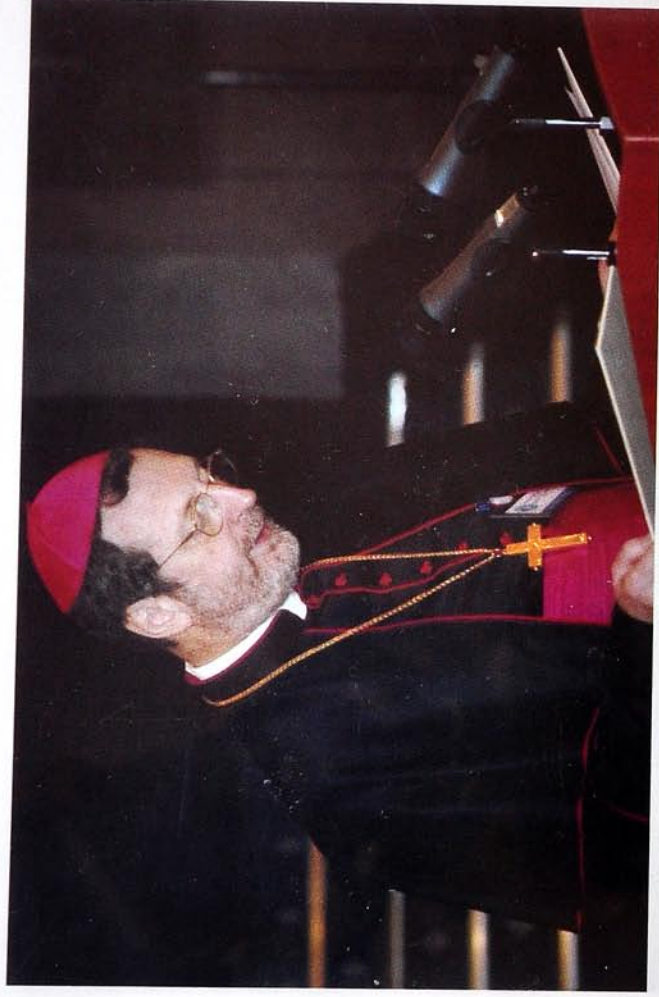

Soldan: Türkiyə Respublikası Dıyanət İşləri Başqanının müavini İzzət Ər və Azərbaycan Respublikasının təhsil naziri Misir Mərdanov.

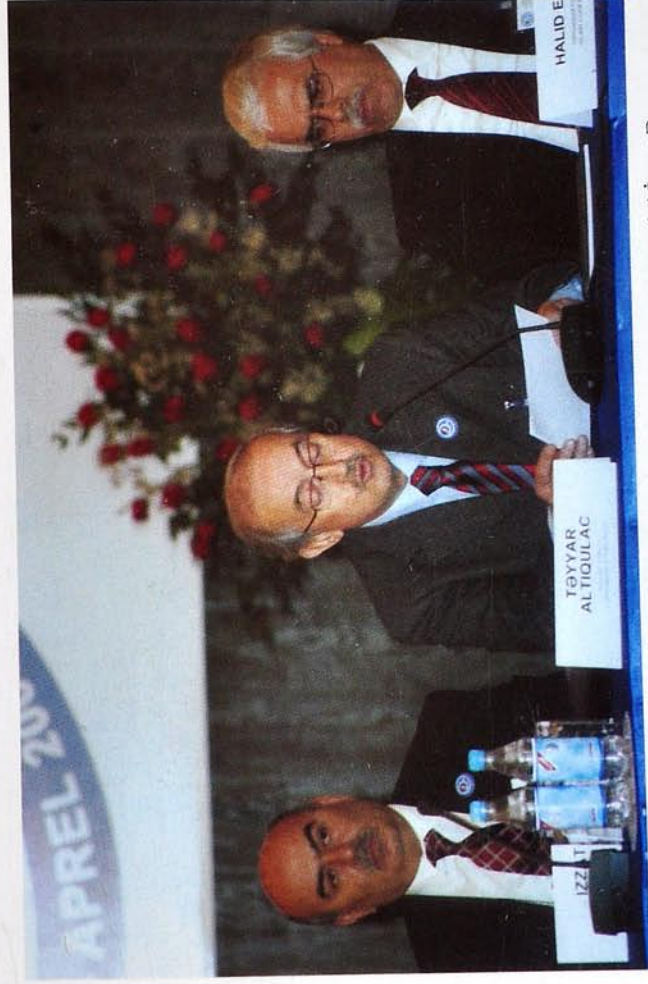

Bakı Dövlət Universitetinin İlahiyyat fakültəsinin dekani, QMI-nin Elmi-Dini Şurasının sədri Vəsim Məmmədliyev maruzə edərkən.

Müqəddəs Taxt-Tacın (Vatikan) Azərbaycan Respublikasındakı apostolik nunsisi
Kladio Qudjerotti.

Soldan: Türkiyə Respublikası Diyarat İşləri Başqanının müavini İzzət Ər,
Böyük Məclət Məclisi Təhsil, Mədəniyyət, Gənclik və İdman Komissiyasının sədri
Tayyar Altıulac və İslam Konfransı Təşkilatının İslam Tarixi,
Mədəniyyəti və İncəsənətini Araşdırmalar Mərkəzinin rəhbəri Xalid Eran.

Xarici ölkələrin Azərbaycandakı səfirləri konfransda.

Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkili Elmira Süleymanova və Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsinin sədri Hicran Hüseynova.

Fasilədə

Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin sədri Şeyxülislam Allahşükür Paşazadə qonaqlardan hədiyyə qəbul edərkən.

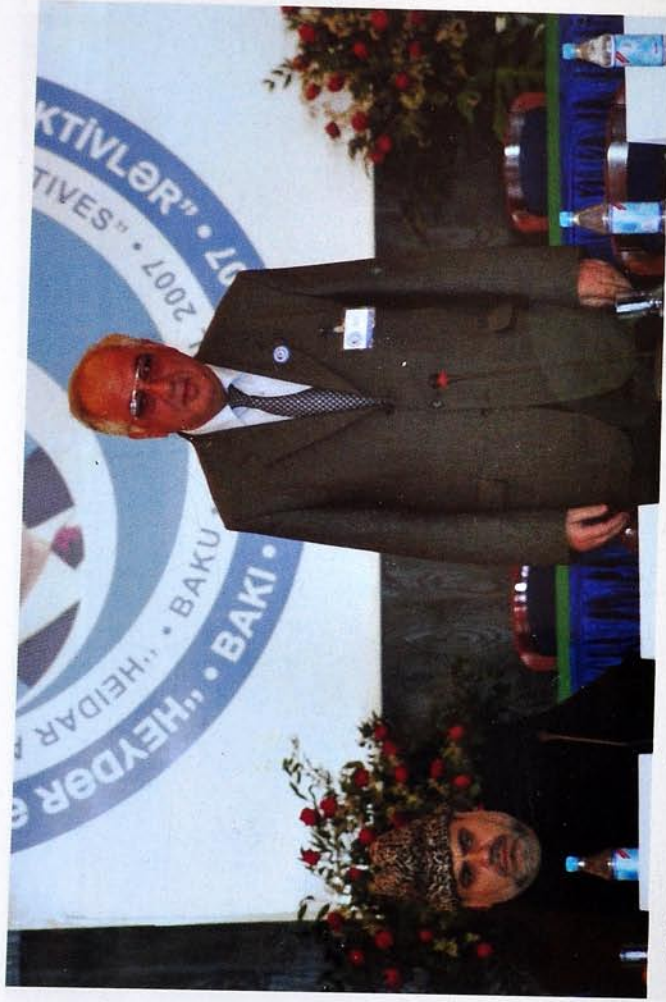

Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin sədri Hidayət Orucov və Rus Pravoslav Kilsəsinin Bakı və Xəzər yarı Yeparxiyasının yepiskopu Aleksandr İşçin.

Din xadimləri bir arada.

Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin sədri Hidayət Orucov yekun nitqi söylədi.

Beynəlxalq konfransın yekunları ilə bağlı mətbuat konfransı.

ilk təkallahlılıq konsepsiyası kimi heç bir şərtlikdən asılı olmasa da, bu ölkədə aktiv fəaliyyətinə görə dini azadlıq mühitinə borcludur. Dövlətimizin və həmvətənlərimizin bir qədər qeyri-ənənəvi görünən, əslində isə sırf ümumbəşəri olan ideyalarımıza tolerant münasibətini çox gözəl görür və bunu lazımınca qiymətləndiririk. Doğrudur, bunu, bir tərəfdən, Azərbaycanın çox qədim dövrlərdən qaynaqlanan mədəni şüuru ilə də izah etmək olar, lakin məsələ heç də yalnız bununla bitmir. Bildiyimiz kimi, həyat paradokslarla doludur. Bəzən qədim və mütəşəkkil bir xalq xarici faktorların təsiri altında öz mədəni irsindən faydalanmır. Yəqindir ki, bu faktorlar sırasında dövlət üsuli-idarəsi axırıncı yerdə durmur. Biz bu gün Şərqi-mədəniyyəti yönümlü bu ölkədə özümüzün etiqadımızla sərbəst sitayiş edə bilmək imkanına görə milli-mədəni irsimizdən başqa daha nəyə borclu olduğumuzu çox yaxşı başa düşürük. Bu, tarixi zərurət kimi Şərqdə ilk demokratik ölkə olan Azərbaycan dövlətçiliyinin demokratik fəlsəfəsini davam etdirməyi bacarmış, dini tolerantlığın ictimai labüdlüyünü başa düşmək kimi siyasi çeviklik göstərən dövlətimizdir. Məhz bu dövlətin geniş düşüncəsinin məhsuludur ki, Azərbaycanda fəaliyyət göstərən qeyri-ənənəvi dinlər heç bir təqibə məruz qalmamışlar. Onların sərbəst fəaliyyəti isə xalqın istənilən yüksəlişinin əsası olan ruhi sağlamlığı deməkdir.

Krişna Şüuru təlimi insanlara hansısa sektant ideyaları yox, bərabərlik, qardaşlıq, birlik və bütün bunların əsası olan Tanrıya sevgi ideyalarını aşılayır. Bizə bu azadlığı vermək dövlətin öz vətəndaşları qarşısında olan ruhi borcunun ödəməsi kimi qiymətləndirilməlidir.

Söhbət ruhi-mənəvi dəyərlərdən getdiyi bir halda Uca Tanrının müqəddəs yazıda buyurduğu bir kəlamı nəzərinizə çatdırmaq istədim. «Əgər insan müqəddəs yazıların göstərişlərinə məhəl qoymadan öz bildiyi kimi hərəkət edərsə, özünü kamilliyə, xoşbəxtliyə və ən əsası, insan həyatının ali məqsədinə nail olmaqdan məhrum edər». Həyatda hər bir şey müəyyən bir məqsəd və konkret təyinatla yaradıldığı kimi, insan bədəni və insan həyatı da konkret məqsəd və ali təyinatla Tanrı tərəfindən yaradılmışdır. Onun kamilliyə və xoş-

bəxtliyə can atması öz əzəli konstitusional mövqeyinə uyğundur. «Məqsəd vasitəyə haqq qazandırır» fikri ilə razılaşsaq, bu zaman insan həyatının ən ali məqsədinin aydınlaşdırılmasının ona aparıcı yolda sadəcə, vasitə olduğunu görürük. Bu, bizi vasitəni məqsəd sanaraq yanlış dəyərlər bolluğu yaratmaq və olduqca dəyərli olan insan həyatının çox qiymətli vaxtını mənasız işlərə sərf etmək təhlükəsindən qoruyur. Müqəddəs kitablara əsasən insan həyatının bu cür məqsədi ən fundamental problemlər olan xəstəlik, qocalıq və ölümdən çox yüksəkdə duran mövqedir. Və bu məqsəd bütün mömin və övliaların, dahilərin tarix boyu sadəcə kütlənin diqqətini cəlb etməyə çalışdıqları bir məqamdır. Bu nöqtəyi-nəzərdən qocalmağa, köhnəlməyə, sökülüb dağılmağa məhkum olan bir şey, insan xislətindəki əbədiyyə can atmaq istəyinə tam əks olduğu üçün sadəcə, vasitədən başqa bir şey deyil. Bu məsələlər əslində mənəvi və ruhani dəyərlərin məğzini təşkil edən olduqca vacib məsələlərdir.

Yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq deyə bilərik ki, dövlətçilik - bu kamilliyə, xoşbəxtliyə və ali məqsədə gedən yolda bütün canlı varlıqların lazımı ehtiyaclarını ödəmək üçün lazım olan vasitələr üzərində məhdud miqyaslı hakimiyyət hüququdur ki, bu da Tanrı tərəfindən verilir və onun iradəsini həyata keçirmək məqsədi güdür. Bu fikri Tanrı müqəddəs yazıda bu cür buyurur: «Hər kəs ehtiyacı qədər götürmək hüququna malikdir. Artıq götürən oğru sayılır və hökmən təbiət qanunları tərəfindən cəzalandırılacaqdır».

Göründüyü kimi, bu beytdə Tanrının ən ali ədalət prinsipi öz əksini tapır. Məhəmməd (s) peyğəmbər belə deyir: «Ey Allahım, izn vermə ehtiyaclarımdan artıq götürürəm» (əlbəttə, peyğəmbər (s) bunu başqalarına nümunə olaraq deyir). Bizə məxsus olan dövlətçiliyimiz ali məqsəd yolunda, ölkədə yaşayan bütün canlılar arasında nemətlərin maksimum düzgün bölüşdürülməsi üçün Tanrının verdiyi hakimiyyət hüququdur. Bu ən yüksək ədalət prinsipidir. Və bu hər bir insana, ilk növbədə, onun özünün kamilləşməsi və insan həyatının ən ali məqsədinə yetişməsi üçün çox vacib şərtidir.

Tanrının buyurduğu kimi, ehtiyacı olan qədər götürmək üçün insan mütləq yüksək mənəvi ruhi və dini dəyərlərdən nəinki xəbərdar olmalı, həm də onları həyatına tətbiq etməlidir, çünki möminlər deyir ki, insan həyatı «sade yaşamaq, ali, yaxud yüksək düşünmək deməkdir». Buna görə də dövlətçiliyin həqiqi mənada möhkəmlənməsi üçün insan həyatının ali məqsədi düzgün tapılmalı və məxsus olduğumuz dövlətin bu məqsədə aparan yolda bütün canlılar arasında Tanrının yüksək ədalət prinsipinə əsasən bölüşdürülməsinin təmin olunması üçün mənəvi və ruhi dəyərlərin rolu əvəzolunmazdır.

Mənəvi dəyərlərdən korluq çəkənin həddən ziyadə, ehtiyacından çox-çox artıq maddi dəyərlərə can atmasının şahidi olmaq sadə bir məsələdir. Millət, xalq və dövlət fərdlərdən ibarətdir. Dövlətin, xalqın və millətin sözün əsl mənasında böyüklüyü onun maddi sərvətlər yox, mənəvi və ruhi dəyərlər bolluğundadır və bu mənada Azərbaycan xalqı böyük bir irsə malikdir. Xalqın ən qiymətli mənəvi və ruhi dəyərləri onun ən qədim dini və milli ənənələrində öz əksini tapır.

Dövlətçilik milli mənəvi və ruhi dəyərlərin nə qədər çox dərinliyinə varsa, o qədər güclü olar. Elə qədim köklərinə can atmaq tendensiyası da bu qəbildəndir ki, nə qədər çox keçmişə və dərinliyə varsaq, o qədər qüdrətli, çox tutarlı, mənəvi və ruhi dəyərlərlə dövlətçiliyimizi zənginləşdirə bilərik. Mənəvi və ruhi dəyərlərlə zəngin olan xalq və dövlət yüksək ədalət prinsipini həyata keçirməklə qüdrətli və çox möhkəm dövlətçiliyə, bərəkətli torpağa, ümummilli xoşbəxtliyə (çünki ayrı-ayrılıqda xoşbəxt olmaq kainat qanuna əsasən illüziyadır) və ən əsası, fərdi olaraq insan həyatının ən ali məqsədinə nail olacaq bir həyat şəraitinə malik ola bilər. Bunun üçün biz dayanmadan ən qədim milli-mənəvi və dini dəyərlərimizə çox dərinləndən baş vurmali və unudulmuş çox qədim ruhi dəyərlərimizi dirçəltməli və bərpa etməliyik.

Dədə Qorqud irsi və daha əvvəl arən irsi olduqca zəngin ruhi-mənəvi dəyərlər külliyyatına malikdir. Babək dövlətçiliyi olduqca ruhi-elmi əsaslar üzərində mövcud idi. Və tolerant əhval-ruhiyyə hökm sürürdü. Ruhi bilik və mənəvi, həqiqi dini dəyərlər hər cür müxtəlifliyin

və rəngarəngliyin mahiyyətini təşkil etdiyi üçün tolerantlıq müxtəlifliyin və rəngarəngliyin ümumi təbiəti, ümumi harmoniyası barədə ruhi bilik olmadan mümkün deyil. Əslində hər cür dini prinsiplər, qayda-qanunlar və təlimatlar əbədi xarakterlidir, zamanla heç bir əlaqəsi yoxdur. Bunu həmin prinsiplərin mahiyyətinə vardığında çox asan görmək mümkündür. Həqiqi birlik hər şeyin mahiyyətində qərar tutur. Dövlətin möhkəmliyi və gücü eyni zamanda ölkədə yaşayan millətlərin, xalqların, əqidə sahiblərinin həqiqi birliyini təmin edən elmi, fəlsəfi əsaslandırılmış bir mexanizmin mövcudluğunda və praktiki işləməsindədir. Çünki hər şey insan üçün, insan həyatı isə hər bir canlı varlığa xas olan Tanrıya sevginin maddi mövcudluğu illüziyasından təmizlənməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu alternativsiz bir həqiqətdir və yoldur. Güc birlikdədir, birlik, bütün diqqəti müxtəliflikdə eyniliyə, fərqlilikdə oxşarlığa, rəngarənglikdəki harmoniyaya həqiqi ruhi biliyin köməyi ilə cəlb etdikdə mümkündür. Bu yerdə XX əsrin məşhur psixoloqu, filosofu və övliyasının çox gözəl bir aksiomu yadıma düşdü. O yazır: «Əgər müxtəlif dinlərin nümayəndələri öz qarşılıqlı münasibətlərində onlarda olan oxşar cəhətləri əsas götürərlərsə, bu zaman onlardakı fərqlər münasibətlərə al-əlvanlıq gətirər, bəzək olar və əksinə, fərqli cəhətləri əsas götürərlərsə, bu vaxt onlar eyniliklərə və oxşarlıqlara məhəl qoymazlar». Bu da illüziyadır. Müqəddəs vedalar deyir: «Fərqlilikdə eynilik haqqında biliyi olmayan bilik sahibi deyil və bilik vermək iqtidarında deyil, ancaq fərqlilikdə eynilik görənin fərqlərdən danışmağa ixtiyarı var. Əks halda, belə bilik həm sahibinə, həm ətrafdakılara narahatçılıq gətirər. Rəngarənglik Tanrının təbiətidir. Bir ağacın iki yarpağı bir birinə bənzəmir. Əslində müxtəliflik və rəngarənglik eyniliyi və oxşarlığı görənlər üçün həzddir, görə bilməyənlərin vaxtı müqayisə etməkdə keçər, kim əvvəl, kim axır; kim təzə, kim köhnə...». Bu biliksizlikdən doğan illüziyadır. Düzgün münasibətlərin inkişaf etməsinə maneədir. İnsan həyatının ən ali məqsədi (müqəddəs kitablara əsasən) ürəyimizdəki Tanrıya olan sevgi münasibətinin bərpa olunmasıdır. Yerdə qalan hər şey bu məqsədə

aparan yolda vasitədən başqa bir şey deyil. Buna görə də düzgün münasibətlərin qurulması gücün və möhkəmliyin vacib şərtidir.

Müasir gənclərimiz bilməlidirlər ki, dövlətçiliyimizin möhkəm gələcəyi, ancaq maddi sərvətlər bolluğu ilə yox, onun düzgün, mahiyyətinə və təyinatına əsasən ruhi və mənəvi dəyərlər vasitəsilə, yüksək ədalət prinsipinin həyata keçirilməsilə səciyyələnir. Müqəddəs kitablara əsasən (hətta biz bunu qəbul etməsək də) müvəqqəti olan hər bir şey əbədi olana çatmaq üçün, sadəcə olaraq, vasitədir. Vasitəyə kor-koranə bağlılıq məqsədin tam və düzgün araşdırılmamasından doğur və məqsədi daha da uzaqlaşdırır. Dövlətçiliyin gücü insanları müvəqqəti olanın vasitəsilə əbədi olana çatdırmaq üçün maksimum yaradılmış şəraitdədir ki, bu da mənəvi ruhi və həqiqi dini dəyərlər olmadan təsəvvür olunmazdır.

Tanrının şahlığını Tanrısız qurmaq mümkün deyil. Nəinki dövlət və xalq, hətta ayrılıqda götürülmüş fərd belə əgər mənəvi-ruhi dəyərlərdən korluq çəkirsə, o öz var-dövlətini nə düzgün istifadə edər, nə də qorumaq iqtidarında olar. Buna görə də biz H.Əliyevin müdrikliyi, uzaqgörənliyi və zəhməti bahasına başa gələn dövlətçiliyimizin əsas sütunlarından olan milli-mənəvi və ruhani dəyərlərin daha dərin köklərini üzə çıxararaq ictimaiyyəti bu istiqamətdə maarifləndirməklə daha da möhkəmlənməsinə çalışmalıyıq.

Və deyə bilərəm ki, Ümummilli Lider H.Əliyev bu istiqamətdə görüləcək işləri daha da genişləndirmək və dərinləşdirmək üçün lazım olan əlverişli özlü yaratmışdır. Gəlin, bir olaq, birlikdə çalışsaq, həm başqalarına, həm özümüzə kömək edək. Əslində dini dəyərlər, din mədəniyyəti sadəcə olaraq, insana müvəqqəti fiziki mövcudluğu, yox, əbədi ruhi mahiyyəti üçün yaşamağı öyrədir.

**MƏTANƏT ŞAHƏLİYEVƏ,
AMI-nin Azərbaycan dili, ədəbiyyatı
və onun tədrisi metodikası
kafedrasının metodisti.**

AZƏRBAYCANDA DİNİ DÖZÜMLÜLÜK ƏNƏNƏLƏRİNİN BƏRQƏRAR OLMASINDA VƏ MÖHKƏMLƏNMƏSİNDƏ HEYDƏR ƏLİYEVİN ROLU

Bu gün dünyada baş verən prosesləri diqqətlə izləyən bütün sağlam zəka sahibləri bəşəriyyəti müharibələrlə deyil, sülhün - əməkdaşlığın bərqərar olması yolunda atılan addımların tarixi kimi öyrənilməsində, digər tərəfdən isə sivilizasiyalarla yanaşı dini konfessiyaların qonşuluğunda görürlər. Bu gün Azərbaycanda üç konfessiya: müsəlman - İslam; pravoslav - Xristian və Yəhudi konfessiyaları var. Lakin sevindirici haldır ki, bu üç konfessiya Azərbaycanda dostcasına yaşayır və fəaliyyət göstərirlər. Son illərdə Azərbaycan xalqının dinə münasibətinin dəyişmək dinamikası əvvəlki illərdən fərqli olub. Bu da İslamın yayılması üçün yeni sivil imkanlar yaradıb. İstər siyasi, istərsə də iqtisadi cəhətdən sürətlə inkişaf edən Azərbaycan qazandığı uğurlara görə istedadlı şəxsiyyət olan Heydər Əliyevə borcludur. Bu gün tam əminliklə deyə bilərik ki, milli dövlətçilik ənənələri Ulu Öndərimiz Heydər Əliyevin fəaliyyətində tam mənasında öz əksini tapmışdır. Bu gün hamıya aydındır ki, Heydər Əliyev xalqını sevən, onun

milli-mənəvi dəyərlərinə hörmət edib qoruyan, yaşadan və Azərbaycan dilinin əbədi qoruyucusu olmuşdur. Azərbaycan dili Şah İsmayıl Xətəinin çiyində ucaldısa, onu qoruyan, gələcək nəsələ əmanət kimi çatdıran məhz Heydər Əliyev oldu.

Bütün sahələrdə olduğu kimi, dinlərdə də mövcud olan ziddiyyət elementlərinin aradan qaldırılmasında Heydər Əliyevin rolu əvəzənilməzdir. Heydər Əliyev yaşadığı, fəaliyyət göstərdiyi illərdə həmişə milli dəyərlərə hörmətlə yanaşmış və dində qarşıdurmanın zəruriliyi ideyasını rədd edib. Eyni zamanda, Azərbaycanda sivilizasiyalarla əlaqəni möhkəmlətmək təşəbbüskar kimi də çıxış etmişdir. Bu gün inkarolunmaz faktdır ki, Qərbi Avropa ekstremist təşkilatları İslam dinini terrorizmdə günahlandırır. Lakin hamıya aydındır ki, İslam dini zorakılığa qarşı çıxır, insanların xoşbəxtliyini dinlərin birliyində görür. Dinlərin birliyi isə dünyada sülhün bərqərar olması deməkdir.

Bəli, bu gün dünyadakı nəhəng dinlərdən biri olan İslam haqqında yayılan belə fikirlərin əsassız olduğu hamıya aydındır. Hamıya o da aydın olmalıdır ki, biz başqa dinlərə qarşı dözümlüyük. Ancaq bununla bərabər, milli dəyərlərimizi də unutmamalıyıq. Onu da unutmalıyıq ki, Heydər Əliyev şəxsiyyətini ucaldan əsas keyfiyyətlərdən biri onun dəyişməz əqidəli bir şəxsiyyət olması, öz xalqına, onun adət-ənənələrinə, əxlaq və mənəviyyat prinsiplərinə möhkəm, qırılmaz tellərlə bağlı olması idi. Dinlər arasında əlaqənin möhkəmlənməsi, Xristian və İslam kimi sivilizasiyaların müəyyən ziddiyyətləri bu gün hamını düşündürən global bir hadisədir. Tarixə nəzər salaq: avropalılar müsəlmanlar ilə diplomatik əlaqələr qurmuş, öz dindarlarına münasib sazişlər bağlamış, bu isə iqtisadi əlaqələrin genişlənməsinə şərait, imkan yaratmışdır. Lakin bu da bir faktdır ki, keçmiş sovetlər ölkəsində iki sivilizasiyanın - xristian və müsəlman sivilizasiyalarının birgə yaşayışı mövcud olsa da, müsbət nəticəsini verməmişdir. Keçmiş ittifaqa daxil olan respublikalar içərisində Azərbaycan yeganə respublika idi ki, Heydər Əliyevin uğurlu siyasətinin nəti-

cəsində dinlər arasında qarşılıqlı əməkdaşlıq mövcud olmuş və xalqın ülvə, mənəvi dəyərləri qorunub saxlanılmışdır. Həmin illərdə sivilizasiyalar arasında mövcud olan ziddiyyət elementləri təzahür etsə də, Heydər Əliyevin müdrik siyasəti nəticəsində vaxtında qarşısı alınmışdır. Bu isə Azərbaycanda xristian, islam dinləri arasında sağlam düşüncə mövqeyini möhkəmləndirmişdir. Heydər Əliyev fəaliyyət göstərdiyi illərdə İslam və Xristian sivilizasiyalarının əməkdaşlığına həmişə şərait yaratmış, qarşılıqlı etimad qurmaq üçün yollar axtarmışdır. Bu yollardan birincisi dünyada baş verən sosial-siyasi inteqrasiya hadisələrindən dərinlən baş açmağa və Heydər Əliyevin uğurlu siyasətinin mahiyyətini öyrənməyə sövq edirsə, ikinci yol Qafqazda bütün dinlərin dinc və qardaşyana qarşılıqlı münasibətdə yaşamasında, Qafqaz xalqlarının birləşməsində əsas amil kimi özünü göstərirdi. Dinlər arasında dözümlülük ənənələrinin bərqərar olması, möhkəmlənməsi sabah bütün Qafqazın sülh əmin-amanlıq bölgəsinə çevrilməsi üçün ən etibarlı təminatdır.

Bu gün beynəlxalq hüquq baxımından biz gənc dövlətlik. Lakin sevindirici haldır ki, artıq bütün xalqlar və millətlər bilir - Azərbaycanın ən böyük sərvəti onun vətənpərvər insanları və onun müdrik xalqıdır. Bu xalqın ən böyük istəyi sülh və dinlər arasında əməkdaşlığın möhkəmləyişidir. Dinlərə qarşı dözümlülük, milli-mənəvi dəyərlərin bərpası Ulu Öndərimiz Heydər Əliyev siyasətinin başlıca amili olmuşdur. Məhz Heydər Əliyevin müdrik siyasəti nəticəsində ölkədə siyasi sabitlik, demokratik prinsiplərin bərqərar olması, nüfuzlu dövlətlərlə və beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq dinlər arasında əməkdaşlığın yaranması, möhkəmlənməsi üçün şərait yaratmışdır. Dini birlik isə sosial, mədəni, inteqrasiya sahəsində müsbət təsir göstərə bilən əsas amillərdən biri olmuşdur. Bu gün hər bir kəsi millətlərəarası, dövlətlərəarası münaqişələr və onların həlli yolu düşündürür. Dünya siyasətçiləri içərisində öz imzası olan Heydər Əliyev dini dözümlülük prinsipindən çıxış edərək xalqların yaxınlaşması işində sülhün,

sabitliyin və təhlükəsizliyin bərqərar olmasında dinlər arasında əməkdaşlığa üstünlük verirdi. Bu isə ondan irəli gəlir ki, xalqımızın dini dözümlülüyü yüksək səviyyədədir.

Bəli, tarix çox şəxsiyyətlər yetişdirib. Əməli, adı ilə tarixdə iz qoyanlar çox az olub. Lakin biz xoşbəxt xalqıq. Çünki əməli, adı ilə tarixdə iz qoyan Heydər Əliyev kimi əvəzolunmaz liderimiz olub. Heydər Əliyev şəxsiyyəti öyrənilməmiş dünyadır. O, bizə çox şey verib: onun qoruyub-saxladığı, bizə əmanət kimi verdiyi milli-mənəvi dəyərlərimizdən biri də İslam dinidir. İslam dini çox böyük qüvvədir. Dünyada sülhün, əmin-amanlığın qoruyucusu məhz İslam dinidir. Bu gün çox sevindirici haldır ki, böyük şəxsiyyət olan Heydər Əliyev siyasətinin uğurlu davamçısı onun oğlu və hamımızın sevimlisi, Azərbaycan dövlətinin layiqli Prezidenti İlham Əliyev cənablarıdır.

Biz inanırıq ki, layiqli varis olan İlham Əliyev cənabları Azərbaycan dövlətini beynəlxalq aləmdə tanıdacaq, dövlətin, xalqın rahat yaşaması kimi tarixi missiyanı uğurla, fədakarcasına yerinə yetirəcək. Fikirlərimi heç vaxt yaddaşlardan silinməyən Azərbaycan dövlətinin layiqli oğlu Heydər Əliyevin sözləri ilə bitirmək istəyirəm: «Azərbaycan xalqı bütün çətinliklərin qarşısını alaraq, bütün sınaqlardan keçərək, bütün təhlükələrdən xilas olaraq dövlət müstəqilliyini qoruyub-saxlayıb, yaşadıb, bu gün də yaşadır, gələcəkdə də yaşadacaqdır».

XƏLİL ƏLİYEV,
Gəncə Dövlət Universitetinin
Azərbaycan dili
kafedrasının dosenti.

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ GƏNCƏ ŞƏHƏRİNDƏ MİLLİ-DİNİ ABİDƏLƏRİN BƏRPASI

Çağdaş Azərbaycan dövlətinin qurucusu Ümummilli Lider Heydər Əliyevin quruculuq fəaliyyətində dini dəyərlərimizə də xüsusi diqqət və qayğı ön plana çəkilmişdir. Onun «Biz öz tarixi köklərimizlə, milli-mənəvi ənənələrimizlə, böyük tariximizlə fəxr edə bilərik» töhfəsi xalqımızı dini görüşlərə hörmətə, insanlar arasında səmimiyyətə bir növ çağırışdır.

Dini dəyərlərimizə daxili inam və hörməti hələ uşaqlığında əqidəyə çevirən Ulu Öndər həyatı haqqında xatirələrində demişdir: «Anam İzzət xanım məni və kiçik qardaş-bacılarımı müqəddəs Quranın altından keçirmişdi. Bu məndə qorxmazlıq və daxili inam yaratmışdır ki, Allah dar ayaqda məni qoruyacaq» (V.Mustafayevin H.Əliyevin həyatı haqqında çəkdiyi filmin I hissəsi «Əsil məhəbbət haqqında»).

Sovet dövründə İslam dininə qadağalar qoyulduğu bir dövrdə Azərbaycana rəhbərlik edən Heydər Əliyev, açıq şəkildə olmasa da, böyük siyasi ustalqla milli abidələrimizlə yanaşı, dini abidələrimizin də bərpasına xüsusi diqqət yetirmişdir. Bu ardıcılıq Bakı şəhəri və onun ətraf kəndləri ilə yanaşı, respublikanın bütün şəhər və rayonla-

rında həyata keçirilir və bu sahədə aparılan işlərə aid rəhbər kadrlara məxfi göstərişlər verilir.

Gəncə şəhərində də sovet rejiminə uyğun siyasət nəticəsində milli-dini abidələr yaddaşlardan silinməkdə idi.

1979-81-ci illərdə Gəncə şəhərinə rəhbərlik edən Həsən Əziz oğlu Həsənovun «Gəncə» jurnalına (№ 5, 2006-cı il) verdiyi müsahibəsində bunu aydın görmək olar.

«1979-cu ildə Heydər Əliyevin şəxsi təşəbbüsü ilə mən Kirovabad Şəhər Partiya Komitəsinin katibi vəzifəsinə təyin olundum... Şəhərə gələndə memarlıq abidələrinin mənə göstərilməsini istədim. Təkcə Şah Abbas məscidini göstərdilər. Çünki digər abidələr bir növ itib-batmış, gözəndən düşmüş vəziyyətdə idilər, yadımdadı. «Balabağman» məscidinin heyətində qoca bir kişi var idi. And içəndə əlini məscidə uzadıb deyirdi: «Bu dustaq məscidə and olsun». Çünki həmin məscid anbar idi, içində araş saxlayırdılar, heyətində isə at üçün tövlə tikmişdilər. «Şərfəxanlıda» fabrik, «Ozan» məscidində isə kilim sexi işləyirdi. «Zərzəbidə» bir rus ailəsi yaşayırdı və s. O dövrdə məscidlərin dini məbəəd kimi istifadəsi mümkünsüz olduğundan onlardan müxtəlif məqsədlərlə istifadə etmək qərarı verdim. Bərpa etdiyimiz 11 (on bir) məscid hərəsinin öz quruluşundan irəli gələn tərzdə istifadə edildi».

Həm yaxşı bilirdi ki, o dövrdə respublika rəhbəri H.Əliyevin xəbəri, məsləhəti və göstərişləri olmasaydı şəhər rəhbəri kimi H.Həsənov az vaxtda «Ozan», «Bağmanlar», «Balabağman», «Şahsevən», «Molla Cəlil», «Qızıl Hacılı», «Toyuxçu», «Qırıxlı», «Zərrabi», «Tartarlar», «Alban» məscidlərini kütləvi şəkildə bərpa edə bilməzdi. Gəncədə yaşayıb-yaratmış, tanınmış yazıçı-dramaturq Altay Məmmədov «Əlvida, gözəl dünya» romanında Heydər Əliyevin sayəsində Gəncə məscidlərinin taleyini xüsusi fəsilədə əks etdirmişdir.

Müstəqil Azərbaycanın dövlət başçısı olduğu dövrlərdə də Heydər Əliyev milli-dini abidələrin bərpası ilə yanaşı, yeni dini abidələrin inşasına da xeyir-duasını əsirgəmədi.

İradə HÜSEYNOVA,
Təhsil nazirinin müavini,
tarix elmləri doktoru,
professor.

HEYDƏR ƏLİYEV İRSİ VƏ QAFQAZDA SÜLH PROSESİ: ƏSAS PRIORITYET İSTİQAMƏTLƏR VƏ PERSPEKTİVLƏR...

*«Heydər Əliyev Cənubi Qafqazda
uzun müddət ərzində əsas şəxsiyyət olmuşdur...»
Corc Buş, ABŞ prezidenti*

Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri, müstəqil milli dövlətçiliyimizin memarı və qurucusu Heydər Əliyevin siyasət irsində «Vətəndə sülh, bölgədə sülh, dünyada sülh!» xarici siyasət kursunun konsepsiyası və onun tərkib hissəsi olan Qafqazda sülh strategiyası mərkəzi yer tutur. Dünyanın korifey siyasət xadimi və böyük dövlət adamı kimi çağdaş siyasət proseslərə özünün imzasını əbədi həkk etmiş, «Ümumi Qafqaz evi» ideyasının əsas müəllifi və misilsiz çarçısı, «Qafqazın lideri», «Qafqaz xalqlarının ağsaqqalı» kimi Qafqazda sülhün, enerji və iqtisadi təhlükəsizliyin təməlini qoymuş və bu istiqamətdə bir sıra beynəlxalq layihələrin reallaşması yolunda müstəsna əhəmiyyətli addımlar atmış Ümummilli Lider Heydər Əliyevin dünyasını dəyişməsindən bizi dörd illik bir zaman kəsiyi ayırır. Mənən bu böyük insan aramızda olmasa da, onun xalqımızın milli sərvəti olan

zəngin irsi, əsasını qoyduğu siyasi dövlətçilik kursu və böyük ideyaları bu gün yaşayır, inkişaf edir, qalib gəlir, Azərbaycan xalqını qloballaşan dünyada əsl tərəqqi, yüksəliş yoluna, regionun lider dövlətinə, bölgədə sülhün, əmin-amanlığın, təhlükəsizliyin təminatçısına çevirir, ölkəmizin beynəlxalq birliyə sürətlə inteqrasiyasını təmin edir...

Bu gün yeni əsr dünya dövlətləri qarşısında duran iki mühüm inkişaf tendensiyası (qloballaşma və inteqrasiya) hər şeydən öncə, dövlətlərin sabit inkişafının, təhlükəsizliyinin, bütövlüyünün və idarəetmə sistemlərinin sabilliyinin təmin edilməsinə, iqtisadi münasibətlərdə ayrı-seçkiliyin aradan qaldırılmasına, xalqlar arasında sülhün, əmin-amanlığın, rifahın bərqərar olmasına xidmət etməlidir. Bu tələb beynəlxalq hüquq və norma prinsiplərinin aliliyi, qarşılıqlı etimad və ümumbəşəri dəyərlərə əsaslanmaqla xalqların və dövlətlərin dinc yanaşı yaşamaq haqlarının hamı tərəfindən tanınması və hörmət edilməsini ön plana çıxarır.

Açıq etiraf etməliyik ki, qloballaşan dünyanın ən qaynar nöqtələrindən biri kimi, Şərqlə Qərb, Şimalla Cənub arasında «Qızıl körpü» rolunu oynayan Qafqazın ən vacib, qaçılmaz inkişaf tendensiyalarından olan inteqrasiya prosesi ümumdünya evinin təhlükəsizliyi, ölkələrin və xalqların birgəyaşayışı, əmin-amanlığı, sülh və əməkdaşlığı üçün böyük imkanlar açır, geosiyasi mövqeyinə, zəngin təbii ehtiyatlarına görə dünya dövlətlərinin strateji mənafeələrinə cavab verən məkan kimi xüsusi önəm daşıyır. Bu baxımdan əski və çağdaş dünyanın etnodil, etnoqrafik və etnik baxımdan özünəməxsus bölgələrindən sayılan Qafqaz dövlətləri və xalqları bir tərəfdən, qloballaşan dünyanın iqtisadi yüksəlişinə öz töhfələrini verir, digər tərəfdən isə, hazırda regionda keçmiş SSRİ-dən miras qalmış münaqişə ocaqları həm Qafqaz dövlətləri, həm də bu bölgə ilə sıx əlaqədə olan dünya dövlətləri üçün ciddi təhlükə törədir, sabit, davamlı sülhə, milli, regional və beynəlxalq təhlükəsizliyə əngəldir.

Bütün bu tarixi reallıqları, zəmanəmizin gerçəkliklərini, müasir dünyada baş verən qlobal və regional hadisələri vaxtında, böyük uzaqgörənliklə qiymətləndirən Ümummilli Lider Heydər Əliyev Azər-

baycan Respublikasının Prezidenti olduğu on il ərzində ölkəmizin xarici siyasət kursunda «**Vətəndə sülh, bölgədə sülh, dünyada sülh!**» konsepsiyasının təməlini qoymaqla, zaman-zaman bu qlobal strategiyanın reallaşması və inkişafı istiqamətində tarixi addımlar atmaqla, bu ideyanın dönməzliyini təmin etdi. Həmin konsepsiya əsasında həyata keçirdiyi qlobal tədbirlər sayəsində Heydər Əliyev nəinki təkcə Qafqazda, eləcə də bütün dünyada tanınmış və böyük şöhrət qazanmışdır.

Belə bir tarixi reallığı bütün dünya qəbul edir ki, hazırda Qafqazda sülh, əmin-amanlıq təkcə region ölkələri üçün deyil, bütün dünya dövlətləri üçün də iqtisadi və mədəni inteqrasiyanın əsas şərtlərindən biridir.

Bu strateji amil Qafqaz xalqları və dövlətlərinə bölgədə və dünyada sülh və inteqrasiya prosesində dominantlıq, aparıcılıq, liderlik mövqeyi qazandırır. Bu mövqedən səmərəli və beynəlxalq hüquq normalarına uyğun şəkildə istifadə edən Heydər Əliyev BMT-nin XXI əsrin ilk onilliyini «Sülh mədəniyyəti 10 illiyi» elan etməsi kimi tarixi reallığa söykənərək Qafqaz regionunda sülh, əmin-amanlıq və təhlükəsizlik uğrunda fəal mübarizəni, konkret addımlarla Azərbaycanın xarici siyasət kursunun prioritet istiqamətlərindən biri elan etdi: «**Azərbaycanda, bütün Qafqaz regionunda və bütün dünyada sülhün bərqərar olması bizim ümdə arzumuzdur...**» (Bax: Heydər Əliyev işığı - İpək Yolu. Bakı, 2001, s.106).

Heydər Əliyevin bu uzaqgörən çağırışının reallaşması üçün inteqrasiya proseslərinin sürətlənməsi məqsədilə hazırlanmış, hazırda reallaşmış və reallaşmaqda davam edən bir sıra beynəlxalq layihələr Azərbaycan, Gürcüstan və digər Qafqaz dövlətləri, eləcə də regionun digər ölkələri Şərq və Qərb, Cənub və Şimal dövlətləri arasında əməkdaşlığa, böyük gələcəyi olan regional və beynəlxalq təhlükəsizlik perspektivlərinə hesablanmışdır. Belə ki, Böyük İpək Yolunun bərpası, Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizinin - «TRASEKA» proqramının həyata keçirilməsi, Xəzərin enerji ehtiyatlarından birgə istifadəyə dair imzalanmış «Əsrin müqaviləsi» (24.09.1994)

kontraktlarının, «Bakı-Tbilisi-Ceyhan» əsas ixrac neft kəmərinin, «Bakı-Tbilisi-Ərzurum» ixrac qaz kəməri layihələrinin, «Bakı-Tbilisi-Qars» dəmiryolu xətti üzrə layihənin əsas məqsədi Qafqazın, o cümlədən Azərbaycanın, Gürcüstanın milli təhlükəsizliyi, xalqların rifahı ilə yanaşı, region ölkələrinin iqtisadi və mədəni inteqrasiyasını, regional əməkdaşlığı sürətləndirməklə sülhün, əmin-amanlığın, sabitliyin, davamlı inkişafın möhkəmlənməsinin təmin edilməsidir. Nəhayət, XXI əsrdə dünyanın bir çox dövlətlərini, o cümlədən Qafqazı vahid iqtisadi məkanda birləşdirmək, Qafqazın Asiya ilə Avropa arasında iqtisadi və mədəni körpü rolunu həyata keçirmək bu beynəlxalq layihələrin ana xəttini, leytmotivini, başlıca amalıdır, təməl prinsiplərini təşkil edir.

Tarixi reallıq belədir ki, bu ümumbəşəri, beynəlxalq konsepsiyanın, strategiyanın və ona uyğun taktikanın işlənilməsində, həyata keçirilməsində, Qafqazda və dünyada sülhün əlverişli şərtləri olan Heydər Əliyevin müstəsna xidmətləri vardır. Bu istiqamətdə dəhi siyasətçinin təşəbbüsü ilə atılan ilk addımlardan biri «Ümumi Qafqaz evi» ideyasının əsasını qoymuş «Qafqaz regionunda sülh, sabitlik və təhlükəsizlik haqqında» tarixə «Tbilisi Bəyannaməsi» adı ilə düşmüş Azərbaycan-Gürcüstan birgə Bəyannaməsinin imzalanması (08.03.1996) oldu. Bu sənədə görə, irəli sürülən «Ümumi Qafqaz evi» insan hüquq və azadlıqlarına, dini və etnik ayrı-seçkiliyin aradan qaldırılmasına, dini tolerantlığın bərqərar olmasına, dünyanın zəngin və qədim mədəniyyət beşiyi olan Qafqaz dövlətlərinin beynəlxalq birlik tərəfindən tanınmış sərhədlərinin və ərazi bütövlüyünün bərpa olunmasına, Qafqaz dövlətləri və xalqları arasında iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələrin formalaşmasına şərait yaradılmışdır. (Bax: «Kavkaz» jurnalı, 1996, №2, s.6-7).

Bu tarixi Bəyannamənin imzalanması ilə Qafqazda sülh prosesinə region ölkələrinin, Qafqazla əlaqələri olan dövlətlərin maraqları artmağa başladı. Çox keçmədi ki, «Qafqaz dördlüyü» adlandırılan Rusiya, Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanın dövlət başçıları Qafqazda sülh, təhlükəsizlik və əməkdaşlıq məsələlərini müzakirə

etmək məqsədilə Kislovodsk şəhərində görüşüb, «Qafqazda əmin-amanlıq, sülh, iqtisadi və mədəni əməkdaşlıq uğrunda» Bəyannamə (03.06.1996) imzaladılar. Tarixşünaslıq ədəbiyyatında «Kislovodsk Bəyannaməsi» kimi tanınan bu sənəd məzmunu və mahiyyəti etibarlı ilə Heydər Əliyevin zəngin dövlətçilik və siyasi təcrübəsinin məhsulu olan «Tbilisi Bəyannaməsi»nin məntiqi və siyasi davamı olub, əslində həmin ideyaların daha geniş kontekstdə bir daha təsdiqindən, müdafiə olunmasından və dəstəklənməsindən ibarətdir. Bu bəyannamələrin ardınca Ulu Öndər Heydər Əliyevin bilavasitə təşəbbüsü ilə 1998-ci il sentyabrın 7-8-də 32 dövlətin və 13 beynəlxalq təşkilatın nümayəndələrinin iştirakı ilə Bakıda keçirilən tarixi Böyük İpək Yolunun bərpası üzrə konfransda imzalanan «Bakı Bəyannaməsi» və «Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizinin yaradılmasına dair Saziş» də Qafqazda sülh prosesinin möhkəmləndirilməsinə, Qafqaz dövlətlərinin Avropa və Asiya ölkələri ilə, eləcə də region ölkələrinin bir-birinə inteqrasiyasına, qarşılıqlı anlaşma və etimadın inkişafına birbaşa xidmət edir (Bax: «Azərbaycan» qəzeti, 09.09.1998).

Qafqazda sülh prosesinin inkişafına yönəlmiş daha bir tarixi faktı xatırlatmaq yerinə düşərdi. Heydər Əliyev özünün irəli sürdüyü «Ümumi Qafqaz evi» ideyasının reallaşmasına yardım məqsədilə ATƏT-in İstanbul sammitində (dekabr 1999) də «Qafqazda sülh, təhlükəsizlik və əməkdaşlıq Paktı»nın yaradılması təklifi ilə çıxış etmiş, Qafqazda davamlı sülhün müasir dünyanın iqtisadi və mədəni inteqrasiyasında, regionda təhlükəsizliyin təminatında mühüm amil olduğunu xüsusi vurğulamış, dəhi siyasətçinin bu təklifi sammit iştirakçısı olan dövlət başçıları tərəfindən dəstəklənmişdir.

Qafqaz bu gün tarixinin ən gərgin, mürəkkəb və məsuliyyətli dövrünü yaşayır. Qafqazda mövcud olan etnik münaqişələr totalitar sovet rejimindən miras qalmaqla çar Rusiyası və Sovet hökuməti tərəfindən zaman-zaman zorla həyata keçirilən köçürmə, deportasiya və soyqırım siyasətinin acı nəticələridir. Ümumiyyətlə, Qafqaz tarixin bütün dövrlərində böyük dövlətlərin mənafe, mövqe uğrunda mü-

barizə meydanı olmuşdur. Bu gün beynəlxalq aləmi narahat edən əsas məsələ Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsini, abxaz-gürcü, osetin-gürcü, inquş-osetin münaqişələrini, rus-çexen müharibəsini sülh yolu ilə aradan qaldırmaqdan, bölgədə sülhü, təhlükəsizliyi və inteqrasiyanı təmin etməkdən ibarətdir.

Çox əlamətdar haldır ki, böyük Heydər Əliyevin adını daşıyan «BTC» layihəsi istifadəyə verildi, vaxtilə «Üç dənizin əfsanəsi» adlandırılan «BTC» artıq reallığa çevrildi, Heydər Əliyevin uzaqgörənliklə təməlini qoyduğu neft strategiyası qalib gəldi. Bu sahədə ikinci böyük «BTƏ» qaz kəməri üzrə işlər başa çatmışdır, yaxın zamanda həmin kəmərin də işə salınması gözlənilir. Bu gün bütün dünya bu reallığı qəbul edir ki, həmin kəmərlər və Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizi XXI əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqaz dövlətlərinin mövcudluğunun, dövlət müstəqilliyi və təhlükəsizliklərinin arteriya damarlarına, milli təhlükəsizlik qorantına çevrilmişdir. Qafqazda sülh və inteqrasiya prosesində, heç şübhəsiz, 1997-ci ildə təsis edilmiş, 2006-cı ildə yenidən qurulmuş GUAM (Gürcüstan, Ukrayna, Azərbaycan, Moldava) regional iqtisadi təşkilatının da rolu var. Bu yaxınlarda GUAM-ın təşəbbüsü ilə Cənubi Qafqazdakı münaqişələrin BMT-də müzakirəyə çıxarılması həmin qurumun sülh, əmin-amanlıq, davamlı iqtisadi inteqrasiya sahəsində gələcək perspektivlərindən xəbər verir.

ABŞ və digər Qərb dövlətləri Qafqazda göstərilən beynəlxalq maraqlarını təmin etmək məqsədilə region üçün aşağıdakı konseptual və strateji məsələlərin perspektivdə həllinə üstünlük verir, Qafqaz siyasətinin prioriteti hesab edirlər: Xəzərin karbohidrogen ehtiyatlarının «Bakı-Tbilisi-Ceyhan» əsas ixrac neft kəməri ilə və «Bakı-Tbilisi-Ərzurum» qaz kəməri ilə Qərbe nəql edilməsinin təhlükəsizliyinə yönələn siyasi, iqtisadi dəstəyin saxlanması, bu halda Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyənin milli təhlükəsizliyinin qorunması; ABŞ-ın əsas strateji müttəfiqlərindən biri kimi Gürcüstanın təhlükəsizliyinin və ərazi bütövlüyünün təmin olunması, Abxaziya, Cənubi Osetiyadakı münaqişə ocaqlarının Gürcüstanın ərazi bütövlüyü və sərhəd

toxunulmazlığı, dövlət müstəqilliyi prinsipləri əsasında diplomatik yolla həll edilməsi; Azərbaycan Respublikası ilə Cənubi Azərbaycanın azərbaycanlı əhalisi arasında mədəni əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsinin dəstəklənməsi; Azərbaycanın iqtisadi inkişafına ABŞ-ın yardımına əngəl törədən və ABŞ-ın Senatı tərəfindən 1992-ci ildə qəbul edilmiş «Azadlığı dəstəkləmə Aktı»na 907-ci düzəlişin icrasının tamam dayandırılması, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ konfliktinin Azərbaycanın ərazi bütövlüyü çərçivəsində, sülh yolu ilə həlli istiqamətində siyasətinin davam etdirilməsi; Rusiya Federasiyasının rəhbərliyinə Cənubi Qafqazda separatizmi müdafiə etməyin (Azərbaycanda Qarabağ, Gürcüstanda abxaz və Cənubi Osetiya) perspektivsizliyinin başa salınması; əgər bu siyasət davam etdirilərsə, ABŞ tərəfindən müəyyən sanksiyaların tətbiq ediləcəyinin qaçılmaz olması; ABŞ hökuməti hesab edir ki, Rusiya tərəfindən Ermənistanı 1 milyard dollar dəyərində hərbi-texnika verilməsi; Abxaziyaadakı sepeartçılara hərbi yardım göstərilməsi Azərbaycan və Gürcüstanın dövlət təhlükəsizliyi, xalqların əmin-amanlığı üçün narahatlıq doğurur; nəhayət, Şimali Qafqazda hərbi münaqişələrin dayandırılması, xüsusən də çexen-rus müharibəsinin danışıqlar yolu ilə həlli məqsədilə Rusiya Federasiyası ilə diplomatik əlaqələri gücləndirmək və s.

Bütövlükdə Qafqazda sülh və inteqrasiya proseslərinin normalaşdırılması və bu ölkələrin sabit inkişaf yoluna çıxarılması Qərb dövlətlərinin, o cümlədən ABŞ-ın Qafqaz siyasətinin aparıcı istiqamətini təşkil edir.

«Qafqazda sülh təşəbbüsünü dəstəkləyən ilk dövlət başçısı» (E.Şevardnadze) kimi siyasət aləminə imza atmış Heydər Əliyev regionda və dünyada sülh, təhlükəsizlik, inteqrasiya sahəsində böyük xidmətlərinə görə Türkiyə Cümhuriyyətinin Beynəlxalq Atatürk Sülh Mükafatına (01.11.1999) layiq görülmüş, regional milli təhlükəsizlik sahəsində müstəsna xidmətlərinə görə Rusiya Federasiyasının Yuri Andropov adına mükafatı ilə təltif (05.04.2003) edilmişdir.

Bütün bunlar Ümummilli Lider Heydər Əliyevin «Vətəndə sülh, bölgədə sülh, dünyada sülh!» ideyasına sədaqətinin, bu istiqamətdə atılan addımların beynəlxalq səviyyədə etiraf olunmasının, müstəqil Azərbaycanın sülh siyasətinin real və parlaq nəticəsi kimi böyük əhəmiyyət daşıyır.

Qafqazda sülh siyasətinin böyük təbliğatçısı Heydər Əliyevin aramızda olmadığı indiki anlarda yeganə təsəllimiz ondadır ki, əsası böyük öndər tərəfindən qoyulan, Azərbaycanda, Qafqazda, bölgədə və dünyada sülh, təhlükəsizlik və iqtisadi inkişaf strategiyası bu gün həmin siyasi kursun layiqli davamçısı möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam və inkişaf etdirilir.

Çıxışımın sonunda bir vacib məqama da toxunmağı özümə borc bilirəm. Qafqazda sülh, təhlükəsizlik, iqtisadi və mədəni inteqrasiya məsələlərində Heydər Əliyevin müstəsna xidmətləri və qaldırdığı problemlərin qloballığı, ümumbəşəri dəyərlərə töhfəsi nəzərə alınaraq Azərbaycanın ali məktəblərində, o cümlədən Bakı Dövlət Universitetində artıq bir neçə ildir ki, «Qafqazşünaslıq» ixtisası üzrə magistr hazırlığı üçün bu sətirlərin müəllifi tərəfindən «Heydər Əliyev və Qafqazda sülh prosesi» adlı kurs tədris edilir. Həmin kursa aid proqram üç dildə (Azərbaycan, ingilis, rus) geniş izahatla, metodik tövsiyələrlə birgə nəşr edilmiş (Bakı, 2003), hazırda həmin kursa dair dərslər hazırlanması üzərində iş gedir.

SAFFET KÖSƏ,
Türkiyə Respublikası
Səlcuq Universitetinin müəllimi,
elmlər doktoru, professor.

DİNİ TOLERANTLIQ VƏ AZƏRBAYCANDA TOLERANTLIĞIN YARANMASINDA ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEVİN ROLU

Öncə onu qeyd etmək ki, bu termin müəyyən bir ərazidə hakim dinlərə sitayiş edən və başqa dinlərə inanan azlıqların heç bir təzyi-qə məruz qalmadan dini etiqadlarını yaşaya bilmələrini ifadə edir. Bu məsələdə din və məzhəb fərqi yoxdur, yəni bu termin həm din, həm də məzhəb məhfumunu əhatə edir. Tolerantlıq ifadəsini başqasına boyun əymək ya da layiq olmadığı halda ona iltifat göstərmək kimi qəbul etmək doğru deyil. İfadə edilən əsas məna başqa etiqada mənsub olanları öz inanclarıyla baş-başa buraxmaq, özünü tanıtdığı kimi onu qəbul etmək və bunu da təbii bir haqq kimi göstərməkdir.

Bu çərçivəni çəkdikdən sonra çox qısa şəkildə dini tolerantlıq probleminin meydana çıxması ilə bağlı bir neçə məqam üzərində duracağıq. Sonra isə Azərbaycanda tolerantlığın yaranmasında Ümummilli Lider, mərhum Heydər Əliyevin xidmətlərindən danışacağıq.

DİNİ TOLERANTLIQ PROBLEMİNİN ORTAYA ÇIXMASI

Din və vicdan azadlığı və ya dini tolerantlıq bəşər tarixinin ən vacib problemlərindən biridir. Hansısa cəmiyyətdə və ya bölgədə hakim din yaxud məzhəb xaricində fərqli seçimləri olan insanlara qarşı müxtəlif üsullarla istər dövlət, istərsə fərdlər səviyyəsində müsbət, yaxud mənfi davranış göstərilməsi həmişə aktual məsələ olmuşdur.

Dini tolerantlıq məsələsinin təməlinə baxsaq, bu problemin, özlərinin də etiraf etdikləri kimi, ilk dəfə Xristianlıqda meydana gəldiyini görürük. Ancaq onu da qəbul etməliyik ki, bu gün xristian Qərb dünyası bundan lazımi nəticə çıxarmış və problemi həll etmişdir.

Xristianlıq tarixində zorakılıq siyasətinin təməlinə Xristianlığın dövlət dini olduğu dövrdə yaşamış Müqəddəs Avqustinin irəli sürdüyü insanın ruh və bədəndən ibarət olması, ruhun nicatının zəruriliyi, bunun üçün hər cür bədən cəzasına və işgəncəyə, hətta ölümə belə icazə verilməsi prinsipi dayanır. Bu düşüncənin təməlinə də İncildəki «Ağası qula dedi: get, bütün yolları və çəpərləri axtar və insanların gəlməyə məcbur et ki, evim dolsun» - ayəsi dayanır. Bu cür anlayışlar təbii olaraq insan azadlığı və iradəsi ilə bağlı məsələlərdə də öz əksini tapmış, insan iradəsi və azadlığı xeyir və şər arasında istədiyini seçmək yox, doğru olanı etmək azadlığı kimi qəbul edilmişdir. İradə məcburi olaraq yaxşını istəməklə məhdudlaşdırılır. Təbii ki, insan yaxşını, yəni nicatına vəsile olan inancı seçməmişsə, ona bu məsələdə lazımi kömək göstərilir.

Xristianlıq tarixində zorakılığı gücləndirən digər bir səbəb isə «Katolik və apostolik (papaya aid) kilsə» xaricində qurtuluş yoxdur; günahların bağışlanması müqəddəs atalara aiddir» - doktrinası olmuşdur. Buna əsasən, ruhani güc onsuz da özünə tabe olan, kral da daxil olmaqla, hər kəsi mühakimə edə bilər, amma heç kim onu mühakimə edə bilməz. Çünki onun gücü ilahidir.

Katolik kilsəsinin anlayışına görə, kilsə «İsanın mənəvi varlığı» və bu sifətlə həqiqətin yanılmaz sahibidir. Bu doktrina kilsənin öyrətdiklərinə inanmayanların əbədi cəzaya məhkum olacağı və dini səhvlərin ən ağır günah kimi cəzalandırılacağı qənaətini formalaşdırmış, xristianları özləri kimi inanmayanlara qarşı zorakılığa sövq etmişdir. Dini səhvlərinə görə Tanrı düşməni adlandırdıqları adamları - fəzilət sahibi olsalar belə - yer üzündən silib yox etməyi özlərinə vəzifə bilir, dünyanı Tanrıya və şeytana aid olmaqla ikiye ayırır, xristian olmayanları şeytanın hökmranlığında görərək onlarla mübarizəni prinsip məsələsinə çevirmişdilər. Bu anlayış digər din və məzhəblərə azadlıq çərçivəsində fanatizmə yol açan təməl amillərdən biridir.

Zorakılığı qızıqdirən ünsür kimi, «qurtuluş yalnız kilsədədir» anlayışı digər dinlərə qarşı müharibənin teoloji təməlini əmələ gətirsə də, əsasən öz aralarında məzhəb ixtilaflarını şiddətləndirən amillərdən birinə çevrilmişdir. Çünki hər məzhəbin kilsəsi «mütləq həqiqət» özlərinin təmsil etdiyi fikrinə irəli sürmüş, dolayısıyla, qurtuluşun özlərində olduğunu iddia etmiş, bunun təbii nəticəsi olaraq da özlərindən başqalarını kafir qəbul edərək onlarla mübarizə aparmaq istədikdə qanlı məzhəb və din müharibələri əsrlərlə davam etmişdir. Bu səbəbdən xristian məzhəbləri - «Katoliklik», «Pravoslavlıq», «Protestantlıq» XX əsrin ortalarına qədər din kimi göstərilmişdir.

Xristianlıq nöqtəyi-nəzərindən baxıldıqda digər etiqadlara hörmət mədəniyyətinin formalaşmasına mane olan əsas amillərdən biri də imperator Yustinianın 532-ci ildə hippodroma toplayaraq otuz minlə qırx min arasında insanı qətlə yetirməsinə səbəb olan, «tək dövlət, tək qanun, tək din» anlayışının əmələ gətirdiyi «Kral kimdirsə, din də odur» şəklində formalaşan və praktikada müasir dövrə qədər ön planda olan «xalqın kralın dinindən olması» prinsipidir. Bu prinsip ilk dəfə o zaman dile gətirilməmişdir, əksinə, sadəcə, sabit bir prinsipin təkrarlanması nəticəsində yaranmışdır.

Hz. Peyğəmbərin Bizans kralı Herakliosa (575-641) göndərdiyi İslama dəvət məktubunda «İslamı qəbul etməkdən boyun qaçırsa, xalqının günahını da üzərinə götürəcəyi» - formasındakı xəbərdarlığı böyük ehtimalla «xalqın kralın dinindən olması» məcburiyyətinə görədir. Yoxsa, İslamda heç kimin başqasının günahının cəzasını çəkməməsi sabit bir prinsipdir.

Qərb dövlətləri ardı-arası kəsilməyən din müharibələrinin və məzhəb ixtilaflarının cəmiyyət nizamını alt-üst etdiyini, siyasi təhlükəsizliyi kökündən sarsıtdığını görünce, orta q məxrəc axtarmışlar. Mixael Voltser bir az da istehzalı bir tərzdə bunu belə ifadə edir: «İnsanlar illər boyu bir-birlərini öldürdülər və sonra, şükürlər olsun ki, taqətdən düşdülər, biz məhz buna iltifat (liberallıq) deyirik».

Nəticədə din və vicdan azadlığı sahəsində 1948-ci ildə BMT-nin Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin və 1950-ci ildə Avropa İnsan Hüquqları Anlaşmasının qəbul edilməsi ilə «şəxsi seçimlərə hörmət» prinsipinin bütün dünya ölkələri tərəfindən qəbulu reallaşmışdır. Batuxanın sözləri ilə desək, «Qərbdə din azadlığı qanlı din müharibələrinin qeyri-qanuni uşağına bənzəyir».

Bu sahə üzrə praktikada bəzi çatışmazlıqlar olsa da, Qərb üçün bu, çox vacib bir mərhələ idi.

AZƏRBAYCANDA TOLERANTLIĞIN YARANMASINDA ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEVİN ROLU

«Qızıl ulduzdan hilala: Heydər Əliyevin fırtınalı həyatı» adlı əsərində mərhum Heydər Əliyev haqqında danışarkən «Tarixlə təleyin birgə təqdim etdiyi alovdan hazırlanmış köynəyi yanmadan geyinib, məsuliyyətli işi qorxmadan öz üzərlərinə götürərək tarixlə görüşə yetişmək üçün yola çıxan böyük liderlər haqqında danışmaq asan iş sayıla bilməz» - söyləyən İrfan Ülkünün bu fikirlərinə qatılmamaq

mümkün deyil. Yəne onun «Azərbaycan Prezidenti böyük tarixi missiyaların məsuliyyətlə həvalə olunduğu nadir tarixi şəxsiyyətlərdəndir. Onun lider kimi mübarizəsi ölkəsinin tarixində böyük bir dəyişikliyə səbəb olmuşdur» - ifadələrinə mərhum Heydər Əliyevin İslama bağlılığını və bu dinin ruhuna müvafiq Azərbaycanda formalaşdırdığı dini tolerantlıq sahəsində uzaqgörənliyini də daxil etmək lazımdır.

Mövzuya başlarkən onun həyatını və mübarizəsini qələmə alan İrfan Ülkünün bir xatirəsini qeyd etmək yerinə düşər: «Bəzən bir yazıçı öz liderini axtarır. Arzusu onu tarixə həkk etmək, gələcəyə keçmişdən bir şey apara bilməkdir. Belə xoşbəxt bir görüş 1992-ci ilin mart ayında İstanbul Sultan Əhməd məscidində baş tutdu. Əliyevlə bizi o zaman Süleyman Dəmirəlin xaricdə yaşayan türklər üzrə məsul katibi Namiq Kamal Zeybək tanış etdi. Daha sonra mən onu izləməyə başladım. Davranışlarından son dərəcə istiqanlı biri olduğu sezilirdi. Məsciddə gəzərkən, «İstanbula ilk gəlişinizdirmi?» - deyə soruşdum. Gülümseyərək, «25 il əvvəl də gəlmişdim» - deyə cavab verdi. Sultan Əhməd məscidinin mavi çinilərinə, sonsuzluğa can atmış kimi ucalan qübbəsinə baxarkən hiss olundu ki, xatirələri canlanırdı. Aradan il yarım keçdikdən sonra, bu dəfə başqa bir məsciddə yenidən qarşılaşdıq. Lakin bu dəfə Bakıdakı Təzə Pir məscidində. Artıq o, Azərbaycan Respublikasının güclü lideri, çox sevdiyi xalqının nicat yeri idi. Özünə hədiyyə edilən Qurani-Kərimi üç dəfə öpərək, gözünün üstünə qoyub həzrət Peyğəmbərin ad günü olan mövlud gecəsi ilə əlaqədar Bakının ən böyük məscidində nitq söyləyərək Azərbaycanın kommunist rejimi altında «yetmiş il boyunca mənəvi bir imtahanı keçdiyini» qeyd etdi...»

Həqiqətən də, 70 illik SSRİ dövründə dövlət siyasəti kimi məktəblərdə dinsizliyin, elmi ateizmin təbliği xüsusilə İslam dininə sitayiş edənləri çox məyus etmişdi. Heydər Əliyev bir çıxışında buna toxunaraq «Ancaq o illər - kommunist ideologiyasında, ümumiyyətlə, dinə qarşı təbliğat aparıldığı zaman İslam dininin əleyhinə xüsusi təbli-

ğat aparılırdı» - deyir və dinə, xüsusilə İslama qarşı Sovet rejiminin mənfi münasibətini belə xarakterizə edir: «Sovetlər İttifaqının mövcud olduğu 70 il ərzində onun ərazisində din yasaq, qadağan edilmiş, ateizm təbliğatı aparılmışdır. Dinə qarşı çox kəskin mübarizə aparılmış, allahsızlıq, dini inkar etmək o illərdə kommunist ideologiyasının əsasını təşkil etmişdir. Biz bu dövrü yaşamışıq və indi, Azərbaycan öz müstəqilliyini bərpa edəndən sonra tarixi nöqteyi-nəzərdən qısa bir zamanda dinin, o cümlədən İslam dininin nə qədər dərin kökləri olduğunu daha da çox dərk edə bilməmişik. Xüsusən sovet hakimiyyəti dövründə dünyaya gəlmiş, yaşamış nəsillər bəlkə də, o vaxtki güclü təbliğatın nəticəsində dinin, bizim üçün isə ələlxüsus İslam dininin bu qədər zəngin mənəvi dəyərlərə, bu qədər dərin köklərə malik olduğunu anlaya bilmirdilər. Biz özümüz də bunu anlaya bilmirdik. Mən bunu etiraf edirəm».

«Bilirsiniz ki, o vaxtlar mən böyük dövlət işləri ilə məşğul idim. Bəzən düşündüm - din dindir, nə üçün bir dinə müəyyən qədər loyallıq münasibət bəslənilir, o birisi dinə isə həddindən artıq düşmən münasibəti göstərilir? Bu həqiqətdir».

«Mərkəzdə Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin ateizm təbliğatında İslam dininə qarşı təbliğat xüsusi bir istiqamət təşkil edirdi və bu, xüsusi nəzarət altında idi. Sovet hakimiyyəti dövründə belə təsəvvür yaranırdı ki, sovet quruluşuna təhlükə törədən yalnız İslam dinidir, Xristian dini, yaxud da sovetlər ölkəsində olan başqa dinlər bu quruluşa o qədər təhlükə yaratmır. Bu, o dövrdə mənim gözümlə gördüyüm və bir çox ideoloji sənədlərdə oxuduğum həqiqətlərdir ki, sizə çatdırıram. Kommunist ideologiyasında dinlərlə münasibətdəki bu ayrı-seçkilik, dinləri bir-birindən fərqləndirmək xətti göstərirdi ki, demək, belə çıxır, din var - yaxşı dindir, din də var - çox pisdir, bu pis din də guya İslam dinidir. Bu da o vaxt Sovetlər İttifaqında tədqiqatçılar tərəfindən olan subyektivlik meyillərini artırırdı».

Mərhum Heydər Əliyevin Quranı 3 dəfə öpərək gözünün üstünə qoyması, - susuzluqdan yanmış birinin suya doğru can atması kimi, - Qurana olan həsrətinin bir ifadəsi idi. Onun bu sözləri dinə verdiyi dəyər baxımından həqiqətən çox önəmlidir: «Heç vaxt imanımızdan, dinimizdən uzaqlaşmayacağıq və bu mənəvi mənbələrimizdən istifadə edərək gələcəyimizi quracağıq!»

Onun 2 fevral 1996-cı il tarixdə Azərbaycan Gənclərinin I Forumundakı çıxışında söylədiyi bu nitq də diqqətəlayiqdir: «Gənclərimizin İslam dinini mənimsəməsində, hesab edirəm ki, lazımı tədbirlər görülməlidir. Çünki bu tədbirlərin olmaması nəticəsində bəzi mənfi hallar meydana çıxır, ayrı-ayrı qruplar gənclərə fanatizm əhval-ruhiyyəsi aşılamaq istəyirlər və bunlar da bizim gənclərin tərbiyəsinə zərər vurur...»

Biz heç vaxt yol verə bilmərik ki, ayrı-ayrı şəxslər, ayrı-ayrı qüvvələr öz şəxsi mənafeələrini güdərək, İslam dini pərdəsi altında Azərbaycan gənclərinin tərbiyəsinin və mənəviyyatının zədələnməsinə gətirib çıxartsınlar».

Həqiqətən də, mərhum Prezident Heydər Əliyevin üzərində durduğu bu məsələ çox önəmlidir. İnanmaq insanın fitrətində olan bir ehtiyacdır. Tarixdə dinsiz fərdlər olsa da, dinsiz millətin olmadığı dinlər tarixi sahəsində aparılan tədqiqatların ən vacib təsbitlərindən biridir. Etiqadın fitri bir ehtiyac olduğu və insan təbiətinin də boşluq qəbul etmədiyi nəzərə alınaraq, bu boşluq sağlam, möhkəm və doğru biliklə doldurulmasa, o yeri qeyri-sağlam mühitdə başqaları doldurar ki, bu da böyük bir təhlükədir. Bu, eynilə boş bir ərazinin özbaşına tərk edilməsinə bənzəyir. Oraya öz ehtiyacımızı ödəyən bitkilər, ağaclar əkməsək, yabani otlar bürüyər. Məhz bu ehtiyacı ödəmək, Azərbaycanda yüksək səviyyəli ilahiyatçılar yetişdirmək, sağlam və doğru dini bilik öyrətmək məqsədilə mərhum Prezidentin «Bir millət - iki dövlət» dediyi Türkiyə və Azərbaycan arasında imzalanan sazişə əsasən BDU-nun nəzdində İlahiyyat fakültəsi açıldı. Bu fakültəyə

göstərdiyi qayğı onun bu sahəyə həssaslığını qeyd etmək baxımından vacibdir.

1999-2002-ci illərdə BDU-nun İlahiyyat fakültəsinin dekan müavini işlədiyim müddətdə bu qayğının şəxsən şahidi olduğumu qeyd etmək istəyirəm. Onun bu sözləri dediklərimi təsdiq edən bir sənəddir: «Bu işləri görmək üçün Azərbaycanda islamşünaslıq elmini inkişaf etdirmək lazımdır. Azərbaycanın Elmlər Akademiyası, Bakı Dövlət Universiteti və elmi-tədqiqat institutları bəlkə də, bu sahə üçün xüsusi təşkilatlar, orqanlar, elmi mərkəzlər yaratmalıdırlar. Hər halda mən indi qəti deyə bilmərəm. Belə təşəbbüslər olsa, mən onları dəstəkləyəcəyəm, bunlar üçün şərait də yaradacağam. Buna arxayın olun».

Mərhum Prezident Heydər Əliyev 9 dekabr 1998-ci il tarixdə «İslam sivilizasiyası Qafqazda» mövzusunda keçirilən beynəlxalq simpoziumdakı nitqində İslam dini haqqında və digər dinlərə qarşı münasibətdə, onlara qarşı göstərilməli olan tolerantlıqla əlaqədar bu vacib sözləri demişdir: «Dünyada bir çox böyük dinlər mövcuddur. Hər dinin özünəməxsus yeri var. Biz azərbaycanlılar İslam dini ilə fəxr edərək, eyni zamanda heç vaxt başqa dinlərə qarşı mənfi münasibət göstərməmişik, düşmənçilik etməmişik, ədavət aparmamışıq və heç bir başqa xalqı da öz dinimizə itaət etməyə məcbur etməmişik. Ümumiyyətlə, başqa dinlərə dözümlülük, başqa dinlərlə yanaşı və qarşılıqlı anlaşma şəraitində yaşamaq islam dəyərlərinin xüsusiyyətidir. Bu, tarix boyu Azərbaycanda da, Qafqazda da öz əksini tapıbdir. Azərbaycanda islam dini ilə yanaşı xristian dini də, yəhudi dini də əsrlər boyu yaşayıb və indi də yaşayır. Qafqazda da bu mənərə var. Hesab edirik ki, insanlar hansı dinə, hansı mədəniyyətə mənsubluğundan asılı olmayaraq, bütün başqa mədəniyyətlərə, dinlərə, mənəvi dəyərlərə də hörmət etməli, o dinlərin bəzən kiməsə xoş gəlməyən adət-ənənələrinə dözümlü olmalıdırlar. Dini nöqtəyi-nəzərdən ədavət, münaqişə, müharibə yolverilməzdir. Hər halda, XX əsrin

sonunda və qarşıdan gələn XXI əsrdə dünyada belə hallara son qoyulmalıdır».

Mərhum Prezident Heydər Əliyevin qeyd etdiyimiz fikirləri ilə əlaqədar bəzi mülahizələr yürütmək, lazım gəlsə, bu məqamları vurğulamaq mümkündür: yetmiş illik SSRİ dövründə din əleyhinə siyasət yürüdülmüş, lakin digər dinlərdən fərqli olaraq, xüsusilə İslama qarşı mənfi münasibət hər zaman ön planda olmuşdur. Hətta müsəlmanlar özləri belə İslam dini ilə bağlı elmlərlə məşğul olmaqdan çəkinmiş, Qurani-Kərimi Azərbaycan dilinə çevirməyə ehtiyat etmiş və yalnız rus dilinə tərcümələrini oxumaq imkanına malik olmuşlar. Qurani Azərbaycan dilinə tərcüməsi müstəqillik qazandıqdan sonra mümkün olmuşdur. Qurani Azərbaycan dilinə tərcümə edənlərdən Ziya Bünyadov və Tariyel Həsənovu ehtiramla yad edir, İlahiyyat fakültəmizin dekanı Vəsim Məmmədəliyevlə Məhəmməd Həsən Qənbəriyə isə öz minnətdarlığımızı bildiririk.

Mərhum Prezidentin çıxışında qeyd etdiyi kimi, İslam dini o qədər güclü və möhkəm təməllərə söykənən, fitrətə, yeni yaradılış həqiqətlərinə uyğun gələn kamil bir dindir ki, Sovet dövründəki antitəbliğət İslamı Azərbaycan xalqının qəlbindən çıxara bilməmişdir. Əslində, Prezidentin dediyi kimi, İslamın digər dinlərə iltifat göstərməsinin təməlinə bu prinsip durur. Bir qədər əvvəl qeyd olunduğu kimi, etiqad könül işidir və birbaşa insanın qəlbini əlaqələndirir. İnsanın qəlbinə isə zorla girmək mümkün deyil. Elə isə insanı öz inancıyla baş-başa qoymaq lazımdır. Bax, yetmiş illik SSRİ dövründə İslam dini əleyhinə aparılan təbliğatın bir fayda verməməsinin altında yatan səbəb də budur və isbat üçün ən gözəl cavab Azərbaycan xalqının İslama olan sevgisidir. Məhz bunu yaxşı başa düşən mərhum Prezident Heydər Əliyev Azərbaycanda başqa ölkələrə nümunə olacaq liberalist ruhun formalaşmasında böyük rol oynamışdır. Onun bu sözləri həqiqətən də, tam liberalist ruhu əks etdirir:

«İslam dini başqa dinlərə qarşı heç vaxt düşmən olmamışdır. Çünki bu dinlərin hamısı Allahdan gəlir. Azərbaycanda müsəlmanlarla yanaşı başqa dinlərə etiqad edən adamlar da yaşayır. Onlar da Azərbaycanın bərabərhüquqlu vətəndaşlarıdır. Çalışmalıyıq ki, dini, milli mənsubiyyətlərindən asılı olmayaraq Azərbaycanın bütün vətəndaşları eyni hüquqlu olsunlar və onların hamısının birliyini, vəhdətini təşkil edək. Bu da Allah-təalanın buyurduğu bizim yolumuzdur».

Belə hesab edirəm ki, mərhum Prezident Heydər Əliyevdə belə liberalist əhval-ruhiyyənin formalaşmasında rol oynamış başqa bir məqam Onun İslama olan inancı və digər dinlər qarşısında bu dinin üstün dəyərlərinə etibarındır. Çünki bir ölkədə iltifat göstərilən digər dinlər özlərini tanımaq və tərəfdar toplamaq istəyir. Belə ki, hansısa bir ölkədə müxtəlif dinlərin varlığı belə, bir təbliğat vasitəsidir. Bu dinlərlə müqayisədə İslamın üstünlüklərinin öz-özlüyündən ortaya çıxacağını Qurani-Kərim bildirir. Bu mövzuya bir az yuxarıda toxunduğumuz üçün burada təkrar etməyəcəyik. Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, digər dinə inananlarla qarşılaşan müsəlman bir şəxs öz dini haqqında kifayət qədər elm sahibi olmalıdır ki, onlar qarşısında dinini alçaltmasın. Buna görə də, sağlam dini bilik əldə olunması üçün normal mühitin yaradılması zəruridir.

Azərbaycanda mərhum Prezident Heydər Əliyevin formalaşdırdığı tolerantlıq ruhu davam edir. Məsələn, 19 dekabr 2006-cı ildə Bakıda Beynəlxalq Tolerantlıq Gününə həsr olunmuş «Tolerantlıq örnəyi - Azərbaycan» mövzusunda dəyirmi masa keçirilmişdir. Tədbirdə çıxış edən Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin sədri Şeyxülislam Hacı Alahşükür Paşazadə «Azərbaycanda dövlət səviyyəsində tolerantlığın həyata keçirilməsini onun uzunömürlülüyünün təminatı» kimi qiymətləndirmişdir. Onun «Tolerantlıq qədim tarixi köklərə və ənənələrə malik Azərbaycan üçün gerçəklikdir. Dövlət din azadlığının zəmanətçisidir. Ölkədə məscidlərlə yanaşı kilsə və sinaqoqlar da bərpa olunur. Düzgün dini siyasətin həyata keçirilməsi nəticəsində Azər-

baycanda dünyanın ən nüfuzlu din xadimlərinin tanıdığı və yüksək qiymətləndirdiyi dinsevər tolerantlıq bərqərar olunub» - sözləri Azərbaycanın qəti mövqeyini nümayiş etdirməsi baxımından diqqətəlayiqdir.

Beynəlxalq Tolerantlıq Gününün 1999-cu ildən Azərbaycanda qeyd edildiyini önə çəkən Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin sədri Hidayət Orucovun «dini tolerantlığı dövlət siyasətinin başlıca istiqamətlərindən biri» kimi dəyərləndirməsi dövlət siyasətinin istiqamətinin müəyyən edilməsi nöqtəyi-nəzərindən diqqətəlayiq bir məqamdır.

Bütün bu sözlərin real nəticəsi kimi bir nümunə göstərək: 1920-ci ildə bağlanan Cen Mironosets kilsəsinin binası 1991-ci ildə Rus Pravoslav Kilsəsinə qaytarılmışdır. Azərbaycanda səfərdə olan Moskva və Ümumrusiya Patriarxı II Aleksis 27 may 2001-ci ildə bu məbədi müqəddəs elan etmiş və ona baş kafedral kilsə statusu vermişdir. Açılış mərasimində Prezident Heydər Əliyev, hökumət üzvləri, səfirliklərin nümayəndələri və dini icmaların başçıları iştirak etmişlər. Bu kilsənin təmirini Moskvada yaşayan Aydın Qurbanov adlı azərbaycanlı biznesmen həyata keçirmişdir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda qeydiyyatdan keçmiş bütün kilsə və ibadət xanalar din azadlığı çərçivəsində fəaliyyətlərini davam etdirə bilirlər.

Sonda Azərbaycanda İslam dininin öyrənilməsinə verdiyi qiymətə, digər dinlərə - bir çox ölkəyə nümunə olacaq şəkildə - göstərdiyi tolerantlığa, bu mühitin Azərbaycanda möhkəm kök salmasına, xüsusilə sağlam dini biliyə malik, yüksək səviyyəli ilahiyyatçı kadrların yetişdirilməsi məqsədilə açılan BDU-nun İlahiyyat fakültəsinə göstərdiyi diqqətə görə Ümummilli Lider, mərhum Heydər Əliyevi ehtiramla yad edirəm.

LİYA SAMUEL (ŞAMAİLOVA),
İsrail Ben-Tsivi adına
Şərq Yəhudilərinin Öyrənilməsi
üzrə Elmi Tədqiqat İnstitutu,
elmlər doktoru.

TOLERANTLIQ - AZƏRBAYCANIN MİLLİ DƏYƏRİ VƏ SƏRVƏTİDİR

Mən çıxışıma dahi insan, Azərbaycanın mərhum Prezidenti Heydər Əliyevin 2001-ci ildə «Qafqaz dağ yəhudiləri» adlı simpoziumda söylədiyi fikirlərdən başlamaq istəyirəm: «Cazibədar təbiəti, qədim və zəngin tarixi, milli və etnik rəngarəngliyi, maddi və mənəvi zənginliyi ilə fərqlənən Qafqaz dünyanın unikal regionlarından biridir. Bu qədim dünyanın ən dəyərli tarixi sərvəti isə burada bütöv bir ailə kimi mehriban yaşayan mərd insanlardır. Etnik mənsubiyyətlərindən və dini etiqadlarından asılı olmayaraq, istər az, istərsə də çoxsaylı xalqlar hər biri bənzərsiz ümumqafqaz mədəniyyətinin formalaşmasında öz rolunu oynamışdır. Qafqaz bu xalqların birgə yaşadığı ümumi evdir, onlar bununla fəxr edirlər və buna onların haqqı da var. Milli-mənəvi dəyərlərinin işığına toplaşdığımız dağ yəhudiləri də bizim xalqın mədəni-tarixi həyatında öz mühüm rolunu oynamışdır.

Qədim və keşməkeşli tarixə malik dağ yəhudiləri artıq yüz illərdir ki, Azərbaycanda yaşayan digər xalqlarla dostluq, həmrəylik şəraitində fəaliyyət göstərirlər.

Məmnunluq hissi ilə qeyd etmək istəyirəm ki, tarixən Azərbaycanda bu xalqın mentalitetinə xas olmayan milli, dini diskriminasiya faktları, habelə, antisemitizm müşahidə olunmamışdır. Burada yaşayan hər bir xalq etnik xüsusiyyətlərini və milli adət-ənənələrini qoruyub saxlamışdır. Hazırda Azərbaycanda yaşayan dağ yəhudiləri azad Respublikamızın tam hüquqlu vətəndaşları hesab olunur, onların şəxsi azadlıqları, milli və insan hüquqları Azərbaycan dövlətinin qanunları və Konstitusiyası ilə qorunur.

Ölkədə yaşayan bütün milli azlıqlar, o cümlədən dağ yəhudiləri dil və mədəniyyətlərini inkişaf etdirmək, etnik-dini adət-ənənələrini qoruyub saxlamaq üçün bütün siyasi və hüquqi şəraitlə təmin olunurlar. Dağ yəhudiləri Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında, elm və mədəniyyət sahələrində, azad dövlət quruculuğu prosesində birbaşa iştirak edir, vətən qarşısında övlad borcunu yerinə yetirirlər».

Bax belə, Azərbaycanın mərhum Prezidenti burada yaşayan yəhudi icması barədə altı il öncə bunları söyləmişdi. Mən belə zənn edirəm ki, mərhum Heydər Əliyevin bu çıxışını Azərbaycanın milli siyasət konsepsiyası kimi qəbul etmək olar.

Etnik rəngarəngliyi ilə yanaşı, Qafqaz fenomeninin unikal xüsusiyyətini onun təkrarolunmaz zənginliyi təşkil edir. Məhz buna görə regionda yaşayan bütün xalqların tarixi, mədəniyyəti, dilləri, din etiqadları, adət-ənənələri ümumqafqaz dəyərlərinin tərkib hissəsi kimi araşdırılır. Bu sahədə atılan hər bir addım regionda sülhün, əmin-amanlığın qorunmasına yönəlmişdir.

Azərbaycan qədim zamanlardan müxtəlif mənşəli qəbilə və etnosların, habelə, sərkərdə və səyyahların can atdığı ölkə kimi tanınmışdır. Azərbaycan öz təbii sərvətləri, xoş iqlimi, flora və faunası ilə Qərblə Şərqi, Şimalla Cənubu birləşdirən rahat yolları ilə cazibəli xarakterə malikdir. Bu ölkə ticarət, elm və mədəniyyət sahəsində məşhur olan şəhərləri ilə tanınırdı, müxtəlif din və fəlsəfi cərəyanların, beynəlxalq karvan və missioner yollarının qovşağında, böyük ləpək

yolunun üstündə, etnik köçərilərin keçdiyi magistral yolların kəsişdiyi ərazidə yerləşirdi. Nəticədə müxtəlif tarixi dövrlərdə və müxtəlif səbəblərdən bu ərazidə bir çox Şərqi və Qərbi etnosları məskunlaşmışlar. Bu gün isə həmin etnoslar Azərbaycanda azsaylı xalqların rəngarəng çələngini təşkil edirlər. Onlar özünəməxsus maddi və mənəvi mədəniyyətlərini, etnopsixologiyalarını və tarixi yaddaşlarını qoruyub saxlamışlar.

Bizim eradan əvvəl VI əsrdə Yerusəlimdə birinci xram adlanan məbədin sökülməsi nəticəsində vətənlərini tərk edən qədim yəhudi qəbilələrinin nəslindən olan dağ yəhudiləri də yuxarıda bəhs olunan etnik azlıqlardan biridir.

Polietnik ölkələr qrupuna aid olan Azərbaycanın milli dövlət proqramının konsepsiyaları onun strateji istiqamətinin təyin olunmasına yönəlmiş doğru prinsiplərin işlənməsinə, millətlər, o cümlədən milli azlıqlar arasında qarşılıqlı anlaşmaya nail olunmasına xidmət edir.

Azərbaycan Respublikasında yaşayan etnosların hər biri unikal xüsusiyyətlərə malikdir. Respublikada hazırkı keçid dövründə bir-birilə sıx əlaqəli, hər bir etnosun inkişaf prosesinə, habelə, millətlərə-rası münasibətlərə təsir göstərən bir sıra ictimai təkamül tendensiyası mövcuddur:

1. Azərbaycan cəmiyyətində milli şüurun güclənməsi və obyektiv xarakterli millətlərə-rası inteqrasiya prosesi;

2. Ölkənin müxtəlif bölgələrinin özünəməxsus tarixi və iqtisadi-mədəni sahələrində iqtisadi, ictimai və siyasi islahatların aparılması;

3. Milli-mədəni xüsusiyyətlərin orijinallığını qoruyub saxlamaq və mənəvi birliyini artırmaq meylli.

Milli siyasətində milli məsələlərin ikinci dərəcəli olmadığını dərk edən Azərbaycan dövləti bütövlüyünü qoruyub saxlamaq şərti ilə ölkədə yaşayan bütün xalqların mənafeələrinin təmin olunmasına kömək göstərir. Milli mənsubiyətindən, dini etiqadından, cinsindən,

mənşəyindən, mülki və xidməti vəziyyətindən, əqidəsindən, siyasi partiyalara mənsubiyətindən, ictimai təbəqəsindən, mənsub olduğu həmkarlar ittifaqlarından asılı olmayaraq Azərbaycanda insan hüquqları tam təmin olunmuşdur. Həmçinin burada ölkənin bütün xalqları üçün bərabər hüquqlu inkişaf imkanı yaradılır. Mənəvi, milli-mədəni, siyasi, iqtisadi inkişaf üçün bütün lazımi şərait formalaşdırılır. Azərbaycan mənəviyyat sahəsini də diqqətdənkənar saxlamır. Bu sahəyə isə aşağıdakı məsələlər aiddir.

1. Mənəvi birlik, xalqlar dostluğu, millətlərə-rası həmrəylik, sülhün qorunması kimi fikirlərin formalaşması və bu fikirlərin geniş yayılması;

2. Ölkədə məskunlaşan xalqların tarixi və mədəniyyəti haqqında biliklərin geniş yayılması;

3. Tarixi və mədəni irsin qorunması, milli orijinallığın və millətlərə-rası əlaqələrin inkişaf ənənəsi;

4. Cəmiyyətdə hər bir xalqın mədəni dəyərlərinə qarşı hörmət ab-havasının yaradılması;

5. Ölkədəki xalqların dil və mədəniyyətinin, adət-ənənələrinin, hər bir xalqa məxsus orijinallığın qorunması və inkişafı üçün zəruri optimal şəraitin təmin olunması;

6. Milli adət-ənənələrin və mərasimlərin din ilə əlaqəsinin nəzərə alınması, konfessiya ittifaqlarının sülhəratma cəhdlərinin dəstəklənməsi.

Mən çıxışmda yəhudi icması ilə əlaqəli təcrübəyə və bu prosesdə öyrəndiklərimə əsaslanıram. Bununla yanaşı, onu da bildirmək istəyirəm ki, digər xalqların nümayəndələri arasında çoxlu sayda dostum var və mənim söylədiklərimi onlara da əminliklə şamil etmək olar.

Azərbaycanda müəyyən ərazidə yığcam şəkildə yaşayan hər bir milli azlıq üçün bütün lazımi şərait yaradılmışdır. Belə ki, onlar mədəniyyət sahəsinə aid məsələlərin həllində cavabdehlik daşıyan öz icra orqanlarını yarada bilirlər. Həmin orqanlar inzibati xarakter daşıyırlar. Bu söylədiklərim Quba rayonunun Qırmızı qəsəbə adlanan əra-

zində yaşayan dağ yəhudiləri icmasına aiddir. İstər qanunverici, istərsə də icra hakimiyyəti orqanlarına milli azlıqlardan olan nümayəndələrin seçimi xüsusi prinsiplərə müvafiq şəkildə aparılır. Bu da öz növbəsində siyasi elitada millətlərarası münasibətlərin saflaşmasına səbəb olur.

Milli azlıqların millətlərarası əməkdaşlıqda iştirak etmələri üçün xüsusi siyasi və elektoral stimullar yaradılmışdır. Beləliklə, Azərbaycanın milli siyasəti bütün ölkə vətəndaşlarının maraqlarına əsaslanır və etnik mənsubiyyətlərini nəzərə alaraq Respublika Konstitusiyasında onlar üçün nəzərdə tutulan hüquq və azadlıqlar təmin edilir. Azərbaycan dağ yəhudilərinin siyasi, ictimai, mədəni-maarif sahələrində rolu olan təşkilatların fəaliyyəti ilə bağlı böyük təcrübəyə malikdir.

Yaradılmış yəhudi mədəniyyət mərkəzləri Azərbaycan hökuməti, dövlət və qeyri-hökumət təşkilatları tərəfindən rəğbətlə qarşılır və dəstəklənir. Mövcud yəhudi təşkilatları öz fəaliyyətlərini yəhudilərin icma həyatları, milli orijinallıqlarının qorunması, mədəniyyətlərinin inkişafı, kütləvi informasiya vasitələrinin yaradılması prosesini hökumət nümayəndələri ilə əməkdaşlıqları çərçivəsində uzlaşdırırlar. Eyni zamanda, səlahiyyətli nümayəndələr vasitəsi ilə yəhudilərin beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatlarının fəaliyyətində birbaşa iştirak edir, İsrail dövləti və dünyada mövcud olan yəhudi təşkilatları ilə əlaqələri möhkəmləndirirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, tolerant ölkə kimi Azərbaycan öz vətəndaşlarının dünyanın digər ölkələri ilə əlaqələrinə mane olmur. Hazırda Azərbaycanda yəhudilərə məxsus 4 ibadət evi, bazar günü məktəbləri, dövrü yəhudi dövlət məktəbi və mədəniyyət mərkəzi fəaliyyət göstərir.

Azərbaycanda bir çox dünya şöhrətli şəxsiyyətlərin yetişməsi üçün münbit şərait yaradılmışdır: akademik Lev Landau - XX əsrdə nəzəri fizika elminin korifeylərindən biri, elmi məktəblərdən birinin banisi, Nobel mükafatı laureatı; Bella Davidoviç - 1947-ci ildə Varşa-

vada keçirilən pianoçuların Şopen adına beynəlxalq müsabiqəsinin qalibi; Leonid Zorin - SSRİ-nin və Rusiyanın ən yaxşı yazıçılarından və dramaturqlarından biri; Faina Ranevskaya rus və Sovet teatr-kinosunun görkəmli aktrisası.

XX əsrin 80-ci illərində Azərbaycanda dağ yəhudisi olan altı elmlər doktoru olmuşdur. Onlardan ən tanınmışı Qavriil İlizarovdur. O, akademik, ortopediya, travmatologiya məktəbinin və bu sahədə yeni istiqamətin banisi, öz sahəsində dünya səviyyəli alimdir. Onun adı Rusiya Federasiyasının Kurqan şəhərində özü tərəfindən yaradılmış müalicə mərkəzinə verilmişdir.

Çıxışımın sonunda mən böyüyüb başa çatdığım ölkəyə, onun xalqına dərin təşəkkürümü və məhəbbətimi bildirirəm. Bu ölkə mənə tolerant əhval-ruhiyyəsində tərbiyyə edib və İsrail vətəndaşı olduqda aspiranturada uğurla təhsil almağıma, dissertasiya müdafiə etməyimə bütün lazımi şəraiti yaradıb.

MİRCƏFƏR HƏSƏNOV,
*Azərbaycan Müəllimlər
İnstitutunun kafedra müdiri,
professor.*

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ GƏNC NƏSLİN MİLLİ-MƏNƏVİ RUHDA TƏRBIYƏSİ

Bu yazıda H.Əliyev cənablarının türk dünyasının ən görkəmli tarixi şəxsiyyəti, İslam ehkamına və ənənələrinə sadıq bir dövlət başçısı, Azərbaycanda İslam dininin, milli-dini abidələrin bərpasını həyata keçirən, mükəmməl dövlət və din münasibətlərini yaradan, bu baxımdan öz mənəviyyatında bəşəri və dini dəyərləri birləşdirən bir dahinin gənclərin milli-mənəvi ruhda tərbiyə olunmasında göstərdiyi əzəmətli nümunənin bəzi məqamlarından bəhs etməyə çalışacağıq.

Bu baxımdan yaxın keçmişimizə qısa bir səyahət və həmin dövrü təhlil etməklə son 13 ildə milli-dini dəyərlər sahəsində Ümummilli Liderimiz və dövlətimiz tərəfindən görülmüş işlərin nə qədər möhtəşəm olduğuna, həqiqətin bir daha təbliğ və təşviqinə xidmət etmiş olardıq.

Elə bir dövrdə yaşayırdıq ki, Allaha inam gerilik, savadsızlıq hesab edilirdi. Ateistlik yüksək intellektual səviyyə, yüksək əxlaqi keyfiyyət sayılırdı. Nizami, Füzuli, Nəsimi kimi dahi, ulu və allahpərəst şairlərimiz az qala qatı dinsiz kimi qələmə verilirdi. Onların adından İslama qarşı hücumlar edirdilər. (Bu böyük mütəfəkkirlərimizin ruhu

qarşısında günah qazananlar görsən vicdan əzabı çəkirləmi və onlar qiyamət günü nə cavab verəcəklər?).

Sosializm məddahları İslam dinini bəşəriyyətə əxlaqsızlığın mənbəyi, geriliyin əsl səbəbkarı, dövlətin və elmin düşməni kimi eybəcər bir şəkildə ictimaiyyətə çatdırır, ona min cür böhtanlar yağdırır, hər vəchlə xalq gözündən salmağa çalışırdılar.

Onlar İslam dinini yalnız Allaha ibadət etmək (namaz qılmaq, oruc tutmaq, xüms, zəkat vermək, əza saxlamaq və s.) kimi təbliğ edir, İslamın bəşəri dəyərlərini ya dərk etmir, yaxud da bilərəkdən sükutla üstündən keçirdilər.

Düzdür, Allahın birliyini qəbul etmək, onun göndərdiyi peyğəmbər və dini kitablara inanmaq, namaz qılmaq, oruc tutmaq və s. İslamın başlıca və əsas atributlarıdır. Lakin İslamın ikinci ən mühüm dəyəri - atributu bəşəriyyətin sosial və mənəvi tələbatının ödənilməsi üçün insanlar arasında qarşılıqlı və düzgün münasibətlərin yaranması, yüksək əxlaqi keyfiyyətlərin formalaşması, dövlət quruculuğunun, məhkəmələrin, xalq hakimiyyətinin düzgün təşkili üçün Allah tərəfindən Qurani-Kərimdə təkidlə, dönə-dönə təkrar edilən hökmlərdir və bu hökmlər bu gün də çox yüksək dəyərə malikdir.

Qətiyyətlə demək olar ki, bu hökmlərin hamısı insanlar arasında birgəyaşayış qaydalarının bərqərar olmasına, ictimai və sosial münasibətlərin ədalət üzərində qurulmasına, insanların mənəvi və əxlaqi yüksəlişinə, cəmiyyətdə və dövlət quruculuğunda əmin-amanlığın, sülhün, vətəndaş həmrəyliyinə qorunmasına xidmət edir.

Kommunist rejimi çox böyük qadağalar qoymasına, təqiqlərinə baxmayaraq, Allaha inamı Azərbaycan xalqının üreyindən silib ata bilmədi. Xalq içərisində bir sıra dini adət və ənənələr yaşadı, gizli şəkildə də olsa, İslam dininə isti münasibət göstərənlərin sayı son dövrlərdə güclənməyə başladı.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının yaranması, H.Əliyevin ikinci dəfə rəhbərliyə gəlməsi İslama qayıdışın zirvə məqamını müəyyənləşdirdi.

Ölkəmizin başçısı, dünya siyasətçilərinin sərvəri gənclərin birinci forumundakı öz məşhur nitqində göstərir: «İslam dini bizim müqəddəs dinimizdir. Qurani-Kərim müqəddəs kitabımızdır. İslam dininin, Quranın Azərbaycan xalqına bəxş etdiyi mənəvi dəyərlər bizim üçün əzizdir və xalqımızın, gənclərimizin bu gün də, gələcəkdə də tərbiyəsi üçün çox əhəmiyyətlidir».

H.Əliyev cənabları ayrı-ayrı qruplar tərəfindən fanatizm əhval-ruhiyyəsi aşılması, bəzi qüvvələrin öz şəxsi mənafeələrini güdərək İslam dini pərdəsi altında gənclərimizin tərbiyəsinin zədələnməsinə gətirib çıxaracaq əməllərin qarşısının alınmasında İslam dininin vahid bir mərkəzdən tədris olunmasına üstünlük verir.

Məhz H.Əliyev cənablarının bu məşhur çıxışından, onun Kəbə evini ziyarət etməsindən, Azərbaycanın və müsəlman ölkələrinin böyük din xadimləri ilə keçirdiyi görüşlərdən, onlara göstərdiyi qayğı və məhəbbətdən sonra respublikamızda İslam dininə münasibət kökündən dəyişdi. İslam dini mənəviyyatımızın tərkib hissəsinə çevrildi.

Birmənalı demək olar ki, H.Əliyev irsi bu baxımdan gənc nəsəyə örnək olan ən yüksək əzəmətli mənəvi abidədir. Biz ziyalıların vəzifəsi isə bu irsi dərinliklərlə öyrənmək, əxz etmək və təbliğ etməkdən ibarətdir. Çünki Heydər Əliyev irsi, mənəviyyatı Azərbaycan dövlətinin, Azərbaycan xalqının yaşaması və inkişaf etməsinin dayaq nöqtəsi, bel sütundur.

H.Əliyev mənəvi zənginliyin ən uca, əlçatmaz zirvəsidir. Bu dahi, müdrik insan təkcə Azərbaycanın deyil, bütün türk dünyasının, bütün bəşəriyyətin fəxridir. İslam dininin müqəddəs, bəşəri dəyərləri H.Əliyev mənəviyyatının mayasıdır, özülünü təşkil edir. Ona görə də H.Əliyevin bütün fəaliyyəti, əməlləri mənəvi təmizliyin bariz nümunəsidir. Onun həyatı əsl mənəviyyat məktəbidir, təkcə gənclərə deyil, hamı-

ya örnəkdir, əvəzsiz nümunədir, insanları ədalətə, düzlüyə, əxlaqa, vətənpərvərliyə, əzmə, iradəyə və s. apararıq işıqlı yoldur.

Mənəviyyatın elə bir atributu yoxdur ki, H.Əliyev o sahədə ən uca məqam sahibi olmasın.

İslami dəyərlərdə Vətəni sevmək iman sahibi olmağın əsas yollarından biri hesab olunur. Bu baxımdan H.Əliyev Vətəninə sevməyə ən böyük azərbaycanlıdır. Məhz onun müdrik siyasəti, rəhbərliyi nəticəsində Azərbaycan parçalanmaqdan, məhv olmaqdan xilas oldu. Və bu gün Azərbaycan xalqının ümumi fikrini ifadə edən «Azərbaycan Respublikası H.Əliyevin şah əsəridir» kəlamı hamının təsdiq etdiyi həqiqətdir.

Bu gün Azərbaycanın milli ordusu, gənclərimiz Heydər Əliyev vətənpərvərliyindən güc alır, onun Vətən sevgisindən bəhrələnir, Vətən qarşısında borclarını şərəflə yerinə yetirirlər.

Həzrəti Peyğəmbər (s) İslam dinini müşriklərdən qorumaq üçün böyük fədakarlıq göstərdiyi kimi, Ulu Öndərimiz də Azərbaycan xalqının bütövlüyünü, dövlət müstəqilliyini qorumaq üçün həyatından keçməyə belə hazır idi və fəxr ilə bildirdi ki, mən ölümdən qorxmuram, mən ömrümün qalan hissəsini Vətənimə, xalqıma bağışlayıram. Ona görə də heç bir sui-qəsd, vəzifə hərislərinin törətdiyi cinayətlər onu haqq-ədalət yolundan döndərə bilmədi. H.Əliyev Vətəninə təkcə sevməklə kifayətlənmədi, onun öz Vətəninə olan dərin sevgisi əməli fəaliyyətinin baş xəttini təşkil etdi, baş memar kimi Azərbaycan dövlətini qurdu, yaratdı və qorudu. Elə bir dövlət yaratdı ki, onun əbədi olacağına heç kəsə şübhə yaranmadı. Və o bütün dünyaya bəyan etdi ki, Azərbaycanın müstəqilliyi əbədidir, dönməzdir.

H.Əliyev Müstəqil Azərbaycan Respublikasını qurmaqla yanaşı, onu bütün dünya azərbaycanlılarının vətəni elan etdi. Tarixdə ilk dəfə olaraq bütün dünyada yaşayan azərbaycanlıları bir araya gətirdi, onları birləşdirdi, xarici ölkələrdə yaşayan azərbaycanlılara mənəvi və siyasi dəstək verdi, onların yaşadıkları ölkələrdə diaspora yarat-

maları üçün hər cür şərait yaratdı, onların siyasi istiqamətini, azərbaycançılıq ideologiyasını yaratdı. Bu baxımdan dünya azərbaycanlılarının Bakı şəhərində keçirilən qurultayları çox böyük tarixi hadisəyə çevrildi.

Məhz H.Əliyevin bu müdrik və uzaqgörən siyasəti nəticəsində indi xarici ölkələrdə yaşayan Azərbaycan diasporası çox güclü bir təşkilata çevrilmiş və Azərbaycan Respublikasının apardığı siyasi kursu ləyaqətlə həyata keçirməkdədir.

Bu baxımdan H.Əliyevin həyatı bütün gənclər üçün tükənməyən sərvət, düzgün yol göstərən mayak, qəlblərə və gözlərə işıq verən nur, əbədi örnək məktəbidir.

Bu gün Azərbaycan gəncləri ona görə xoşbəxtdirlər ki, onların mənəvi cəhətdən nümunə götürəcəyi Heydər Əliyev irsi, Heydər Əliyev məktəbi var.

LALƏ MÖVSÜMOVA,
fəlsəfə elmləri doktoru.

MÜASİR AZƏRBAYCANDA DÖVLƏT-DİN MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ HEYDƏR ƏLİYEV FENOMENİ

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra xalqın sovet ideologiyasının təsiri ilə icbari yolla imtina etmiş olduğu dini dəyərləri qaytarmaq təşəbbüsü təqdirəlayiq hadisədir. Baş verən tarixi dəyişikliklər cəmiyyətimizin bütün sahələrinə və təbəqələrinə nüfuz edərək müxtəlif dünyagörüşlərinin bir-biri ilə «mübarizə»siz, biri-birini «məhv etmədən», «kökünü kəsmədən» dinc-yanaşı yaşaması üçün mülayim şərait yaratdı. Əlamətdar cəhətlərdən biri də odur ki, demokratik dövlət qurucuları da sülhpərvərlik və əməkdaşlıq prinsiplərini əldə rəhbər tutaraq cəmiyyətin bütün üzvlərini vahid məqsədin - bütünlükdə cəmiyyətin mənəvi, əxlaqi səviyyəsinin yüksəldilməsi məqsədinin həyata keçirilməsi naminə şüurlu və məqsədyönlü şəkildə ittifaqa səsleyirlər. Bu istiqamətdə olan təqdirəlayiq siyasətini Heydər Əliyev bu sözlərlə təsdiqləmişdi: «... biz demokratik, dünyəvi, sivilizasiyalı dövlət quraraq, bütün bəşəri dəyərlərdən istifadə edərək ümumbəşəri dəyərlərin xalqımız üçün və milli mentalitetimiz, mənəviyyatımız üçün uyğun cəhətlərini götürüb tətbiq edərək heç vaxt dinimizdən, dini adət-ənənələrimizdən ayrıla bilməz və imtina edə bilmərik».¹

İnsanın cəmiyyətdəki davranışını nizamlayan səbəblərin növdən, necəliyindən asılı olmayaraq, bu səbəb - istər insanları əxlaqsız hərəkətlərdən saxlayan, habelə, onları xeyirxah hərəkətlər etməyə sövq edən qüvvə olsun, istərsə də o dünyada ucalardan uca Tanrı qarşısında hər hansı cəza almaqdan qorxu hissi olsun, yaxud ictimai rəyə hörmət, cəmiyyət qarşısında öz məsuliyyətini hiss etmək, ictimaiyyətin qınağına (məzəmmətinə, töhmətinə) tuş gəlmək, haqqında pis söz yayılmaq qorxusu, ətrafındakı adamlar qarşısında biabır olub alçalmaq, cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmaq hissləri və b. - hər halda, bu gün başlıcası cəmiyyətimizin bütün üzvlərini istənilən üsullarla əxlaqsız hərəkətlər etməkdən çəkinməyə məcbur etməkdir. İnsanların böyük əmək tələb edən mənən tərbiyələndirilməsi prosesində ailə, məktəb və dövlətlə bərabər, din də iştirak etməlidir. Unutmaq olmaz ki, əxlaqi şüur uzun əsrlər boyu dini şüur qışası (qılafi) içərisində inkişaf etmişdir. Dünya dinlərinin, o sıradan İslamın meydana gəlməsi əxlaqın və dinin təkamülünün o dövrünə təsadüf etmişdir ki, onda əxlaq mifologiyası və ayin (kult, sitayiş) təcrübəsini ağızadək doldurmuş aparıcı başlanğıca çevrilmişdi. Bu gün də artıq islamın bir din kimi tarixinin 14 əsrinin arxada qalmasına baxmayaraq, onu, əmrlərini (ehkamlarını, qanunlarını) və göstərişlərini (nəsihətlərini) cəmiyyətimizin həyatından uzaqlaşdırmaq ağılabatan iş deyil. Ancaq biz heç də bir sıra ehkamları başqalarına qarşı həddindən artıq tərifləyib reklam xidməti göstərmək istəmirik. Bizim məqsədimiz İslamın təbiətindəki ümumbəşəri prinsipləri üzə çıxarıb, onları, fəvqəltəbii qüvvələr, yaxud başqa bir şey qarşısında qorxu ilə bağlı olub-olmamasından asılı olmayaraq, təqdir etmək, habelə, bu ümumbəşəri prinsiplərin bizim cəmiyyətimizə uyğunlaşması və yanaşı yaşaması imkanlarını üzə çıxartmaqdır. Bizim fikrimizcə, birgə söylərlə istər ayrılıqda götürülmüş şəxsins, istərsə də bütünlükdə cəmiyyətin əxlaqının və mənəvi simasının səviyyəsini yuxarı qaldırmaq olar.²

H.Əliyevin həyata keçirdiyi və xalqın bəyəndiyi bugünkü demokratikləşdirmə ab-havası (atmosferi) cəmiyyətin bütün sahələrini və

təbəqələrini əhatə etmiş və müxtəlif dünyagörüşlərinin mübarizəsiz, bir-birini sıxışdırmadan, bir-birinin kökünü kəsmədən dinc-yanaşı yaşaması üçün əlverişli şərait yaratmışdır. O, dinin mənəviyyatda rolunun artmasını ölkəmizin inkişaf strategiyasının mühüm istiqamətlərindən biri hesab edir: «Heç vaxt imanımızdan, dinimizdən uzaqlaşmayacaq və bu mənəvi mənbələrimizdən istifadə edərək gələcəyimizi quracağıq».³ Cəmiyyətimizdəki demokratikləşdirmə təşəbbüskarları sülhsevərlik və əməkdaşlıq prinsiplərini bəyan etməklə yaxşılıq və əbədiyyət toxumu səpmək istəyən bütün insanları şüurlu və məqsədyönlü şəkildə vahid məqsədi - bütün cəmiyyətin mənəvi və əxlaqi səviyyəsini yüksəltmək məqsədini birlikdə həyata keçirməyə səsləyir.

Cəmiyyətin dini həyatı təkə dünyəvi olanla dini olan arasında müxtəlif narazılıqlardan ibarət olmayıb, daha çox «sadə adamlar» adlandırılan adamların mənəvi inkişafı deməkdir. İntellektuallar (düşüncə adamları) öz aralarında mübahisə edib öz ünsiyyət formalarını tapınca bu gün fəal çıxış etməyə və öz prinsiplərini bəyan etməyə imkan tapmış müxtəlif dini cəmiyyətlərin birlikləri, müxtəlif klublar, müxtəlif konfessiyaların qardaşlığı son zaman elə bir qüvvəyə çevrilmişlər ki, bu qüvvə cəmiyyətin mənəvi inkişafını müəyyənləşdirmirsə də, ona hiss olunacaq dərəcədə təsir göstərir. Bu gün cəmiyyətin mənəvi səviyyəsini dərinədən öyrənmək, həm də bu zaman rəsmi müsəlman ruhənilərinin sosial-siyasi baxışlarını üzə çıxarmaq, cəmiyyətimizin mənəvi dirçəlişi məsələlərini həll etməyin mexanizmini, yol və vasitələrini yaratmaq olduqca mühüm bir tapşırıqdır.

Dövlətin məscid (kilsə) siyasətində lap yaxınlarda həyata keçirməyə başladığı yeniliklər hər şeyi dəyişmişdir. Bizim Respublikamızda cəmiyyətin siyasi, mənəvi həyatında müxtəlif konfessiyalardan olan din xadimləri öz sözlərini deməyə başlamışlar. Respublikada müxtəlif məzhəb və dini qurumlar sülh şəraitində yanaşı yaşayırlar. Onlardan hər biri cəmiyyətin mənəvi həyatına daha çox hiss olunan çalar gətirib, onu ümumbəşəri əxlaqın İslamda, Xristianlıqda, Yəhudidə, Budda dinlərində və b. dinlərdə olan dəyərləri ilə zənginləşdir-

məkdədir. Biz müxtəlif fəlsəfi, dini, siyasi və mədəni təlimlərin bərabər hüquqluluğunu tanıyan yeni demokratik cəmiyyətin ilk ehtiyatlı addımlarının formalaşmasının və atılmasının şahidləriyik.

Cəmiyyəti mənəvi yoxsullaşma və əxlaqi tənəzzülə gətirib çıxaran obyektiv və sübyektiv amilləri araşdırarkən onlardan elələrinə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır ki, onlar öz mövcudluqlarına görə cəmiyyətin maddi və mənəvi həyatının bütün sahələrinin demokratikləşdirilməsi prosesinin təsiri altında meydana gəlmiş yeni tendensiyalara (meyllərə, təmayüllərə) borcludurlar.

Müsəlman ruhanilər islamın təlimlərini, onun əxlaqi normalarını yaymaqda böyük rol oynayırlar. Keçən on il ərzində çox sürətlə müxtəlif dini yönümlü qurumlar yaranmışdır, onlar çeşidli təriqət və cərəyanları təmsil edir, respublika əhalisinin müxtəlif təbəqələrinin mənəviyyatına, daxili aləminə, vicdanına və əqidəsinə təsir etmək uğrunda yorulmadan və ara vermədən geniş təbliğat aparırlar. Dini qurumlar və icmalar öz ideyalarını yaymaq və tərəfdarlar toplamaq işində Azərbaycanda dini təhsil şəbəkəsi yaratmaq, onu inkişaf etdirmək və möhkəmləndirmək işinə xüsusi fikir verirlər. Həmin dini qurumlar, onların rəhbərləri dini təhsil şəbəkəsinin yaradılması üçün çox böyük məbləğdə vəsait sərf edirlər. Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində, xüsusilə Bakıda, Şəki-Şirvan, Şimal və Cənub bölgələrindəki rayonlarda ərəb dilini, Qurani-Kərimi, İncili öyrətmək üçün dini kurslar və mədrəsələr təşkil edilir, bəzi hallarda bu kurs və mədrəsələr ayrı-ayrı vətəndaşların mənzillərində fəaliyyət göstərir.

Hazırda Azərbaycan Respublikasında əsas mötəbər dini təhsil ocaqları Bakı İslam Universiteti və BDU-nun ilahiyyat fakültəsi hesab olunur. Bu təhsil ocaqlarında ənənəvi islam ayinlərinin icrası üçün kadrlar hazırlanır.

Qafqaz Müsəlmanları İdarəsindən alınan rəsmi məlumata əsasən, bugünədək Bakı İslam Uninversitetinin 539 nəfər məzunu olmuş və hazırda 276 tələbə əyani təhsil alır.⁴

«Azərbaycan qadınları» cəmiyyəti yanında dini bölmənin yaradılması faktı böyük maraq doğurur. Bu bölməyə BDU-nun şərqşünaslıq

fakültəsinin dosenti Əsmət xanım Məmmədova rəhbərlik edir. «Azərbaycan qadınları» cəmiyyəti qızlarımızın və qadınlarımızın islam tarixini, onun adət və ənənələrini öyrənmə bilməsi üçün kurslar təşkil etməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur. Bu Azərbaycanın son dövr tarixində nadir hadisə kimi qiymətləndirilə bilər.

Son zamanlar Respublikada dini ədəbiyyatın nəşrinə və yayılmasına xüsusi diqqət yetirilir ki, bunu alqışlamamaq olmaz. Bu gün də öz əhəmiyyətini itirməmiş dərsliklər, görkəmli alimlərin, din xadimlərinin kitabları və təlimatları nəşr olunub, mömin və dinə rəğbət bəsləyən oxucuların geniş dairəsinin mühakiməsinə verilir. Bu olduqca təbii bir hal olub, xalqın tələbatına cavab verir. Bu nəşrlər həm alimlər arasında, həm də geniş oxucu kütləsi arasında böyük əks-səda doğurmuşdur. İslam dininə aid müxtəlif sorğu kitabçaları, ərəb və fars islamşünaslarının müxtəlif əsərlərinin tərcümələri işıq üzünə görmüşdür. Bütün bunlara baxmayaraq, dinin orta və ali təhsil müəssisələrində planlı surətdə tədrisi məsələsi hələ də öz həllini gözləyir. Bu məsələni çətinləşdirən iki əsas səbəb var ki, bunlardan birincisi, belə bir fənn məktəb proqramlarına daxil edilərsə, onu tədris edəcək mü-təxəssis kadrların azlığı, ikincisi isə, dərs vəsaitlərinin olmamasıdır. Bu ikinci məsələ də artıq öz həllini tapmaq üzrədir. Nazim Əkbərov, Adil Babayev və Ehsa Qubanlının «Mənəviyyat» və «Həzrət Məhəmmədin (s.ə.s) həyat və əxlaqının tarixi» adlı eksperimental dərs vəsaitləri bu məqsədlə yazılmışdır. Bu vəsaitlər şagirdlərə ata-babalarının ənənəvi olaraq etiqad etdikləri islam dinindən ən gərəklili bilikləri verir. Gərəklili biliklərə yiyələnmiş yeniyetmələr isə gələcəkdə etiqad seçimində başqalarının köməyinə möhtac olmayan, öz milli şüuruna yad, yaşadığı dövlətin mənafeələrinə zidd olan təsirlərdən qorunmağı bacaran vətəndaşlar deməkdir.

Bir fakt da təqdirəlayiqdir ki, təkcə 1988-89-cu illər ərzində ölkənin müxtəlif rayonlarında və Bakı şəhərində 12 məscid açılmış və bərpa edilmiş, elə o sayda da dini birlik qeydə alınmışdır. Misal olaraq belə birliklərdən bəzilərinin adları («Müsəlman qardaşları», «Saf») islam tarixində müəyyən həlledici təsiri olmuş tarixi cərəyan-

ların adlarına uyğun gəlsə də, əslində bu adlar tarixilik prinsipi və dini-ideoloji əsaslara dayanmayıb, həmin söz və ifadələrin leksik və semantik mənalарının onları öz təşkilatlarına ad kimi seçmiş mömin həmvəntənlərimizin qarşılıqlı yardımlaşma, paklıq duyğularını ifadə edir.

Bu gün bütün Azərbaycanda 1200 məscid fəaliyyət göstərir. İndiyədək 406 dini qurum rəsmi olaraq dövlət qeydiyyatından keçib. Onlardan 370-i İslam təmayüllü, 20-si qeyri-İslam təmayüllüdür.⁵

Qeydiyyatla alınmamış icmalar say tərkibi etibarilə azsaylıdır (9-10 nəfər). Onlar əsasən İsmayilli, Şamaxı, Gədəbəy rayonlarında və Gəncə, Sumqayıt, Mingəçevir şəhərlərində yerləşirlər.

Ənənəvi dini icmalar Azərbaycan ərazisində tarixən fəaliyyət göstərmiş, hətta bir çoxları Sovetlər İttifaqı dövründə dövlət qeydiyyatına alınmışlar.

XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan Respublikası ərazisində xarici missioner təşkilatların fəal dini təbliğati nəticəsində qeyri-ənənəvi dini qurumlar yaradılmış və onların bir hissəsi dövlət qeydiyyatına alınmışdır.

Mərkəzləri əsasən ABŞ-da, İsveçdə və Almaniyada olan, Azərbaycan üçün qeyri-ənənəvi missioner təriqətləri əsasən rusdillilə gənclər arasında daha geniş yayılmışdır.

Məlumdur ki, müstəqillik illərində cəmiyyətin dini həyatında ciddi müsbət dəyişikliklər baş vermişdir. Hər şeydən əvvəl, dini etiqad azadlığına tək cə sözdə yox, həm də praktikada geniş imkanlar yaradılmış, dövlət, sözün həqiqi mənasında, vicdan azadlığının təminatçısı olmuşdur. Söz yox ki, yeni şəraitdə dini fəaliyyət sahəsində dövlət siyasətini həyata keçirən qurumun yaradılması tək cə dövlət üçün deyil, eyni zamanda dini qurumlar üçün də vacib bir amildir.

Azərbaycan dövləti dünyəvi bir dövlətdir. Lakin dünyəvilik dini inkar etmək olmayıb, dövlətin siyasi quruluşunun məzmununu müəyyən edir. Azərbaycan vətəndaşlarının əqidə azadlığı dövlətin əsas Qanununda öz əksini tapmış və cəmiyyətimiz tərəfindən qəbul edilmişdir. Əqidə, iman azadlığı insan hüquqlarının ayrılmaz bir

hissəsidir. O, ilk növbədə mənəviyyatı, əxlaqı, davranışı, birgə yaşayışı, insanlar arasında münasibətlərin əsasını təşkil edir. Din insanlığın cəmiyyət qarşısında məsuliyyətlərini daha da artırır, vətənə məhəbbət hissini gücləndirir. Dövlətin imanlı, əqidəli vətəndaşlara ehtiyacı var və dövlət mənəviyyatı milli sərvətin tərkib hissəsi kimi qiymətləndirir, ona qayğı göstərir. Dövlətin dinə münasibətdə siyasətinin əsasını da məhz bu amil təşkil edir.

Başqa yöndən, bu gün Azərbaycan xarici aləmə açıq cəmiyyətdir. Müstəqil Azərbaycanda xarici dövlətlərin səfirlikləri, beynəlxalq təşkilatların nümayəndəlikləri, müxtəlif mədəniyyət mərkəzləri, humanitar yardım və xeyriyyə təşkilatları, ayrı-ayrı dinlərə etiqad edən iş adamları fəaliyyət göstərirlər. Son dövrlərdə əhalinin böyük əksəriyyətinin tanımadığı müxtəlif yönümlü, Azərbaycan üçün xas olmayan dini əqidələr, ənənəvi olmayan dini cərəyanlardan törəmiş sektərlər cəmiyyətə nüfuz edir, müxtəlif yollarla insanların şüuruna və qəlbinə yol tapırlar. Bütün bu ziddiyyətli prosesin müvafiq qanunvericilik çərçivəsində tənzimlənməsi, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının vicdan azadlığı barədə müddəalarının həyata keçirilməsi üçün müvafiq şəraitin yaradılması, dini etiqad azadlığı ilə bağlı qanunvericilik aktlarına riayət olunmasına nəzarətin təmin edilməsi və dini qurumların qeydiyyatla alınması zərurəti ayrıca bir qurumun yaradılmasını aktuallaşdırdı.

Respublikada dini durumun müntəzəm təhlili, dişünaslıq ekspertizasının aparılması, dinlə bağlı situasiyanın şəffaflığının təmin edilməsi, ictimaiyyətin, dini qurumların, onların mərkəzlərinin fəaliyyəti barədə məlumatlandırılması üçün dini işlər üzrə vahid icra hakimiyyəti orqanının olması günün tələblərindən irəli gəlirdi. Bütün bu amilləri nəzərə alaraq Azərbaycan Respublikası Prezidentin H.Əliyevin 21 iyun 2001-ci il tarixli 512 sayılı Fərmanına əsasən Azərbaycan Respublikasının Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi yaradılmışdır. Fərmanda Dövlət Komitəsinin vəzifələri, səlahiyyəti və fəaliyyətinin əsas istiqamətləri müəyyən edilmişdir.

MƏNBƏLƏR

1. Əliyev Heydər. *Dövlət, demokratiya, qanunçuluq haqqında (çıxış və nitqlərdən sitatlar)*. Bakı, 2004, s. 26-27.
2. L.D. Movsumova. «Женский вопрос и демократизация общества». «Dövlət və hüquq». № 1, 1998, s. 145-148.
3. Xəlilov Səlahəddin. *Müəllif-tərtibçi. H.Əliyev və azərbaycançılıq məfkurəsi*. Bakı, 2002, s. 232.
4. *Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin Bülleteni*. Bakı, 2001, №1, s. 10.
5. *Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin Bülleteni*. Bakı, 2001, №1, s. 8.

ABDULLAH KAHRAMAN,
Türkiyə Respublikası
«Cümhuriyyət» Universitetinin
İlahiyyat fakültəsi, elmlər doktoru,
dosent, BDU-nun İlahiyyat
fakültəsinin dekan müavini.

DİN VƏ QANUNÇULUQ, YAXUD DİN-HÜQUQ MÜNASİBƏTLƏRİ

DİN VƏ HÜQUQUN MAHİYYƏTİ

Din və hüquq cəmiyyət həyatını nizamlayan prinsipləri müəyyənləşdirir. Başqa sözlə, din və hüququn kəsişdiyi əsas nöqtələrdən biri ikisinin də insan həyatını nizamlayan qaydalar qoymasıdır. Lakin din hər zaman müqəddəs və ruhani, hüquq isə ümumiyyətlə, insani və insana aid olan məfumları xatırladır. Bundan əlavə, din dəyişməyən, hüquq isə dəyişməyə meylli və ya dəyişməsi zəruri olan şeylərin simvoludur. Bir başqa məqam da odur ki, dinin ölçüləri və məzmunu -xüsusilə təfəssilatlı hökmlərdə - İlahi qüdrət və güc tərəfindən müəyyən olunur, amma hüququ insanlar formaləşdirirlər.

Hüquq və din arasındakı bu əsas fərqləri ifadə etdikdən sonra, indi də bu iki sistemin məzmununu gözdən keçirək.

Dinin başlıca məqsədi insanları İlahi qüdrətin buyurduqları əsasında tərbiyə etmək və onları səadətə qovuşdurmaqdır. Bu, bütün dinlərin ortaq məqsədidir. İslama gəlicə, bu dinin məqsədini «pis əməllərin qarşısını almaq və ümumi rifahı təmin etmək» şəklində ifa-

də etmək mümkündür. Bir başqa ifadəylə, İslam dininin son hədəfi, insanların və cəmiyyətlərin rifah halını təmin etməkdir. Harada insanlar rifah yollarını kəşf edib, pis əməllərdən uzaq yaşayırlarsa, deməli, orada Allahın dini var. Çünki dinin ruhunda elm, irfan, təmizlik, inkişaf, maddi və mənəvi səadət mədəniyyəti mövcuddur. Yəni İslam insan və cəmiyyət üçün xeyirli olan hər bir şeyi qabaqcadan müəyyən edir, bunlara zərər verəcək bütün məqamlara qadağa qoyur və onları silib atmağa çalışır. Elə bu yerdə hüququn rolu özünü büruzə verir. Deməli, İslamda hüququn din ilə əlaqəsini müəyyənləşdirən ünsür əsasən dinin quruluşu, məzmunu və funksiyasıdır.

Qərblə ziyalı və filosoflar dinə Tanrı-insan arasındakı əlaqələri nizamlayan sistem kimi tərif verirlər, amma İslam alimlərinin dinə verdikləri tərifdə daim Allah-insan və insan-insan əlaqələri önə çəkilir. Müqəddəs kitab Quranın etiqad və əxlaq mövzuları ilə yanaşı, hüquq nizamı gətirən ayələri də ehtiva etməsinin başlıca səbəbi bax elə budur.

İlk dövrlərdən İslam düşüncə tarixində dinin (əd-din) predmetinə nəyin daxil olub, nəyin olmadığı hər zaman ciddi müzakirə obyektinə olmuşdur. Təmiz niyyət, həssaslıq və yaxşı mənada dini canfəşanlıq kimi meyarlara istinad edərək Quranda mövcud olan və səhih hədislərlə xırdalanan etiqadi, əməli, hüquqi və əxlaqi hökmlərin hamısının din məfhumuna daxil olduğunu iddia edənlər olduğu kimi, mövzuya daha reallıqla yanaşmış, din terminini xüsusi və qlobal mənada işlədib, dində dəyişən və dəyişməyən hökmlərin olacağı reallığından hərəkət edənlər də olmuşdur. Bu yanaşmaya əsasən, Allahın ilk Peyğəmbərə vəhy edib, təbliğ etməsini istədiyi din ilə son Peyğəmbərə göndərdiyi və təbliği ilə mükəlləf qıldığı din arasında məzmun baxımından heç bir fərq yoxdur. Allah qatında din təkdir, o da Allahın bəşəriyyət üçün seçdiyi və İslam adı verdiyi dindir. Lakin yenə də hər bir peyğəmbərin təbliğ etdiyi dinin içində biri zamana, məkana və sosial şərtlərdən asılı olaraq dəyişən, digəri isə sabit qalan iki cür hökm mövcuddur. Dinin dəyişməyən qismini iman, ibadət və əxlaq qayda-

ları təşkil edir. Termin olaraq dinin ifadə etdiyi və dünyəvi xarakter daşıyan din də məhz budur. Dinin dəyişən hissəsini isə, hüquq (şəriət) təşkil edir. İslam terminologiyasında hüquq məfhumunu ifadə etmək üçün daha çox orijinal ifadədən - «şəriət» sözündən istifadə edildiyi məlum məsələdir. Lakin «din»lə yanaşı «şəriət» sözünün də işlədilməsi bəzən mənə qarışıqlığına gətirib çıxarmış, eyni zamanda din-şəriət ayrılığına da zəmin hazırlamışdır. Hüquq dinin dəyişən hissəsini təşkil etsə də, onun dinə daxil olduğu ümumi olaraq qəbul edilmiş bir məqamdır. Lakin hüququn nə qədərini dəyişəcəyi və dinə daxil olan hüquqi hökmlərin mahiyyətinin nə olduğu yönündə fikir ayrılıqları mövcuddur.

İslam alimlərinin çoxu din və hüququn (şəriətin) ayrılmaz olduğu və dinin, bu iki ünsürdən əmələ gəldiyi qənaətindədir. Bu anlayışa əsasən, müsəlmanların fərdi və ictimai davranışlarını nizamlayan şəriət (hüquq) əqidədən qaynaqlandığı üçün onun tamamlayıcı bir parçasıdır. Bundan əlavə, hüquq imanın dəyişməz hissəsi olduğundan müzakirə və mühakimə mövzusu ola və dəyişdirilə bilməz, yəni İlahi qaynaqlıdır. Bu cəhəti çox açıq şəkildə müdafiə edənlərdən biri məşhur İslam hüquqşünası Əbu İsaq əş-Şatibidir.

Bu mövzularda müzakirələrin əsasını İslam alimlərinin «din» və «şəriət» sözlərinə verdikləri mənalar təşkil edir. Qısaca ifadə edək: İslamda iqtisadiyyat, siyasət və hüquqla bağlı olub, fərdi və ictimai həyatı nizamlayan hökmlərə ümumi olaraq «şəriət» deyildiyi məlumdur. Lakin «şəriət» sözünə verilən bu tərif müəyyən dövrlərin və anlayışların məhsuludur. Çünki dini ədəbiyyatımızda və elmi qaynaqlarımızda «din», «millət» və «şəriət» kəlmələri eyni mahiyyəti, müxtəlif nəzər nöqtələrinə görə ifadə etmək üçün istifadə olunmuşdur. Allahın peyğəmbərləri ilə göndərdiyi məlumat və təlimatların hamısına, bunlara iman və itaət etmək lazım olduğu üçün «din», yazılı olduğu və ya insanların müəyyən bir çərçivə içində topladığı üçün «millət», fərd və cəmiyyətin həyat və davranışlarında seçəcəyi yol olduğu üçün «şəriət»

deyilmişdir. Buna əsasən «din» yerinə «şəriət» işlədildiyi kimi, «İslam şəriəti» ifadəsi də «İslam dini»ni ifadə etmək üçün işlədilmişdir.

«Din» terminini dəyişmə qəbul etməyən etiqad və əməl hökmlərinə, «şəriət» terminini isə dəyişə bilən din hökmlərinə və qanunlarına aid edənələr olsa da, belə bir ideyanın İslam elmi ənənəsində dayağının olmadığı müəyyən edilmişdir. Elə isə «şəriət» - dəyişən və dəyişməyən, inanca aid olan və əməllə bağlı olan bütün dini hökmlərin və təlimatın adıdır. Lakin adət-ənənəmizdə şəriət dar anlamda ibadət və hüquqdan meydana gələn əməli hökmləri, hətta, sadəcə, hüququ ifadə etmək üçün də işlədilmişdir.

Bir başqa şərhə əsasən isə, şəriət qlobal və ideal dinin hüquq sahəsində başlıca prinsiplərinin hamısını ifadə edir. Bu mənada şəriət hüquq (ədalət) dövlətinin təməl (konstitusion) prinsipləri mənasındadır. Buna əsasən, şəriət və din və ya İslam arasında mütləq və qəti bir fərqdən yox, predmet fərqindən söhbət gedə bilər. Şəriət İslam hüququnun təməl (konstitusion) prinsipləri olduğu halda, İslam əqidə, əxlaq, ibadət qanunlarını əhatə edir. Şəriətə bir az geniş anlam verilsə, bu predmet ibadətin təməl və vacib qaydalarını da ehtiva edir.

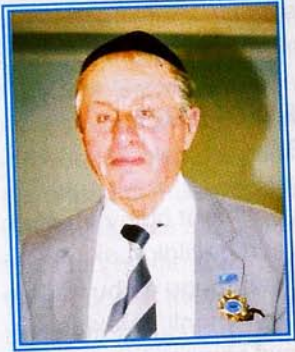
Burdan çıxan nəticəyə görə, İslam terminologiyasında dini ifadə etmək üçün bəzən «şəriət», bəzən «din», bəzən də «İslam» sözləri bir-birinin yerinə işlədilir. Lakin bu ifadələrin dinin məzmunundan və xüsusiyyətlərindən hər birini ifadə etmək üçün işlədildiyi də həqiqətdir. Dinin hüquqdan tamamilə müstəqil və heç bir şəkildə hüquqi komponent olmaması ilə bağlı fikri isə əsas qaynaqlar nöqtəyi-nəzərindən doğru hesab etmək mümkün deyildir. Bu müzakirələr bir kənara qoyulsa, dinin sadəcə etiqad, ibadət və əxlaqdan ibarət olmadığı, hüquqa da mahiyyəti və nisbəti mübahisə mövzusu olmaqla dinə yer verildiyi nəticəsinə gəlmək mümkündür. Ən azından bu anlayış Quranın bütövlüyünə daha uyğundur. Yəni İslamda hüquq, təfsi-

latlı hökmlər baxımından olmasa belə, prinsiplər nöqtəyi-nəzərindən dinin əqidə, ibadət və əxlaq kimi ana ünsürlərindən ayrı deyildir.

DİNİN HÜQUQA QAZANDIRDIĞI BƏZİ ƏSAS PRİNSİPLƏR

İslam dini inanc, ibadət, əxlaq və hüquqdan ibarət bütöv məhfum kimi düşünülür. İslamda bunlar bir-birindən ayrı deyildir. Lakin yenə də İslam inanc və əxlaqı əsas hədəf, ibadət və hüququ da bu hədəfə çatmaq üçün vasitə qəbul etmişdir. Vacib olan imanlı və əxlaqlı insanlar yetişdirmək və bunlardan təşkil olunmuş cəmiyyət qurmaqdır. Bunun üçün də İslam bəzi prinsiplər gətirmişdir ki, bu prinsiplər qlobal xarakter daşıyır. Məsələn, dövlət idarəçiliyi və idarəetmə sahəsində ədalət, şura və itaət prinsiplərini mənimsəmişdir. İnsanlar arasındakı əlaqələrdə sözüne sadıq qalmaq və əhdə vəfa prinsipi əsas prinsip kimi götürülmüşdür. Ailə münasibətlərində götürülən ən vacib prinsip isə er və arvadın qarşılıqlı hörmət və etimadındır. Mühəkimə sahəsindəki ən vacib prinsip isə vicdani məsuliyyətdir.

Boris SİMANDUYEV,
*Quba rayonu Qırmızı qəsəbə
dağ yəhudiləri dini icmasının sədri.*

AZƏRBAYCANDA DİNİ DÖZÜMLÜLÜK ƏNƏNƏLƏRİNİN BƏRQƏRAR OLMASINDA VƏ MÖHKƏMLƏNMƏSİNDƏ HEYDƏR ƏLİYEVİN ROLU

Çox hörmətli Şeyx həzrətləri, hörmətli Hidayət müəllim, hörmətli Aleksandr Ata, hörmətli qonaqlar, hörmətli konfrans iştirakçıları, xanımlar və cənablar!

İcazə verin Quba rayon Qırmızı qəsəbə dağ yəhudiləri dini icmasının üzvlərinin və bütün qəsəbə sakinlərinin salamını Sizə yetirim. Bugünkü konfransa bizi dəvət etdiyinizə görə konfrans təşkilatçılarına minnətdarlığımızı bildirir və konfransın işinə uğurlar arzulayıram.

Bizim icmamız Azərbaycanda ən qədim icmalardan biridir. Ümumiyyətlə, Azərbaycanda yaşama tariximiz 2500 ildən artıqdır. Azərbaycanda bütün vətəndaşlara eyni hüquqa malik olmaqla, onların «çoxsaylı» və ya «azsaylı» olmalarına baxmayaraq, hamıya hörmətlə yanaşılır, onların dininə, milli adət-ənənələrinə hörmət və ehtiram bəslənir.

Azərbaycanda qədim dövrlərdən müxtəlif xalqların nümayəndələri yaşamış, bir çox xalqların dinləri mövcud olmuşdur. Lakin bu, Azərbaycanda insanların mehriban, qarşılıqlı anlaşma şəraitində ya-

şamasına mane olmur, burada milli və dini mənsubiyyətlə əlaqədar heç bir ayrı-seçkilik yoxdur.

Dövlət ilə dini qurumlar arasında münasibətlər Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının müvafiq müddəaları ilə, «Dini etiqad azadlığı haqqında» Qanunla tənzimlənir.

Azərbaycanda yaşadığımız əsrlər boyu yəhudilərlə azərbaycanlılar arasında nə milli, nə də dini zəmində heç vaxt heç bir münaqişə, heç bir toqquşma olmamışdır.

Bu gün də müstəqil Azərbaycanda biz hər bir insanın azadlığı üçün, o cümlədən dini mənsubiyyət azadlığı, vicdan azadlığı üçün hər cür şəraitin mövcud olduğunu şahidliyik. Hər kəs hansı dinə mənsubdursa, həmin dinə etiqad edir.

Azərbaycan və onun xalqı həmişə dini dözümlülüüyü ilə fərqlənmişdir. Ona görə də xalqımız öz dinini, dilini, adət-ənənələrini qoruyub saxlaya bilmişdir.

Bütün bunlar Azərbaycan xalqı ilə yəhudi xalqının möhkəm dostluğu sayəsində mümkün olmuşdur.

Azərbaycanın beynəlxalq əlaqələri genişlənir. Respublikamıza xaricdən çoxlu nümayəndələr gəlir. Qırmızı qəsəbə yəhudi icmasını dünyanın hər yerində tanıyır və onunla maraqlanırlar. Onlar bizim sınaqqa gəlir, fəaliyyətimizlə tanış olur və həmişə də böyük razılıq hissi ilə bizdən ayrılırlar. Bu da bizim üçün hər cəhətdən faydalıdır. Ona görə ki, Azərbaycan Respublikası dünyaya, dünya birliyinə yol açır. Başqa sözlə desək, haqqa, həqiqətə, etirafa, tanınmağa nail olmaq üçün dostlar və həmfikirler tapmaq üçün imkan yaranır.

Respublikamız suverenlik əldə etdikdən sonra, xalqların, milli azlıqların problemlərinə maraq daha da artmışdır. Onların öz dili, adət-ənənələrinə əməl etmələri üçün hər bir şərait yaradılmışdır.

Sovetlər dövründə dövlət tərəfindən zəbt edilmiş, müxtəlif məqsədlərlə istifadə olunmuş və bərhad vəziyyətə düşmüş sınaqoqların bir qismi icmanın mülkiyyəti kimi icmaya qaytarılmışdır. Milli azlıqların öz ana dilində təhsilinə imkan yaradıldıqdan sonra Qırmızı qəsəbədə balalarımızın öz əcdadlarının qədim dilini öyrənməsi üçün mək-

təblər təşkil olunmuş və həmin məktəblərdə və məktəbdənkənar is-tər dini, istərsə də milli adət-ənənələrimizin öyrənilməsinə hər cür şərait yaradılmışdır.

Azərbaycan tarixən tolerantlıq, dini dözümlülük ənənələri ilə fərqlənsə də, tam qətiyyətlə deyə bilərik ki, bugünkü mənada beynəlxalq standartlara cavab verən tolerantlıq ölkəmizdə Ümummillii Lider Heydər Əliyev cənablarının xidmətləri sayəsində qurulmuşdur. Çıxışlarının birində Prezident bildirmişdir ki: «Azərbaycan Respubli-kası çoxmillətli bir dövlətdir. Azərbaycanda müsəlmanlarla yanaşı başqa dinlərə mənsub olan vətəndaşlar da yaşayır. Azərbaycan müstəqil, demokratiya prinsiplərinə mənsub olan bir dövlət kimi öz ərazisində yaşayan bütün xalqlara, bütün millətlərə dinindən, dilin-dən, irqindən, siyasi mənsubiyyətindən asılı olmayaraq azadlıq, hür-riyyət imkanları verir». O demişdir: «Dinlərin hamısı Allahdan gəlir. Çalışmalıyıq ki, dinindən, milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq Azərbaycanın bütün vətəndaşları eyni hüquqlu olsunlar və onların hamısının birliyini, vəhdətini təşkil edək. Bu da Allah-təalanın buyur-duğu, bizim yolumuzdur».

Azərbaycan xalqı həmişə dostluğu, qardaşlığı, mehribanlığı möh-kəmləndirməyə çalışır, insanların dini mənsubiyyətindən asılı olma-yaraq, onların arasında sülh və əmin-amanlıq, mehribanlıq əlaqələri-nin olmasına çalışır.

Ölkəmizdəki bu tolerantlıq bir çox beynəlxalq təşkilatlar tərəfin-dən etiraf olunur. Dini yönümlü beynəlxalq tədbirlərdə ölkəmizin uğurla təmsil olunması buna əyani sübutdur.

Azərbaycanda dini zəmində münaqişələrin olmaması, insanların sərbəst olaraq öz əqidə formasını seçməsi, dini dözümlülük və tole-rantlıq şəraitinin yaradılması, bu uğurların bir çox beynəlxalq təşkilat-lar, dünyada nüfuzlu din xadimləri tərəfindən etiraf olunması Ulu Ön-dərimiz, mərhum Prezidentimiz, möhtərəm Heydər Əliyev cənabları-nın din sahəsində yeritdiyi siyasətinin nəticəsidir. Azərbaycandakı bu vəziyyət Azərbaycan xalqının milli sərvətidir.

Bu gün də Heydər Əliyev siyasətinin davamçısı ölkə Prezidenti möhtərəm İlham Əliyev cənabları Azərbaycan dindarlarının hüquq-larının təminatçısı olduğunu bütün fəaliyyəti boyu əməli işləri ilə sü-but edir.

Roma Papası II İohann Pavel 2002-ci ilin mayında Bakıda olarkən demişdir: «Azərbaycan üç müxtəlif dinin dinc yanaşı yaşadığı nadir bir ölkə və dini dözümlülük baxımından sabit cəmiyyətdir». Bu sabit-lik gərgin əməyin, ölçülüb-biçilmiş çox incə bir siyasətin və möhkəm iradənin nəticəsidir.

Biz dindarlar bununla fəxr edirik.

Gələcəkdə də çalışacağıq ki, dinlərarası qarşılıqlı anlaşma, əmin-amanlıq üçün hər cür imkan yaratmağa səy göstərək. Dini-mə-nəvi dəyərlərdən səmərəli istifadə edək. Millət və xalqlar arasında dözümlü, tolerant münasibətlər olmadan cəmiyyətdə sülh və əmin-amanlığı təmin etmək mümkün deyil.

Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin sədri Şeyx həzrətlerini, Dini Qu-rumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin rəhbərliyini əmin edirəm ki, bu-günkü konfransın nəticələrindən faydalanaraq dindarlar qarşısında qoyulan məqsədlərə nail olmağa bundan sonra da səy göstərəcəyik.

Qoy Allah-təala Sizin hamınıza sağlamlıq, əmin-amanlıq, sülh bəxş etsin!

Diqqətinizə görə minnətdaram.

YASIN QARAMƏMMƏDLİ,
*ADPU- nun fəlsəfə kafedrasının
dosenti, fəlsəfə elmləri namizədi,
«Azərbaycan Televiziya və Radio
verilişləri» QSC-nin siyasi icmalçısı.*

HEYDƏR ƏLİYEVİN SİYASİ-DİPLOMATİK İRSİ: DİN VƏ SİVİLİZASİYALARIN QARŞIDURMASINDAN DİALOQA VƏ İTTİFAQA

Hörmətli konfrans iştirakçıları!

Bugünkü məclis bəşər sivilizasiyasının birliyi və qarşidurmasının çox ağır çarpışma dövrünə təsadüf edir. Bu beynəlxalq konfransın həmin mübarizədə dialoq və əməkdaşlığın, son məqsəd kimi sıx ümumbəşəri ittifaq ideyasının qələbəsinə azacıq da töhfə verəcəyinə inanıb işinə qatılmağı lazım bildik. Dərk edirik ki, bu amal uğrunda mübarizədə müasir beynəlxalq münasibətlərin irili-xırdalı bütün subyektlərinin üzərinə böyük məsuliyyət düşür. Beynəlxalq münasibətlər ayrı-ayrı dövlətlərdən tutmuş onların müxtəlif birlik və ittifaqlarına-dək bütün sosial-siyasi vahidləri əhatə edir, bu nəhəng homosistemin hətta birçə elementinin ümuməməkdaşlıq prosesindən kənar qalması qlobal birlik ideyasını heçə endirə bilər.

Bütün bəşəriyyət üçün taleyüklü vəzifənin - hamımızın ümumi evi olan Yer planetimizin salamat saxlanması üçün mübarizənin uğur qazanmasında Azərbaycanın yeri və roluna gəldikdə, hesab edirik

ki, burada azı iki amil müəyyənədicə əhəmiyyət daşıyır: əvvəla, Azərbaycan öz geosiyasi mövqeyinə görə Avropa və Asiyanın tək-cə coğrafi mənada deyil, sivilizasiya və mədəniyyətlərin, o cümlədən dinlərin tarixi və müasir qovşağıdır, burada qazanılmış tarixi təcrübə dünyamızın bu günü və gələcəyi üçün ibrətamizdir; ikincisi isə, müasir Azərbaycanın balanslı beynəlxalq münasibətlər yaratması, o cümlədən müxtəlif dini konfessiyaların tolerantlıq şəraitində qarşılıqlı əməkdaşlığı sahəsində fəaliyyəti öyrənilib yayılmağa layiqdir. Azərbaycanın uzun tarixi təcrübəsindən Heydər Əliyev mərhələsinin xüsusi fərqləndirilməsi, bir tərəfdən, Azərbaycanın daxili siyasi və dini münasibətlərin plüralizm və tolerantlığa həqiqətən nail olunması baxımından əhəmiyyətlidirsə, digər tərəfdən, onun dövründə bu sahədə toplanmış mənəvi dəyərlərin indiki və gələcək fəaliyyət xəttimizi müəyyən etməsi ilə əlaqədardır.

Heydər Əliyevin siyasi fəaliyyətinin Azərbaycanın SSRİ tərkibində olduğu vaxtı əhatə edən birinci dövrünün istər daxili-siyasi, istərsə də xarici-beynəlxalq aspektləri mərkəzləşdirilmiş hakimiyyətin mənəşəsində nisbi xarakter daşsa da, mədəniyyətin müxtəlif sahələrinin inkişafına onun fəal dəstəyi baxımından diqqəti cəlb edir. Xüsusən SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini vəzifəsində işləyərkən onun sosial sahəyə bilavasitə rəhbərliyi dövründə çoxmillətli SSRİ-də mədəni müxtəlifliyə, milli-dini rəngarəngliyə demokratik dəyərlər baxımından yanaşması etiraf olunan tarixi həqiqətdir. Azərbaycanın özündə bu milli azlıq və etnik qrupların, müxtəlif dini konfessiyaların - İslam və onun məzhəblərinin, Xristianlıq və onun təriqətlərinin, o cümlədən Yəhudi icması və onun dini ənənələrinin sovet meyarları ilə müqayisədə kifayət qədər sərbəst fəaliyyəti danılmazdır.

Heydər Əliyevin siyasi irsinin ikinci dövrü - müstəqil Azərbaycana rəhbərliyi, suveren dövlətçiliyimizin formalaşması, sosial, iqtisadi, siyasi, mədəni inkişafı, beynəlxalq əlaqələrinin təşəkkül tapması və tərəqqisi baxımından çox zəngin və məhsuldardır. Məhz bu mərhə-

lədə onun istər daxili, istərsə də xarici siyasət sahəsində milli lider kimi öndərliyi özünü qabarıq göstərir. Əgər sovet dövründə siyasi fəaliyyət əslində yuxarının təyinatı ilə, subyektiv-volyuntarist tərzdə, ümumi totalitar rejimin vahid qaydaları çərçivəsində həyata keçirilərkən, alternativ olmayan fəaliyyət idisə, müxtəlif siyasi qüvvələrin hakimiyyət iddiası şəraitində cəmiyyətdə liderlik daha böyük qüvvə, əzm, mətinlik tələb edirdi. Cəmiyyətin daxili ictimai-siyasi həyatının bu yeni amilləri ilə yanaşı, onun beynəlxalq aspekti də böyük mürəkkəblik yaratmış, Azərbaycana gücü çata bilməyən çətinliklər gətirmişdi. Onların arasında ən ağır Ermənistanın ölkəmizə təcavüzü, Dağlıq Qarabağ və ətraf rayonların hərbi işğalına başlaması idi.

Daxili ictimai-siyasi həyatda siyasi-hüquqi mədəniyyətimiz üçün tamamilə yeni olan plüralizm, siyasi sistemin bəhsləşmə modeli hələ tamamilə yetişməmiş dəstələrin siyasi qüvvə kimi meydana atılması, hakimiyyət iddialarına geniş meydan vermişdi. Azərbaycanın təzəcə dövlət müstəqilliyini bərpa etdiyi 1992-1993-cü illərdə müharibə şəraiti siyasi sistemin bərabərlik modelini tələb edirdi. Bütün siyasi qüvvələrin söyləri erməni qəsbkarlığına qarşı birgə mübarizəyə yönəlməli olduğu halda, daxili milli-etnik və siyasi təfriqələr silsiləsi ölkəni vətəndaş müharibəsi girdabına sürükləmişdi.

Belə bir şəraitdə Heydər Əliyevin Naxçıvandan Bakıya dəvət olunması, ölkəyə ümumi rəhbərliyin ona etibar edilməsi, sonrakı hadisələrin təsdiq etdiyi kimi, yeganə mümkün siyasi seçim olmuşdur.

Heydər Əliyevin həqiqi siyasi portreti onun ümumrespublika rəhbərliyinə yeni gəlişi nəticəsində qabarıq görünməyə başladı. Klassik fəlsəfənin öyrətdiyi kimi, hər bir inkişafın mənbəyini onun öz daxilində axtarmaq lazımdır. Bütün əvvəlki siyasi təcrübəsi, yaranmış vəziyyəti qiymətləndirmək bacarığı, dünyanın siyasi inkişaf meyllərini görə bilməsi bu ağır tarixi məqamda cəmiyyət həyatının bütün əsas sahələrində realist siyasət işləyib hazırlamasına kömək etdi. Daxili siyasi-mədəni həyatda milli-dini dözümlülük - tolerantlıq, siyasi mübarizə-

də plüralizm, beynəlxalq münasibətlərdə isə tarazlaşdırılmış xarici siyasət xəttinin seçilməsi Azərbaycanın xilasını mərhələsinin başladığını göstərirdi. 1993-1995-ci illərin ağır daxili siyasi mübarizəsi şəraitində ictimai sabitliyə nail olunması, ölkənin yeni Konstitusiyasının hazırlanması və qəbul edilməsi, siyasi hakimiyyətin müxtəlif qollarının təşkili, bir neçə separatçılıq və qiyam cəhdinin əslində itkisiz dəf edilməsi ictimai inkişaf üçün zəruri olan siyasi sabitliyə gətirib çıxartdı. Hesab edirik, bu, Heydər Əliyevin ali siyasi hakimiyyətə qayıdışının önəmli nəticələrindəndir və daha dərinədən öyrənilməyə, siyasi-hüquqi mədəniyyət baxımından hərtərəfli qiymətləndirilməyə layiqdir.

Biz isə Azərbaycan milli tele-radio məkanında uzunmüddətli fəaliyyətimizə daha yaxın olan sahəyə - ölkə Prezidenti kimi Heydər Əliyevin xarici siyasi-diplomatik portretinə xüsusi diqqət yetirməyi zəruri sayırıq. Hələ 1993-cü il iyunun 15-də H. Əliyev Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin Sədri seçilərkən söylədiyi nitqində müharibə girdabında olan ölkəmizin beynəlxalq münasibətlər sistemində yerini qəti müəyyənləşdirərək, bunu qonşu və uzaq dövlətlərlə balanslaşdırılmış, tarazlı siyasət kimi müəyyənləşdirmişdi. Onun bütün onillik siyasi rəhbərliyi dövründə həmin siyasət xətti ardıcılıqla həyata keçirilərkən, ölkəmizin dünya birliyinə inteqrasiyasına siyasi-diplomatik təminat yaratdı. 1993-cü ilin payızında Azərbaycanın Müstəqil Dövlətlər Birliyində iştirakına nail olunması, bundan əvvəl qəbul ediyimiz İslam Konfransı Təşkilatı, BMT və ATƏM-də (indiki ATƏT) üzvlüyümüz, sonralar Avropa Şurasına qəbul olunmağımız, NATO və Avropa İttifaqı ilə tərəfdaşlıq və fərdi əməkdaşlığımız, nəhayət, dünyanın əsas dövlətləri ilə ikitərəfli əlaqələrimizin beynəlxalq hüquqi zəmində formalaşdırılıb inkişaf etdirilməsi Azərbaycan Respublikasını beynəlxalq münasibətlərin sözdə deyil, gerçək subyektinə çevirdi.

1994-cü il sentyabrın 20-də bağlanmış məşhur neft kontraktları və onun sonrakı davamı, Avrasiya kommunikasiya sistemlərinin ya-

radılmasında iştirakımız, regional əməkdaşlığın formalaşmasına töhfəmiz və s. tədbirlər özünün birbaşa iqtisadi səmərəsi ilə yanaşı Azərbaycan cəmiyyətinin açıqlığını, demokratik, sivil, plüralist və tolerant mövqelərdən çıxış etdiyini, başlıcası isə bunun ümummədəni siyasi xəttimiz olduğunu dünyaya göstərdi.

Hər bir siyasi mədəniyyətin ən mühüm dəyəri onun məzmun və prinsipləri ilə yanaşı, həm də tarixi sabitliyi ilə müəyyən edilir. Bu isə siyasi mədəniyyətin varislik prinsipində ifadəsini tapır. 2003-cü il oktyabrın 15-də keçirilən prezident seçkilərində bir namizəd kimi İlham Əliyev Heydər Əliyevin ötən on il ərzində işləyib hazırladığı və ardıcıl həyata keçirdiyi siyasət xəttinə əməl edəcəyini bildirməklə siyasi varisliyin təmin olunacağını vəd etdi və onun bu ali vəzifədə üç ili ötən fəaliyyəti həmin mühüm ümummədəni və siyasi prinsipin ölkəmizin daxili və xarici siyasətində müəyyən edici amil olaraq qaldığını təsdiq edir.

Ölkəmizin ən müxtəlif beynəlxalq qurumlar, təşkilatlar və ayrı-ayrı dövlətlərlə əlaqələrinin məhz Heydər Əliyev tərəfindən müəyyən olunan balanslı, tarazlaşdırılmış münasibətlər kimi həyata keçirilməsi bugününümüz və gələcəyimiz baxımından müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Burada siyasi, iqtisadi hərbi amillərlə yanaşı, müasir mədəniyyətin ən güclü sahələrindən biri kimi təsirini qoruyub saxlayan dini münasibətlərin də müstəsna əhəmiyyəti var. Əlamətdar haldır ki, Azərbaycan burada da tarazlaşdırılmış siyasi xəttini qoruyub saxlamağa çalışır. Heç şübhəsiz, bunun təmin edilməsi dünyada dini münasibətlərin indiki kəskin şəraitində son dərəcə çətinidir.

Bəzi ekstremist qüvvələr orta əsrlərin dini qarşıdurma səviyyəsinə enərək, dinlər və sivilizasiyalar arasında qlobal gərginliyə cəhd edirlər və buna müəyyən dərəcədə nail ola bilirlər. Xüsusən Avropa mətbuatında islam müqəddəslərinə hücumlar, elə bəzi müsəlman ölkələrinin mətbuatında da «informativ xidmət adı ilə həmin meyllərə

ayulması faktları və bunun mənfi təsiri» dini münasibətlərdə daha böyük həssaslıq göstərilməsinin lazım gəldiyini təsdiq edir.

Respublikamızın paytaxtında təşkil olunan bu məclis, eləcə də ötən il martın 1-2-də Bakıda Heydər Əliyev Fondu və Təhsil Nazirliyinin Küveyt Dövləti Vəqflər və İslam İşləri Nazirliyi və Beynəlxalq İslam Xeyriyyə Təşkilatı Asiya Müsəlmanlarının Küveyt Komitəsi tərəfindən təşkil olunan beynəlxalq konfrans müasir Azərbaycanda sivilizasiya və dinlərin qarşılıqlı dözümlülüyü probleminə həm rəsmi dövlət, həm də elmi-ictimai dairələrin müstəsna əhəmiyyət verdiyini nümayiş etdirdi.

Azərbaycanın bu sahədə söyləri göstərir ki, ölkəmiz dinlər və sivilizasiyalar arasında qarşıdurmadan qarşılıqlı dialoqa keçməyi, onları ayıran ziddiyyətləri aşkar edib həllinə çalışmağı, birləşdirən cəhətləri üzə çıxarmağı, son məqsəd olaraq ümumbəşəri ittifaqa gəlməyi siyasi xəttinin əsas prinsipi hesab edir. Bu isə Heydər Əliyevin siyasi-diplomatik irsinin bugünkü və gələcək siyasətimizdə müəyyən edici rol oynadığının bariz ifadəsidir.

YEVGENİ KOJOKİN,
*Rusiya Strateji Tədqiqatlar
İnstitutunun direktoru,
elmlər doktoru.*

**Hörmətli cənab Sədr,
hörmətli konfrans iştirakçıları!**

Bu zalda çıxış etmək mənim üçün böyük fəxrdir.

Öncə onu qeyd edim ki, bizim fikrimizcə, Azərbaycan Rusiya üçün çox böyük əhəmiyyət kəsb edən müttəfiqdir. Elə buna görədir ki, dövlət müəssisəsi olan institutumuz tərəfindən «Müstəqil Azərbaycan» adlı iki hissədən ibarət tədqiqat xarakterli əsər çap etdirilib. Onun hazırlanmasında bu konfransın təşkilatçılarından biri olan Şeyxülislam Hacı Allahşükür Paşazadə də böyük köməklik göstərib. Bu kitab hazırlandıqdan sonra Rusiya Federasiyasının Prezidenti Vladimir Putin Azərbaycana rəsmi səfəri zamanı onu Heydər Əliyevə təqdim etmişdir. Bizim üçün bu kitabın nəşri böyük əhəmiyyət daşıyır.

Rusiya çox qədim dövlətdir və siyasi rejim baxımından Azərbaycan da qədim tarixə malikdir. Bundan öncə Heydər Əliyevin, indi isə İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə aparılan işlər nəticəsində Azərbaycan dini tolerantlıq sahəsində böyük uğurlar qazanmışdır. Bu nöqtəyi-nəzərdən qonşularımızın təcrübəsi bizim üçün son dərəcə əhəmiyyətlidir. Dövlət idarəetməsi sahəsində öz bazamızı yaratdığımız dövrdə onların təcrübəsini tədqiq etmək vacibdir.

Tarixçilərimiz sovet dövründə heç kəsə məlum olmayan dövlət ilə dini qurumlar arasında münasibətlər, həmçinin müsəlman təşkilatla-

rının XIX əsrdə, XX əsrin əvvəllərində fəaliyyəti ilə bağlı məsələləri aşkara çıxarmışlar. Bu sahədə çalışan bir çox tədqiqatçıların əsərlərini nümunə gətirmək olar.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, XIX əsrdə gizli məcmuələr də nəşr olunmuşdur. Onların arasında müsəlman məhkəmələrindən bəhs edən qeydlər də var. 1963-cü ildə Cənubi Qafqaz üzrə tədqiqatçı Nikolay Turtanın gizli qalan məcmuəsi nəşr olunmuşdur. Bu əsərlərdən bir neçə misal gətirmək istəyirəm.

İstər özümüzün, istərsə də qonşularımızın bu sahədə bilik və təcrübəsi Prezidentimizin müvafiq sərəncamlarının həyata keçirilməsində bizə kömək edir. İnhisar dövründə inkişaf edən, dünyada 1 milyarddan artıq əhalisi olan Çinlə, Hindistanla, Avropa Birliyi ölkələri, dünyanın bir nömrəli dövləti olan ABŞ-la müqayisədə Rusiya orta miqyaslı ölkədir. Bu şəraitdə postsovet ideologiyasının təsiri özünü büruzə verir. Bununla yanaşı, keçmiş marksizm-leninizm ideologiyasını da unutmaq olmaz.

Biz siyasi və mədəniyyət sahələrində zəngin təcrübəyə malik azad ölkələrin suveren xaiqlarıyıq. Avropa Şurası kimi nüfuzlu institutların fikirlərinə diqqətlə yanaşmalı, amma son qərarları özümüz verməliyik. Bunun üçün kifayət qədər mədəniyyətə, biliyə və lazımi təcrübəyə maliklik. Bu baxımdan, Heydər Əliyev postsovet məkanında dövləti fəaliyyətinin əhəmiyyətini yüksək səviyyədə qiymətləndirən, dövlətçiliyin böyük önəm daşdığını dərk edən bir insan kimi hamımız üçün nümunədir. Biz indi başa düşürük ki, vaxtilə mövcud olan Mixail Qorbaçov və Heydər Əliyev münafiqsində Heydər Əliyev haqlı tərəf imiş. Çünki Mixail Qorbaçovdan fərqli olaraq o, dövlət institutlarının böyük əhəmiyyətini dərk etmiş, onlara böyük hörmət bəsləmişdir.

Bəli, islahatlar həyata keçirərək irəliyə addımlamaq lazımdır. Lakin dövləti də alt-üst edib dağıtmaq olmaz. Dövlət olmasa, insanlar ədalətsizliklə, hərc-mərcliklə qarşılaşar, azadlıqlarından məhrum olurlar.

Onu da demək istəyirəm ki, Azərbaycan mənim üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyan bir ölkədir. Bu ölkəni baş verəcək faciədən uzaqlaşdırmaq məqsədi ilə 1991-ci ildə Jeleznovodskda saziş imzalanmışdı. Rusiya və Qazaxstanın Ali Sovetlərinin deputatlarından və bir neçə zabıtdən ibarət işçi qrupu da yaradılmışdı. Həmin sazişə riayət olunmasına biz - işçi qrupu nəzarət etməli idik. Qrupun rəhbəri mən idim. Nəinki Azərbaycanın və Ermənistanın Ali Sovetləri, hətta Dağlıq Qarabağda fəaliyyət göstərən icmalar səviyyəsində dialoqların təşkil olunmasına kömək göstərdik. Çox təəssüf ki, qrupumuz kifayət qədər qüvvəyə malik deyildi. Çünki Sovet İttifaqı dağılmışdı, Rusiya dövləti isə yenidən qurulurdu. Bu, 1991-ci il idi və yəqin ki, həmin dövrdə nələrsə baş verdiyini hamınız xatırlayırırsınız. Beləliklə, bizim işimiz uğursuzluqla başa çatdı. Mənim üç dostum - ikisi rus, biri qazax - əbədi bu torpaqda qalmalı oldular. Mənim üçün bu yerlərin böyük əhəmiyyəti var, çünki bu torpaq mənim və dünyalarını dəyişən dostlarımla həyatlarının bir hissəsidir.

Biz ruslar və rusiyalılar Azərbaycana tanımağa borcluyuq. Çünki faktiki olaraq eyni torpaqda yaşayırıq. Biz tək-cə ümumi sərhədlərimizin olmasına görə yox, həm də digər səbəblərə görə qonşu sayılırıq. Məsələn, mənim Moskvadakı qonşumun soyadı Məmmədovdur, bizim uşaqlar birgə oynayır və bu, hər zaman belə olacaq.

Diqqətinizə görə çox sağ olun.

YAQUT PAŞAYEVA,
musiqişünas,
sənətşünaslıq namizədi.

HEYDƏR ƏLİYEV İSLAM VƏ İNCƏSƏNƏT HAQQINDA

(BƏZİ MÜLAHİZƏLƏRİMİZ)

XX əsrdə tale bizim xalqımıza Heydər Əliyev kimi zəngin təkəvlü şəxsiyyət, dünya şöhrətli dahi siyasi xadim bəxş etmişdir. Böyük öndər yer üzünün hər bir yerindən görünən nöqtədir: insanlıq zirvəsi, mənəviyyət və müdriklik zirvəsi. Təsadüfi deyildir ki, ABŞ kimi qüdrətli bir dövlətin başçısı Corc Buş bu dahi insanı «Küçük dövlətin böyük Prezidenti» adlandırmışdı.

Qeyri-adi yaddaşa, istedad və biliyə malik olan Ulu Öndər ən çətin problemlərin həllini qələbəylə başa çatdırırdı. Görkəmli siyasi korifey Heydər Əliyev müstəqil dövlətimizin nəinki qorunub möhkəmlənməsi, eləcə də gələcəkdə qüdrətlənməsi üçün möhtəşəm özüllər yaratdı. O, dahiyanə bir uzaqqörənliklə hər cür xarici təzyiqləri və daxili maneələri cəsarətlə dəf edərək, xalqının xoşbəxtliyi naminə «magistral yol» çəkdi.

Mənəvi dəyərlərimizə münasibətdə sağlam sevgi hissini yaratmaq istiqamətində Ulu Öndərimiz Heydər Əliyev çox geniş, məqsəd-yönlü iş aparmışdır. Onun bu sahədə həyata keçirdiyi tədbirlər gənclərdə milli-mənəvi dəyərlərimizə böyük hörmət hissi aşılayır, hər bir

gəncin Vətənə, torpağa olan bağlılığını daha da artırır və möhkəmləndirir.

Bəşər tarixinin müxtəlif mərhələlərində gənc nəslin təlim-tərbiyəsində bədii və estetik tərbiyənin çox böyük əhəmiyyəti vardır.

Ulu Öndərimiz Heydər Əliyev qeyd edirdi ki: **«XX əsrdə mədəniyyətimiz yeni bir inkişaf mərhələsi keçibdir. Xüsusən, incəsənətimizin böyük bir sahəsi olan musiqidə professional musiqi yaranıbdir. Bu sahədə də, şübhəsiz ki, dünya miqyasında yüksək zirvələrə çatmış professional musiqi nümunələrindən istifadə edən, eyni zamanda fitri istedadla malik olan şəxsiyyətlərimiz tərəfindən böyük bir məktəb yaradılmışdır. Bizim musiqimiz - xalq musiqisi, folklor musiqisi çox rəngarəngdir, çox zəngindir.»**

Müasir Azərbaycan musiqisinin beynəlxalq nüfuzu inkaredilməz faktır. Artıq Azərbaycanda bədii üslub tərzinə, spesifik musiqi dilinə malik mükəmməl yazı texnikasına yiyələnmiş, bununla bərabər beynəlmiləlçi məzmun kəsb edən qabaqcıl bəstəkarlıq məktəbi yaradılmışdır. Hələ XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan demokratik fikrinin görkəmli nümayəndələri M.Ə.Rəsulzadə, N.Nərimanov, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, Ə.Əzimzadə, Ü.Hacıbəyov və başqaları sənətdə yeni müərəqqi meylləri hər vasitə ilə müdafiə edir, bədii yaradıcılıqları, ictimai-siyasi fəaliyyətləri ilə onların həyatiliyini sübut etməyə çalışırdılar.

Şübhəsiz, professional musiqimizin nailiyyəti haqqında danışarkən, bu və ya digər musiqi əsərlərinin geniş dinləyici kütlələrinə yalnız estetik təsir gücünü göstərməklə kifayətlənmək qeyri-mümkündür. Burada konkret milli bəstəkarlıq məktəbinin professional musiqi janrına nə dərəcədə yiyələnəsi və bu sahələrdə də nə kimi böyük müvəffəqiyyətlər əldə etdiyindən söhbət açmaq yerinə düşərdi. Təsədüfi deyildir ki, biz Azərbaycan bəstəkarlarının, bütün musiqi janrlarında dərin məzmunlu əsərlər yaratdıqlarının şahidiyik. Müxtəlif bədii-estetik keyfiyyətlərə malik olan və müxtəlif mövzulara həsr edilmiş, həmin bu əsərlər opera sənətimizin yüksəlişini və təkamülünü göstərməklə bərabər, həm də çox az tarixi müddət ərzində bəstəkar-

larımızın səmərəli yaradıcılıq fəaliyyətlərinin bir daha gözəl sübutudur.

«Bəstəkarın sənətkarlığı, yüksək professionalizm toplanmış sərəvətlərdən istifadə etməklə, Azərbaycan xalq musiqisi, milli melodiyalar, Azərbaycan folkloru əsasında bütün janrlarda sanballı əsərlər yaratmaqdan ibarət olmalıdır...» (Heydər Əliyev)

Üzeyir Hacıbəyov yaradıcılığının ilk dövrlərindən başlayaraq iri həcmli vokal-sintetik janrlarına xüsusi diqqət yetirməsi təsadüfi deyildir. Onun «Leyli və Məcnun» (1908) operasına nəzər salsaq, həmin bu prinsiplərin necə məharətlə həyata keçdiyini duya bilərik. Bununla bərabər aşkar olur ki, bəstəkar daim xalqımızın gələcək musiqi-estetik tərbiyəsi baxımından çıxış edərək, onun estetik mədəniyyətinin, estetik dərkətmə imkanlarının çərçivəsini daha da genişləndirməyə çalışır.

Ulu Öndərimiz Heydər Əliyev qeyd edirdi ki, «Azərbaycan musiqisi, xüsusən professional musiqi böyük tarixə malikdir. Ü. Hacıbəyovun Azərbaycanda yaratdığı musiqi məktəbi elə bir məktəb olub ki, ondan sonra xalqımız dünyaya bir çox görkəmli bəstəkarlar, musiqçilər, mədəniyyət xadimləri bəxş edib. Azərbaycan klassik professional musiqisi - bəstəkarlarımızın yaratdığı bu əsərlər Şərq aləmində demək olar ki, ilk professional, klassik musiqi nümunələridir və burada Azərbaycan birinci yerdədir...»

«Hər bir xalqın, o cümlədən də Azərbaycan xalqının öz milli mənliliyi var. O milli mənliliyi də xalqın qabaqda gedən adamları ifadə etməli, təmsil etməlidirlər. İnsanların mənəvi sərvətlərinin hamısından dinin fərqi ondadır ki, o, indi mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, həmişə insanları dostluğa, həmrəyliyə, birliyə dəvət etmişdir. İslam dini əsrlər boyu bizim mənəviyyətimizin əsasını təşkil etmiş, müsəlmanların dünyada layiqli yer tutmasını təmin etmişdir. «Qurani-Kərim»in bütün kəlamları bu gün Azərbaycanda Allahın yolu ilə getməyimiz üçün məşəldir. İslam dini heç vaxt başqa dinlərə düşmənçilik göstərməmiş və göstərmir...» (Heydər Əliyev).

İslam və incəsənət cəmiyyətimizdə öz nüfuzunu saxlamaq üçün həmişə ictimai şüurun müxtəlif formaları ilə əlaqədə olmağa can atmışdır.

Qeyd etmək zəruridir ki, hələ orta əsr dövründə xristian dini Avropa ölkələrində ictimai-siyasi həyatın demək olar ki, bütün sahələrinə dərinən nüfuz edərək öz doqmatik, sxolastik qanunları, dəhşətli inkvizisiyası ilə uzun illər boyu cəmiyyətin mütərəqqi inkişafına mane olmuşdur. F.Engels söyləmişdir ki, «Orta əsr qaydaları tamamilə primitiv əsas üzərində inkişaf etmişdir. O, hər şeyi lap əvvəldən başlamaq üçün qədim mədəniyyəti, qədim fəlsəfəni, siyasəti və hüquqşünaslığı yer üzündən silib yox etdi. Məhv olmuş qədim dünyadan onun götürdüyü yeganə şey, xristianlıqdan və bütün öz əvvəlki mədəniyyətini itirmiş bir neçə yarıdağın qəhərdən ibarət idi. Bunun nəticəsində, inkişafın bütün pillələrində olduğu kimi, intellektual təhsil inhisarı keşişlərin əlinə keçdi, bununla da təhsil özü əsasən ilahiyyət xarakteri aldı».¹

Geniş xalq kütlələrinin məhəbbətini qazanmaq, öz mövqelərini möhkəmlətmək üçün din xadimlərinin incəsənətin müxtəlif növlərinin bədii-estetik imkanlarından hərtərəfli surətdə istifadə etmələri təqdirəlayiqdir. İnsanların daxili aləminə, düşüncə və zehninə incəsənətin bacaracağı emosional təsirini, gücünü çox həssas olaraq duyan ruhanilərin dini ideologiya məsələsində musiqidən, memarlıqdan, ədəbiyyatdan, rəssamlıqdan və b. məhərrətlə istifadə etmələri önəmlidir. Almaniyada Köln kilsəsi, Parisdə Notrdam kilsəsi, İstanbulda Aya Sofiya məscidi, Bakıda Təzə Pir məscidi və neçə-neçə belə memarlıq abidələri, hazırki dövrdə boyakarlıq sənətinin incilərindən hesab olunan miniatürləri, ikonaları, zəngin kilsə musiqisi və s. dinin incəsənətə olan böyük ehtiyacını təcəssüm etdirir.

Müasir incəsənətdə hökm sürən mürəkkəb proseslərdən dinin bu cür «modernləşməsi» məsələsində istifadə olunur və bəzi hallarda dinin qayda-qanunlarına yaraşmayan, gülüşə səbəb olan nəticələrə gətirib çıxarır. Məsələn, bəzi Qərb ölkələrində din xadimləri gəncləri kilsənin təsiri altına cəlb etməkdən ötrü cürbəcür üsullara müraciət edir, hətta kilsə daxilində müasir rəqs gecələri, idman yarışları və s. keçirməyi yaddan çıxarmırlar.

İncəsənət növlərinin hər birindən müxtəlif dinlər tərəfindən heç də eyni səpgidə, eyni dərəcədə istifadə edilməyi sübut olunmuşdur. Bütün bunlar, hər şeydən əvvəl, konkret incəsənət növünün cəmiyyətin mədəni həyatında genişlənmə dərəcəsiindən, daha düzgün desək, ən əvvəl incəsənət növləri arasında ön plana çəkilməsindən, xalqın estetik tələbatlarından, bu və ya digər dinlərin spesifik xüsusiyyətlərindən və s. irəli gəlirdi.

Mədəniyyət tarixi sübut edir ki, dinin təsir dairəsinin güclü olduğunu ictimai - tarixi dövrlərdə xalq öz bədii - estetik yaradıcılıq istedadlarını tam surətdə, hərtərəfli şəkildə inkişaf etdirə bilməmiş, həmin dövrdə əmək fəaliyyətinin, eləcə də bədii fəaliyyətin bir sıra sahələrində durğunluq illəri keçirmişdir. Belə ki, orta əsrlər xristian kilsələrində oxunan dini mahnılar, modetlər və b. xalq kütləsinin həyatsevər, şən, nikbin mahnı yaradıcılığına, eləcə də folklor yaradıcılığının inkişafına çox mənfi təsir göstərmişdir. Zəhmətkeş xalqın ruhuna, daxili aləminə müvafiq şən, həyatı mahnı və rəqslərin ifa olunmasına qadağa qoyan din xadimləri onu eyni zamanda günah sayırdılar. Həmin nikbin, demokratik xalq yaradıcılığını ruhanilik dini himnlər, psalmlarla əvəz etməyə çalışırdılar. Avqustin söyləyirdi ki, «xalq qəm-qüssədən üzülməsin». Bununla bərabər xalq dinin mövqeyini bu güclü, mürtəce ictimai-tarixi şəraitdə belə, yəni klerikal incəsənətlə yanaşı, öz zəngin folklor yaradıcılığını da qoruyub saxlamış, onu inkişaf etdirə bilmişdir. Bunun da əsas səbəblərindən biri o idi ki, xalq arasından çıxmış sənətkarlar onun tükənməz istedadına, tefəkkürünə, estetik idealına daima dərin inam və ehtiram hissi bəsləmişlər.

Bu, müxtəlif dinlərin incəsənətə, onun növlərinə, eləcə də realist xalq yaradıcılığına olan skeptik münasibətində də özünü açıq-aydın büruzə verir. İtalyan alimləri - Qaliley, Cordan Bruno, polyak astronomu Kopernik və b. dinin təqibinə məruz qalsalar da, öz elmi işlərindən, elmi həqiqətlərdən əl çəkmədilər. Orta əsrlərin görkəmli sənətkarlarından Albertinin, Dante Aliqyerinin, Əbu Əli İbn Sinanın, xalqımızın böyük şairi Nəsiminin həyat və yaradıcılığı üzdəniraq din xadimlərinə qarşı çevrilmiş barışmaz mübarizənin ən gözəl nümunələrindən hesab oluna bilər. Öz mövqelərini möhkəmlətmək üçün bəzi din xadimləri geniş xalq kütlələri arasında tarix boyu istedadlı sənət-

karların bədii yaradıcılığından istifadə etməyə cəhd göstərmişlər. Məsələn, Leonardo da Vinçi, Rafael, Veronezi kimi dahi sənətkarlarından xristian kilsələrinin divarlarının bəzədilməsi işində istifadə olunmuşdur.

Dahi alman bəstəkarlarından Bax, Hendel, Haydn, Avstriya bəstəkarı Motsart uzun müddət müxtəlif şəhərlərdə orqan ifaçısı kimi fəaliyyət göstərmiş, məhz kilsə musiqisi bəstələmişlər.

Kilsə ilə olan bu əlaqəyə baxmayaraq, əsl sənətkarlar heç bir zaman öz istedad və bacarıqlarını, bədii təfəkkürlərini tam şəkildə kilsəyə qurban verməmişlər. Bu sənətkarlar kilsənin, dinin tələblərinə, qanunlarına və s. baxmayaraq, dini klerikal incəsənətə real insanların arzu və isteklərini, daxili həyəcanlarını daxil etməyə səy göstərirdilər.

Musiqi islam dinində də uzun əsrlərdir ki, spesifik şəkildə istifadə edilir. Din xadimlərinin azan, Quran, yasin oxumasını, o cümlədən müxtəlif dini mərasimlərdə iştirakını xüsusi qeyd etmək zəruridir. Yaddan çıxarmaq olmaz ki, müsəlman məscidlərinin hündür minarələrindən avazla səslənən azanlar da eyni və yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, yalnız dini-ideoloji mahiyyət kəsb edir.

Amerika estetik T.Manro özünün «Şərq estetikası» əsərində nəyin bahasına olursa-olsun sübut etməyə səy göstərir ki, qədim Şərq dövrlərində incəsənət guya ona görə mühüm rol oynayırdı ki, xalqa qorxu, itaət hissləri aşılayır, dua, ibadət, ritual üçün özü allahlar yaradırdı.

Məlumdur ki, həqiqi incəsənət heç vaxt yalnız bir funksiyanı daşıya bilməz, o, polifunksionaldır, birtərəflilik, ümumiyyətlə, onun ictimai və qneseoloji təbiətinə yaddır. Məsələn, Yunanıstanda Fidi, Praksitel kimi dahi sənətkarların dini mövzulara həsr etdikləri əsərlər, o cümlədən allahların heykəlləri özünün vaxtilə daşdığı dini-ideoloji məzmunundan kənardadır. Qədim yunan, qədim Roma dinlərinin tarix boyu tədricən aradan çıxması səbəbindəndir ki, sənət əsərlərinin, eləcə də qeyd etdiyimiz əsərlərin həmin dinlərə, bütperəstliyə xidmət etməsi kimi ideoloji funksiya daşması da yox olur, digər estetik funksiyalar, o cümlədən incəsənətin idrakı, tərbiyəedici - dəyişdirici rolu birinci plana çıxır.

İncəsənət, estetik hisslər və emosiyalar heç də din xadimlərinin iddia etdikləri kimi dinin, ilahi, fəvqəltəbii qüvvələrin təsiri altında ya-

ranmamışdır. Dini hiss emosiyalardan əsasən fərqlənir. Əksinə olaraq dini ideologiya və din xadimləri uzun əsrlər boyu incəsənətin müxtəlif növ və janrlarından geniş zəhmətkeş xalq kütlələrinə öz təsirlərini daha da gücləndirmək məqsədi ilə istifadə etmiş və etməkdədirlər.

Estetik hiss obyektiv qanunauyğunluqlara əsaslanır. Marksist estetika göstərir ki, o bizi əhatə edən müxtəlif predmet və hadisələrin təsiri nəticəsində yaranır və insanın dünyagörüşü ilə əlaqədar cəmiyyətin inkişaf etməsində, şəxsiyyətin estetik mədəniyyətinin formalaşmasında özünəməxsus funksiya daşıyır.

Tarixin bütün dövrlərində ailə və cəmiyyətimizdə baş verən problem və məsələlərin həllində qadınlarımızın da kişilərlə eyni mövqedən çıxışlarının və mübarizə aparmalarının şahidi oluruq. Bu qəbildən bir sıra qadın diplomatlarımızın, şairlərimizin və ictimai xadimlərimizin adlarını bu gün də böyük fəxrlə çəkmək zəruridir. Hazırda müstəqillik dövrümüzdə örnək olan qadınlarımızın təmsalında Prezidentimizin xanımı Mehriban Əliyevanın ictimai fəaliyyətini fəxrlə qeyd etməyə dəyər. Məhz ona görə ki, 2004-cü il sentyabr ayının 9-da Mehriban xanım Əliyeva YUNESKO kimi dünyamiqyaslı, mötəbər təşkilatın Xoşməramlı Səfiri adına layiq görülmüşdür.

«Mən fəxr edirəm ki, Üzeyir Hacıbəyov, Qara Qarayev, Səttar Bəhlulzadə, Mstislav Rostropoviç kimi şəxsiyyətlərin vətəni olan ölkəni YUNESKO-da xoşməramlı səfir kimi təmsil edəcəyəm». Bu sözlərin müəllifi YUNESKO-nun Xoşməramlı Səfiri Mehriban Əliyevadır.

«Xanım Mehriban Əliyevanın yüksək ada layiq görülməsi təşkilatımızın tarixində mühüm bir anda baş verir. Bu təltif onu göstərir ki, mədəniyyət inkişafının tacıdır və tacları bəzəyən ləl-cəvahiratdan daha qiymətlidir». (Koşiro Matsuura YUNESKO-nun Baş direktoru).

Mehriban xanım xarici ölkələrə səfərlərində Azərbaycan qadınlarını ləyaqətlə təmsil edir. Ölkəmizin birinci xanımı olmaqla bərabər, ictimai-siyasi həyatda tutduğu mövqe ilə Heydər Əliyev Fondunun Prezidenti kimi də olduqca böyük işlər görür. Öz yüksək xidmətləri ilə Mehriban Əliyeva Azərbaycan qadınlarına gözəl nümunədir. Məhz Mehriban xanıma göstərilən bu yüksək etimad bütövlükdə Azərbaycan xanımına olan diqqətdir.

2006-cı il iyunun 13-də Heydər Əliyev adına Sarayda Azərbaycan professional musiqisinin banisi, dahi Ü.Hacıbəyovun 120 illiyinə həsr edilmiş muğam konserti olmuşdur. Salona toplaşanlar Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev və xanımı Mehriban Əliyevanı hərərətli alqışlarla qarşıladılar. Heydər Əliyev Fondunun və Azərbaycan Mədəniyyətinin Dostları Fondunun təşəbbüsü və dəstəyi ilə təşkil olunmuş konsertdə xalq artistləri Möhlət Müslümovun (tar) və Fəxrəddin Dadaşovun (kamança) müşayiəti ilə xalq artistləri Arif Babayev, Ağaxan Abdullayev, Səkinə İsmayılova, Aygün Bayramova və Məsum İbrahimovun ifasında səslənən muğamlar musiqi xəzinəmizin bənzərsiz incilərinin əzəmətinə bir daha nümayiş etdirdi. Ü.Hacıbəyovun 120 illik yubileyi ilə əlaqədar «Space» televiziyanın keçirdiyi «Televiziya muğam müsabiqəsi - 2005»-in finalçıların məhərətli ifaları da xoş təsir bağışladı. Xalq artisti Alim Qasımovun qızı Fərqanə ilə birgə çıxışı hərərətli alqışlarla qarşılandı.

Müvəffəqiyyətlə keçən konsert başa çatdıqdan sonra səhnə arxasına gələn Prezident İlham Əliyev muğam ifaçılarını təbrik edərək dedi: «Çox gözəl konsert oldu. Hamımız müsabiqəni iki ay ərzində televiziya vasitəsilə izlədik. Bu, böyük hadisədir. Milli sərvətimiz olan muğam sənətimiz yaşayır və nə qədər ki, Azərbaycan xalqı yaşayacaqdır, muğam sənəti də yaşayacaqdır. Bu gün muğamın yeni dövrü başlayır. Mən hamınıza - həm ustadlara, həm də müsabiqə iştirakçılarına dərin təşəkkürümü bildirmək istəyirəm. Bu konsertdə iki nəsil - həm ustadlarımız, həm də gənclərimiz, uşaqlarımız, balalarımız iştirak etdirdilər. Çox gözəl bir konsert oldu. Həqiqətən, bütün salonda əhval-ruhiyyə çox yüksək idi. Ona görə dərin minnətdarlığımı bildirir və sizə gələcək fəaliyyətinizdə uğurlar arzulayıram».

Xalq arisləri qədim muğam sənətimizin qorunub saxlanması, zəngin tarixə malik ifaçılıq sənətinin gələcək nəsillərə çatdırılması, nəhayət, muğamın inkişafı, yeni ifaçılar nəslinin yetişdirilməsi sahəsində Heydər Əliyev Fondunun və Azərbaycan Mədəniyyətinin Dostları Fondunun prezidenti, YUNESKO-nun Xoşməramlı Səfiri, Milli Məclisin deputatı Mehriban Əliyevanın gördüyü işləri yüksək qiymətləndirdilər və bir daha dərin minnətdarlıqlarını bildirdilər.

Prezident İlham Əliyev vurğuladı ki, «Mehriban xanımın rəhbərlik etdiyi həm Heydər Əliyev Fondu, həm də Azərbaycan Mədəniyyətinin Dostları Fondu tərəfindən müsabiqə təşkil olunmuşdur. Muğam Mərkəzi də tikiləcəkdir. Biz onun təməl daşını bərabər qoyduq. İndi yaxın zamanlarda tikinti başlayacaqdır və o, Muğam Mərkəzi kimi əbədi yaşayacaqdır.

Sağ olun. Sizə bir daha təşəkkür edirəm».

Şübhəsiz, ölkəmizin Prezidenti İlham Əliyev və Azərbaycanın birinci xanımı Mehriban Əliyevanın ictimai fəaliyyətləri davam edir və edəcəkdir.

M Ə N B Ə

1. Marks K. Engels F. Din haqqında – Bakı: Azərnaşr, 1965, s. 80

ÖMƏR ASLAN,

Türkiyə Respublikası

«Cümhuriyyət» Universiteti

İlahiyyat fakültəsinin müəllimi,

Bakı Dövlət Universiteti,

İslam elmləri kafedrasının müdiri.

BİRLİKDƏ YAŞAMAQDA QARDAŞLIĞIN ROLU VƏ QURANIN QARDAŞLIQ ANLAYIŞI

Müxtəlif mədəniyyətlərə, xüsusilə də türk mədəniyyətinə beşiklik edən Azərbaycan, siyasi, sosial, iqtisadi, tarixi, ədəbi və mədəni baxımdan çox zəngin dəyərlərə malikdir. Müasir Azərbaycan tarixdən aldığı güc ilə bu gün də eyni funksiyanı yerinə yetirməyə çalışır. Bu ərazidə yaşayan insanların birlikdə və qardaşcasına yaşaması üçün şəraitin formalaşdırılması məqsədilə tədbirlər həyata keçirilir. Belə ki, bu gün təşkil edilən «Heydər Əliyev və Azərbaycanda din siyasəti: gerçəkliklər və perspektivlər» mövzusunda Beynəlxalq konfrans bunlardan biridir.

İnsanların birlik və bərabərlik, xoşbəxtlik və təhlükəsiz şəraitdə yaşamasını təmin etmək üçün ən önəmli faktorlardan biri də qardaşlıq duyğusudur. Müasir dövrdə həm müsəlmanların, həm tədqiqatçıların, ümumiyyətlə, insanların böyük əksəriyyətinin Quranın qardaşlıq anlayışı haqqında kifayət qədər məlumata malik olduğunu söyləyə bilmərik. Halbuki, Quran yalnız müəyyən bir qəbiləyə, hansısa bölgəyə və qitəyə aid mesaj deyil, o, dünyəvi bir kitabdır. Bu kitabdakı müraciətlərin hamısının bütün bəşəriyyətə yönəlməsi də onun dünyəvi mahiyyət daşıdığından ən gözəl göstəricisidir.¹ Çünki «İslama gö-

rə bütün insanlar yalnız bərabər deyil, eyni zamanda qardaşdırlar. Bərabərlik hüquqi bir qavram olduğu halda, qardaşlıq eyni fitrət və xüsusiyyətdə olmağı ifadə edir. Dərilərinin rəngi nə olursa-olsun, bütün insanlar bir soydan gəlir».²

Quran kök etibarını ilə eyni ata və anadan törədiklərinə görə bütün insanları qardaş sayır.³ «**Ey insanlar! Sizi bir tək nəfsdən yarıdan, ondan da zövcəsini xəlf edən və onlardan da bir çox kişi və qadınlar törədən Rəbbinizdən qorxun**».⁴

Bu ayə bütün insanların bir nəsilədən və eyni kökdən gəldiklərini bildirir. Bu baxımdan onların qardaş olmasının və aralarındakı yaxınlıq haqlarına riayət etmələrinin, qardaşcasına yaşamalarının zəruriliyinə diqqət çəkilir.⁵ «**Ey insanlar! Doğrusu, biz sizi bir kişi və bir qadınlardan yaratdıq**»⁶ və «**Bəli, həqiqətən, sizi yaratdıq və sonra sizə şəkil verdik...**»⁷ - ayələri də bu məqama işarə edir. Quranın «**Möminlər ancaq qardaşdırlar**»⁸ - şəklindəki ifadə ilə din qardaşlığını təlqin etməsi onun insanların eyni ata və anadan törəmələri ilə bağlı meydana çıxan qardaşlıq bağına rədd etməsi anlamına gəlməməlidir. Çünki bütün insanlar bəşərin babası olan Adəmdən, başqa ifadə ilə desək, eyni qaynaqdan yaradılmışlar.⁹

Quran möminlərin qardaş olduğunu ifadə etməklə onların digər insanlarla qardaş olmadıqlarını bildirmir, sadəcə, möminlərin öz aralarında da qardaş olduqlarını bir kərə vurğulayır və savaşımadan, qardaş kimi yaşamalarının vacibliyini önə çəkir.

Məhəmməd Mustafa Əl-Meraği (1945) bu iki məqama diqqət çəkərək belə demişdir: «Sizin aranızda (yəni insanlar arasında) qorunması lazım olan iki bağ var. Bunlardan biri iman bağı, digəri isə soy və nəsil bağıdır».¹⁰ Qurana görə, möminlər arasındakı qardaşlıqla bütün insanların soy-kök qardaşlığı arasında heç bir ziddiyyət yoxdur. Ancaq qardaşlıq anlayışının bioloji və dini olmaqla iki növünün olduğu söylənilə bilər.¹¹ Bioloji qardaşlıq bütün insanları əhatə edir, din qardaşlığı isə yalnız möminlərə aid spesifik bir cəhətdir.

Mahiyyət etibarını ilə eyni olan bu qavramın sadəcə müraciət formaları fərqlidir. Hər ikisində də məqsəd qarşılıqlı anlayış, ədalət, eti-

mad və bir-birinə köməkdir. Çünki bu prinsiplər qardaşlığın zəruri tələbləridir. Bu hal bir növ eyni ana və atadan doğulan qardaşların çox fərqli xüsusiyyətlərə, bir-birinə zidd düşüncə tərzinə, inac və anlayışlara malik olmasına bənzəyir. Onların hər biri özünə xas xüsusiyyətə və xasiyyətə malik olur. Bu cür fərqli xüsusiyyətlərə malik olmaları onları qardaşlıq duyğusundan məhrum etmir, sadəcə, qardaşlar arasındakı fərqi göstərir. Hətta aralarında müəyyən problemlər də yaranabilir, amma bu problemlər onların eyni valideynlərdən dünyaya gəlmələri həqiqətini dəyişdirmir.

İnsanlar bir tərəfdən, din qardaşlığı ilə eyni inancı bölüşərək Allaha qul və Peyğəmbərinə ümmət ola bilmələri üçün birlik və bərabərlik prinsipi ilə yaşamalı, bir-birilərinə kömək göstərməli, hər cür fərdi və ictimai işdə həmrəylik nümayiş etdirməli, digər tərəfdən isə, bioloji qardaşlıq prinsipinə əsasən birlikdə və qarşılıqlı hörmət əsasında hərəkət etməlidirlər. Çünki bütün insanlar qardaşdirlər. Bu, müxtəlif növ ağacların olduğu və gözəl mənzərə təsiri bağışlayan meşəyə bənzəyir. Yəni meşədə hər növ ağac olduğu kimi, yer kürəsində də hər cür insan var. Bu, Yer kürəsinin zənginliyinə dəlalət edir. Bu baxımdan fərqli olmaq insan olmağın bir xüsusiyyətidir. Belə ki, **«Onun ayələrindən biri də göylərin və yerin yaradılması, dillərimizin və rənglərimizin müxtəlif olmasıdır. Şübhəsiz, bunda bilənlər üçün ibrət vardır»**¹² - ayəsi buna işarədir.

İnsanlar arasında qardaşlıqdan danışmaq, məhəbbət, sevgi və qardaşlıq bağlarını gücləndirmək üçün din, dil, etnik cəhətdən fərq qoymadan bütün insanlara bərabər məsafədən yaxınlaşmağın yolları axtarılmalı və real işlər görülməlidir. Çünki Allahın əmri belədir. Həmçinin insanlar istedad və bacarıqları sayəsində də yer üzündə təfəriqə salmaqdan imtina edərək sülh, qardaşlıq, birlikdə yaşamaq prinsiplərini formalaşdırmaq gücünə malikdirlər. Belə ki, **«...Bir-birilərinizlə tanış olasınız deyə...»**¹³ - ayəsində işlənən «təaruf» qavramının əsasında eyni və bərabər şərtlər daxilində tarazlığı qoruyaraq bütün problemləri rahatlıqla həll etmək mənası var.¹⁴

Alusi də bu məfhumu açıqlayarkən belə demişdir: «Allahın sizi bir qrup qəbilə və millətlərə ayırmasının səbəbi atalarınız və qəbilələriniz ilə öyünüb lovğalanasınız deyə yox, kimliyinizin fərqinə varasınız, aranızda yaxınlıq duyub, tanış olasınız deyədir».¹⁵

Həzrət Peyğəmbər də vida xütbəsinə ümmətinə düşmənçilikdən əl çəkməyi, haqqa boyun əyib yanlış yoldan uzaq olmağı və bütün insanlara kömək göstərməyi tövsiyə edərək belə demişdir: «Ey insanlar! Şübhəsiz, Rəbbiniz birdir. Atanız Adəm də birdir. Hamınız Adəmdənsiniz, Adəm isə torpaqdandır, Allah yanında ən üstün olanınız Allahdan ən çox qorxanıdır. Heç bir ərəbin ərəb olmayandan üstünlüyü yoxdur, üstünlük yalnız təqvadadır».¹⁶

Bəzilərinə görə, insanları sevmək humanizmdir. Halbuki, insanları Allahın qulu olduqları üçün sevmək, onların hüquq və azadlıqlarına hörmət və diqqət göstərmək İslamın bünövrəsində olan əsas prinsiplərdən biridir. Aşağıdakı ayənin buna işarə olduğunu söyləyə bilərik: **«Allah insanlara qarşı şəfqətli və mərhəmətlidir»**.¹⁷

Heç bir fərq qoyulmadan ilahi ədalət önündə bütün insanlar bərabərdirlər. Çünki ədalət, düzgünlük və sədaqət başqalarının haqlarına hörmət edilməsi, insanlıq şərəfinin qorunması kimi ictimai sülh və təhlükəsizliyin formalaşmasını təmin edən, Quranın tövsiyə etdiyi dünyəvi qardaşlıq prinsipləri arasında yer alan sosial meyarlardır.

Qurani-Kərimə bütövlükdə nəzər yetirdikdə onun **«Ey insanlar!...»**¹⁸ formasında bütün insanlara müraciət etdiyi görünür.¹⁹ Çünki insanların hamısı Allahın quludur.²⁰ Allah bütün insanların yaradıcısı, məbud və ilahıdır.²¹ O, yalnız bir bölgənin və bir millətin Rəbbi deyildir. Elə isə bütün insanlar qardaşdirlər, insan kimi hər kəs bərabərdir və eyni hüquqlara malikdir. Bu hüquqların qorunması birgə təmin edilir və bunun üçün qardaşlıq duyğusunun olması əsas şərtlərdən biridir.

MƏNBƏLƏR

1. Bəqərə, 2/185. Qurandakı müraciətlərin dünyəviliyi ilə bağlı bax: Metin Yiğit, «Hermeneutik Yöntem ve Usul-i Fikhin Kat'i- Zanni Diyalektigi», «Kuran ve Dil-Dilbilim ve Hermenotik-Semprozumu», Van 2001, s. 176-179.
2. Əli Şəriati. «İslam Sosyolojisi Üzerine», İstanbul 1980, s. 88; Binyamin Duran. «Hoşgörü, Tahammul ve Siyasat», İstanbul 1997, s.39.
3. Bax. Abdullah Diraz. «Kur'ana Giriş», tərc: Salih Akdemir, Ankara 2000, s.78.
4. Nisa, 4/1
5. Süleyman Ataş. «Yüce Kuranın Çağdaş Tefsiri», İstanbul tsz., II, 427.
6. Hucurat, 49/13
7. Əraf, 7/11
8. Hucurat, 49/10
9. Hazin. «Tefsirul-Hazin», Beyrut 1995, II, 3; İsmayıl Hakkı Burəvi. «Ruhul-Bəyan», İstanbul 1969, IX, 77; M.Zeki Duman. Beş Surənin Təfsiri, Ankara 1999, s.303.
10. Əhməd Mustafa əl-Meraği, «Tefsirul-Meraği», Darul-fikr, yy.,tsz., II, 174.
11. Məhəmməd Marmadukə Picktall. «Kardeşlik ve Hoşgörü», tərc: Harun Şencan- Taha Dinzer, İstanbul 1985, s.14.
12. Rum, 30/22.
13. Hucurat, 49/13
14. Bax. Nadim Macit. «İslami Var Oluşun Sosial Gerçekliyini İnkâr etmek: Barış ve Kardeşlik», «Kuranda Evrensel Hoşgörü», İstanbul 1997, s.208
15. Ruhul-Meani. Beyrut 1414/1994, XXVI, 244.
16. Məhəmməd Həmidullah. «Mecmuatu Vesaiiku's-Siyasiyye», Beyrut 1407/1987, s.362
17. Bəqərə, 2/143
18. Bəqərə, 2/21, 168; Nisa 4/1.
19. Təbəri, IV, 223; Zəməxşəri, I, 492; Alusi, 291, 294/IV,282.
20. Bəqərə, 2/21; Nisa, 4/1;Həcc,22/1.
21. Bəqərə, 2/163

GÜNDÜZ İSMAYILOV,
Dini Qurumlarla
İş üzrə Dövlət Komitəsi.

İSLAM - TERRORİZMƏ VƏ ZORAKILIĞA QARŞI MƏNƏVİ DƏYƏRLƏR SİSTEMİ

Hörmətli Sədr,
hörmətli konfrans iştirakçıları, xanımlar və cənablar!

Qloballaşma prosesinin sürətlənməsinə, elm və texnikanın inkişafına və böyük miqyasda miqrasiyaların baş verməsinə baxmayaraq, dinlər hələ də bəşəriyyətin həyatında müstəsna rol oynayan mənəvi dəyərlər sistemi kimi qalır. Nə qədər qəribə olsa da, bu, bir həqiqətdir ki, qloballaşma prosesi sürətləndikcə, müxtəlif dinlərə, xalqlara və irqlərə məxsus insanlar bir-birlərinə yaxınlaşdıqca onlar arasındakı inanc fərqi daha qabarıq özünü büruzə verir. Elə təsəvvür yaranır ki, dinlər, mədəniyyətlər arasındakı ziddiyyətlər labüd, onların qarşিদurması qaçılmazdır. Lakin sevindirici haldır ki, XX əsrin sonu və yaşadığımız XXI əsr həm də dinlər və mədəniyyətlərarası dialoqun inkişafı baxımından tarixi bir dövrdür. Əminəm ki, iştirakçısı olduğumuz bu Beynəlxalq konfrans təkəcə dövlət-din münasibətləri sahəsində Azərbaycanın nümunəvi təcrübəsinin və xalqımızın tolerantlıq ənənələrinin yayılmasında yox, həm də dün-

yada dinlər və mədəniyyətlərarası dialoqun inkişafında önəmli rol oynayacaqdır.

Hörmətli konfrans iştirakçıları!

Təəssüf ki, terrorizm və zorakılıq bu gün bəşəriyyətin ən böyük problemlərindən biri, bəlkə də, birincisidir. Uzaq Cənub-Şərqi Asiyadan tutmuş Yaxın Şərqi qədər, Afrikadan, Avropadan Amerikayaqədər dünyada zorakılıqdan və terrorizmdən əziyyət çəkən milyonlar insan var. Ən pisi də odur ki, dünyada heç bir ölkə və heç bir kəs terrodan siğortalımayıb.

Bir çox hallarda, hətta bəzən yüksək dairələrdə terrorizmin kökündə dinlə bağlı amillərin dayanması fikri daha çox qabardılır: insanlara rahatlıq, əmin-amanlıq gətirmək missiyasını yerinə yetirən dinlər terrorizmə zəmin yaradan qaynaq kimi xarakterizə edilir. Bu məsələdə daha çox haqsızlığa, yersiz və əsassız tənqidlərə məruz qalan din isə, etiraf edək ki, İslamdır. Təəssüf ki, məlumatsızlıq, qeyri-obyektiv təbliğat və digər səbəblərə görə yüz minlərlə insanda İslam dini ilə bağlı yanlış təsəvvür formalaşmış. Halbuki, zorakılığın terrorizmin səbəblərini dində yox, dini ayrı-seçkilikdə axtarmaq lazımdır. Heç bir din zorakılığa, terrora və dini ayrı-seçkiliyə haqq qazandırmır. Lakin təəssüf ki, dini ayrı-seçkiliyə yol verən və dini siyasi məqsədlər üçün vasitəyə çevirmək istəyən qüvvələr var. Etiraf edək ki, bəzən bu qüvvələr məqsədlərinə nail ola bilirlər.

İnsanları hər iki dünyada xoşbəxt etməyi qəşsinə məqsəd qoyan İslam dini bu məqsədinə çatmaq üçün yalnız insanın azad iradəsinə əsaslanan prinsiplərə üstünlük verir. İslama görə, yalnız ağıl və azad iradə sahibləri Allah və qanun qarşısında məsuliyyət daşıya bilirlər. Qurani-Kərimin Bəqərə surəsinin 256-cı ayəsində buyurulduğu kimi, dində, yəni İslamda məcburiyyət yoxdur: insanlar seçimlərində - istər dini, istərsə də siyasi və ictimai mənsubiyyətlərini müəyyənləşdirməkdə tam sərbəstdirlər. Müasir dünyanın demokratik dəyərlər kimi təbliğ etdiyi bu prinsiplər İslamın on beş əsr öncə müəyyənləşdirdiyi qanunlardır. Bütün bunları bir kənara qoyub, İslamı zorakılıqda, insanları nəyə məcbur etməkdə günahlandırmaq, ən azı, ədalətsizlikdir.

Həzrət Məhəmmədin 23 illik peyğəmbərlik dövründə, istərsə də on beş əsrlik İslam tarixində bir nəfərin belə zorla müsəlmanlaşdırılması faktı qeydə alınmamışdır. Əksinə, İslam dini digər dinlərin mənsublarına öz inanclarına uyğun şəkildə yaşamaqları üçün maksimum imkan yaratmağa çalışmışdır.

İslamın terrorizmə haqq qazandırması fikrinə gəlinə, bu tamamilə yanlış və təhlükəli bir iddiadır. Bu dinlə terrorizm arasında hansısa səviyyədə əlaqə qurmaq yalnız xəstə təfəkkürün məhsulu ola bilər. Çünki terrorizmə ən sərt şəkildə münasibətini bildiren İslam, terrodan ən çox əziyyət çəkənlər isə müsəlmanlardır. Lakin təəssüf ki, bu gün belə İslamla terrorizm arasında əlaqə qurmağa çalışan, onu zorakılığa haqq qazandıran bir din kimi təbliğ etmək istəyənlər də var.

Dinlər insanları birgəyaşayışa, həmrəyliyə və dialoqa çağırır. Dinlər terrora haqq qazandırsaydı, bütün ölkələrdə terror əhval-ruhiyyəsi, dini qarşıdurma hökm sürərdi. Çünki dünyada elə bir ölkə yoxdur ki, orada yalnız bir dinin mənsubları yaşasın.

Dinlər Yaradana ibadət vasitəsidir və ondan başqa məqsədlər üçün istifadə etmək yolverilməzdir. Amma dini siyasiləşdirmək istəyən, məqsədindən uzaqlaşdırmağa çalışan qüvvələr hər yerdə var. Belə olan halda İslamın terrora haqq qazandırması fikrini irəli sürənlər bu dinə bilərəkdən və ya bilməyərəkdən böhtan atırlar.

Ümumiyyətlə, terroru müsəlmanların adı ilə bağlamaq kökündən yanlışdır. Çünki teerrorçuların arasında başqa dinlərin mənsubları da var. Dünyaya meydan oxuyan ASALA erməni terror təşkilatının əməllərini yada salmaq kifayətdir. Deməli, insanları terrorçuluğa sövq edən səbəblər dindən yox, başqa amillərdən qaynaqlanırlar.

Təəssüf doğuran məqamlardan biri də odur ki, bu gün Qərb dünyasında İslama qarşı ədalətsiz, qeyri-obyektiv bir fikir formalaşmış: guya İslam geriliyi təbliğ edir, inkişafa mane olur və zorakılığa haqq qazandırır. Bu cür fikirlər bəzən yüksək səviyyədə, hətta nüfuzlu xadimləri tərəfindən də səsləndirilir. Halbuki, İslam sonuncu din olduğu üçün özündən əvvəlki dinlərin bütün müsbət tərəflərini özündə bir-

ləşdirib. Bunu tanınmış dinşünaslar, görkəmli şəxsiyyətlər, dünya şöhrətli ədiblər də birmənalı olaraq təsdiqləyirlər.

Bu gün dünyanın, demək olar ki, hər yerində müsəlman yaşayır. Ümumi sayları bir milyardı ötən müsəlmanlar bəşəriyyətin inkişafı, dünyada sabitliyin yaranması üçün heç də digər dinlərin mənsublarından az səy göstərmirlər.

Bu konfransda iştirak edənlərin böyük əksəriyyətinə yaxşı məlumdur ki, dinlərə və dini-fəlsəfi cərəyanlara münasibətdə tolerantlığı ilə seçilən Azərbaycan xalqında bu cür spesifik keyfiyyətin formalaşmasında İslam dininin böyük rolu olmuşdur. Azərbaycan xalqı tolerantlığına görə nəinki Şərqdə, hətta bütün dünyada fərqlənmiş və bu gün də fərqlənməkdədir. Razılaşaq ki, əgər İslam zorakılığa, dözümsüzlüyə və terrora haqq qazandıran bir din olsaydı, əhalisinin böyük əksəriyyətini müsəlmanlar təşkil edən Azərbaycanda belə bir tolerantlıq mühiti formalaşa bilməzdi.

Hörmətli konfrans iştirakçıları!

Təəssüflə onu da qeyd etməliyəm ki, həmişə müxtəlif dinlərin mənsubları arasında dostluq, qardaşlıq əlaqələrinin yaranması üçün hər cür fədakarlıq göstərən və regionda tarixən sülhün, əmin-amanlığın bərqərar olmasında misilsiz xidmətləri olan Azərbaycan xalqı uzun illərdir işğaldan və terrorizmdən əziyyət çəkir. Təcavüzkar Ermənistan Azərbaycan xalqının milli mentalitetindən irəli gələn başqa dinlərə və xalqlara münasibətdə dözümlülük, onlarla yanaşı və qarşılıqlı anlaşma şəraitində yaşama kimi spesifik xüsusiyyətindən sui-istifadə edərək dövlət səviyyəsində etnik təmizləmə və işğalçılıq siyasəti aparır. İstər XX əsrin əvvəllərində, istərsə də Azərbaycan dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra on minlərlə azərbaycanlı Ermənistanın zorakılığa, etnik separatçılığa əsaslanan dövlət siyasətinin qurbanı olmuşdur. Məqsədlərinə çatmaq üçün terrordan vasitə kimi istifadə edən erməni millətçiləri Daşnaksütyun, ASALA, «Hinçak» kimi təşkilatlar yaradaraq terroru dəstəkləmiş, minlərlə günahsız insanı, o cümlədən din xadimlərini, diplomatları və sadə vətəndaşları öz qurbanlarına çevirmişlər.

Ermənistanın terrorizmə dövlət səviyyəsində dəstək verməsi bu gün inkaredilməz faktıdır. Bu ölkənin xüsusi xidmət orqanları tərəfindən müxtəlif vaxtlarda və yerlərdə, eyni zamanda Bakı Metropolitenində terror aktı törədilməsi artıq təsdiqlənmiş həqiqətdir.

Terrorizmdən, zorakılıqdan, işğaldan və separatizmdən əziyyət çəkən Azərbaycan xalqının bundan sonra da sülhün və tolerantlığın təbliğatçısı olacağı şübhəsizdir. Lakin dünya ictimaiyyəti və beynəlxalq təşkilatlar nəzərə almalıdırlar ki, Azərbaycan xalqının səbri tükənməz deyil. Ərazisinin 20 faizi işğal altında olan, bir milyondan çox vətəndaşı qaçqın və məcburi köçkün həyatı yaşayan Azərbaycan heç vaxt ərazi bütövlüyünün və suverenliyinin pozulması ilə barışmayacaq. Çünki buna nə Konstitusiyamız, nə də milli-mənəvi dəyərlərimiz yol verir.

Azərbaycan beynəlxalq hüququn tələblərinə əsasən, bütün vasitələrdən istifadə edərək ərazi bütövlüyünü bərpa etmək hüququna malikdir. Əgər dövlətimiz nə vaxtsa bu hüququndan istifadə etmək məcburiyyətində qalacaqsə, bu, regionda yaranmış müvəqqəti sülhün pozulması və İslamdan qaynaqlanan zorakılıq kimi yox, Qafqazda daimi sülhün yaranması və ədalətin bərpası kimi qiymətləndirilməli, dünya ictimaiyyəti Azərbaycanın haqq işinə dəstək verməlidir. Əks təqdirdə, bu, Azərbaycana və müsəlman dünyasına qarşı qərəzli münasibətin göstəricisi kimi dəyərləndirilə bilər.

Diqqətinizə görə çox sağ olun!

MƏCİD ƏT-TURKİ,

*Səudiyyə Ərəbistanı Krallığı,
İslam İşləri, Vəqflər, Çağırış və
İrşad nazirinin müşaviri,
elmlər doktoru.*

Çıxışa başlamazdan öncə, bütün konfrans iştirakçılarını salamlayıram. Əlbəttə, çıxışımı ərəb dilində hazırlamışam, lakin inanıram ki, tam şəkildə digər dillərə də tərcümə olunacaq.

İlk növbədə Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin sədri və konfransın təşkilatçısı cənab Hidayət Orucova təşəkkürümü bildirmək istədim. Ona üç şeyə görə təşəkkür etmək istəyirəm: birincisi, məni konfransa dəvət etdiyinə, ikincisi, diqqət və yüksək qonaqpərvərliyə, üçüncüsü isə mənə sizin qarşınızda çıxış etmək imkanı verdiyinə görə.

Dünən biz cənab Hidayət Orucovun Azərbaycan Respublikasının din siyasətinin əsas meyarlarını və gələcək perspektivlərini özündə ehtiva edən geniş məzmunlu məruzəsini, həmçinin Şeyx həzrətləri Hacı Allahşükür Paşazadənin din siyasətinin bir çox istiqamətləri ilə bağlı çıxışını dinlədik.

Mədəniyyətlərarası dialoq sahəsində Azərbaycan hökumətinin təcrübəsi və onun din siyasəti qabaqcıl praktik nümunə hesab olunur. Belə ki, bu təcrübə dünyanın bir çox təşkilatlarının, elmi, mədəni idarə və müəssisələrinin təcrübəsindən daha irəli getmişdir. Həmçinin, bu təcrübə dialoq mərhələsindən qarşılıqlı anlaşma və sülh şəraitində yaşama mərhələsinə keçidə imkan yaratmışdır. Bunu biz müasir Azərbaycanın gündəlik həyatında da görə bilirik. Lakin mən həmişə çıxaraq mühüm bir məqamı qeyd etmək istədim. Hər bir döv-

lətin və millətin prinsiplərinin və siyasətinin əsaslandığı və söykəndiyi mədəniyyət var. Eyni zamanda, hər bir dövlət və millət bu mədəniyyəti daha da gücləndirməyə, qonşu ərazilərə yaymağa və bu millətə, yaxud cəmiyyətə xas olan xüsusiyyətləri və dəyərləri qorumağa çalışır. Buradan isə digər mədəniyyətlərə, dinlərə və icmalara olan diqqət və hörmət meydana çıxır. Ötəri bir nəzər salsaq görürük ki, misal üçün Fransada dövlət həm fransız, həm də alman əqidəsini qoruyur.

Nəzərinizə belə bir bəsit statistikanı çatdırmaq niyyətindəyəm. Bu konfransda təxminən 45 məruzə və 10 çıxış dinlədik. Bunların hamısı birlikdə 400-500 səhifə edir. Hər bir səhifədə bir, yaxud iki fikir dinlədiyimizi nəzərə alsaq, onda bu, təxminən 1000-i keçər.

Konfransda yeni təkliflər də irəli sürüldü. Mən də öz növbəmdə iki təklif irəli sürmək istədim:

1. Bütün tədqiqat materialları və konfransda səsləndirilmiş fikirlər müxtəlif dillərə tərcümə olunaraq kitab şəklində çap olunsun.
2. Yuxarıda göstərilənləri Azərbaycandan kənar da izləmək üçün xüsusi internet saytı yaradılsın və burada həmin məlumatlar yerləşdirilsin.

Sonda mənə bu fürsəti verdiyinizə görə bir daha sizə təşəkkür edirəm.

NƏRMİNƏ SALMANOVA,
*Qərb Universiteti Politologiya
kafedrasının müəllimi.*

DİNİ DƏYƏRLƏRİN DÖVLƏTÇİLİYİN QORUNMASINDA VƏ MÖHKƏMLƏNMƏSİNDƏ ROLU

*«İslam dini dəyərləri ən yüksək mahiyyətə
malik olan mənəvi dəyərlərdir».*
Heydər Əliyev

Azərbaycan Respublikasının müstəqillik strategiyası dini dəyərləri qorumaqdan, onu inkişaf etdirməkdən və dünyaya tanıtdırmaqdan ibarətdir. Dünya dövlətləri millətin gücünü onun dini və mənəvi dəyərlərində axtarır və onu qiymətləndirir.

Müstəqillik əldə etdikdən sonra qapalı ölkədən açıq ölkəyə çevrilən Azərbaycana müxtəlif ölkələrdən missionerlər gələrək dini təbliğati genişləndirirlər. Ölkədə yaranan xristian, hinduizm, radikal müsəlman təşkilatları vətəndaşların dini mənsubiyyətini dəyişməklə kifayətlənmir, pessimist əhval-ruhiyyə yayaraq gəncliyi taleyin hökmünə tabe olmağa çağırırlar. Missionerlərin dini təbliği nəticəsində ölkə üçün milli təhlükə yaranır. Və bu milli mənafe xaricdən təbliğat yolu ilə gələn təhlükənin qarşısını almağı tələb edirdi.

Azərbaycan dövlətinin düzgün siyasəti ilə islam dini dəyərləri qorunur. Dini-mənəvi dəyərləri müxtəlif xarici təriqətlərdən, sektalar-

dan qorumaq milli təhlükəsizliyin əsas vəzifələrindən biridir. Xüsusilə hüquqi qaydalara, ictimai əxlaqa zidd xarici sektaların fəaliyyəti yolverilməzdir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında deyilir: «Dini etiqad və əqidə hüquq pozuntusuna bəraət qazandırmır».

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda islam dini iki istiqamətdə inkişaf edir:

1. Ancaq dindarların iştirak etdiyi dini sahələr;
2. Alimlərin iştirak etdiyi dini-elmi araşdırmalar.

Bu iki istiqamət bir-birini tarazlayır. Dinin dirçəlməsi həm də mənəviyyətin dirçəlməsi kimi dərk edilir. Fəlsəfi, elmi idrak dini fanatizmin, avamlığın qarşısını alır. Postsovet məkanı olan Azərbaycanda islam dini müasir dünya siyasi proseslərinə uyğun fəaliyyət göstərməkdədir. Müasir dövrdə islam dininin özünəməxsus xüsusiyyətləri var və islam dini milli azadlıq hərəkatının ideologiyası funksiyasını yerinə yetirir, müstəqil dövlətin möhkəmlənməsində mühüm rol oynayır. Dinin bu funksiyası onun səfərbədedici təsirindən irəli gəlir. İslam dini sosial qrupların mənafeyini əlaqələndirir və daxili ziddiyyətin aradan qaldırılmasına imkan yaradır.

Dövlət quruculuğunda əsas problemlərdən biri dini strategiya probleminin həll edilməsidir. Azərbaycanın siyasi strategiyası iki istiqamətdə həyata keçirilir:

- Birincisi,** geosiyasi məkanda dini dəyərlərin qorunması;
- İkincisi,** dini təhlükəsizliyin təmin edilməsi.

Azərbaycan dövləti bu strategiya istiqamətində ardıcıl, prinsipial siyasi fəaliyyəti həyata keçirir. Dini dəyərlər dövlətçilik ənənəsini qoruyan, onu möhkəmləndirən əsas amillərdən biridir.

İqtisadi cəhətdən «açıq qapı» siyasəti yeridən Azərbaycanda islam dininin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi vacib məsələlərdən biridir. Dini təşkilatlarda milli mənafeyə qarşı ziddiyyətin qarşısı alınmalıdır. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 48-ci maddəsinin III və IV bəndində deyilir: «Dini mərasimlərin yerinə yetirilməsi ictimai qaydanı pozursa və ya ictimai əxlaqa zidd deyildirsə, sərbəstdir».

Azərbaycanda bütün dinlər bərabər hüquqa malikdir. Məscidlər, sinaqoqlar və kilsələr azad fəaliyyət göstərir. Ölkə əhalisinin əsas hissəsi müsəlman olsa da Azərbaycan dövləti dünyəvi dövlətdir. İdeologiya islam dini ideologiyası əsasında deyil, milli və bəşəri sərəvətlər, o cümlədən islamın mənəvi dəyərləri əsasında formalaşır.

ABŞ-da Azərbaycan həqiqətlərini yayan «Azerbaijan International» jurnalı 1997-ci il payız nömrəsində Azərbaycan Respublikasının mərhum Prezidenti Heydər Əliyevin aşağıdakı sözlərini vermişdir: «Bu bir həqiqətdir ki, bir çox qüvvələr bizim ölkəmizdə İslam fundamentalizmi yaratmağa çalışırlar. Lakin Azərbaycan İslam fundamentalizminə qarşıdır».

Xaricdən gələn missionerlər xristianlığın, vəhhabiliyin, krişnalığın təbliğini cəmiyyətin sosial təbəqələrinə uyğun qurur, xeyriyyə fondları vasitəsilə məqsədlərini həyata keçirməyə çalışırlar. Azərbaycan dövləti dünyəvi dövlət olduğuna görə, dövlətin mənafeyinə qarşı olan hərəkatların qarşısını alır.

Dini fanatizmin yaranması cəmiyyətin tərəqqisinə, islamın dəyərlərinin, tərəqqiyə təkan verən amillərin itirilməsinə gətirib çıxarır. Fanatizmin aradan qaldırılması həm cəmiyyəti, həm də dini təhlükəsizliyi təmin edir.

Azərbaycan dünyəvi dövlətdir. Lakin dövlətin dünyəviliyi dini tərbiyəni inkar etmir. Dini işləri qaydaya salmaq, missioner dini təşkilatların fəaliyyətini qanun daxilində nizamlamaq dövlətin siyasi strategiyasının əsas istiqamətlərindən biridir. İslam dini və milli mədəniyyət milləti qoruyur, onun digər ideyalar içərisində əriməsinə imkan vermir.

İslama yalnız dini təlim kimi deyil, həm də sivilizasiya kimi baxmaq lazımdır. İslam konfransı Təşkilatının Kasablanka sammitində (15 dekabr 1994) çıxış edən Heydər Əliyev demişdir: «İslam dünyanın ümumbəşəri sivilizasiyasına öz layiqli töhfəsini vermişdir».

AKİF NƏZƏROV,
*Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunun
pedaqogika kafedrasının dosenti,
filologiya elmləri namizədi.*

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ GƏNCLİYİN MƏNƏVİ TƏRBİYƏSİ

Heydər Əliyev bəşəriyyətin insanlığa bəxş etdiyi nadir təbiətli şəxsiyyətlərdəndir. Bütün şüurlu ömrünü öz xalqının ictimai, iqtisadi, siyasi və mədəni həyatının dirçəlişinə sərf etmiş və onun müstəqillik yolu ilə cəsarətlə, əzmlə, uğurla irəliləməsinə çalışmışdır. H.Əliyevin mənəvi və mübarizlərlə dolu ibrətamiz həyat yolu isə gənc nəsil üçün əsl nümunə-örnekdir. O, gəncəlimizin milli ruhda tərbiyə olunmasını, milli-mənəvi dəyərlərimiz əsasında formalaşmasını ömrü boyu qayğı və diqqət mərkəzində saxlamışdır.

Hazırda müsəteqil Azərbaycan dövlətində yeni mənəviyyat normaları və prinsipləri yaranmışdır. Mənəviyyatca təmiz, pak, torpaq qədrini bilən, milli mədəniyyətini dərk edib onunla fəxr edən, milli adət-ənənələrini, tarixini, elmini, mədəniyyətini dərinləndirən gənclər yetirşirmək vəzifəsini mərhum Prezidentimiz qarşımıza başlıca məqsəd qoymuşdur. Respublika Gənclərinin Birinci forumundakı tarixi çıxışı fikirlərimizi açıqlamaq baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. O demişdir: «Nə qədər var-dövlət olsa da, nə qədər pul olsa da, nə qədər zənginlik olsa da, mənəviyyat olmayan yerdə heç bir şey olmaz...». Elə buradaca H.Əliyev göstərir ki, milli-mə-

nəvi dəyərlərimizi, tariximizi yaxşı bilməyən gənc vətənpərvər ola bilməz.

Mənəviyyat əslində əxlaq tərbiyəsinin komponentlərindəndir. Çünki əxlaq tərbiyəsinin məzmununa vətənpərvərlik, humanizm, dostluq və yoldaşlıq, sadəlik və təvazökarlıq, böyüyə hörmət, düzlük, doğruluq və s. daxildir. Bu baxımdan əxlaq tərbiyəsi şagirdlərdə mənəvi şüurla davranışın, sözlə əməli işin vəhdətini təmin etməyə, ictimai borca şüurla münasibət bəsləməyə, fəal həyat mövqeyi formalaşdırmağa əsas verir. Fəal həyat mövqeyi şəxsiyyətin iradə zənginliyinə, ideya-mənəvi keyfiyyətlərinin formalaşmasına zəmin yaradır. Bu mənada hazırda məktəblilərin fəal həyat mövqeyinin formalaşdırılması mənəvi tərbiyənin vəzifəsidir. Heydər Əliyev cənablarının da bütün maarif işçilərinə tələblərindən biri də məhz bu olmuşdur.

Müəllimlərimiz gündəlik işlərində ona nail olmalıdırlar ki, sözlə işin, mənəvi şüurla davranışın vəhdəti sayəsində şagirdlərində mənəvi əqidə formalaşdıra bilsinlər.

Bu məqsədə tam nail olmaq üçün, heç şübhəsiz, hər bir müəllim mənəvi tərbiyənin prinsipləri, tərkib hissələri və amillərinin hansılardan ibarət olduğu barədə elmi anlayışa malik olmalıdır.

I. Mənəvi tərbiyənin prinsipləri:

1. Milli vətənpərvərlik; 2. Hərbi vətənpərvərlik; 3. Mənəvi şüurun tərbiyə edilməsi; 4. Milli ləyaqət.

II. Mənəvi tərbiyənin tərkib hissələri:

1. Mənəvi inam; 2. Mənəvi hiss; 3. Mənəvi davranış; 4. Mənəvi şüur.

III. Mənəvi tərbiyənin amilləri:

1. Söz; 2. Ünsiyyət; 3. Ənənə; 4. Nümunə.

Heydər Əliyev cənablarının gəncliyimizin mənəvi tərbiyəsi sahəsindəki fəaliyyətini hərtərəfli açıqlamağa nail olmaq üçün hər hansı bir tədbiri məhz yuxarıdakı ardıcılıqla həyata keçirmək məqsədamüvafiqdir. Uzun illər respublikamıza rəhbərlik etmiş H.Əliyevin şəxsi təşəbbüsü, müdrik siyasəti və təşəbbüskarlığı sayəsində geridə qal-

miş respublikamız Sovetlər İttifaqının ən qabaqcıl respublikalarından birinə çevrilmişdir. Elm, maarif, səhiyyə və mədəniyyət sahəsindəki böyük uğurlarımız məhz cənab Heydər Əliyevin son dərəcə böyük qayğısı, səyi və təşkilatçılıq bacarığı sayəsində əldə olunmuşdur. Sonralar Moskvada işləyərkən (Sov. İKP MK Siyasi Bürosunun üzvü, SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini) bütün İttifaq miqyasında səmərəli işlər aparmaqla yanaşı, yenə də doğma yurdunun çiçəklənməsinə kömək göstərmişdir. Hələ o illərdə Türkiyə mətbuatı onun haqqında belə yazırdı: «Bir türk oğlu Kremlin divarları arasında inamla irəliləyir».

O, minlərlə tələbənin keçmiş SSRİ-nin ayrı-ayrı şəhərlərində ali təhsil alması, bir mütəxəssis kimi formalaşmasına atalıq qayğısı göstərmişdir. Respublikamız müstəqilliyə qədəm qoyandan sonra yenə də bu siyasətini dönmədən həyata keçirir, tələbələrimize dünyanın ayrı-ayrı ölkələrində təhsil almaq üçün şərait yaradır, qayğı göstərir. Biz bu qayğını 1997-ci ilin avqustunda ali məktəblərə qəbul olunmuş tələbələrlə görüşdə etdiyi parlaq və məzmunlu nitqində də hiss etdik.

Respublikamızın əvvəlki başıpozuq rəhbərlərinin səriştəsizliyi nəticəsində nəinki Dağlıq Qarabağ işğal edildi, həmçinin, Respublikamızda vətəndaş müharibəsi başlandı. Məhz belə bir siyasi-ictimai gərginlik şəraitində Heydər Əliyev cənablarının Naxçıvandan Bakıya dəvət olunması (bütün Azərbaycan xalqının təkidi ilə), 1993-cü ilin 15 iyununda Ali Sovetə Sədr, bir qədər sonra isə Prezident vəzifəsinə seçilməsi sayəsində bütün bu dəhşətli hadisələrə son qoyuldu. Bu səbəbdən də 15 iyun Dirçəliş günü kimi bayram edilir. Məhz onun müdrikliyi və uzaqgörənliyi nəticəsində vətəndaş müharibəsinin qarşısı alındı, ölkəmizin yeni Konstitusiyası qəbul edildi. Azərbaycan bütün xarici ölkələrlə çox geniş iqtisadi, siyasi, mədəni əlaqələrə girdi. Torpaq islahatları, özəlləşdirmə həyata keçirildi, «Əsrin kontraktı» adlanan - Neft Kontraktı imzalandı. Dünyanın bir sıra irili-xırdalı dövlət başçıları ilə H.Əliyev cənablarının görüşləri keçirildi.

Bütün bu görüşlərdə əsas məqsəd - Azərbaycan həqiqətini dünyaya bəyan etmək idi: «Biz heç kəsin, heç bir başqa dövlətin vassalı olmayacağıq».

Erməni diasporunun dünyadakı təbliğat kompaniyasını məhz Heydər Əliyev müdrikliyi darmadağın etmişdir.

Müəllimlərimiz unutmamalıdır ki, gənclərimizin qarşısında xalqımıza, dövlətimizə, ölkəmizə sədaqətlə xidmət etmək, həyatda fəal olmaq və Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini qoruyub saxlamaq vəzifəsi durur. Hər bir gəncə dövlətimizin atributlarına - Bayrağına, Gərbinə, Himnə böyük hörmət və ehtiramla yanaşmaq əhval-ruhiyyəsi aşılanmalıdır. Azərbaycan xalqının Ermənistandan deportasiya olunması, habelə kütləvi şəkildə faşist erməni cəlladları tərəfindən soyqırımı haqqında Prezidentimizin qərarları bütün ictimaiyyət tərəfindən rəğbətlə qarşılanmışdır. İndi bütün dünyaya rəsmi şəkildə bəyan edilmişdir ki, ermənilər xalqımızın başına nə kimi olmanın bəla və müsibətlər gətirmişlər. Bu kimi faktlar gəncliyin mənəviyyatına çox böyük təsir göstərir.

YAP-ın Gənclər Birliyi nümayəndələrinin Ümumrespublika Toplantısındaki nitqində mərhum Prezidentimiz demişdir: «Bizim gənclər gerek hazırlaşsınlar ki, XXI əsrdə Azərbaycanın inkişafını təmin edə bilsinlər. Bunun üçün biliklənmək, təhsil almaq, sağlam həyat tərzini keçirmək, mənəvi, milli dəyərlərimizə daim söykənmək və ümumbəşəri dəyərlərdən səmərəli istifadə etmək lazımdır».

HACI XƏDİCƏ BABAYEVA,
*«Ümid Çırağı» jurnalının
baş redaktoru.*

HEYDƏR ƏLİYEVİN İRSİNDƏ İSLAM ƏXLAQI İLƏ ÜMUMBƏŞƏRİ DƏYƏRLƏRİN VƏHDƏTİ

Dahi liderimiz, Milli Öndərimiz Heydər Əliyevin mənəvi həyat yolu gələcək inkişafın təminatçısı olan gənc nəslimizin təlim və tərbiyyəsi üçün əsl nümunədir.

Hələ Sovetlər Birliyində uzun müddət ən yüksək dövlət vəzifələrində işləməsindən asılı olmayaraq, Azərbaycanın böyük oğlu dərin zəkası, daxili saflığı, paklığı ilə böyük şəxsiyyət kimi dünya xalqlarının hörmətini qazanmışdı. Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra Heydər Əliyevin uzaqqören siyasəti nəticəsində ölkəmizdə dini dözümlülük, tolerantlıq, başqa dinlərə və mədəniyyətlərə hörmət hissi daha da inkişaf etdirildi.

Müasir dünya düzümündə, özünəməxsus yer tutmağa can atan müstəqil dövlətimizin formalaşması dövründə, dövlətimizin milli ideoloji əsaslara, dövlət atributlarına malik olması ən zəruri şərtlərdəndir. Öz xalqının milli-mənəvi gücünə, milli mədəniyyətinə, soykökünə söykənən Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycan dövlətinin müasir modelini və onun ideoloji əsaslarını formalaşdırdı. Heydər Əliyev milli

ideologiyanın əsasında Azərbaycançılıq istiqamətini, məzmununu müəyyənləşdirdi.

Öz xalqının mədəniyyətinə və mənəviyyatına dərinləndən bağlı olan Öndərimizin dinimizə, İslam mədəniyyətinə özünəməxsus münasibəti vardı. O, milli-mənəvi dəyərlərimizi, islam əxlaqını xalqımızın ən böyük sərvəti adlandırır və bu böyük sərvəti qoruyub saxlamağı, gələcək nəslə çatdırmağı daim tövsiyə edirdi.

H.Əliyevin zəngin irsini öyrəndikcə, burada milli və ümumbəşəri dəyərlərin vəhdətinin təmin olunduğunu, İslam dəyərlərinin mənimsənilməsinə müşahidə edirik.

Heydər Əliyev müasir dövrdə müstəqil Azərbaycanda mənəvi tərbiyənin inkişaf etdirilməsi üçün demişdir: «İslam dini əsrlər boyu bizim mənəviyyatımızın əsasını təşkil etmiş, müsəlmanların dünyada layiqli yer tutmasını təmin etmişdir». Bu dahi insan Qurani-Kərimin dünyada ən çox oxunan müqəddəs kitablardan biri olduğunu həmişə vurğulayaraq, bu müqəddəs kitabı oxumağı millətimizə tövsiyə etmişdir. Qurani-Kərim xalqımızın, xüsusilə də gənclərimizin, yüksək mənəvi-əxlaqi ruhda tərbiyəsi üçün olduqca mühüm dəyərli mənbə, «qızıl xəzinə»dir.

Heydər Əliyevin İslam dininə olan xüsusi diqqəti və dərin sevgisi müasir dövrümüzdə Azərbaycanda İslam dininə kütləvi qayıdışın əsasını qoydu. Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycanın Prezidenti seçilməsi ilə ölkəmizdə dinə münasibət kökündən dəyişdi. Qısa müddətdə məscidlər təmir və bərpa olundu. Bibi-Heybət məscidi yenidən ucaldı.

Heydər Əliyev bütün dini bayramlarda məscidə gəlir, dindarlarla söhbət edir, onların fikirlərini öyrənirdi. O, Qurban bayramında, Məhərrəmlikdə, Aşura günündə məscidləri ziyarət edir, gözəl çıxışları ilə hamını heyran qoyurdu.

1994-cü ildə dahi Öndərimiz Ümrə ziyarətinə - Məkkəyə getdi: Kəbənin içinə daxil olaraq oranı ziyarət etdi, Qara daşı öpdü və bura-

da namaz qıldı. Onun sayəsində, onunla gedən nümayəndələr də Kəbəyə daxil oldular və Qara daşı öpdülər.

Öndərimiz başqa xalqların mənəvi dəyərlərinə, mədəniyyətlərinə də yüksək ehtiramla yanaşırdı. Məhz Heydər Əliyevin düzgün, uzaq-görən siyasətinin nəticəsidir ki, Azərbaycanda dini zəmində heç vaxt qarşıdurma, olmamışdır. Başqa ölkələrdən fərqli olaraq, Azərbaycanda xristianlar, yəhudilər, müsəlmanlar həmişə mehriban dostluq və əməkdaşlıq şəraitində yaşayırlar.

Müasir dövrümüzdə mənəvi tərbiyənin yeni forma və metodlarının müəyyənləşdirilməsinə böyük zərurət duyulur ki, burada dinin tərbiyəvi-əxlaqi dəyərləri də az rol oynamır. Elmi-maarifçilik təbliğatı, elmi-dini biliklərin yayılması, mədəni-maarif işləri mənəvi tərbiyə işinin inkişafına xidmət etməlidir.

Sovetlər dövründə dahi mütəfəkkir M.F.Axundov, N.Nərimanov, M.Ə.Sabir, C.Məmmədquluzadə və başqalarına ateist damğası vurulmuşdu. Halbuki, onlar dini, İslamı deyil, mövhumatı, xurafatı kəskin tənqid etmişdilər. Ona görə ki, xalq ayılsın, oyansın, maariflənsin, irəli getsin. Odur ki, dini-mənəvi tərbiyə işi düzgün istiqamətlənməli və onun imkanlarından geniş istifadə olunmalıdır.

Heydər Əliyev Azərbaycan tarixinin ən böyük azərbaycanlısı olmaqla bərabər, böyük dünya mədəniyyətinə də dərinləndən bələd idi və bu tükənməz xəzinəyə ehtiramla yanaşırdı. O bir çox ölkələrin mədəniyyəti ilə yaxından tanış idi. O, öz gözəl fenomenal fitri istedadı ilə başqa xalqların mədəniyyətindən danışarkən, insanda sanki onun bu xalqın nümayəndəsi olması təəsürratı yaranırdı.

Heydər Əliyev dində və siyasətdə incə mətləbləri gözəl bilirdi. Onun zəngin dünyagörüşü, adət-ənənələrə dərinləndən bələdliyi, cəmiyyətin gələcək inkişaf yollarında ən mütərəqqi amilləri görmək bacarığı ona dövlət-cəmiyyət və dini münasibətləri məhəratlə uzlaşdırmağa kömək edirdi.

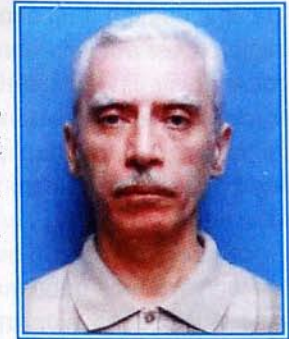

Heydər Əliyev cənabları Azərbaycan xalqına həm ölməz ideyalarını, həm də özünün ləyaqətli davamçısı, böyük mənəvi saflığa malik olan Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevi xalqımız üçün layiqli varis, əmanət qoydu.

İlham Əliyevin yüksək siyasi mədəniyyəti, nəcib insani keyfiyyətləri, qeyri-adi təşkilatçılıq bacarığı onu artıq dünyanın ən uğurlu siyasətçilərindən birinə çevirmişdir. Xalqımız öz yeni liderinə dərin hörmət və inam bəsləyir. İlham Əliyevin Azərbaycanın xoşbəxt gələcəyi naminə həyata keçirdiyi müdrik siyasət xalqımız tərəfindən qəlbən dəstəklənir.

Qeyd etməliyik ki, mənəvi tərbiyəyə doğru inkişaf hər bir şəxsiyyətin, millətin ali, strateji məqsədi olmalıdır. Milli özünüdərk, milli mənlilik şüuru mənəvi dəyərlərə qayğı, sədaqət və sevgi ilə yanaşmağa imkan verir.

Qəlbləri imanlı insanlar millətimizin tərəqqisi naminə çalışmaqla gənc, müstəqil Azərbaycanı qüdrətli bir diyara çevirəcəklər.

HƏSƏNAĞA MƏMMƏDLİ,
AMEA-nın Fəlsəfə və Siyasi-Hüquqi
Tədqiqatlar İnstitutu,
Din fəlsəfəsi şöbəsi.

QLOBALLAŞMA DÖVRÜNDƏ DÖVLƏT-DİN MÜNASİBƏTLƏRİ: AZƏRBAYCAN MODELİNİN TƏBLİĞİNİN ZƏRURİLİYİ

Gözümüz qarşısından keçən müxtəlif xalqların və dövrlərin dinlər tarixinin görüntüləri bizə nəyi öyrədir? Bəşəriyyət tarixində onların yeri necə olmuşdur və indi insanların həyatında rolları necədir?

Birinci və çox aşkar bir nəticə: din tarixi - insan zəkasının yanlış tarixi deyil. Hərçənd, din dünya haqqında səhv anlayışlar məcmusu olsaydı, onda insanlığın tarixində onun rolu cılız olardı. Axı, insanlar tərəqqi yolunda, bir çox dünyagörüşündə yaranmış yanlış fikirləri maneə olaraq dəf etmişlər. Əlbəttə, bu yanlış düşüncə baxışları irəli getməyə maneəçilik törədir, lakin insanlar dünyanı dərk etməkdə irəlilədikcə, onlar dağılıb alt-üst olurlar.

Dinin məzmununa gəldikdə, bu, insanların şüurunda yaranmış tək-cə fantastik fikirlər deyil. Din həm oturmuş adət-ənənələr, həm də zəruri mərasimlər, qurbanlıqlar və qadağalardır (tabu);

Din ailə və ictimai məişətə onun tərkib hissəsi kimi daxil olan mənəvi və hüquq məcəlləsidir və bu məcəllə çox vaxt qanunvericiliyə, məhkəməyə, hətta beynəlxalq münasibətlərə də təsir edir;

Din həm də maddi əşyalar, şəkillər, fetişlər, ikonalar, məbədlərdir;

Din müəyyən qrup adamlardır ki, özlərini ona və onunla maraqlananlara həsr edirlər, yəni ibtidai cadugərlərdən başlayaraq, şamanlara, müasir din xadimlərinə, monaxlara, yepiskoplara, patriarxlara, müctəhidlərə, ravvinlərə və lamalara qədər;

Nəhayət, din klerikal təşkilatlar, siyasi partiyalar, dini yönümlü həmkarlar ittifaqı, ruhani məktəblər və universitetlərdə ilahiyyat fakültələri deməkdir.

Hətta demək olar ki, bu nə qədər paradoksal olsa da, din heç də insanın yaradana qarşı münasibəti kimi deyil, insanlar arasında münasibət yaradana olan münasibətidir, daha dəqiq desək, yaradan haqqında anlayışlarıdır.

Din daha çox ona görə güclüdür ki, milyonlarla insanlar və nüfuzlu ictimai qruplar onunla maraqlarını və həyatlarını bağlamışlar.

Əlbəttə, dinin ayrı-ayrılıqda hər bir adamın düşüncəsinə bilavasitə psixoloji (ideoloji) təsirini də, ənənəvi olaraq, xüsusilə bədbəxt hadisə baş verdikdə, hər bir uğursuzluqda dində dəstək və təsəlli axtarmaq məqamını da unutmaq lazım deyil. Bu ənənə minilliklər boyu, insanların psixikasında elə dərin kök salmışdır ki, insanların çoxu əvəli kimi yenə də dində təsəlli axtarırlar.

Buradan aydın olur ki, din insanların həyatında necə mühüm rol oynamışdır, özü də təkə ideoloji sahədə deyil, məişətdə, hüquqi münasibətlər sahəsində, siyasətdə, iqtisadiyyatda da onu davam etdirir.

Unutmaq lazım deyil ki, din ilk növbədə ictimai anlayışdır. Bu, nə «vəhşi filosofun» sərəm düşüncələrinin məhsulu (animistik nəzəriyyənin banisi Eduard Teylorun təbirincə desək), nə də Maks Müllərin düşündüyü kimi bu naturmifoloji yaradıcı fantaziyanın törəməsi və ya «dil xəstəliyi» deyil. Din öz tarixi boyunca ictimai psixologiyadan iqtisadiyyata qədər ictimai həyatın bütün sahələri ilə, elə indinin özündə də sıx bağlıdır.

Allaha inamı və əqlin kultunu birləşdirməkdə ilk addımları fəlsəfə atmışdır. Bu fəlsəfi addım müxtəlif dövrlərdə müsəlmanlar, yəhudilər

və Qərb xristianları arasında meydana gəlmişdir. Fəlsəfə elə ilk anlardan elmlə sıx təmasda olub. Tibbə, astronomiyaya və riyaziyyata olan fəxarətli münasibət ona gətirib çıxartdı ki, İslam filosofları Allah haqqında metafizik dildə düşünməyə başladılar. Elm onların dünyaya baxış sistemlərində ciddi dəyişikliklərə gətirib çıxartdı və filosoflar anladılar ki, din qardaşlarının düşündüyü kimi Allah haqqında düşünmə bilməzlər. Yaradanın fəlsəfi konsepsiyası prinsipə Quran konsepsiyasından fərqlənirdi, ancaq hər halda o dövrdə ümmət bəzi həqiqətləri tamamilə itirmək təhlükəsi altında olduğu zaman filosoflara onları yenidən həyata qaytarmaq nəsb oldu. Məsələn, Quran başqa dini adət-ənənələrə müsbət münasibəti həmişə yüksək səviyyədə saxlayır: hər halda Məhəmməd Peyğəmbər (s) heç vaxt insanlara yeni, unikal din gətirdiyini iddia etməyib, əksinə, hesab edirdi ki, hər hansı həqiqi din insanlara tək Allah tərəfindən göndərilib.

Hər bir xalqın politeist dini bir çox tanrılara inam təlqin edirdi. Hər bir xalqın və ya qəbilənin tanrıları onlara inananların yaşadığı əraziyə sahiblik edirdi. Bu sərhəddən kənarında onların hakimiyyəti qurtarırdı, çünki orada başqa xalqların tanrıları hökmranlıq edirdilər.

Sonralar insan idrakının inkişafı nəticəsində politeistik tanrılar özlərini qnosoloji olaraq düşüncələrdən silir, onlara inam qnosoloji cəhətdən mümkünsüz olur.

Bu dövrdə fəlsəfi fikrin yaranması məntiqi düşüncənin daha tez inkişafına səbəb olub. Gerçəkliyin, insan düşüncəsində yeni dövrün yaranmasının məhz fəlsəfi fikir nümayəndələri ilk addımlarını göstərməklə daha aydın şəkildə təsəvvür yaratdılar.

Qədim yunan fəlsəfi düşüncəsinin əsas vəzifələrindən biri bu suala aydınlıq gətirmək idi: dünyanın yaradılışının əsasında hansı vahid fikir durur?

Mövcud gerçəkliyin vahid əsasının axtarışı tanrı haqqında dini təlimə təsir etməyə bilməzdi. Çoxallahlılıq və varlığın (yaradılışın) vahid əsası bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edirdi. Məhz buna görədir ki, bu za-

man dinin ünvanına deyilmiş tənqidi fikirlər arasında politeizmin qətiyyətli tənqidi ilə rastlaşsın.

Politeizmin birinci tənqidçilərindən biri b.e.ə. VI əsrdə yaşamış Ksenofon idi. Dünyanın və insan zəkasının varlığının obyektiv səbəblərini tapmağa çalışmaq Ksenofonun ideyaları insan düşüncəsinin irəliyə hərəkəti kimi başa düşülür. Aristotel və Simpliçinin şahidliyinə əsasən, Ksenofon Allahı vahid, əbədi, doğulmamış və məhv olunmaz başlanğıc adlandırır: «Üzünü göyə tutaraq o, bəyan edir, o, təkdir, budur Allah: «Təkliyi (vahidliyi) Ksenofon Allah adlandırır».

Həqiqətən də, monoteistik Allah ideyası sırası dindarların dəyəri kimi din tərəfindən rəsmi təbliğ olunana qədər, yüzilliklər öncə, filosofların, ilahiyyatçıların başında yetişmişdir. Məhz fəlsəfi fikirlə ilk dəfə olaraq monoteist ideyalar yaranmışdır.

İnsan düşüncə elementi olaraq mürəkkəb yaradılış kimi çıxış edir. O iki elementi özündə ehtiva edir: intellektual və emosional. Bu elementlərin mövcudluğu ancaq qırılmaz vəhdətdə ola bilər. İman daxili, psixi quruluş kimi qalmır, o əməldə reallaşır və müəyyən fəaliyyətin əsasıdır (xüsusi ilə iradə ilə bağlı olan fəaliyyət).

Təbiət aləmi vahid olan kimi, insan nəsli də vahiddir və özünün ictimai varlığında onunla qarşılıqlı ünsiyyətdədir. İnsanın bioloji təbiəti və onun düşüncəsi bəşər mədəniyyətinin vahidliyinin yeknesəqliyinin şərti hesab edilir.

Təkallahlıq ideyasının özü qlobal birləşməyə gətirib çıxarır. Unutmaq lazım deyil ki, tarixi gerçəklikdə insan düşüncəsindən yan ötən heç nə baş vermir.

İndiki zamanda xristianlığın banisinə İslamda daha çox diqqət ayrılır, nəinki xristianlıqda İslamın əsasını qoyana. Əslində, müsəlman İsayə inanmırsa, o, müsəlman kimi qəbul edilmir. Xristianları onların skeptisizminə görə günahlandırmaq olmazdı, çünki onlar əsrlər boyu belə proqlamlaşmışlar. Onlara Məhəmməd Peyğəmbər (s) kimi insan və onun dini haqqında çox pis düşünməyi öyrədirdilər. Nə vaxtsa,

150 il əvvəl Tomas Karlayl xristian qardaşları haqqında demişdir : «Bu insanı (Məhəmmədi) çılğınlıqla əhatə edən yalan, ancaq bizim üçün böyük xəcalətdir».

İsanın (ə) adı Müqəddəs Quranda 25 yerdə yad edilməklə bərabər ona həmişə hörmətlə müraciət olunur: «İbn Məryəm», «Məsih», «Abdullah», «Rəsulullah».

Onun haqqında «Allahın sözü», «Allahın ruhu», «Allahın əlaməti» kimi danışılır və 14 surə boyu bir çox başqa epitetlərə rast gəlinir. Müqəddəs Quranda Allahın bu əzəmətli Rəsulu həmişə hörmətlə yad edilir və müsəlmanlar 1400 ildən artıqdır ki, bu adı yorulmadan təkrar edirlər. Qurani-Kərimin heç bir yerində bir dəfə də olsun onun haqqında etinasız bir söz deyilməyib ki, qərəzli xristian ona etiraz edə bilsin.

Azərbaycan tarixi boyu müxtəlif dini cərəyanların mərkəzi olub, burada özünü yaratmaq üçün bir çox dini və ideoloji cərəyanlar və dini doqmalar möhkəmliyə və davamlığa görə sınaqdan keçib. Çox az bir hissə yaşamaq imkanı tapır, belə ki, xalq bu ideoloji zənginlikdə düzgün seçim etməyi bacarır, çox böyük səbrlə ötürülən və kənardan gətirilən siyasi-dini baxışları qəbul etmək məcburiyyətində qalır.

Bizim geosiyasi şəraitimiz məcbur edirdi ki, xalq, dövlət siyasi, dini cərəyanlara və axınlara münasibətdə sayıqlıq, seçimlik, dözümlülük göstərsin. Tolerantlıq özünün geniş anlamında süni, gətirilmiş dini zəmində qərar tutmuş nə qədər ideoloji müddəalar varsa, hamısını uzaqlaşdırdı və bu, kiçik dövlətdə uzun müddətli sığınacaq tapmağa çətinlik törədirdi. Doğru nə vardısı, hər şey qəbul edilirdi, lakin hər doğrunu da həqiqət adlandırmaq olmaz. Doğruluq həqiqətin içindən çıxır, ona görə də pərakəndə səpələnmiş doğruluqların sinbiozu, nəhayətdə həqiqətə gətirib çıxarır. İnsanlar həqiqət axtarışında özləri məntiqi seçim edirdilər. Təsəvvür edin, bu kiçik ölkə öz tarixi inkişafında minilliklərdən keçmiş, həmişə də uzunsürən dağıdıcı imperiya

müharibələrindən sağ çıxmaqla öz milli atributlarını qoruyub saxlamağa nail olmuşdur.

Çoxəsrlik tarixi təcrübə ictimai həyatın bütün sahələrində özünü göstərir. Xalqın passionar enerjisi heç vaxt tükənmir, ona görə ki, həmişə müsbət enerji ilə yüklənir.

Çox yaxşı ki, dövlət bizim çoxəsrlik milli mentaliteti nəzərə alaraq, siyasi-dini strategiyasının işlənməsi istiqamətində düzgün seçim etmişdir. Bu model özünü doğrultmuşdur, ona görə ki, dünya dinlərinin hamısı bir məkanda dinc yanaşı təşəkkül tapmış, sülh və razılıq şəraitində yaşayırlar. Möhtərəm Heydər Əliyevin uzaqgörən müdrik siyasəti nəticəsində burada dünya dinlərinin, necə deyirlər, «dini qohumluğu» yaranıb və onların baxışları üst-üstə düşür. Hazırda Prezident İlham Əliyev bu kursu dönmədən müvəffəqiyyətlə aparır. Prezidentin məsləkdaşı Heydər Əliyev Fondunun Prezidenti, iki beynəlxalq təşkilatın - YUNESKO və İSESKO-nun - xoşməramlı səfiri Mehriban xanım Əliyeva bu sahədə çox böyük fəaliyyət göstərir. Bu, dövlətin mədəniyyət sahəsində düzgün orientasiyasının göstəricisidir.

Azərbaycan bir çox dinlərin mənəvi-əxlaqi dəyərlərini özündə ehtiva edib. İslam dini əsasında qədim dini inancların sintezi yaranmış, bu empirik yaranış monoteist yönlü dinlərə sirayət etməklə onların qovşağına çevrilmişdir. Bu özünəməxsus «dini qohumluluq» bizim dini keçmişimizdən qaynaqlanır. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan müqəddəs kitablar sayılan Tövratın və İncilin səhifələrindəki yazılara düşmüşdür. Deyilənlər əsas verir ki, bu, tarixi hadisələrin təsadüfi qovuşması deyil. Deyilənlərin təsdiqi üçün bir neçə faktı misal gətirmək olar: «Ədəm» qədim yunan sözüdür, Əhdi-Ətiqdə tez-tez rast gəlinir. Ədam Şərqdə olan yerdir ki, Allah bağ yaradır və Adəmə orada yaşamağa icazə verir. Varlığın II fəslində deyilir: «Bağı sulamaq üçün Ədəmdən çay axır və qurtaracağında o dörd çaya bölünürdü:

Tison - «Havil torpağından axır»;

Hixon - «Quş torpağından axır»;

Hiddəqəl və ya Fərat və Dəclə.

Tison və Hixon çaylarının dəqiq yerlərini müəyyənləşdirmək hələ də çətindir. İncilin tədqiqatı ilə məşğul olan bir çox alimlər ehtimal edirlər ki, Quş torpağından keçən Hixon çayı Araz çayıdır. Quş torpağı isə Xəzər dənizinin dalgalarının yuduğu bir sahildir. Azərbaycanda olan bir çox yaşayış məntəqələrinin adlarında Quş elementinə (müqayisə edin, «Quş», «Dağ Quşçu») rast gəlirik. Dədə Qorqud sözünün Quş sözü ilə etimoloji əlaqəsi haqqında türkoqların böyük ehtimalları var.

Tison çayı - türklər onu Fat adlandırır və çox qədimlərdə Fasis adı ilə tanınmışdır. Kolxidadan axır (Qara dənizin şərqində yerləşir). Varlıqda deyilir: «O (Tison) Xavil torpağını əhatə edərək axır, o torpağı ki, orada qızıl vardır; özü də o torpağın qızılı yaxşıdır».

Əhdi-Ətiqdə Midiya (qədim yehudi dilində Maday), midiyalılar sözlərinə tez-tez rast gəlinir. Daniil peyğəmbərin kitablarının VI fəslində oxuyuruq: «Şah, bilməlisən ki, midiyalıların və farsların qanununa görə şahın təsdiqindən sonra heç bir təyinat, sərəncam dəyişdirilə bilməz», VIII fəsilə belə yazılıb: «Oğlaq... Midiya və Fars şahlarıdır. Pırtlaşq tüklü keçisi isə Yunan Şahıdır» (Bu Peyğəmbər çox gözəl yuxu yozan olub).

Başqa bir yerdə oxuyuruq: «Babilistan hökmdarı Naborasalar (Novuxdonosor) b.e.ə.612-ci ilə midiyalılarla ittifaq bağlayaraq Assuriyanın paytaxtı Nineviyanı tutmuşdur». (Yeremiya, Peyğəmbərin kitabı)

Təəssüflər olsun ki, məqalənin həcmi imkan vermir ki, Əhdi-Ətiqdə Midiya və midiyalılar sözü yazılan yerləri sitat kimi təqdim edək. Ona görə də biz məşhur incilşünas, ensiklopedik İncil lüğətinin tərtibçisi Nyustremikin fikirlərini verməklə kifayətlənirik. İncillə bağlı Midiya haqqında fikirləri o, belə vermişdir: «Midiya münbit torpaqdır və öz atları ilə məşhurdur. (Azərbaycan öz atları ilə qədimdən məşhurdur - H.Məmmədli.). Oraya indi Azərbaycan, Gilan, Mazandaran və

İraqi-Əcəm (yəni İraqın türkdilli əhalisinin yaşadığı hissə) kimi ölkələr (vilayətlər) daxildir. Şimal hissəsi Böyük Midiya adlanırdı... Baş şəhərlər və Ekbatan, indiki Həmədan (Yekbatan və ya Ekvatan Midiyanın paytaxtı idi və öz əzəmətinə görə Babilistana və Nineviyaya oxşayırdı) isə cənub tərəfdə idi. Onu müxtəlif rəngdə və hündürlükdə yeddi divar əhatə edirdi. Kirin ölümündən sonra fars şahlarının yay iqamətgahlarına çevrildi. İndi həmin yerdə Həmədan şəhəri yerləşir. Belə bir fikir vardır ki, Artakserks şahının (b.e.ə. 480-465-ci il) gözəl qadını Esfiranın (qədim fars sözüdür, mənası «ulduz» deməkdir) və əmisi Merdoxayın qəbirləri Ekbatanda olmuşdur. Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, Şimali Midiyada da Ekbatan şəhəri olmuşdur».

Uzun müddət midiyalılar Assuriyanın əsarəti altında qalmışdılar. B.e.ə. VII əsrdə midiyalılar (630 cu il) Diksin və Traortesin rəhbərliyi ilə assuriyalılara qarşı üsyan etmişlər. «İsayi Peyğəmbərin Kitabında» biz oxuyuruq: «Gümüşə qiymət verməyən və qızıla həris olmayan midiyalıları onlara qarşı qaldıracağam» (13:17), «Qorxulu xəyal mənə görünmüşdür: soyğunçu soyur, dağıdıcı dağıdır, qalx Elam, Midi fəth et! Bütün fəryadlara mən son qoyacağam».

İncildə Midiya Assuriyanın bir hissəsi kimi nəzərə çarpdırılır. Midyanın sonrakı tarixi fars dövləti ilə bağlı olub.

Bu çox da böyük olmayan məqalədə İncilin səhifələrində öz əksini tapmış olan, bizim eradan çox əvvəllər müasir Azərbaycan ərazisində yerləşən tarixi dövlətlər və xalqlar haqqında bəzi sualları araşdırmağa çalışdıq.

Bədxah qonşularımız bu dərdli, qanla suvarılmış torpağı özünü-küləşdiməyə, tarixi saxtalaşdırmağa çalışırlar. Bu torpaqda məskunlaşmış xalqın genetik kodu bu torpaqda yaranmışdır.

Yalan həqiqəti təhrif etmək üçün yaranıb. Yalan həqiqətin cildinə girə bilər, amma həqiqət ola bilməz. Çünki yalanda hər şey uydurmadır, təxəyyüldür, tez bir zamanda o, yoxa çıxır. Amma haqq, ədalət təkzibedilməzdir. Heçliyin üzərində həyat qurmaq olarmı? Həqiq

qətin mayası düzlük, yalanın mayası isə heçlikdir. Yalan niyə həqiqətə bənzəyir, çünki həqiqətdən qidalanır. Qida kəsilən kimi yalan yoxa çıxır. Deməli, həyatın məhvəri haqqın üstündə qurulub. Haqq, ədalət olmasa dünya alt-üst olar.

Haqqın qiyməti varmı? Haqqın qiyməti dəyişkəndir, sabit deyil. Heyatdakı hadisələr mürəkkəb olduqca, o da mürəkkəbləşir. Onu araşdırdıqca dəyəri də artır. Nəhayət, o üzə çıxanda sevincdən, yaxud kədərdən göz yaşı axır. Yalan buna qadir deyil. Onun həyatı qısa, qiyməti isə dərin nifrətdir və lənətdir.

Sonda qeyd etmək istərdim ki, xristianların və yəhudulərin müqəddəs kitabı olan İncildə Azərbaycan çox layiqli formada öz əksini tapmışdır. Yəni, hansı dinə mənsub olmasından asılı olmayaraq, Azərbaycan əzilen və əsarətdə qalan xalqların köməyinə gəlmiş və heç vaxt özge torpaqlarında gözü olmamışdır.

Azərbaycan Şərqlə Qərbin harmonik vəhdət ərazisidir. Deməli, əsasını harmoniya təşkil edən ideyalar da bu məkandan çıxıb bilər.

Bəşəriyyətin yüzilliklər boyu axtardığı suallarının cavabını, cəsarətlə demək olar ki, bu torpaqda tapmaq mümkündür. Bu, sivilizasiyaların səma altında açıq tarix muzeyidir. Ona görə də dünya ictimaiyyətinə müraciət edərək demək istəyirik ki, bizim bu tarixi, əbədi sərvətlərimizə laqeyd qalmayın, onlar bəşər tarixinin «canlı şahidləridir».

ARİFƏ MƏMMƏDOVA,
«Nəcib Xanımlar»
İncəsənət Birliyinin Prezidenti.

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCANDA MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRƏ QAYIDIŞ

Heydər Əliyev zəmanəmizin canlı əfsanəsinə çevrilmişdir. Onun uzaqqörənliyi, böyük istedadı hamıya dərin təsir bağışlamışdır. Heydər Əliyev fenomeninə maraqlı illər ötdükcə azalmır, əksinə, getdikcə daha da artır.

1993-cü ilin iyununda Azərbaycan xalqı müstəqilliyə qovuşmuş dövlətin idarə olunmasını ölkədə hakimiyyətsizlik, qarmaqarışıqlıq və hərc-mərclik baş alıb getdiyi bir vaxtda Ulu Öndərimiz Heydər Əliyevə etibar etdi. Heydər Əliyev heyratamiz iradə və məqsədyönlüklə ölkəni bu çıxılmaz vəziyyətdən xilas etməyə girişdi.

Xalq bu taleyüklü dövrdə də Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin sadıq müttəfiqi oldu. Məhz Heydər Əliyevin qayidişi sayəsində Azərbaycan xalqında ruh yüksəkliyi yarandı, xalq sanki yuxudan ayıldı. Ölkə dərin ictimai, siyasi və iqtisadi böhranı dəf edə bildi. Azərbaycan təcrid vəziyyətindən çıxdı və dünya birliyinin üzvü oldu, mötəbər beynəlxalq təşkilatlara qəbul edildi.

Heydər Əliyev dövründə Azərbaycan Respublikasını onun hüdudlarından kənarında çox-çox uzaqlarda tanıdılar. Dahi şəxsiyyət

Heydər Əliyev xarici siyasətdə çox böyük irəliləyiş yaratdı. Azərbaycan dövlətinin Ümummilli Lideri Heydər Əliyev xalqına sabahkı günə olan inamsızlığı, vahiməni və ümitsizliyə qapılmaq hissini aradan qaldırmağa kömək etdi. Heydər Əliyevin respublikanın rəhbəri vəzifəsində fəaliyyətinin ilk günlərindən aydın oldu ki, onun simasında Azərbaycan xalqı əsl milli liderini tapmışdır.

Heydər Əliyev milli ruhun dirçəlməsinə, öz zamanəsinin Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafına və çiçəklənməsinə nail olmaqla yanaşı, həm də bütün ziyalıların, bütün Azərbaycan xalqının diqqətini tarixi və mədəni qaynaqlara yönəltmişdir.

Məhz bu baxımdan Dahi şəxsiyyət Heydər Əliyevin respublikaya rəhbərliyinin birinci dövrünü milli özünüdərkən oyanmasının, öz kökü-müze və milli-mənəvi dəyərlərimizə qayidişin yeni mərhələsinə doğru aparan proseslərin başlanğıcı kimi qəbul etmək lazımdır.

1993-cü ilin 10 oktyabr günü. Zəngin siyasi və dövlətçilik təcrübəsi sayəsində Azərbaycanı parçalanmaq və məhv olmaq təhlükəsindən xilas etmiş Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyev əlini Konstitusiyaya və Qurana basaraq Azərbaycan xalqına sədaqətlə xidmət edəcəyinə, müstəqil dövlətimizin dünya birliyində layiqli yer tutmasına çalışacağına, Azərbaycan xalqının milli və mənəvi ənənələrinə daim sadıq olacağına və bu ənənələrin müstəqil dövlətimizdə bərqərar olmasını, yaşamasını və inkişafını təmin edəcəyinə and içdi.

Heydər Əliyev bütün varlığı ilə Azərbaycanın, onun bugününün və gələcəyinin təcəssümüdür.

Heydər Əliyevin Azərbaycan tarixinə təsiri çox böyükdür. Dahi şəxsiyyət, Ümummilli Liderimiz müstəqil Azərbaycan dövlətinin arxitekturasını yaratmış, milli dövlətçiliyimizin ideya təməlini qoymuşdur.

Hər bir xalqın elmi nailiyyətləri, sənət inciləri mədəniyyəti həmişə onu yüksəldir, bütün dünyada tanındır, mənəviyyatını zənginləşdirir.

Azərbaycan dünya sivilizasiyası xəzinəsinə böyük töhfələr vermişdir.

Məhz bu səbəbdən Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyev siyasi hakimiyyətinin bütün dövrlərində vətənimizin mədəniyyət və incəsənətinin, səhiyyə və maarifinin, elm və ədəbiyyatının inkişafı üçün misilsiz xidmətlər göstərmişdir. Onun xalqı qarşısında ən böyük, ən əhəmiyyətli, əvəzəlməz xidmətlərindən biri də məhz bu sahələrin inkişafına və tərəqqisinə göstərdiyi daimi diqqət və qayğısı olmuşdur. Bu böyük siyasi xadimin Azərbaycan mədəniyyətinə, ədəbiyyatına və elminə qayğısı sayəsində Azərbaycanın beynəlxalq ədəbi-mədəni əlaqələri zənginləşmiş, onun mədəni, mənəvi, elmi irsi dünyada lazımcınca təbliğ olunmuş, Azərbaycan xalqı öz intellektual səviyyəsini bütün dünyada layiqincə təmsil edə bilmişdir.

«Yüksək mədəniyyətə malik olan xalq həmişə irəli gedəcək, həmişə yaşayacaq, həmişə inkişaf edəcəkdir».

Bu qiymətli fikirlər Ulu Öndərimiz Heydər Əliyevə məxsusdur. Bu fikirdə böyük, danılmaz bir həqiqət vardır. Doğurdan da, tarix sübut edir ki, mədəniyyəti inkişaf etməyən, mədəni tərəqqidən geri qalan xalq bütün sahələrdə inkişafdan geri qalır və gec-tez tarix səhnəsini tərk edir. Heydər Əliyev bu qiymətli aforizmi ilə tarixi inkişafın əsas və başlıca amillərindən birini - mənəvi inkişafı olduqca mənəli və həm də qısa və yığcam şəkildə izah etmişdir. Dahi şəxsiyyət, Ümummilli Lider Heydər Əliyevin bu qiymətli aforizmi onun Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafındakı xidmətlərinin epigrafi kimi səslənir.

Vətənimizin mədəniyyət və incəsənətinin, səhiyyə və maarifinin, elm və ədəbiyyatının görünməmiş surətlə tərəqqisi Ulu Öndərimiz Heydər Əliyevin məqsədyönlü fəaliyyətinin bəhrəsi kimi xalqa əvəzsiz və əbədi ərmağandır. Məhz onun rəhbərliyi dövründə paytaxtımız Bakı Avropa ölkələrinin paytaxtları ilə müqayisədə həsəd və heyranlıq rəmzinə çevrildi.

Yeni minilliyin astanasında biz dönüb hadisələrlə zəngin olan yaşadığımız əsrə nəzər salır, bu hadisələrdən bir çoxunun həqiqi əhəmiyyətini dərk edir və ictimai inkişafın hərəkətverici qüvvəsinə çevrilə bilmiş siyasi xadimlərin tarixə verdikləri töhfəni sanki yenidən qiymətləndiririk. Müasir dövrün görkəmli siyasətçilərindən biri olmuş dahi şəxsiyyət, Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyev, şübhəsiz ki, həmin tarixi simalar sırasında xüsusilə seçilir.

Müasir Azərbaycanda dövlət quruculuğunun, iqtisadi dirçəlişin, ictimai-siyasi və sosial həyatda tərəqqinin otuz ildən artıq dövrünü əhatə edən bütöv bir epoxa Ulu Öndərimiz Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Bütün bunlar onun həm əməli fəaliyyətində, həm də inkişafımızın paradigmasının fəlsəfi anlamında öz əksini tapmışdır. Ulu Öndər Heydər Əliyevin yaratdığı fəlsəfi konsepsiya Azərbaycanın müasir dünyada özünəməxsus yerini müəyyənləşdirmiş, milli dövlətçiliyimizin bünövrəsini təşkil etmiş və dünya azərbaycanlılarının həmrəyliyi prosesinin ideya əsasını yaratmışdır.

Yaşadığımız dövr tarixə Heydər Əliyev epoxası kimi daxil olacaqdır. Gələcək nəsillər taleyin bizə bəxş etdiyi bu tarixi dövrü böyük qiblə hissi ilə xatırlayacaq, öyrənəcək, təhlil edəcəklər. Bizim hər birimiz isə bir vətəndaş kimi, taleyin bizə bəxş etdiyi bu nadir imkandan ölkənin tərəqqisi naminə istifadə etməyə hazır və qadir olmalıyıq.

ƏLLAMƏ İNAYƏT ƏLİ ŞAKİR,
Pakistan İslam Respublikası
Dinlərarası Dialoq
Təşkilatının sədri.

Hörmətli sədr, qonaqlar və konfrans iştirakçıları, xanımlar və cənablar, Əs-salam əleyküm!

Mənə dünyanın hər bir yerindən məşhur alimlərin və görkəmli yazıçıların qatıldığı nüfuzlu beynəlxalq konfransda iştirak etmək şərəfi nəşib olub.

Mən ev yiyəsinin qonaqpərvərliyini və Azərbaycanın Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin görüşlərini müvəffəqiyyətlə davam etdirən Zati-Aliləri Prezident İlham Əliyevin dinamik rəhbərliyi altında gedən inkişaf prosesini gördükdə çox mütəəssir oldum.

Bu gün Azərbaycan Respublikası müsəlman dünyasında maarifçi mötədilliyin nümunəsidir. Bu sülhsevər ölkədə hər bir dinə heyrətamiz dərəcədə status verilir. Prezident İlham Əliyevin ən uğurlu nailiyyətlərindən biri odur ki, hazırda burada nə radikalizm, nə də ekstremizm var və bu da Azərbaycan üçün çox yaxşı göstəricidir.

Mən heç tərəddüd etmədən deyə bilərəm ki, Azərbaycan, sözün həqiqi mənasında, humanizmin beşiyi adlandırılmalı biləcək nadir ölkələrdəndir. Müxtəlif dini etiqadların Azərbaycanda dinc şəkildə birgə mövcudluğu dini dözümlülüyün nadir nümunəsidir. Azərbaycanın Milli Lideri Heydər Əliyev deyib: «Biz azərbaycanlılar, dinimiz olan İslamla qürur hissi keçirərək, heç vaxt digər dinlərə qarşı düşmən və

qərəzli münasibət nümayiş etdirməmiş, digər millətləri də dinimizə etiqad etməyə məcbur etməmişik».

Azərbaycandakı dini dözümlülük digər müsəlman və qeyri-müsəlman dövlətlərinə müsbət nümunə ola bilər. Dini liderlərin yaradıcı mövqeyi də Azərbaycanda dini dözümlülüyün yaradılmasında əsas rol oynayır.

Xanımlar və cənablar! Biz elə bir dövrdə yaşayıyıq ki, burada dünya qlobal yaşayış məskəninə çevrilib və hər bir xalq da insanlığın müştərk çiçəklənməsi və inkişafı üçün öz səylərini digər millətlərlə birləşdirməyə can atır.

Bu möhtəşəm toplantının mövzusu olan «Heydər Əliyev və Azərbaycanda din siyasəti: gerçəkliklər və perspektivlər» mövzusunda gəldikdə isə, onu demək istədim ki, İslam sülh, sevgi və əmin-amanlıq dinidir və o, digər dinlərə qarşı hörməti tərbiyə edir. Bu dində heç bir radikalizm, ekstremizm, təriqətçilik və terrorizm yoxdur.

İslamın banisi Məhəmməd peyğəmbər (s) insan həyatının bütün sahələrində bu dinin qayda-qanunlarını açıqlamışdır. Buna görə də İslam insan həyatının mükəmməl kodeksi adlandırılır. İslam terrorizmə və zəiflərə qarşı güc tətbiq edilməsinə qarşı çıxır.

Bu gün ekstremizm, təriqətçilik və terrorizm probleminin meydana çıxması İslamla əlaqəli olmayıb, birbaşa olaraq insan xarakteri ilə bağlıdır. Lakin bir fakt da inkar edilməzdir ki, yuxarıda qeyd edilən problemlərin qərəzli şəkildə İslamla əlaqələndirilməsi dinlər arasında nifrət toxumu səpir. Bəzi prinsipial ünsürlər və bir-sıra cahil insanlar buna görə ittiham edilə bilərlər, çünki hər ikisi dinin siyasiləşdirilməsində maraqlıdır.

Dövlət dinlər və cəmiyyətlər arasında dözümlülük formalaşdırmaq üçün bütün dinlərin fəaliyyətinə bərabər şərait yaratmalıdır.

İslamın maarifçi və mötədil xüsusiyyəti onun banisi olan Peyğəmbərin (s) bu dini bəşəriyyətə təqdim etdiyi kimi işıqlandırılmalıdır və biz bu dindən məkrli niyyətlərin həyata keçirilməsi üçün istifadə edilməsinə imkan verməməliyik.

Siyasətdən uzaq olan İslam bütün müsəlman ümmətinin problemlərini həll edə bilər və biz bütün irqlər arasında sevgi və sülh toxumu səpən və İslam dininin həqiqi simasını bütün dünyaya təqdim edən sufileri bu səbəbdən dəstəkləyirik. Mən, bütün müsəlman dünyasının dini mütəfəkkirlərini sosial, iqtisadi rifah və İslamın maarifləndirici yönü ətrafında cəmləşməyə və Azərbaycanın Milli Lideri Heydər Əliyevin də etdiyi kimi, gələcək nəsilləri əsl mötədil müsəlman kimi tərbiyələndirməyə çağırıram.

Biz şəxsi və məkrli niyyətlər üçün İslamı siyasiləşdirməyin əleyhinəyik və buna çalışanları da daim ittiham edəcəyik. Dinləri öz şəxsi xeyirləri üçün istifadə edən zərərli ünsürlərə hər zaman nəzarət etmək günün tələbidir. İndi insanların əmin - amanlığı üçün sülh, dinclik və sürətli inkişaf vaxtıdır. Öz səylərini birləşdirmək və müştərək inkişaf cəhdləri ilə çiçəklənməyə doğru birlikdə addımlamaq İslam dünyasının liderləri üçün çox zəruridir.

Pakistan, Prezident general Pərviz Müşərrəfin dinamik rəhbərliyi altında düzgün istiqamətdə irəliləyir və Pakistan əhalisi də dini şəxsi məqsədləri üçün istifadə edənlərdən birdəfəlik xilas olmada qərarlıdır.

«Təhrike Akhuvate İslami Pakistan» təşkilatı müxtəlif dinlər arasında harmoniya yaratmağa çalışır və fərqli din mənsubları arasındakı anlaşılmaazlığı aradan qaldırmaq üçün bir sıra konfranslar təşkil edir. TAI təşkilatı İslam ümmətinin fəaliyyətinə yardım göstərir və insan hüquqları, narkomaniya əleyhinə təbliğat, terrorizm və ekstremizm, sülhün inkişafı kimi qlobal məsələlərə böyük əhəmiyyət verir. Dünyanın aktual məsələlərinə, kasıblıq səviyyəsinin azaldılması, savadsızlığın aradan qaldırılması və daha sağlam tədris şəraitinin təşkili problemlərinə xüsusi əhəmiyyət verilir.

TAI maarifçi mötədillik xüsusunda Prezident general Pərviz Müşərrəfin siyasətini dəstəkləyir.

Bu gün Azərbaycanın bir sıra müsəlman ölkələri üçün aparıcı nümunəyə çevrilməsində Zati-ailələri, Prezident İlham Əliyevin böyük rolu vardır. Dünya, terror əleyhinə ümumdünya kompaniyasının yaxın müttəfiqi və dinlərarası harmoniyanın, maarifçi mötədilliyin hima-

yədarı olduğuna görə və ən əsası da, liderlərinin ciddi cəhdlərinin nəticəsi olaraq Azərbaycanın əhəmiyyətini qəbul etməli olub.

Azərbaycan xarici hərbi müdaxiləyə, yəni Təhlükəsizlik Şurasının qərarlarının pozulması ilə nəticələnən Dağlıq Qarabağın davamlı işğalına məruz qalıb. Biz məsələni sülhü pozmadan həll etməyə çalışsan rəhbərliyin cəhdlərini dəstəkləyirik.

Biz hamımız yaxşı bilirik ki, Ermənistan işğal etdiyi ərazidəki İslam dininə aid abidələri və tarixi sənəmləri yerlə-yeksan edib. Biz, Pakistan milləti və dindar insanlar olaraq Azərbaycanın Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş ərazilərindəki tarixi, mədəni və islami dəyərlərə malik dini abidələrin, məbədlərin, məscidlərin məhv edilməsini qətiyyətlə pisləyirik. Belə hərəkətlər nəinki dindaxili dialoqlar üçün zərərli, eyni zamanda bu, müxtəlif dini etiqadlara malik insanlar və etnik qruplar arasında ədavət toxumu da səpir.

Mən Azərbaycan Respublikasına, Heydər Əliyev Fonduna, Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinə və Azərbaycanın Pakistandakı səfirliyinə məni bu konfransa dəvət etdiklərinə, onun iştirakçıları ilə görüşmə imkanı yaratdıqlarına və həmçinin bu möhtəşəm toplantıda müraciətimi söyləməyə şərait yaratdıqlarına görə öz minnətdarlığımı bildirirəm.

Yaşasın Pakistan - Azərbaycan dostluğu!

TAMARA HÜMBƏTOVA,
Bakı şəhəri
Yevangelik-lüteran dini icması.

AZƏRBAYCANDA DİNİ TOLERANTLIĞIN BƏRQƏRAR OLMASI VƏ MÖHKƏMLƏNDİRİLMƏSİ

Azərbaycan lap qədim dövrlərdən ən müxtəlif millətlərə və dini əqidəyə mənsub insanların yaşadığı dünyəvi bir dövlətdir. Bu ölkədə siyasi baxımdan din dövlətdən ayrılır, lakin mənəvi özünüdərk, maarifçilik və insan azadlığı nöqteyi-nəzərindən onunla vəhdət təşkil edir.

Mərhum Prezident Heydər Əliyev Azərbaycanda dövlətin və ənənəvi konfessiyaların məqsədlərinin əsasən üst-üstə düşdüyünü bildiyi üçün hesab edirdi ki, biz dövlətin qarşısında duran problemləri birgə həll edə bilərik və həll etməliyik də.

Heydər Əliyev həmişə dini təşkilatların fəaliyyəti ilə maraqlanırdı, respublika səviyyəsində bir sıra qərarların qəbulu zamanı din amilini nəzərə alır, dövlətin dini icmalarla yanaşı addımlamağa hazır olduğunu və bəzən birlikdə ümumi iş gördüyümüzü, vətənimizin mənafeyi naminə çalışdığımızı vurğulayırdı. Bu, dövlət-din münasibətlərində daim birləşdirici amil olmuşdur.

Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev 1999-cu il noyabrın 16-da Beynəlxalq Tolerantlıq Günü münasibəti ilə ölkəmizdə fəaliyyət göstərən dini konfessiyaların başçıları ilə görüşmüşdür. Bu, iştirakçıların öz fikirlərini sərbəst demək imkanına malik olduqları və dövlət-din

münasibətləri haqqında fikir mübadiləsi apara bildikləri adi və ənənəvi xarakter daşıyan görüşlərdən biri idi. Bu görüş Heydər Əliyev 1993-cü ildə hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra ölkədə bərqərar olmuş ictimai-siyasi sabitliyə və ənənəvi dini dözümlülüyün möhkəmləndirilməsinə həsr edilmişdir. Mərhum Prezidentin əziz xatirəsini ehtiramla yad edərək qeyd etmək lazımdır ki, onun dövlət siyasətində dözümlülük prinsipi həmişə mühüm yer tutmuşdur.

Məlum olduğu kimi, 1993-cü ildə YUNESKO-nun 50 illiyinin qeyd edilməsi ilə əlaqədar BMT-nin Baş Assambleyası tərəfindən 1995-ci il tolerantlıq ili elan olunmuşdu.

YUNESKO 16 noyabr 1995-ci il tarixdə «Tolerantlıq prinsipləri haqqında Bəyannamə»sini qəbul etdi. Bu sənəd beynəlxalq səviyyədə insanların xarici görünüşündən, sosial vəziyyətindən, dilindən, dinindən qaynaqlanan fərqliliyi qoruyub saxlamaq və sülh şəraitində yaşamaq hüququnun tanınmasını nəzərdə tutur.

BMT-nin Baş Assambleyası 1996-cı ildə üzv dövlətlərə hər il noyabrın 16-nı Beynəlxalq Tolerantlıq Günü kimi qeyd etməyi təklif etdi. Heydər Əliyev XX əsrin sonunda demokratikləşmə prosesinin yer kürəsinin bir çox ölkələrini əhatə etməsini və insan hüquqlarının ön plana çəkilən vacib amil olmasını nəzərə alaraq bu qərarı çox vacib sayırdı.

Çoxmillətli və çoxkonfessiyalı Azərbaycan üçün tolerantlıq və qarşılıqlı hörmət məsələsi daim ciddi əhəmiyyət daşıyıb. Heydər Əliyev həmişə ən müxtəlif dini baxışlı insanlara hörmət və tolerant münasibət bəsləyir və belə yanaşmanı təkcə ölkə daxilində deyil, həm də beynəlxalq müstəvidə vacib hesab edirdi. O, müstəqil Azərbaycanda müxtəlif xalqlara mənsub insanların sülh və qarşılıqlı anlaşma şəraitində yaşamasından və bir dinin nümayəndələrinin digər dinlərin nümayəndələrinə hörmətsizlik nümayiş etdirməməsindən məmnunluq duyduğunu bildirirdi. Nəzərə alın ki, söhbət Ermənistanla uzun illər müharibə vəziyyətində olan və bu səbəbdən yüz minlərlə vətəndaşı öz yurd-yuvasından qaçqın düşən Azərbaycandan gedir. Yəni Azərbaycanın işğala məruz qalması tolerantlıq anlayışına zidd halların ortaya çıxmasına şərait yarada bilərdi. Lakin belə olmadı.

Heydər Əliyev dövlətin bütün vətəndaşlarına səmimi diqqət göstərərək dünyada sürətlə yayılan dini ekstremizm və beynəlxalq terrorizmdən narahat olduğunu həmişə qeyd edirdi. Onun Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövrdə yaranmış dini tolerantlığı dünyanın bir çox ölkələri üçün nümunə saymaq olar. Bu işdə Ona həmfikirləri, ilk növbədə o zamanlar Milli məsələlər üzrə dövlət müşaviri vəzifəsində çalışsan, hazırda isə Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinə rəhbərlik edən cənab Hidayət Orucov kömək edirdi.

Tam məsuliyyətlə demək olar ki, ölkəmizin sivil gələcəyinin əsası, sosial-mədəni və dini tolerantlığın bünövrəsini Heydər Əliyev qoymuşdur. Onun layiqli davamçısı Prezident İlham Əliyev də «tolerantlıq binası»nı qoruyub saxlamağı bacardı. Heydər Əliyevin qoyduğu prinsiplərə sadıq qalan Prezident İlham Əliyev atasının siyasətini davam etdirərək Azərbaycanda bütün xalqların və dini konfessiyaların sülh və əmin-amanlıq şəraitində yaşamaları üçün lazımı şərait yaratmışdır. Bütün bunlar Azərbaycanın məqsədyönlü inkişafı və sürətli tərəqqisi üçün əsas amillərdən biridir.

Lakin əldə edilən nailiyyətlərlə kifayətlənmək olmaz. Təcrübə göstərir ki, bu sahədə problemlər hələ tam həll olunmayıb. Belə ki, Azərbaycanda müxtəlif dini strukturların və icmaların fəaliyyəti üçün lazımı şəraitin yaradılmasından sui-istifadə olunması halları müşahidə edilir. Vaxtilə belə hallara diqqət cəlb edən Hidayət Orucov xarici təşkilatların və missionerlərin ölkədə dini duruma fəal müdaxilə etməsi, eləcə də ölkədəki müxtəlif yeni dini hərəkatların bərqərar olmuş konfessiyalararası münasibətlərə, etnomədəni mühitin dağılmasına əcnəbilərdən daha çox mənfi təsir göstərənlərin fəaliyyəti haqqında cəmiyyəti məlumatlandırır.

Azərbaycandakı dini tolerantlığı dünyada baş verən proseslərdən ayrı araşdırmaq qeyri-mümkündür. Bu yaxınlara qədər Amerikada tolerantlıq sivil demokratik cəmiyyətin ən yüksək uğuru hesab olunurdu. Lakin Manhattendəki əkiz qüllələr uçurulduqdan sonra bu dözümlülüyün sərhədləri haqqında məsələ ortaya çıxdı. Böyük Britaniyadakı «açıq dözümlülük siyasəti» də dəyişdi, burada tolerantlıq anlayışını məhdudlaşdıran bir sıra qanunlar qəbul edildi. Fransa, Al-

maniya, Rusiya və digər ölkələrdə tolerantlığın normaları haqqında məsələ ortaya çıxdı.

Bir tərəfdən cəmiyyətin inkişafının demokratik əsasları konfessiyalararası tolerantlığın zəruriliyini dikte edir, digər tərəfdən isə reallıq budur ki, müasir cəmiyyət sosial dözümsüzlüyün kəndinə çatıb. Vicdan azadlığının (dini dözümlülük birbaşa bundan irəli gəlir) hüquqi təminatı ilə dözümlülüyün səviyyəsi arasında fəvqəlmürekəb nisbət yaranıb. Bu ilk növbədə yeni naməlum (öyrənilməmiş) dini hərəkatlara və axınlara aiddir. Burada çox incə bir məqam ortaya çıxır: onlardan hansıları milli və dini təhlükəsizliyə görə tolerantlıqda məhdudiyət tələb edirlər? Axı belə dini təşkilatların çoxunda əsl məqsəd və vəzifələr haqqında yalnız onların rəhbərləri tam məlumata malikdirlər. Əksər hallarda sırası icma üzvləri öz təşkilatlarının fəaliyyətindən zərər çəkən tərəf olur.

İstər cəmiyyət, istərsə də dövlət üçün ən vacib məsələlərdən biri inamın və tolerantlığın diapazonunun ölçüsünün optimal qiymətini tapmaqdır. Dövlət sadəcə, dini tolerantlığın sərhədlərini, ölkənin, cəmiyyətin və fərdin maraqlarını nəzərə almaqla dözümlülüyün həddini müəyyən etməli və dini təşkilatları öz üzvlərinin təhlükəliyini müstəqil şəkildə təmin etməyə məcbur etməlidir.

Bütöv cəmiyyət dözümlülüyün şəxsi simpatiya məsələsi deyil, həyat norması və qanunun tələbi olduğunu dərk etməli, qanun isə «dözümlülük harada bitir və özbaşınalıq harada başlayır» sualına cavab verməlidir.

Bu gün dözümlülüyün bayram və ya xatirə günü olmadığı hamıya məlumdur. Bu, dövlət və cəmiyyət üçün daim ən önəmli işlərdən biri olmalıdır. Tolerant şüuru və sülhsevər əhval-ruhiyyəni qazanmaq olmaz, onu tərbiyə etmək lazımdır. Bu işdə biz dini təşkilatlara mühüm yer veririk - Tanrı özü onlara bir-birinə kömək etməyi, bir-birini anlamağı və sevməyi tapşırılmışdır. Axı bütün dinlər digər dini təriqətlərə mənsub xalqlarla qarşılıqlı anlaşma üçün istiqamət verirlər! Din xadimləri qarşılıqlı anlaşılmazlığı unutmali və çoxsaylı problemlərin həllində səfərbəredici qüvvə olmalıdırlar.

Dini icmalar bütün konfessiyalar üçün ümumi olan mənəvi dəyərləri - xeyirxahlığı, ədaləti, mərhəməti və sülhsevərliyə inamı möhkəmləndirməlidirlər. «Tolerantlıq prinsipləri haqqında» bəyannamə öyrənilməli və yayılmalıdır ki, bu prinsiplər bütün cəmiyyətin və hər bir fərdin davranışında özünü büruzə versin. Tolerantlıq anlayışını təkcə izah etmək yox, hər şeydən əvvəl, onu müvafiq davranışla, şəxsi nümunələrlə nümayiş etmək lazımdır. Bu, ikitərəfli açıq dialoq prosesidir və yalnız hər iki tərəfdən dözümlü göstəriləndə səmərə verə bilər. Bununla belə, dialoq o zaman səmərəlidir ki, hər iki tərəf bir-birinin dilini nəinki başa düşür, həm də razılığa gəlmək istəyir. Tolerantlıq güzəştə getmək və kiminsə tələbinə müvafiq hərəkət etmək deyil, insanın, cəmiyyətin, dövlətin başqalarının fikrinə hörmət, öz fikrindən fərqli fikri düşmənçsinə qarşılamamaq qabiliyyətidir. Tolerantlıq təkcə müxtəlif irq və millətlərə mənsub insanlara dözümlülük mənasında deyil, həm də sosial inamın ümumi prinsipi kimi başa düşülməlidir.

Biz inanclı insanların hissələrinin təhqir edilməsinin yolverilməz olduğunu qəbul edirik, amma bu məsələ ətrafında həmişə bəzi din xadimlərinin KİV-lərdə səs-küy qaldırmasını heç də bəyənmirik. Bu cür incə məsələlərdə maksimum dərəcədə diqqətli olmaq və əvvəlcədən bunun hansı nəticəyə gətirib çıxacağını müəyyənləşdirmək lazımdır. Bu, çox vaxt süfrəyə tökülmüş sousu xatırladır. Belə yerdə isə Çexovun sözləri yada düşür: «Süfrəyə tökülən sousu mədəni insan görməməlidir».

Məktəblərdə 2008-ci ildən başlayaraq dinlər tarixinin tədris olunacağı ilə bağlı məlumatlar yayılıb. Fikrimizcə, orta məktəblərdə uşaqların beynəlmillətlik və dözümlülük ruhunda tərbiyə olunmasına yönəlmiş «Tolerantlıq dərsləri» tədris olunmalıdır. Belə dərslərdə uşaqlar ölkəmizin bütün ənənəvi dinlərinin tərkibi və əsasları ilə tanış ola bilərlər. Tolerantlıq prinsiplərini məqsədyönlü şəkildə həm də gənclər arasında formalaşdırmaq lazımdır. Məişət millətçiliyini və dini dözümsüzlük hallarını tamamilə yox etmək zəruridir. Ola bilər ki, tolerantlığı ötən əsrin 60-cı illərində Amerikada olduğu kimi təsbit etmək lazımdır.

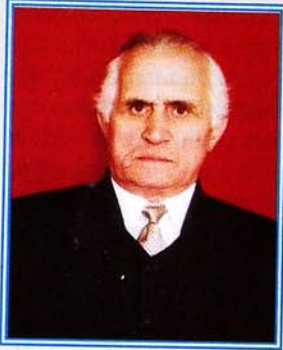
Hər bir ölkə, o cümlədən Azərbaycan üçün tolerantlıq anlayışı mədəniyyət anlayışından ayrılmazdır. Etnik tərkibindən, tarixi, coğrafi və s. xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq, hər bir insan başqa mədəniyyət formasına malik şəxslərə hörmətlə və maraqla yanaşmalıdır. İzah etmək lazımdır ki, digər mədəniyyətlərin, dinlərin və ölkələrin nümayəndələri «səndən nə pis, nə də yaxşıdır», sadəcə, onlar fərqlidirlər.

Mən bu məsələ ilə bağlı Mədəniyyət və turizm naziri cənab Əbülfəs Qarayevin fəaliyyətini xüsusi qeyd etmək istərdim. Onun rəhbərliyi altında bu yaxınlarda keçirilmiş azsaylı xalqların yaradıcı kollektivlərinin musiqi festivalı Azərbaycandakı mövcud tolerantlıq mühitinə görə müxtəlif xalqların və millətlərin birgə yaşamasını və mədəniyyətlərin qarşılıqlı öyrənilməsinin bizim birliyimizə təkan verdiyini parlaq şəkildə nümayiş etdirdi. Bu o deməkdir ki, məhz bizim respublikada ölkədaxili əsl tolerantlığa nail olmaq üçün lazımi şərait və bütün əsaslar mövcuddur.

Cəmiyyətdə birliyi və tolerantlığı təmin etməyə can atan dövlət öz vətəndaşlarının mənəvi yönünün müəyyənləşdirilməsində dinin rolunu nəzərə almaya bilməz. Bu baxımdan unutmayaq ki, mənfi halların - dinlərarası və milli münaqişələrin yaranmasının, zorakılığın, destruktiv təşkilatların və axınların özbaşınalığının, sektantlığın, narkomanıyanın yayılmasının səbəblərini digər dövlətlərin mədəni-dini ekspansiyasında görmək lazımdır. Dini təşkilatlar və dövlət yalnız qarşılıqlı kömək və bir-birlərinə dəstək verməklə cəmiyyətdəki bu hallarla mübarizə üçün vahid cəbhədə birləşə bilərlər.

Biz Moskva və Ümumrusiya patriarxı II Aleksii ilə Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin sədri Şeyxülislam Hacı Allahşükür Paşazadənin birgə imzaladıqları «Qafqazda əməkdaşlığın genişləndirilməsi haqqında» bəyannamənin «Qafqazın və digər regionların xoşbəxt gələcəyinə gedən yeganə yolu mehriban qonşuluq, millətlərarası qarşılıqlı münasibət, seperatçılıq və təcavüzkarlıq siyasətindən imtina, ərazi bütövlüyünü qoruyub saxlamaq kimi prinsiplərdən keçir» müddəaları ilə həmrəy olduğumuzu bildirir və bütün dini təşkilatları bu yolda birgə irəliləməyə çağırırıq.

VAQIF PİRİYEV,
tarix elmləri doktoru, professor.

XIII ƏSRİN II YARISINDA İSLAM DİNİNİN ZƏİFLƏMƏSİNDƏ ERMƏNİ AMİLİ

İslam dini bütün tarixi dövrlərdə, o cümlədən orta əsrlərdə keşmə-keşli, çətin inkişaf yolu keçmişdir. İslam bəzən yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmış, bəzən isə zəifləmiş, tənəzzülə uğramışdır. Bu dinin tərkibində parçalanmalar baş vermiş, müxtəlif təriqətlər meydana gəlmiş, dindaxili qarşıdurmalar yaranmışdır. Belə dəyişikliklər əksər hallarda mövcud siyasi vəziyyətlə bağlı olmuşdur. Bunun bariz nümunəsini İslamın XIII-XIV əsrlərdəki mövqeyində görürük.

Bilindi ki, XIII əsrin 20-ci illərinin başlanğıcında Azərbaycan və ətraf ölkələr monqol yürüşlərinə məruz qalmışdı. Monqolların 1220-1222-ci illərdə baş vermiş birinci yürüşü kəşfiyyət xarakteri daşısa da, onlar ikinci yürüşləri zamanı başqa niyyətdə olurlar. 1231-1239-cu illərdə Azərbaycanı tam şəkildə istila edən monqollar geri qayıtmaq məqsədi güdmür, Azərbaycanda və ətraf ərazilərdə məskunlaşırlar və bu ərazilər 1256-cı ilə qədər Ali Monqol xaqanlığının canişini (nümayəndəsi) tərəfindən idarə olunurdu. Buna baxmayaraq, həmin dövrdə monqolların nüfuz dairəsinə düşmüş ərazilərdə onlara qarşı mübarizə gedir, bu mübarizə zaman keçdikcə güclənilir və geniş vüsət alırdı. Belə bir vəziyyət Ali monqol xaqanı Münkeni

(1251-1260) çox narahat edir və o, həmin ərazilərə yeni yürüşlər təşkil etməyi planlaşdırır. Nəhayət, 1256-cı ildə monqolların sayca üçüncü yürüşü baş verdi. Münke xaqanın qardaşı Hülaku xanın (1256-1265) başçılığı ilə həyata keçirilmiş həmin yürüşün nəticəsində Monqol imperiyası tərkibində yeni dövlət, sayca 5-ci monqol ulusu hesab olunan Hülakular (Elxanilər) dövləti yarandı. Bu dövlət 1357-ci ilə qədər fəaliyyət göstərdi. Hülakular dövlətinin ərazisi Amu-Dərya çayından Misir hüdudlarına, Fars körfəzindən Dərbəndin şimalına kimi olan torpaqları əhatə edirdi və özündə bir çox vilayətləri birləşdirirdi. Azərbaycan dövlətinin mərkəzi vilayəti Marağa, Təbriz, Sultaniyyə və yenidən Təbriz şəhərləri olmuşdur.

Monqol yürüşləri və xüsusilə, Hülakular dövlətinin təsisində Azərbaycanın ictimai-iqtisadi, siyasi, mədəni-mənəvi həyatına ciddi təsir göstərdi. Monqol-türk qəbilələrinin Azərbaycana gəlişi və burada məskunlaşmasının yerli əhalinin etnik tərkibinə və xüsusilə, dini görüşlərinə təsiri az olmadı. Ölkədə türkdilli əhalinin sayı artsa da, İslam dininin mövqeyinə ciddi zərbə endirildi. Bu, ilk növbədə, monqolların İslam dininə olan biganə münasibətləri ilə bağlı idi. Əsasən bütperəst və şamanist olan monqollar ilk vaxtlarda İslam dininə laqeydlik göstərdilər, İslamı dövlət dini statusundan məhrum etdilər, onun idarəsini əhalinin öz öhdəsinə atdılar. Dini idarə işləri icarəyə verildi, vəqf torpaqları monqollar tərəfindən tutuldu və otlaqlara çevrildi. İslama qarşı olan bu münasibət onun zəifləməsinə səbəb oldu. Artıq XIII əsrin son rübündə bu proses bariz şəkildə nəzərə çarpırdı. İslam dini 40 ilə yaxın bir dövrdə dövlət dini statusundan məhrum qaldı. İslama qarşı biganəlik yerli müsəlman əhalisi ilə gəlmə monqollar arasında gedən müharibələrin, qarşıdurmanın əsas səbəblərindən birinə çevrildi.

İslama qarşı biganəlik XIII əsrin 90-cı illərinin ortalarına kimi davam etdi. Həmin dövrdə Hülakular dövlətində hakimiyyət uğrunda ciddi mübarizə gedirdi. Hülaku taxt-tacına can atan Qazan xan (1295-1304) hakimiyyətə yiyələnmək naminə bütperəstlikdən üz döndərdi. İslam dinini qəbul etdi və «Mahmud» adı aldı. Qazan xan

nın bu addımı İslam dininin yenidən rövneqlənməsinə səbəb oldu. İslam yenidən dövlət dini statusu qazandı və zaman keçdikcə daha da qüvvətləndi. Məhz bu addımına görə Qazan xan «İslamın VI əsr (hicri) bərpaçısı» adını aldı.

Monqolların İslama qarşı biganəçiliyində kənar qüvvələrin də rolu az olmamışdır. İslama qarşı mübarizədə müxtəlif dinlərin - xristianlığın, buddizmin, yəhudiliyin nümayəndələri və eləcə də, Avropanın xristian dövlət başçıları birgə səy göstərildilər. Görkəmli rus alimi, akademik V.V.Bartold yazır ki, xristian, buddist və yəhudilər arasında monqolları öz tərəflərinə çəkmək uğrunda mübarizə getsə də, İslama qarşı mübarizədə onlar birləşir və birgə fəaliyyət göstərildilər.

İslama qarşı xristian aləminin apardığı mübarizənin ilk addımlarının məhz ermənilər tərəfindən atıldığı diqqəti cəlb edir. XIII əsrin ortalarında yaranmış siyasi vəziyyət monqolların bir daha Qərb istiqamətində yürüşə çıxmalarına şübhə yeri qoymurdu. Mövcud vəziyyətdən bəhrələnməyə can atan ermənilər hadisələri qabaqlayaraq gələcək fəaliyyətləri üçün əlverişli şərait yaratmağa girişdilər. Belə ki, Kilikiya erməni Çarı I Hetum 1253-cü ildə Monqolustana, Ali monqol xaqanı Münke xanın hüzuruna gedir və onunla ittifaqa girir, onların arasında müqavilə bağlanır. Həmin müqavilənin mətni 1962-ci ildə Moskvada rus dilində (hərfi tərcümədə) nəşr olunmuşdur.

Müqavilədə onun bütünlükdə türk dünyasına, İslam aləminə qarşı yönəlmiş bariz şəkildə nəzərə çarpır. 7 bənddən ibarət həmin müqavilədə erməni çarı monqol xaqanından aşağıdakıları qəbul etməyi xahiş edir:

- monqollar xristian dinini qəbul etsinlər;
- xristianlarla tatarlar arasında daimi sülhü qoruyub saxlasınlar;
- tatarların nüfuz dairəsində olan ərazilərdəki kilsələr vergilərdən azad olunsun;
- monqol imperatoru müsəlmanlardan müqəddəs torpağı (Qüdsi, Yerusəlimi) azad edib xristianlara qaytarsın;
- monqol imperatoru Bağdada qarşı müharibə aparsın;

- xaqan ona (I Hetuma) xüsusi səlahiyyət versin ki, o, lazım olduqda monqollara yardım üçün müraciət edə bilsin;

- xaqan erməni çarlığına məxsus torpaqları - müsəlmanlar tərəfindən tutulmuş və monqolların nüfuz dairəsinə düşmüş əraziləri ona qaytarsın.

Ali monqol xaqanı Münke qaan I Hetumun uzun məsafə qət edib onun hüzuruna gəlməsini özünə qarşı hörmət əlaməti kimi qəbul edir və erməni çarının xahişlərinin ədalətli və ağılabatan bəndlərinin qəbul edilməsinin mümkünlüyünü bildirir.

Tərəflər arasında bağlanmış həmin müqavilənin İslam dininə qarşı yönəldilmiş bəndləri maraqlıdır və sonralar baş vermiş hadisələrlə bağlılığı baxımından diqqəti cəlb edir. Münke qaan I Hetumun Bağdada yürüş təşkil olunması barədə xahişi ilə əlaqədar bildirir ki, o, qardaşı Hülaku xana tapşırıraq ki, Bağdada yürüşə hazırlaşsın, bu barədə əmri gözləsin və gedib Xilafəti məhv etsin.

Bəli, məlum olduğu kimi, sonrakı tarixi hadisələr məhz bu səpkidə cərəyan etdi. Erməni tarixçilərinin özlərinin (S. Bornazyana) yazdığı kimi, I Hetumun Qaraqoruma səfəri monqol xaqanını bir daha Qərbə yürüş etməyə şirnikləndirdi və çox keçmədən yeni III monqol yürüşü başlandı, 1256-cı ildə Mükke qaanın qardaşı Hülaku xan güclü hərbi qüvvələrlə Qərbə tərəf istiqamət götürdü. 1256-cı ildə Azərbaycan tutuldu. 1258-ci ildə Bağdada yürüş oldu. 500 ildən çox hakimiyyət sürmüş Abbasilər xilafəti süquta uğradı. Bu, İslamın sonrakı taleyinə çox mənfi təsir etdi. Göstərilmiş kimi, İslam dövlət dini statusundan məhrum olundu. İdarəsi icarəyə (müqatiyəyə) verildi. Vəqf torpaqları tutuldu və s. Belə vəziyyət 40 ilə yaxın davam etdi. İslamın yenidən tərəqqisi yalnız XIII əsrin axırlarında monqol şahzadəsi Qazan xanın bu dini qəbul etməsindən sonra baş verdi.

Nəzərə çatdırılan tarixi faktlar XIII əsrin II yarısında İslam dininin zəifləməsində erməni məkrinin heç də az rol oynamadığını göstərir. Bu faktlar ermənilərin tarix boyu türklərə və İslam dininə qarşı mütəmadi mübarizə apardıklarını bir daha təsdiq edir.

ƏSAS MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT

1. *Армянские источники о монголах. Извлечение из рукописей XIII-XIV вв. - Москва. ИВЛ, 1962, 156 стр.*
2. *Бартольд В.В. Сочинения. Том II, часть I. - Москва, Наука, 1964, 656 стр.*
3. *Борназян С.В. Социально-экономические отношения в Куликийском армянском государстве в XII-XIV вв. - Ереван, 1973, 319 стр. (см.: РЖ. Общественные науки в СССР, II том, 1974, № 5, стр. 178-181).*
4. *Пирiyev Vaqif. Azərbaycan XIII-XIV əsrlərdə. - Bakı, Nurlan, 2003, 458s.*
5. *Пириев В.З. Ислам в Азербайджане хулағуида. - В сб: Актуальные проблемы современного ислама. Вып. II, Баку: 1988, стр. 95-105.*

RAUF MƏMMƏDOV,
Azərbaycan Universitetinin dosenti,
fəlsəfə elmləri namizədi.

DÖVLƏTÇİLİYİMİZİN MÖHKƏMLƏNMƏSİNDƏ DİNİ DƏYƏRLƏRİN ROLU

Sovet İttifaqının dağılması ilə dünyanın süni sinfi qarşıdurmadan ibarət olan ikiqütblü nizamı milli-mənəvi, xüsusilə, dini dəyərlərlə səciyyələnən milli dövlətlər, regional mədəni birliklər və sivilizasiyalarla əvəz olunmağa başladı. Lakin bütün dünyada baş verən bu «özünə qayıdış» prosesi artıq yeni bir əks qütblə, yeni qloballaşma prosesi ilə qarşı-qarşıya gəldi. Hər iki qlobal prosesin formalaşmaqda olan gələcək dünya nizamında yeri və rolunun nədən ibarət olması sual olaraq qalır.

Dünya mənzərəsində baş verən bu qlobal proseslərin burulğanında 1991-ci ildə müstəqil Azərbaycan dövləti yarandı. Belə bir mürekkəb tarixi şəraitdə şəxsiyyəti Azərbaycan üçün tarixi zərurətə çevrilən Heydər Əliyev fenomenini bu tarixi hadisəni belə dəyərləndirir: **«Bu, xalqımızın tarixlər boyu yaşadığı bütün dövrlərdə ən yüksək səviyyəyə çatdığımız bir dövrdür, bizim üçün ən böyük xoşbəxtlikdir».**¹

Ümummillî Liderimiz xalqımızın milli dövlətçiliyini, bütün çətinliklərlə tab gətirərək, xalqın öz milli-mənəvi dəyərlərinə bağlılığının nəticəsi kimi və milli-mənəvi dəyərlərin, İslam dininin tarixi qələbəsi kimi

dəyərləndirir: «**Xoşbəxtliyimiz ondan ibarətdir ki, uzun illərin məhrumiyyətlərindən sonra biz dinimizə sahib olmuşuq. İslam dini bütün qadağalardan, bütün məhrumiyyətlərdən qurtarıb, Azərbaycan müsəlmanlarının hər biri üçün onun ürəyinin istədiyi kimi mənəviyyatını yaradan, mənəviyyatını quran bir mənbə olubdur**»...«**Xalqımız öz dininə qayıdır, dinini qiymətləndirir. İslam dininin xalqımız üçün nə qədər əhəmiyyətli olduğunu dərk edir. Bu böyük nailiyyətdir**».² «**Xalqımızın, müsəlmanların Allahın göstərişi ilə, Məhəmməd Peyğəmbərin, Qurani-Şərifin qoyduğu yolla getdiyi illər, əsrlər biz müsəlmanları daim yaşadıb, çətinliklərdən çıxarıb, xoşbəxt günlərə gətirib, bizə xoşbəxtlik, səadət bəxş edibdir...**»

Həqiqətən, İslam dini XX əsrin əvvəllərində də Qafqazda müstəmləkəçiliyə qarşı baş qaldıran milli-azadlıq ideyalarının təməlinə dayanmış və xalqın müstəqilliyi uğrunda mübarizəsinin qələbə çalmasında birləşdirici və ruhlandırıcı bir amil kimi mühüm rol oynamışdır. Azərbaycançılıq ideyası siyasi bir anlayış kimi millətçilik və ümmətçilik ideyalarını, müasirləşmək prinsipini özündə birləşdirmişdir. Formalaşmaqda olan yeni sosial-siyasi dünya modelinin təməli məhz bu tarixi dövrdən başlayaraq yaranmışdır. Azərbaycanın sovet federasiyasında bir müstəqil respublika kimi varlığı və müasir Azərbaycan dövlətinin mövcudluğu da bu təmələ əsaslanır. Bu gün tarix səhnəsində müstəqil Azərbaycan dövlətinin varlığı, tarixi qanunauyğunluğun bir nəticəsi kimi ortaya çıxmışdır. Bu qanunauyğunluğun mahiyyətində dayanan hikmət, xalqın bütün məhrumiyyət və sınaqlara tab gətirərək öz milli-mənəvi dəyərlərini sonuna qədər qoruyub saxlaması olmuşdur. Deməli, müstəqil dövlət ideyası artıq ideyadan gerçəkliyə çevrilmiş və xalqın əsrlərlə düşüncəsində yaşayan idealların, arzuların gerçəkləşməsi üçün münbit zəmin meydana çıxmışdır.

Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlər əsasında azad olması və inkişafı tarixi bir gerçəklikdir. Bu reallığı dərinlən imperiya qüvvələri tarixin bütün dövrlərində xalqın milli-mənəvi dəyərlərinə

zərbə vurmağa çalışmışlar. Çünki öz milli-mənəvi dəyərlərindən məhrum olan xalq imperiyanın quluna çevrilir. Qul ona görə quldur ki, o, özünü başqa cür dərk edə bilmir. Özünü tanımaq üçün isə sənə kimliyini tanıdan milli-mənəvi dəyərləri yaşamaq və yaşatmaq vacibdir.

XX əsrin əvvəllərində olduğu kimi, bu gün də Azərbaycan xalqı öz mənəviyyatına qayıdır. Azərbaycan öz varlığında «özünə qayıtma» və «dünyaya açılma» prosesləri ilə vəhdət təşkil edir. Çünki Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərləri ümümbəşəri təmələ söykənən İslam dinindən qaynaqlanmışdır. Buna görə də Azərbaycanın milli özünəqayıdışı «dünyaya açılma» prosesinin, yeni formalaşmaqda olan yeni dünya nizamının ilkin mərhələsidir. Ümummillət Liderimiz uzaqqörənliklə müəyyənləşdirdiyi bu yol keçmişimizi, bu günümüzü və gələcəyimizi birləşdirən strateji inkişaf yoludur. Bu yol, bütün bəşəriyyətə insan haqlarını, sülhü, əmin-amanlığı təmin edən yeganə çıxış yoludur: «**Bu yol sülh yoludur, bu yol mehribanlıq, dostluq, əmin-amanlıq yoludur. Bu yol insanlara səadət gətirən yoldur**».³ «**Bir daha dua edirik ki, bütün gələcək nəsillər də bu yolla getsinlər**».⁴

Lakin bu təbii proseslərlə bərabər dövlətə həm daxildən, həm də xaricdən sıxışdırılan konflikt mərkəzləri, təsir mexanizmləri yaranır. Təbii ki, dünyada formalaşmaqda olan yeni münasibətlərin və proseslərin təbii axarından narahat olan və öz şəxsi maraqlarını ortaya qoyan global qüvvələr də vardır. Bu qüvvələrin şəxsi mənafeyi ilə dünyada gedən təbii proseslərin məqsədləri toqquşur. Lakin bu toqquşma informasiya məkanında dinlərarası, sivilizasiyalararası süni toqquşma «pərdəsi altında» gizlənir. Sonra da bu süni qarşıdurma «dinlərarası dialoq» ideyası ilə ortadan qaldırılmağa çalışılır. Bununla da din, milli-mənəvi dəyərlər siyasiləşdirilir və şəxsi maraqların quluna çevrilir. Nəticədə milli-mənəvi təmələ söykənən milli dövlətlər şəxsi maraqların qurbanına çevrilir.

Lakin hər bir müsəlman yer üzərində əsl gücün haqq və ədalətdə olmasına inanır. Allaha inananlar Haqq və Ədalətin qələbəsinə ina-

nanlardır. Allaha, Məhəmməd Peyğəmbərə və Qurani-Kərimə səmi-mi inam əsasında **birləşən cəmiyyət** dünyada haqq və ədalətin tə-cəllisinə, yeni güc mənbəyinə çevrilir. Deməli, bu birliyin təmin olun-ması mövcud vəziyyətdən ən optimal çıxış yoludur. Ümummilli Lide-rimiz bununla əlaqədar olaraq deyir: «**Biz azərbaycanlılar, biz Azərbaycan müsəlmanları dərk etməliyik ki, həyatımızın ən mü-rəkkəb və həlledici bir mərhələsini yaşayırıq. Ona görə də həm xarici düşmənlərin qarşısını almaq üçün, ölkəmizin müstəqilli-yini əlindən almaq istəyən qüvvələrin qarşısını almaq üçün, həm də onların kölələrini, qullarını Azərbaycan içərisində çaş-qınlıq edib onlara xidmət edənləri ifşa etmək üçün hamımız bir-ləşməliyik, hamımız əl-ələ verməliyik**».⁵

Ölkə daxilində bu milli-mənəvi birliyi dağıtmaq istəyən qüvvələr yalnız düşmən «quyusuna su tökən» qüvvələr kimi səciyyələndirilə bil-lərlər. Bu qüvvələr tarix səhnəsinə müxtəlif maskalarda çıxan aktyor-la-rə bənzəyirlər. Onların əsl simasını görmək mümkün olmur. Çünki on-la-rın niyyətləri ilə əməlləri arasında qalan maskalar tamaşaçıları daha çox özünə cəlb edir. Heydər Əliyev bu barədə deyir: «**İslam dinindən bə-zən ölkəmizdə sabitliyi pozmaq, aranı qarışdırmaq, insanları bir-biri ilə vuruşdurmaq, onları qarşı-qarşıya qoymaq üçün istifa-də etmək istəyənlər də vardır. Bəzən içərimizə təxribat salmaq is-təyənlər də var. İslam dini Azərbaycan Respublikasının dinidir. Respublikada yaşayan əhalinin əksəriyyəti İslam dininə etiqad edir. Ancaq bu din birdir və onu parçalamaq olmaz. Ayırı-ayrı adamlar dindən istifadə etməyə çalışmamalıdır**».⁶

Cəmiyyətdə və milli-mənəvi dəyərlərdə aparılan inkulturizasiya prosesləri, ölkədə separatizmə şərait yaradan dini fanatizm və ya fundamentalizm, yaxud ifrat millətçilik, şovinizm, rasizm, yaxud da milli-mənəvi dəyərlərə yadlaşmaq, kosmopolitizm yalnız milli-mənə-vi birliyə, yəni dövlətçiliyə zidd olan neqativ amillər kimi dəyərləndiri-lə bilər. Bu cür neqativ amillər daim düşmənlərin əllərində dövlətçili-

yə, yaxud milli-mənəvi dəyərlərə və yaxud da İslam dininə qarşı yö-nələn və ölkədə birliyin, inkişafın təmin olunmasına mane olan təhlü-kəli bir alətə çevrilirlər. Təbii ki, dini maska altında dövlətçiliyə qarşı yönələn hər bir təcavüz, Azərbaycan xalqı və onun dövlətinə, ən nə-hayət, İslam dininə qarşı yönəlmişdir. Çünki bunlar Azərbaycan döv-lətçiliyi ilə vəhdət təşkil edən amillərdir.

Həqiqətən, Azərbaycan xalqının öz milli-mənəvi, dini dəyərlərinə yiyələnməsi sosial-mədəni baxımdan vacib şərtidir. Ənənəvi İslam dininin bərpa olunması, xüsusilə Azərbaycan ərazisində əvvəllər ge-niş yayılan sufizm ənənəsinin elmi araşdırılması və əldə olunan nəti-cələri müasir tələblərə uyğunlaşdırılaraq təlim və tərbiyədə tətbiq olunması və İslamın zəngin mənəvi irsindən bəhrələnməsi vacib mə-sələlərdəndir. Bu siyasi-ideoloji istiqamətdə deyil, mənəvi inkişaf istiq-a-mətində aparılan bir fəaliyyətdir. Bu fəaliyyətin məqsədi, daima dövlə-tin varlığını təşkil edən insanın bir şəxsiyyət kimi formalaşması olmalı-dır. Bunun üçün insan hüquqlarının qorunması və ailə problemlərinin həlli, dövlət səviyyəsində görülən işlərin başında gəlməlidir. Xalqın öz milli-mənəvi irsinə sahib çıxmasını təmin etmək üçün bütün imkanlar və özünüdərk prosesinin inkişafına şərait yaradılmalıdır. Əks təqdirdə, ateizm dövründən miras qalan mənəvi boşluğu və informasiya qıtlığını doldurmağa çalışan müxtəlif qeyri-ənənəvi dini cərəyanlar, ictimai təşkilatlar dövlətçiliyimizi təhlükə qarşısında qoya bilərlər.

Ümummilli Liderimiz İslam dininin daxili sabitlik və inkişafa təmi-nat verdiyini bildirir: «**Xalqımızı, millətimizi, gənc nəsli, bütün cə-miyyətimizi İslamın bu yüksək mənəvi dəyərləri əsasında yaşat-malı, tərbiyə etməliyik, həyatımızı bu mənəvi dəyərlər əsasında qurmalyıq**».⁷ Çünki müdrik rəhbərimizin dediyi kimi, «**İslam dini xalqımızı sıx birləşdirir, həmrəy edir, dövlətimizin möhkəmlən-məsinə, yüksəlməsinə çalışır və düşdüyü bu ağır bələlərdən, əzab-əziyyətlərdən qurtarmaqda xalqımıza kömək edir**».⁸ Eyni zamanda torpaqlarımızın azad olunması və müstəqillik uğrunda mü-barizə əzmi İslam dəyərlərinə əsaslanır. «**Vətənə, torpağa bağlılı-**

ğı, milli müstəqilliyimiz uğrunda sarsılmaz mübarizə əzmi də məhz belə ülvî mənəvi dəyərlərdən qaynaqlanır».⁹

Deməli, İslam dini Azərbaycanda milli-mənəvi birliyə və inkişafa şərait yaradan əsas faktor kimi dəyərləndirilir. Buna görə də Heydər Əliyev həqiqi mənada dindar, mömin insanların, ziyalıların yeni cəmiyyət quruculuğunda əhəmiyyətini xüsusi vurğulayır: **«Bu gün mən əmin olduğumu bildirmək istəyirəm ki, din xadimlərimiz Azərbaycanın müstəqilliyinə, ölkəmizin ərazi bütövlüyünün təmin olunmasına, cəmiyyətimizdə mədəni əhval-ruhiyyə yaratmağa, hüquqi dövlət qurulmasına, ölkəmizdə vətəndaş həmrəyliyinin, milli həmrəyliyin və birliyin bərqərar olunmasına xidmət edəcəklər».**¹⁰

Ümummilli Liderin bu mövqeyi Azərbaycan dövlətinin strateji kursudur: **«Biz heç vaxt imanımızdan, dinimizdən uzaqlaşmayacaq və bu mənəvi mənbələrimizdən istifadə edərək gələcəyimizi quracağıq».**¹¹

Dövlətçilik strategiyası Azərbaycanın bir dövlət kimi müstəqilliyinin qorunub saxlanılmasından ibarətdir. Bu strateji kurs, «orta yol» siyasətidir. Milli mədəniyyət və sivilizasiya, milli və universal dəyərlər arasında «orta yol» prinsipindən çıxış etmək tənəzzülə, iflasa sürükləyən təcridçilikdən, ifratçılıqdan mühafizə edir. Məhz bu strategiya İslam dininin əsas şərtlərindəndir. Çünki dövlətin qorunması, dinin qorunmasının əsas şərtidir. Hər bir insan öz milli-mənəvi dəyərlərini, dinini yalnız onun bu hüquqlarını təmin edən dövlət ərazisində gerçəkləşdirə bilər. Hüquqi dövlətin əsas funksiyaları da bundan ibarətdir.

İslam dini bütün dinlərlə, həyat tərzləri və dünyagörüşləri ilə müqayisədə «orta yol» prinsipini əsas götürən bir təlim kimi tanınır. Məhz bu prinsip İslam dinində insanın fitrətinə, onun təbii hüquqlarına uyğun olaraq ortaya çıxmışdır. Ümummilli Liderimiz İslam dininin tarixin bütün dövrlərində aktual olmasını, onun insan həyatında mühüm olmasını İslamın insan fitrətinə uyğun olmasıyla, onun ümum-

bəşəriliyi, elmi-fəlsəfi təməllərə əsaslanmasıyla əlaqələndirir: **«Əsrlərdən-əslrlərə keçən adət-ənənələr İslam dininin insanlar üçün əhəmiyyətli və zəruri olduğunu sübut edir».**¹² **«Mən bir daha İslam mənbəyinin nə qədər ümumbəşəri, fəlsəfi, elmi əsaslara malik olduğunu dərk etdim».**¹³

Heydər Əliyev uzaqgörən müdrik siyasətçi kimi qurduğu Azərbaycan dövlətçilik modelində, dünyada gedən ziddiyyətli proseslərin vahid bir sistemdə harmoniyasını yaratdı. Bu model, dünyada formalaşmaqda olan yeni dünya nizamının modelinə çevrilə bilər. Heydər Əliyev dövlətçiliyində milli-mənəvi dəyərlərə qayıdıq, global dəyərlərdən təcrid olunmaqla müşayiət olunmur. Əksinə, hər iki proses vahid bir proses kimi milli dövlətçiliyin inkişafına səbəb olur. Bir çox siyasətçilərin qeyri-mümkün hesab etdikləri İslam və demokratiya dəyərləri Azərbaycan dövlətçilik modelində vəhdət təşkil edir. Çünki Azərbaycan xalqının əsrlərlə milli tefəkkürünün formalaşmasına mühüm təsir göstərən İslam dəyərləri universal dəyərlərdir. İslam dininin ümumbəşəri humanist xarakteri bu dinə etiqad edən insanları daima ifrat millətçilikdən, irqçilikdən, faşizmdən, terrorizmdən uzaqlaşdırmış və tolerantlıq, insanilik, ədalət hisslərinin inkişaf etdirilməsinə, Allah tərəfindən insanlara verilən azad seçim, vicdan azadlığı və digər insani hüquqlara hörmətlə yanaşmasına şərait yaratmışdır. Buna görə də Azərbaycan xalqı tarixdə daima öz ərazisində və qonşuluqda yaşayan xalqlara, etnik-dini konfessiyalara nəinki tolerant münasibət göstərmiş, hətta onları öz sosial-hüquqi sisteminin ayrılmaz bir hissəsi kimi dərk etmişdir. Bunu Azərbaycanda ənənəvi şəkildə mövcud olan dini konfessiyaların (yəhudi və pravoslav icmaları) misalında və Ümummilli Liderimizin onlara münasibətində görmək olar.

Digər dinlərə və etnik qruplara olan humanist yanaşma İslam dininin əsas prinsiplərindəndir. Yəhudi, Xristian dinlərinin müqəddəs kitablarına və peyğəmbərlərinə olan hörmət, İslam dininin əsas iman şərtlərini müəyyənləşdirir. Buna görə də tarixdə daima İslam mədəniyyəti və İslam hüququ kontekstində bütün dini icmalar bərabər hü-

quqlarla təmin olunmuşlar. Bu münasibət İslamın öz daxili prinsiplərindən irəli gəlir.

Lakin digər dinlərin öz milli-dini, konfessional mövqeləri ilə bağlı strateji maraqları, problemin İslam dinində olduğu qədər bütöv universal və ümumbəşəri bir sistem daxilində həll olunmasına imkan vermir. Bu baxımdan beynəlxalq mədəniyyətlərarası münasibətlərin tənzimlənməsində tarixi İslam mədəniyyəti və İslam hüququ praktikasından istifadə oluna bilər. Dünyada sülhün, sivilizasiyalararası anlaşmanın təmin olunmasında «dinlərarası dialoq» ideyasından deyil, ümumbəşəri İslam dəyərlərinin həm nəzəri, həm də praktiki prinsiplərindən istifadə etmək olar. Heydər Əliyev məhz bu prinsipdən çıxış edərək ölkə daxilində etnokonfessional münasibətləri tənzimləməyə müvəffəq olmuşdur.

Azərbaycan dövləti dini dövlət deyildir. Lakin dövlətin varlığı xalqdan ibarət olduğu kimi, xalqın da varlığı onun əsrlərlə daşdığı mənəvi irsə bağlıdır. Azərbaycan xalqının mənəvi irsi İslam dəyərləri üzərində formalaşmışdır. Bu baxımdan din və dövlətin nə qədər bir-birindən ayrı olduğunu söyləmək mümkün deyildir. Sadəcə olaraq Heydər Əliyevin qurduğu Azərbaycan dövlətçiliyi milli-mənəvi, yeni din ilə dövlətin yeni vəhdət modelidir. Bu, əslində müasir İslam dövlətçiliyinin tələblərinə uyğun gələn bir sistemdir.

İslam dövlətçilik təcrübəsində heç bir zaman din və dövlət, əxlaq-hüquq-din-elm arasında ziddiyyət olmamış, onlar daima vahid dövlətçilik sistemində vəhdət şəklində inkişaf etmişlər. Dinin dövlətdən ayrılması, əxlaq-hüquq-din-elmin bir-birindən təcrid olunması Qərb tarixi təcrübəsinin nəticəsidir. Kilsə və dövlət xristian mədəniyyətində ziddiyyətdə olduqları halda, İslam mədəniyyətində kilsə institutu olmamış və dövlət sistemində bütün sosial-siyasi institutlar harmonik fəaliyyət göstərmişlər. Buna görə sekulyarizm İslam dinindən deyil, Qərb dəyərlərindən qaynaqlanır. Lakin bu yanaşma Qərb mədəniyyətində də bir çox suallar doğurur. Din daima dövlətin varlığında mühüm rol oynamış və hər zaman aktual olaraq qalır. Dinin hakimiyyət maraqlarına və ya siyasi məqsədlərə xidmət etməsi,

onun ideologiyaya çevrilməsi, müəyyən sosial qrupların əlində inhisarlaşması məsələsini dövlət-din məsələləri ilə eyniləşdirmək düzgün olmazdı. Din və dövlət kamil insanın, şəxsiyyətin, vətəndaşın formalaşması prosesində kəşşərək, xalqın tarixi varlığını qorumaqda mühüm əhəmiyyət kəsb edirlər.

Ümummilli liderimiz İslam prinsiplərindən çıxış edərək dövləti bütün hüquqi, sosial-siyasi, iqtisadi və mədəni institutları əhatə edən bir sistem kimi tanıyır. Bu sistemdə, artıq qeyd etdiyimiz kimi, İslam dininin rolu danılmazdır.

MƏNBƏLƏR

1. Heydər Əliyev. «Müstəqilliyimiz əbədidir». Bakı, 1997, IV cild, s. 195-201.
2. Orada IV cild, s. 195-201.
3. Orada.
4. Orada.
5. Orada. IV cild, s.195-201.
6. Orada. III cild, s. 440.
7. Orada. VIII cild s. 157.
8. Orada
9. Orada
10. Orada, III cild, s. 442.
11. Orada, II cild, s. 144.
12. Orada, III cild, s. 438.
13. Orada, II cild, s. 74.

RƏNA MİRZƏZADƏ,
*AMEA-nın Fəlsəfə və
Siyasi-Hüquqi Tədqiqatlar
İnstitutu,*
fəlsəfə elmləri doktoru.

DİNLƏR GENDER MÜSTƏVİSİNDƏ

Kişi və qadın gender mədəniyyəti baxımından, bir individ-şəxs olaraq, gender statusu da daxil edilməklə, bəşər tarixinin bütün mərhələlərini keçərək formalaşmışdır. Bu mənada XX əsrin sonunda elmə də özünü sosial cins statusuna malik anlamda daxil etmiş insanlıq cəmiyyətində (ailədə), siyasətdə, hüquqda, dində, dildə özünü təsdiq etməsini də bizə məhz mədəni, tarixi, yazılı və simvolları işarədən ibarət olan rəsm abidələri istiqamətləndirir.

Təsdiq olunmuş erkən tarixi məlumatlara görə, cəmiyyətdə matriarxat (ana hakimiyyəti) və patriarxat (ata hakimiyyəti) ilə paralel olaraq matrilokal və patrilokal nikah mərhələləri də olmuşdur. Matrilokal nikahda kişi yaşamaq üçün qadının icmasına, patrilokalda isə əksinə, qadın ərין icmasına köçür. Matriarxatda nəsil ana xətti, patriarxatda isə ata xətti ilə müəyyənləşirdi. Burada tədqiqatçıları daim çox ritorik bir sual düşündürüb ki, patriarxat əgər sonradan yaranıbsa, tarixi dövrün çox hissəsini də matriarxat tutubsa, bəlkə elə həqiqətən «qadın» «kişi»ni yaradıb? Bəs onda necə olub ki, kişi «doğub»?

«Qadın yalnız Adəmin qabırğasıdır» fikri uzun müddətdir şüuru muza yeridilib. Bu isə o deməkdir ki, qadının cəmiyyətdə yeri yalnız ailəyə xidmətdən, ev işlərindən və ailədə kişiye qulluq etməkdən

ibarətdir. Adətən, dini dünyagörüşü qadını diskriminasiya edir, onu kişidən sonra ikinci dərəcəli hesab edir. Maraqlı bir cəhəti də diqqətə çatdıraq ki, qadının cəmiyyətdə yeri, reproduktiv funksiyası olmaqdan savayı, həm də insan fenomeni olaraq mövcudluğu və yuxarıda göstərdiyimiz kimi, tarixin erkən dövründə ana- qadın hakimiyyəti-matriarxatın birinciliyidir. Təbii ki, sualdan sual doğur və görək dünya dinləri bu haqda nə xəbər verir? Xristianlığın müqəddəs kitabı Bibliyanın «Əhdi- Cədid» hissəsində, üçüncü fəsildə bu belə əsaslandırılmışdır ki, «...Və içinizdə: Atamız İbrahimdir,- deyə düşünməyin: çünki sizə deyirəm ki, Allah İbrahimə bu daşlardan övladlar yaratmağa qadirdir».

Bibliyadakı məntiqə əsaslanaraq, ümumilikdə görürük ki, Yaradanın, yeni Allahın, istədiyi canlı və cansızdan, istədiyini yaratmaq qüdrəti vardır. Belə olan surətdə isə «qabırğa» məsələsi «daş», «ağac» və s. ola bilər dəliliyi də bir variant hesab edir və güman edirik ki, miflərdə olduğu kimi, kişi və qadın bəlkə elə eyni vaxtda, eyni saatda, qoşa mələk kimi yaranmışlar. Burada bir məntiq də sual doğurur ki, axı İsa peyğəmbər də Məryəmin qolunun altından doğulmuşdur. Belə olan surətdə, kim-kimdən yaranmışdır qəlizliyində, absurd bir həqiqətdə insanın torpaq, su, od, və s. yaranması ehkamları, torpağın Ana, göyün Ata və s. adlanması fikirləri də cinslərin mövcudluğunda dioxotomik aşkarlığın göstəricisidir.

Qeyd etdiyimiz kimi, insanın cinsinə görə hansının ilk, hansının sonra yaranması, niyə «kişi», niyə «qadın» olması onların öz aralarında mübahisə predmeti deyildir. Lakin insan cansız və canlı bir-birindən ayıran sərhədi müəyyənləşdirərkən, rastlaşdığı başlıca məsələlərdən biri həyatın mənşəyi məsələsidir. Bax, elə bu mənşə məsələsi də, yuxarıda dediyimiz kimi, müzakirə obyektidir. Mühüm təbii- elmi məzmunu malik olan bu məsələnin həlli bəşəriyyəti lap qədim zamandan maraqlandırmışdır.

Dini kitablarda insanın yaranması, onun ikicinsli, qadının maddi cinsli, Adəmin ideal ruh olması göstərilir və iddia edilir ki, ancaq iki

əks cinsin iştirakı ilə yeni həyatın yaranması və inkişafı labüddür. Buradan belə yəqinlik hasil olur, Həvva ana cənnət bağından alma dərib yeməse idi, insan varlığı «diskriminasiyada» qalacaq, «hüququ pozulacaq», iki müxtəlif cins də yaranmayacaq, nə kişi, nə də qadın olacaqdı. Allah qəzəbi və etdiyi günah insanın «hüququnu» bərpa etmiş və o, «müstəqil» cins olmuşdur. Lakin bu Allah qəzəbi, Həvva ana haqqında həmin rəvayət, bütün qadın cinsinə qarşı yönələn, tarixin dərin qatlarından gələn səhv yanaşma, ilahiyatçıların isə qadını damğalı, aşağılamaq, ikinciləşdirmək yönündə «alma ağacı» mövzusu «çörək ağacına» çevrildi. Bu isə ananın hakimiyyətindən atanın hakimiyyətinə doğru başlanğıc oldu desək, müəyyən dərəcədə yarılmırıq.

Araşdırdığımız mənbələrdə bir hal xüsusilə daha çox sevilir ki, mövcud mədəniyyətlərin əksəriyyətində bərabərsizlik sindromu «gizlədilmiş», sanki «qadın gözəgörünməz», «qadın yox kimi» bir xilqət olaraq «dəmir» pərdə arxasında verilmişdir.

«Qadın yoxdur» yanaşmasını və cinsin birinin diskriminasiyasını «Avesta»da, «Bibliya»da və «Qurani-Kərim»də nəzərdən keçirək.

Şərq dünyasının mədəni və ictimai həyatına təsir göstərmiş cərəyanlardan biri- Spitman Zərdüştün yeni dini- məzdyəsna dini olmuşdur. Bu dinin müqəddəs kitablar külliyatı sayılan, «Avesta»nın bir hissəsi olan Qatalar (Qata-kitab deməkdir) insanları xeyir işlərə, yaxşılığa çağıraraq onları «ey insanlar» ifadəsi ilə səsəyir. Zərdüşt çoxallahlılığı rədd edərək, Ahura Mazdanı yeganə yaradan bilmişdir. Qadınlar da kişilərlə bərabər Ahuranın Zərdüşt peyğəmbər vasitəsi ilə «göndərdiyi müqəddəs elmi» öyrənib etiqad etməyə və cəmiyyətdə öz uğurlu fikir, söz və əməlləri ilə xeyir verməyə borcludurlar. Zərdüştülük ənənələrinə görə, ilk qadın və kişi vahid bir candan ayrıldıqları üçün onların vəhdəti ailənin, cəmiyyətin, dövlətin yaranmasına səbəb olur.

Qadın- kişi bərabərliyi Qatalar və ya Yasnada aydın görünür. Zərdüşt peyğəmbər insanlara cinsi, irqi mənsubiyyətindən asılı olmaya-

raq, «ey insanlar» şəklində müraciət edir. Bu isə gender bərabərliyi- dir. İnsanların hüquqlarını cinsindən asılı olmayaraq pozan imansız kişi və qadınlardır. Yasnanın 32-ci bölmə 11-ci bəndində deyilir: «Məhz bu adamlar həyatı puça çıxarırlar. O yalan tərəfdarları ki, həmidən çox ev- ailə sahibi olan qadınlar və kişilərin (ilahi) bəxşişə çatmalarının qarşısını almaq üçün fikirləşir... onlar doğruluq dalınca gəndənləri uğurlu davranışdan uzaqlaşdırırlar».

Zərdüşt peyğəmbər insanların vicdan azadlıqlarını müdafiə edir. Avestanın Qatalarından birində Zərdüşt peyğəmbər öz qızı Pouruçistanı Camasbaya ərə verəndə, ona öz ata məsləhətini bildirir: «Ey Zərdüştün ən gənc qızı Pouruçista! Bu adamı, bu təcrübəli şəxsi Zərdüşt sənə verdi. Uğurlu davranış və doğruluqla ona yanaş, öz ağıllıla Mazdadan öyüd al, ən pak dindar və uğurlu düşüncə sahibi ol». Zərdüşt peyğəmbər cəmiyyətdə və onun inkişafında əxlaq və əqidəni ön plana çəkir. Onun, öz həyat yoldaşı Fraşaoştra Hovaqva haqqında «Əziz Fraşaoştra Hovaqva mənə Onun (Ahura) istəyindən doğan öz pak vicdanının təmsali kimi aşkar oldu. Qüdrətli və Müdrik Ahura ona Ədalətlə qovuşub, Ədalətlə ucalmaq imkanı yaratdı» və yaxud «Ey Fraşaoştra Hovaqva, sən də mənim kimi Ahuranın iradəsinə müvafiq olaraq, Ədalətin ilahi vəhdətlə müşayiət olunduğu, Ali Fikrin hakimiyyət etdiyi və Müdrik Ahuranın zənginlikdə olduğu yerə sədaqətlə addımlayırsan» kimi fikirlərinə rast gəlirik.

«Bəs xristianlığın banisi, Allah-atanın oğlu sayılan İsa peyğəmbərin bu məsələdə mövqeyi necə olmuşdur» sualına Bibliyada belə cavab alırıq ki, Əhdi-Ətiqədə qadına qarşı olan nifrət hissənin dərəcəsi Əhdi-Cədidə yumşalmışdır. Bir sıra qadın kişilərlə birgə İsa peyğəmbərin ardıcılı olub, onun şagirdi sayılır və onu müşayiət edirdi. Onlardan biri Mariya Maqdalina idi. Beləliklə, bu faktı gender tərkibinin hələ o vaxtkı təməli saymaq olar. İsa peyğəmbər üçün kişi ilə qadının nikahı yalnız «Mən»dən yeni birinin doğuluşu, Yaradan Allahın təyinatına əsasən, «artmaq və çoxalmaq idi». Həqiqətdə dini ideallarla reallıqlar arasında dərin bir uçurum var. Yaradan Allahın «qadı-

nı kişiye köməkçi yaratdığı» buyruğunun əks variantda kişi də köməkçi funksiyanı yerinə yetirir. Bu baxımdan dünya dinlərində gender ideyası məsələsinin gələcək tədqiqatına zəruri ehtiyac vardır.

Cinslərin sositumda vəziyyəti müxtəlif ictimai inkişaf mərhələlərində dövlətin ideologiyasından, yeni dinindən də asılı olmuşdur. Tarixçi F. Məmmədova göstərir ki, «Tarixi Azərbaycan - Qafqaz kimi dini sistemlərin, konfessiyaların (Zərdüştlük, İudaizm, Xristianlıq və nəhayət İslam) mərkəzi idi. Bütperəstlik dövründə də cəmiyyətdə qadın kişidən asılı olmuşdur. F.Məmmədova daha sonra fikrini belə əsaslandırır ki, I əsrdə Şərqdə yeni din kimi yaranan Xristianlıq ilk növbədə qadınların qəlbinə girdi. Öz ərlərini xristian edə bilməyən ilk xristian qadınlar evini-ailəsini atıb gedir və İsusun sözü ilə «göylər səltənətinə çatmaq üçün onun ardınca yola çıxırdılar».

Apokriflik Misir İncilində İsus deyir: «Mən gəldim ki, qadınlığın qiymətini ləğv edim». Fomanın yazdığı digər apokriflik İncildə deyilir: Mariya bizdən aralanmalıdır, çünki qadın həyata layiq deyil». İsus etiraz edərək: «Bax mən onu elə aparacağam ki, o kişilərlə və sizin kimi edən canlı ruhu ilə də bərabər olacaq. Çünki kişi ilə bərabərləşən hər bir qadın göylər səltənətinə daxil olacaqdır»- deyir. Beləliklə, İsusda görə, qadın kişi ilə bərabər ola bilər. Belə ki, əvvəla, ilkin fikirdə qadın həyata layiq bilinmirsə, sonradan peyğəmbər ona bərabərlik istəsə də, onun bərabərlik arzusu dünən də, bəlkə müəyyən dərəcədə bu gün də elə peyğəmbər deyimi, ya da qanunlar üzərində qalan standart sözdür.

Bəs müsəlman aləminin müqəddəs dini kitabı olan Qurani-Kərimdə gender ideyaları necədir? Uzun illər Qərbdə müsəlman aləminə münasibətdə yanlış bir fikir formalaşmışdı. Kişi cinsinin qadına «əmtəə malı» kimi baxış tərzi fonunda müsəlman qadını ailə-məişət və hərəmxana vəsaiti idi. İslam dininin ali Qanunnaməsi olan Quran, onun surə və ayələri bütün fikirləri alt-üst edib, cinslərin yeri və rolu baxımından münasibətlərə bir dəyişiklik verdi. Bəs din, qanunlar, mentalitet XX əsrə qədər cinslərə hansı hüquq və azadlıqları verirdi?

Azərbaycanda qadından, onun hansı sosial təbəqəyə və dinə mənsub olmasından asılı olmayaraq, mənəvi təmizlik tələb edilirdi, nikahdan əvvəl və ya kənar seksual münasibətlər ictimai fikir tərəfindən kəskin məzəmmətlə qarşılıq, qanunlar tərəfindən isə cinayət kimi cəzalandırılırdı. Nikahda olan qadın ərinin əxlaqından (onun arvad və kənzlərinin və s. sayından asılı olmayaraq) ona sözsüz sadıq və itaətdə olmalı idi. Qadın taleyində ən dəhşətli bu idi ki, əsrdən-əsrə qadın kişiye tabe olmasını təbii hal kimi qəbul edir və bu vəziyyətə əksər hallarda etiraz belə etmirdi.

Biz isə bu məsələnin səbəblərinə məhz müqəddəs Qurani-Kərimdə nəzər yetirək. Əvvəla, qeyd edək ki, Qurani-Kərim insan hüququnun mükəmməl qoruyucusu, müsəlmançılığın əxlaq kodeksidir, digər tərəfdən, bütün zamanlar üçün saf intizam siyasətidir. Qurani-Kərimdə bir sıra surə və ayələr bütövlükdə kişi və qadın münasibətlərinə aiddir, o cümlədən, qadın hissəsi üçün xüsusi bir «Nisa» və «Məryəm» surəsi vardır. Heç bir din əxlaqda, yanaşmada İslam dini kimi qadına xüsusi hörmət qoymamış, yüksək bir yer verməmişdir. Məhəmməd peyğəmbərin «Cənnət anaların ayağı altındadır» kəlamı bütövlükdə insan, insanlıq üçün bir bayraqdır. Uzun illər İslamın ən çox kişi hüquqları qoruyucusu olması, qadına isə bir mal, atası və ya ərinin əşyası kimi baxması fikri bəzi tədqiqatçılar tərəfindən təbliğ olunmuşdur. Sual olunur, «İslamda qadına daha çox yüksək qiymət verilir, yoxsa digər dinlərdə?» Bibliyanın Əhdi-Cədid bölümündə Pavelin Timofeyə I məktubunda deyilir: «Qadına təlim verməyi və kişi üzərində hakim olmağı qadağan edirəm. Qadın dinməz olsun». Bu fikir cinsin birinin diskriminasiya elementlərində açıq-aydın özünü göstərir və bərabər hüquqluluq məsələsi pozulur. Yəhudilikdən dönmüş məsihiliyi qəbul edən Pavel korinfilərə məktubunda yazır: «Hər ərin başçısı Məsih, arvadın başçısı ər, Məsihin başçısı isə Allahdır» (64; s.434). Müraciət etdiyimiz əhkam qadını hüquqi, dini və sosial status nöqtəyindən nəzərdən tamamilə kişidən asılı, ona tabe edir və burada göstəriləyi kimi, kişi birinci, qadın ikincidir.

Qurani-Kərimdəki ehkamlar isə qadın cinsini də kişi ilə birgə Allah bəndəsi sayır ki, elə bunun özü gender ideologiyası adlandırıla bilər. Quranın «Əzhab» surəsinin 35-ci ayəsində bütövlükdə ilahi öhdəliklərin hər iki cinsə aid olması bildirilərək, kişi və qadın kimi onlara qoşa müraciət edilir. Bu isə artıq gender displeyidir. «Ali-İmran» surəsində deyilir: «İstər kişi, istərsə də qadın olsun, mən heç birinizin əməlini puça çıxarmıram...». Bu ifadədə əməl və imana görə veriləcək cəza və mükafat nöqtəyi- nəzərindən cinsi diskriminasiyanı göstərən heç bir gender fərqi yoxdur.

Göründüyü kimi, Quranda hər iki cins Allah məxluqu kimi eyni qəbul edilir. Burada Allahla əlaqəsində, inamda insan cinsinə görə ayrılmasa da, ictimai statusu, sosial nüfuzuna görə qadın qisminin bir sıra əlavə vəzifə və öhdəlikləri barədə göstərişlər verilib. «Nisa» surəsinin, 11- ci ayəsində deyilir: «... kişiye iki qadına düşən qədar pay ayırmağı tövsiyə edər Allah». Qadının mülkiyyət hüququ qorunsa da, kişiye «iki pay» məsələsi onun ailə başçısı olması ilə bağlıdır. «Nisa» surəsinin digər bir 32- ci ayəsində deyilir: «kişilərin öz qazancından, qadınların da öz qazancından payı var». Bu isə gender stereotipinin nümunəsi kimi qiymətləndirilməli, cinslərin- istər kişi, istər qadın olsun, özünə xas xüsusiyyətləri daşması tövsiyə edilir.

Qurandakı cinslərin mövqe məsələsi də gender siyasəti baxımından çox maraqlıdır. Qadının da kişi kimi cəmiyyətin istənilən fəaliyyət sahəsi ilə kəlamının olmasını «Nəml» surəsinin 22- ci ayəsində görürük. «Orada bir qadın gördüm, mələikədir, hər şey verilmiş ona, böyük bir taxt yiyəsidir». Quranda hakim qadın surəti, idarəetmə taxtında əyləşən qadın hökmdar obrazı və onun idarəetmə üsuluna bu ayə dəyərli sübutdur. Həmin surənin 43- cü ayəsində isə qadın idarəsi, hakimiyyət texnologiyasını bilmə metodları belə təsvir olunub: «Ey əyanlar! Söyləyin, nə eləyim? Hər hansı iş barədə sizsiz hökm vermərəm». Gətirdiyimiz Quran surəsindən olan dəlil açıq göstərir ki, əgər qadının hakimiyyəti, rəhbərliyi, liderliyi qadağan edilse idi, Allah bunu vəhy etdiyi ayələrdə buyurardı. Bu mənada gender rolu baxı-

mından gender təbəqələnməsi cinslərin öz seçimidir. Kişinin öz statusu, qadının öz vəzifələri uyğun olaraq bölüşdürülmüş, kəbindən əvvəl və sonra tərəflərin öhdəlikləri, kəbini qorumaq üçün cinslər arasında hər bir hal nəzərdə tutulub, müəyyən ayələrlə təsdiqlənmişdir.

Maraq doğuran fakt kimi, Qərb aləmində səslənən «çoxarvadlılıq» məsələsinə də nəzər yetirək. Belə halı yaradan səbəblər nə idi? Bu hal dövrün çətin iqtisadi şəraitinin, müharibələrin törətdiyi qırğınlar nəticəsində kişi nəsilinin azalmasının, tüğyan edən müxtəlif xəstəliklərin, həmçinin sosial «vəba» olan əxlaqsızlıq sindromunun nəticəsi idi. Akademik F.Qasımzadəyə görə, «Müsəlmanlıq heç də təkarvadlılıq, eşqdə sabitqədəm olmağı inkar etmir». Qurani- Kərim müəyyən şərtlərə əməl etməklə çoxarvadlılığı təsdiqləyir. Quranın əksər surə və ayələri gender münasibətlərinin təhlili üçün geniş xammal olduğu halda, bu sahədə aparılan tədqiqatların əksəriyyətində yalnız cinsin bir hissəsinin, qadın qisminin yeri, rolu araşdırılıb, gender fərqi ilə gender rolu, ümumilikdə gender ideologiyası geniş və sistemli öyrənilməyib. Qurandan bir misalla fikrimizi əsaslandırmaq: «Kişilərin qadınlar üzərində şəriətə görə hüquqları olduğu kimi, qadınların da (kişilər) üzərində hüquqları vardır. Ancaq kişilər onlardan bir dərəcə üstündürlər».

Müqəddəs kitabımız Qurani-Kərimin təhlili və təsviri qədərincə olmasa da, post- sovet məkanında (ateist mövqedən, tarixi- mədəni cəhətdən) analiz edilə bilər. Bəs, müasir zamanda vəziyyət necədir? Bu suala cavab verməzdən öncə, İslam araşdırıcısı A.Massenin bir fikrinə diqqət edək. A.Masse deyir ki, «Quran qadınlara nəvaziş göstərmir». Qeyd etdik ki, Quranda qadınlar üçün xüsusi surə var, əksər surədə qadın cinsi xatırlanır, onun vəziyyəti, yeri, rolu, iqtisadi vəziyyəti, ərə gedənədək və hətta boşanmaya qədər təminatı nəzərdə tutulur və s. Quran qız uşaqlarına qarşı zorakılıq aktını pisləyir ki, bu da artıq insanın yaşamaq hüququnun müdafiəsidir. Məhz bu aspektdən Azərbaycanın müasir reallığında görürük ki, Quranda qadına olan nəvazişdən bu gün sui- istifadə olunur. «Din belə buyurur», «Dinimiz

belə deyir» adı altında azyaşlı qızların erkən ərə verilməsi faktı, erkən təhsildən yayınması, «mollabacıların» və «mollahacıların» artması da dinimizin mükəmməl təbliğinin olmamasıdır. Savadsız, biriki surə əzbərləyən, «gur səsi olan» «Hacıxanım» və «Hacığa» mollaları tərəfindən istənilən xeyir-şər məclisində Qurandan götürülən özünəməxsus sitatlar gətirilməsidir. «Sinənizi örtün, ehtirasdan uzaq olun» kimi təqribən örtük məsələsinə toxunulan hədisin bu gün əksinə bir qisminin daha da açıq-saçıqlığı fonunda, bir qisminin örtüklü olmasıdır. Hər ikisinin insan hüququ dilemasından çıxış etməsi faktı və bu faktı unudulan din-mədəniyyət- mənəviyyat, adətlər hazırdadır konkret sosioloji sorğuya, tədqiqata ehtiyacı olan aktual problemlərdəndir.

Sual oluna bilər ki, gendərə bunun nə dəxli var? Gender də dində kifayət qədər öyrənilməyə ehtiyacı olan ən vacib məsələlərdəndir. Bu mənada akademik F.Qasımzadə yazır: «Bu həqiqətləri söyləməklə bərabər, qadının yenə də kişiye nisbətən az hüquqlara malik olması, əvvəlki dövrlərin qalıqları, mövhumat və cəhalət, feodal quruluşu şəraitində kişinin həlledici mövqə tutması, müəyyən ətələt üzündən Şərq qadınının vəziyyəti bütövlükdə yaxşı deyildi». Bu gün gənc nəslə qeyri-sağlam fikirlərdən uzaqlaşdırmaq, dinlərə hörmət və tolerantlıqla tərbiyə etmək zəruridir.

İslamın məşhur qadınlarına «xanım» deyərək xitabən müraciət olunub, A.Masse özü də «İslamda iki qadının mükəmməl olduğunu qəbul edir. Bunlardan biri Fironun arvadı Asya, biri də İsanın anası Məryəmdir. Məhəmməd Peyğəmbər bu iki qadının adı sırasına öz arvadı Xədicə ilə qızı Fatimənin də adını əlavə etmişdir». Ümumilikdə din və gender məsələləri ilə əlaqədar fikirlərimizi yekunlaşdıraraq belə qənaətə gəlmək olar: istər Xristianlıqda, istər İudaizmdə (yəhudi dini), istərsə də İslamda ümumilikdə insanın yaradıcısı Allah, onun yerdə təmsilçisi isə peyğəmbərdir. Təbii ki, gender fərqi danılmazdır və cinsi diskriminasiyada özünü müxtəlif cəhətlərdən bürüzə verir; xristianlıqdan bir qədər fərqli olaraq İslam dini qadına hüquq və vəzifələrə

malik tam bir şəxs kimi baxır; dinlərdə cinslərin hər biri üçün müəyyən norma, hədlər müəyyənləşdirilib; ailədə, məişətdə, cəmiyyətdə cinslərin yerləri haqqında əhkam, surə və s. mövcuddur; insanlıq vəzifə və məqsədləri cəhətdən bəzi fitri fərqliliklər göstərilməklə bərabər, onların toqquşması, belə deyək, gender simmetriyası baxımından qarşısının alınması yolları da göstərilibdir.

Bu baxımdan Q.Kərimovun «Şəriət və onun sosial mahiyyəti» əsərində müsəlman qanunlarının sistemləşdirilmiş toplusu olaraq hüquqi normaların bu və ya digər təlimlə əlaqələndirilməsi, ailə və nikah, şəriətdə cəza üsulları və s. kimi məsələlər haqqında geniş məlumat tapırıq. Q.Kərimov göstərir ki, «Ailənin nikah məsələlərində şəriətin qadağanlarının qadınlara aid hissəsi xüsusən ciddi». Təbii ki, məqsəd aydın idi. Bu, bir tərəfdən, İslam dininin nüfuzunu qorumaq, digər tərəfdən isə ailədə kişinin hökmranlığını təmin etməkdir. Ailədən sonra isə cəmiyyət gəlir və şəriətin, cinsin bir qisminə aid xüsusi qadağalar onun insan hüququnu məhdudlaşdırmasıdır. Daha sonra Q.Kərimovun bir tutarlı yanaşması da dövr üçün xarakterikdir: «Əgər hamilə qadın kiminsə təqsiri üzündən vaxtından qabaq doğarsa, müqəssirdən oğlan üçün 1000 misqal qızıl, qız üçün 500 misqal qızıl cərimə alınır, yəni şəriət hətta ana bətnində cinslərin qeyri-bərabərliyini təsdiq edir». Əslində müsəlman şəriətində gender fərqi var. Lakin burada belə bir incə sual da yaranır ki, axı bütün hallarda şəriətdə kişi cinsinə nisbətən yarınbayarı da olsa, qadın hüququ da insan hüququ prinsipləri çərçivəsində müəyyən dərəcədə qorunur. Digər tərəfdən isə, bu da tarixi faktıdır ki, İslama qədər qız uşaqları məhv edilir, (diri- diri öldürülür, yandırılır, torpağa basdırılır, çaya atılır) və s. zorakılıq aktlarına məruz qalırdı.

Türkiyəli professor Beyze Bilgin «İslamda Kadının rolu, Türkiyədə Kadın» əsərində yerində olan sualla çıxış edir «Quranda qız uşaqlarının hansı günahdan diri-diri torpağa basdırılaraq öldürüldüyünün Allah qarşısında soruşulacağı bildirildiyi halda, Həzrət Peyğəmbər qız uşaqlarının yerə basdırılmasının xeyirli işlərdən olduğunu söylə-

miş ola bilərmi? Həzrət Peyğəmbərə inanan möminlər belə etməklə cəhənnəmdəki yerlərinin hazır olduğunu göz önünə alaraq, ona öz yalan hərəkətlərini söyləməzlərmi?». Müəllif bir incə məqamı da təhlil etməyə çalışır: qadının yeri evidir, ya kişinin. Qadınlar kimdən qorunmaq üçün evdə saxlanmışdır? B. Bilgin bu sualı belə cavablandırır: «Təbii ki, kişilərdən, həm də müsəlman kişilərdən! Belə çıxır ki, kişilər qadınlara deyil, öz həmcinslərinə, yəni kişilərə güvənməmişlər».

Müsəlman şəriəti, dinlər və gender münasibətləri çərçivəsində araşdırdığımız çoxsaylı ədəbiyyatlardan belə qənaətə gəlirik: bu gün dinlər necə varsa, elə də izah olunmalıdır; şübhəsiz, dövr və məkan mütləq nəzərə alınmalıdır, dini abidələrimizə ehkam kimi deyil, müasir baxış, yeni yanaşma aşılmalıdır; həqiqətən də, cinsin bərabərlik hüququna əməl olunması şərti ilə inanc təbliğ olunmalıdır.

Göstərilən nümunələr bir neçə baxış nöqtəsini özündə əks etdirir. Bir qisim alim-tədqiqatçılar hesab edirlər ki, gəndərşünaslığın təyinatında əsas olan tarixi-mədəni mənbələr nisbidir, çünki həm tarix, həm də mədəniyyət dəyişkən və dinamikdir. Məlum həqiqətdir ki, həm Qərbi, həm Şərqi ölkələrinin keçmiş və bugünkü sosio-mədəni tarixində olan reallıqlar heç də hər zaman Allah Qanunlarına (İncil, Tövrat, Qurani-Kərim) uyğun olmur, zamanla müəyyən dəyişikliklərdən keçərək, dövrə müvafiq nizamlanır.

Mahir BAYRAMOV,
ADPU-nun fəlsəfə
kafedrasının dissertantı.

AZƏRBAYCAN AŞIQ ƏDƏBİYYATI **XALQIMIZIN DİNİ-MƏNƏVİ TOLERANTLIQ SƏRVƏTİ KİMİ**

Xalqımızın Ümummillə Lideri Heydər Əliyev «Azərbaycan XXI əsrin və üçüncü minilliyin astanasında. Yeni 2001-ci il, yeni əsr və üçüncü minillik münasibəti ilə Azərbaycan xalqına müraciət»ində bütün maddi və mənəvi sərvətlərimizin güclü tarixi zəminə söykədiyini göstərir: «XXI əsrdə bizim qazandığımız uğurlar, o cümlədən müstəqil dövlət qurmaq əzminimizin köklərini uzaq və yaxın tariximizdə, xüsusilə XIX əsrdə formalaşmış və təşəkkül tapmış qaynaqlarda axtarıb tapmaq lazımdır... Azərbaycanda məhz bu dövrdə demokratik mətbuat, anadillik məktəb, dünyəvi teatr yaranaraq milli şüurun formalaşmasına güclü təkan verdi». Elə güman etmək olar ki, ötən əsrin 80-ci illərinin sonu - 90-cı illərinin əvvəllərində dünya sosializm birliyinin və onun bayraqları olan SSRİ-nin çökməsi, bununla da ideoloji qarşıdurmanın xeyli dərəcədə azalması dini və milli dəyərlər sahəsində müəyyən tarazlığa gətirib çıxaracaq, bəşəriyyəti «ümumi dünya evi» anlayışına yaxınlaşdıracaq. Lakin yeni - XXI əsrin cəmi ilk beş ilinin hadisələri göstərir ki, bu amillərin mənfi təsiri getdikcə güclənməyə meyillidir. O cümlədən son vaxtlar Avropa mətbuatında İslamın əsas müqəddəslərinə sarkastik hücumlar və bunun göstərdiyi

əks təsir, hər ikisinin mədəniyyətlərin qarşılıqlı münasibətlərinə vurduğu ağır siyasi-mənəvi ziyan və bu sırada önə keçən dini dəyərlər probleminə ciddi əhəmiyyət verilməsinin vacibliyini üzə çıxarır.

Söhbət mədəniyyətlərin, ilk növbədə İslam və Xristian dini dəyərlərinin, onların daşıyıcılarının qlobal toqquşması təhlükəsindən gedir. Burada isə ən fəal qüvvə hər bir cəmiyyətin sosial strukturunda mühüm yer tutan gənclərdir. Lakin cəmiyyətin digər sosial qruplarını da unutmaq, dini tolerantlıq tərbiyəsinə kütləvilik xarakteri vermək lazımdır.

Burada biz «kütləvilik» anlayışı altında, bir tərəfdən, əhalinin bütün yaş qruplarını, yeni məktəbəqədər və məktəb yaşlarından tutmuş ahilliyə çağınadək bütün nəsilləri, digər tərəfdən isə, ayrı-ayrı fərdlərin deyil, bütövlükdə cəmiyyət üzvlərinin ümumi dünyagörüşünün dini-mənəvi dəyərlərə hörmət ruhunda tərbiyəsinə nəzərdə tuturuq. Nəhayət, müxtəlif mədəniyyətlərin daşıyıcıları olan insanların digər mədəni, o cümlədən dini sərvətlərə də müasir sivil mövqelərdən yanaşa bilmək tərbiyəsinə bu anlayışa daxil etmək istərdik.

Heç şübhəsiz, milli və dini tolerantlıq tərbiyəsində ən mühüm halqa məhz təhsil sistemi, onun bütün pillələridir. Amma hər bir fərdin ideoloji yönümünün, milli təfəkkürünün, ümumi dünyagörüşünün formalaşmasında digər amillərin - kütləvi informasiya vasitələrinin, son vaxtlar ölkəmizdə də sürətlə çoxalan müxtəlif təyinatlı əyləncə və istirahət müəssisələrinin, nəhayət, ailənin, bütövlükdə cəmiyyətin, onun sosial durumunun, siyasi vəziyyətinin, qarşılaşdığı problemlərin və b. obyektiv amillərin, eləcə də hər bir şəxsin özü ilə bağlı olan subyektiv amillərin - ümummədəni səviyyəsinin, öz üzərində işləmək bacarığının təsiri də güclüdür və onların kompleks tərbiyə sistemi kimi əlaqələndirilməsi vacibdir. Bu sırada milli təfəkkürün, milli xarakterin, son vaxtlar bizim də işlətməyə başladığımız anlayışla desək, milli mentalitetin, xalqın öz yaradıcılığının - folklorun rolu da diqqətdən yayınmamalıdır. Azərbaycan folklorunun ən təsirli, daimi fəaliyyətdə olan, geniş kütlələri əhatə edən və hamıya anlaşıqlı olan ən mühüm elementi isə aşıq ədəbiyyatıdır.

Uzun tarixi inkişaf yolu keçən Azərbaycan aşıq ədəbiyyatı bilavasitə xalq həyatından qaynaqlanmaqla yanaşı, həm də onun özünə ünvanlanmış, elitarlığa can atmamış, həmişə kütləviliyi ilə seçilmişdir. Milli aşıq poeziyasının həqiqi klassiki göyçəli Aşıq Ələsgərin bu beyti xalqımızın aşıqlıq institutunun kredosu kimi qəbul edilə bilər:

*İşim yoxdu seyidinən, bəyinən,
İxtiyarımdadı qalan məxluqat.*

Əlbəttə, aşığın auditoriyası sosial tərkibinə görə müxtəlif də olmuş, o cümlədən, klassik aşıqlarımız seçmə - elitar məclislərə də dəvət almış, toy-düynləri yola salmış, amma əksər hallarda geniş kütlə qarşısında çıxış etməklə onların dünyagörüşünün formalaşmasına güclü təsir göstərən çox mühüm amil kimi daimi fəaliyyətdə olmuşlar. Buna görə Azərbaycan aşıq poeziyasını milli təfəkkürümüzün tarixi təşəkkülündə həm güclü təsir vasitəsi, həm də onun, bir növ, tarixi aynası kimi qiymətləndirə bilərik. Məhz folklorumuz və onun ən dinamik qolu olan aşıqlıq institutu xalqımızın tarixən hansı mənəvi dəyərlərə önəm verdiyini kifayət qədər dolğun əks etdirir. Onu da nəzərə almalıyıq ki, milli tərbiyə sistemimizdə folklor nümunələri bütün tariximiz boyu uşaq yaşlarından tutmuş insan ömrünün son çağlarına qədər mühüm amillərdən biri olmuşdur.

Müasir dövrdə milli sərvətlərin qorunub saxlanması və yayılmasının ən müxtəlif vasitələri - mətbuat, televiziya, radio, kino, elektron kommunikasiya vasitələri ilə yanaşı, milli folklorumuz, onun peşəkar daşıyıcısı və yayıcısı olan, habelə bu sahədə yeni mənəvi dəyərlər yaradan aşığın sözü və sazı da öz təsir gücünü hələ itirməmişdir və istər tarixilik, istərsə də müasirlik baxımından işlək mənəvi dəyərlər arasındadır. Həm də burada müasirliklə yanaşı tarixilik də yaddan çıxarıla bilməz. «Milli dəyərlərə söykənmək», «söykəyə qayıdış» kimi anlayış - doktrinalar təsadüfi olmayıb, hər bir xalqın sosial varlığını qoruyub saxlamağı, milli-mənəvi dəyərlərdə varisliyi hifz etməyi nəzərdə tutur.

Belə dəyərlər arasında xalqımızın min iki yüz ildən artıq bir dövr ərzində tapındığı islami dəyərlər mühüm yer tutur. Aşıq poeziyamızı bu baxımdan araşdırarkən iki mühüm istiqaməti nəzərə alacağıq: bilavasitə islamın mənəvi dəyərlər sistemində yerinə və onun daşıyıcılarına münasibət, habelə aşıq poeziyasında digər dinlərə və onların konkret təmsilçilərinə münasibət.

Əlamətdardır ki, Azərbaycan aşıq poeziyasında dini dəyərlərə münasibət onun bütün nümunələrində dərin ehtiramla aşılanaşdır. Ümumiyyətlə, Azərbaycan klassik fəlsəfi fikrinin başlıca xüsusiyyətlərindən biri onun dini dəyərlərlə üzvi vəhdətdə olması, əslində dini-fəlsəfi məzmun daşmasıdır. Bu cəhəti milli aşıq poeziyamızda da ümumi qanunauyğunluq kimi izləmək mümkündür. Heç kəsə sirr deyil ki, yaxın keçmişimizdə kommunist ideologiyasının kəskin nəzarəti şəraitində bütün milli mənəvi dəyərlərimizlə yanaşı, aşıq ədəbiyyatında da materialist dünyagörüşü elementləri axtarışı və bunun vacib tərkib hissəsi kimi, ateizm meyillərinin üzə çıxarılması klassik irsimizə münasibəti müəyyən edən prinsipə çevrilmişdi. İndi ölkəmizin dövlət müstəqilliyinin bərpa edildiyi, ictimai-siyasi həyatın bütün sahələrində olduğu kimi, mənəvi münasibətlərdə də plüralizmin bərqərar olduğu yeni şəraitdə bütün müxtəliflikləri öz adı ilə araşdırıb qiymətləndirməyə imkan yaranmışdır.

Bu baxımdan yanaşdıqda klassik aşıq poeziyamızda dini dəyərlərə münasibətin tamamilə fərqli bir mənzərəsini müşahidə edirik. İndiyədək daha çox ayrı-ayrı din xadimlərinin, xüsusən də dini dəyərlərin təmsilçisi olduqları halda həmin dəyərlərə xilaf çıxan, dindən öz xudbin məqsədləri üçün istifadə edən axund, molla, seyid, dərviş və başqalarının tənqidi önə çəkilirdi. Lakin aşıq poeziyamızda ayrı-ayrı din təmsilçilərinin mənfi hərəkətlərinin neqativ qiymətləndirilməsini, ümumiyyətlə, dinə aid etmək düzgün deyil. Diqqətli araşdırma göstərir ki, Azərbaycan aşıq poeziyasının banisi hesab olunan Aşıq Qurbanidən tutmuş aşıq poeziyamızın zirvəsinə qalxan Aşıq Ələsgərədək bütün xalq poeziyamız islami dəyərlərə, xüsusən şəriət norma-

larına riayət olunmasına köklənmişdir. Bu baxımdan Aşıq Ələsgərin bir öyüdü çox səciyyəvidir:

*Təriqətdə mərifətə qulaq ver,
Şəriətdə yol, ərkanı biləsən.
Həqiqətdə nədən xəlv elədi haqq,
Ərşi, gürşu, al osmanı biləsən.*

Ümumiyyətlə, Aşıq Ələsgərin etikasını araşdırarkən «əxlaqi şüur - əxlaqi münasibət - əxlaqi davranış» triadasının maraqlı nisbətini görürük. Yuxarıda gətirdiyimiz nümunədə aşığın sufi fəlsəfi dəyərlərə verdiyi yüksək qiymət diqqəti cəlb edir. «Mövladan dərs alan heç düşməz ləngə» deməklə təbliğ etdiyi dini biliyin həm də praktik əhəmiyyətini göstərir, elmə nabeləd olmamağa çağırır, həmin elmin ümumi məzmununu islami dəyərlərdə, onun əsasını təşkil edən Quranda görür:

*Dərsi azlar Ələsgərdən dərs alsın,
Altı min altı yüz ayə məndədi.*

Aşıq başqa bir beytində deyir:

*Ələsgər də hər elmdən halıdı,
Mövla baratıdı, öz kamalıdı.*

Göründüyü kimi, aşığın etikası insanın özünütərbiyyəsini də istisna etmir, əslində «haqq vergisi» («mövla baratı») ilə birlikdə şəxsiyyəti formalaşdırın mühüm amillər sırasında onun təbii-irsi keyfiyyətlərinin əhəmiyyətini də təkidlə qeyd edir:

*Loğmadan kəc olan, nütfdən əyri
Yüz dərs alsa, pür kamala yetişməz.*

Yeri gəlmişkən, aşıq poeziyamızda soykökə bağlılıq ən mühüm əxlaqi dəyər kimi qiymətləndirilir. Aşıq Ələsgər də bu mühüm problemə münasibətini fəal bildirir:

*Nütfəsində əyri olan
Tez göstərər isbatın,
Hər ağac kökündən bitər,
Hər meyvə gözlər zatın.*

Burada bir cəhətə də diqqət yetirməyimiz lazım gəlir. Ötən əsrin sonunda milli müstəqilliyimizin bərpası bütün sosial varlığımızın və onun yeni ifadəsi olan milli təfəkkürümüzün təzələnməsinə əlverişli şərait yaratmışdır. Elə bunun nəticəsidir ki, klassik irsimizə, o cümlədən aşıq poeziyamıza yeni tərzdə yanaşaraq, onun həqiqi mahiyyətini heç bir ideologiyaya «qulluq etmədən» üzə çıxara bilirik. İlk növbədə onun islam yönümünü pozitiv formada araşdırırıq. Lakin yeni sosial-tarixi şəraitin açdığı bu imkandan sui-istifadə edib başqa ifrata varmamalıyıq. Məsələn, Aşıq Ələsgəri vaiz qiyafəsində bəzəmək doğru olmaz. Hesab edirik, bu, müasir tərbiyə sistemimiz üçün də əhəmiyyətli deyil. Əvvəla, Aşıq Ələsgərdə «elm» anlayışı heç də yalnız teoloji məzmunla məhdudlaşmır. Yuxarıda bir beytini nümunə gətirdiyimiz «Ayə məndədi» təcnisində öz bilik dairəsini göstərərək deyir:

*Firdovsi, Füzuli, Hafiz, Nəsimi -
Onlar da yazdığı, ayə, məndədi.*

Nəhayət, yaxın ideoloji keçmişimizdə, xüsusilə qabarıq qeyd olunan bir cəhət - milli aşıq poeziyamızda ayrı-ayrı dindarların kəskin tənqid olunması fikri də yeni şəraitdə «qəribliyə salınmamalıdır». Elmilik prinsipi tələb edir ki, milli aşıq poeziyamızın bu mühüm motivini də layiqincə qiymətləndirək. Xüsusən ona görə ki, müasir milli tərbiyə sistemimiz, cəmiyyətimizin şəxsiyyət idealının gerçəkləşməsi üçün bunun da əhəmiyyəti böyükdür. Ümumi qənaətimizi bəri başdan deyək

ki, Aşıq Ələsgər irsində ictimai həyatın digər sahələrində olduğu kimi, dini fəaliyyətindən də bəd niyyətlər üçün istifadə edənlər, əslində hörmətli sayılan dini titullarına baxmayaraq tənqid olunur:

*Molla şeytan olub, axund şeyitbaz,
Məşədi, kalvayı lotu çıxıbdı.*

Maraqlıdır ki, Aşıq Ələsgər «əyri yola gedən», «haqqın kəlamına yalan qatan» axundla birlikdə məişət pozğunluğu edən keşişi də eyni dərəcədə tənqid hədəfinə çevirir.

Bəs, aşığın tələbi? -

*Mən istərəm alim, mömin yüz ola,
Meyli haqqa doğru, yolu düz ola,
Diliynən zəbanı üzbəüz ola,
Ələsgər yolunda can qurban eylər.*

Onu da qeyd etməliyik ki, aşığın etikasında islamın daha bir ümumi tələbi - «Allah xofu» xüsusi yer tutur, əxlaq normalarını pozanları ictimai məzəmmətdən çox ondan daha yüksək tutduğu dini-axirət cəzası ilə çəkəndirməyə çalışır, hər kəs

*Namusu gözləyib, nanı bilməsə,
Əli Zülfüqarı kəssin belini! -*

deyir.

Aşıq poeziyamızın digər sanballı nümayəndələri də hər biri öz yarıdıcılıqları ilə humanist mənəviyyat sahibi olduqlarını miras qoymuşdur. Şübhəsiz, bunun kökü böyük bir dərəcədə islamın özünə gedib çıxır. İslam bir dini dünyagörüşü kimi tək öz dəyərlərinə qapanmayıb, digər «səmavi kitablara» - Kəlama söykənən dinləri büt-pərəstliklə bərabər tutmamış, onların müqəddəslərini də peyğəmbərlər sırasında saxlamışdır. Aşıq Ələsgər də belə dinlərin müqəddəs kitablarını and yeri kimi uca tutur:

*İncilə, Zəbura, Söhfə, Tövrata,
And verirəm Qurana, dedin, nə dedi?*

Bu da diqqətəlayidir ki, aşıq poeziyamızda İslam dəyərlərinin digər dini dəyərlərə qarşı qoyulmaması ilə yanaşı, insanların milli əlamətlərinə görə ayrı-seçkiliyinə də yol verilmir, ümumiyyətlə, milli məsələ qaldırılmır. İndi Azərbaycan xalqının dini və milli münasibətlərdə tolerantlığını qeyd edərək onun kökləri sırasında aşıq poeziyamızın bu xüsusiyyətlərinə də diqqət yetirilməli, milli dözümlülüyümüzün tarixi qaynağı və kütləvi şüurda təsdiq vasitəsi kimi nəzərə alınmalıdır.

Demokratik, humanist şəxsiyyət tərbiyəsində dini və milli dəyərlərin rolunu qiymətləndirərək onların mütləqləşdirilməsini, yeganə mənəvi sərvət kimi qiymətləndirilməsini hazırkı zamanın ruhuna uyğun hesab etmək çətindir. Çünki bu, tərbiyənin birtərəfliliyinə, hətta dini və ya milli fanatizmə də gətirib çıxara bilər. Erməni şovinizminin azərbaycanlılara, ümumiyyətlə, türklərə qarşı törətdiyi cinayətlərdə həm qatı millətçiliyin, həm də erməni kilsəsinin düşmənçilik mövqeyinin təsiri aşkardır. Dini və milli dəyərlərdən destruktiv elementlərin, beynəlxalq terrorizmin öz əməlləri üçün istifadə etdiyi də danılmazdır. Buna yol verməmək üçün, hesab edirik ki, İslamın başqa mədəniyyətlərə münasibətinin müsbət xarakteri qabarıq qeyd edilməlidir.

Dini-millətçi tolerantlıq milli mədəniyyətimizin bütün sahələri kimi, onun mühüm qolunu təşkil edən aşıq ədəbiyyatımıza da üzvi surətdə xasdır. İndiki mürəkkəb vəziyyətdə mənəvi tərbiyə sahəsində ən mühüm vəzifələrdən biri həmin ənənələri yaşatmaqdır. Milli-mənəvi dəyərlərin pozulmasını xalqımıza qarşı bağışlanmaz xəyanət hesab edən Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyev ölkə Prezidenti kimi, özünün başçılığı ilə hazırlanıb qəbul edilən «Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası»nın 18-ci maddəsində «bütün dini etiqadlar qanun qarşısında bərabərdir» hökmünü təsbit etdirməklə həmin vəzifəni hər bir vətəndaşın ali vəzifəsi kimi dəyərləndirmişdir.

**«HEYDƏR ƏLİYEV VƏ
AZƏRBAYCANDA DİN SİYASƏTİ:
GERÇƏKLİKLƏR VƏ PERSPEKTİVLƏR»
MÖVZUSUNDA BEYNƏLXALQ KONFRANSIN
QƏTNAMƏSİ**

Almaniya Federativ Respublikası, Azərbaycan Respublikası, Çin Xalq Respublikası, Gürcüstan, İran İslam Respublikası, İraq, İtaliya Respublikası, İsrail, Qazaxıstan Respublikası, Misir Ərəb Respublikası, Özbəkistan Respublikası, Pakistan İslam Respublikası, Polşa Respublikası, Rumıniya Respublikası, Rusiya Federasiyası, Səudiyyə Ərəbistanı Krallığı, Türkiyə Respublikası, Ukrayna Respublikası və Vatikan nümayəndələrinin iştirakı, Azərbaycan Respublikası Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin təşkilatçılığı ilə «Heydər Əliyev və Azərbaycanda din siyasəti: gerçəkliklər və perspektivlər» mövzusunda keçirilmiş Beynəlxalq konfransda dinlənilmiş məruzələri və çıxışları diqqətlə nəzərdən keçirərək, bəşəriyyətin bu gün dinlərarası dialoq, qarşılıqlı hörmət və dözümlülüyə daha artıq ehtiyac duyduğunu qeyd edərək, Azərbaycan Respublikasında dini etiqad azadlığının təmin olunmasını, mövcud tolerantlıq ənənələrini, Azərbaycan cəmiyyətinin bu məsələyə mütərəqqi yanaşmasını, Azərbaycan dövlətinin dinlərarası anlaşma və dialoqa verdiyi önəmi, əsası Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyev tərə-

findən qoyulmuş perspektivli din siyasətini nəzərə alaraq, bu tipli tədbirlərin davamlı və daha geniş keçirilmə zərurətini və müsbət nəticələrini vurğulayaraq konfrans iştirakçıları bəyan edir:

1. «Heydər Əliyev və Azərbaycan da din siyasəti: gerçəkliklər və perspektivlər» mövzusunda Beynəlxalq konfransın keçirilməsi, onun əhatə etdiyi mövzuların və nəticələrinin mühümlüyü qeyd edilərək yüksək qiymətləndirilsin və təqdirəlayiq hesab olunsun.
2. Azərbaycan Respublikasının dini etiqad azadlığı, dinlərarası tolerantlıq təcrübəsi və ənənələri yüksək qiymətləndirilsin, nümunəvi təcrübə kimi dəyərləndirilsin.
3. Konfransda müzakirə edilən məsələlərin aktuallığı nəzərə alınaraq beynəlxalq aləmdə bu məsələlər ətrafında fikir mübadiləsi aparılması tövsiyə olunsun.
4. Azərbaycanda mövcud tolerantlıq təcrübəsinin daha geniş öyrənilməsi, təbliği və başqa ölkələrdəki müsbət nümunələrlə təkmilləşdirilməsi məqsədilə bu ilin payızında Bakıda «Tolerantlıq örnəyi - Azərbaycan» mövzusunda Beynəlxalq konfransın təşkil olunmasının mümkünlüyü nəzərdən keçirilsin.
5. Dini-etiqad azadlığının təmin edilməsi sahəsində Azərbaycanda formalaşmış ənənələrin qorunmasına və daha da inkişaf etdirilməsinə, habelə toleran-

tlıq mühitinin möhkəmləndirilməsinə xüsusi diqqət və qayğı göstərdiyinə görə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Zati-Aliləri cənab İlham Əliyevə Beynəlxalq konfrans iştirakçıları adından müraciət qəbul edilsin.

6. Ermənistan tərəfindən həyata keçirilmiş və Azərbaycan ərazilərinin 20 faizinin işğalı ilə nəticələnmiş təcavüzkarlıq siyasətinin millətlərarası və dinlərarası ədavətə xidmət etdiyi qeyd edilsin və işğal olunmuş Azərbaycan ərazilərində milli və dini abidələrə qarşı vandalizmə son qoyulması üçün təşəbbüsləri birləşdirmək və gücləndirmək çağırışı ilə BMT, YUNESKO, Avropa Şurası, ATƏT və İslam Konfransı Təşkilatına Beynəlxalq konfrans iştirakçıları adından müraciət qəbul olunsun.
7. Qeyd edilsin ki, Beynəlxalq konfransın nəticələrindən bölgənin və dünyanın başqa ölkələrində də istifadə olunması tövsiyə edilir.

**«HEYDƏR ƏLİYEV VƏ
AZƏRBAYCANDA DİN SİYASƏTİ:
GERÇƏKLİKLƏR VƏ PERSPEKTİVLƏR»
MÖVZUSUNDA BEYNƏLXALQ KONFRANSIN
İŞTİRAKÇILARININ AZƏRBAYCAN
RESPUBLİKASININ PREZİDENTİ ZATI-ALİLƏRİ
CƏNAB İLHAM ƏLİYEVƏ
M Ü R A C İ Ə T İ**

Möhtərəm cənab Prezident!

Biz - qonaqpərvər Azərbaycan torpağında “Heydər Əliyev və Azərbaycanda din siyasəti: gerçəkliklər və perspektivlər” mövzusunda Beynəlxalq konfransa toplaşmış din, elm və siyasət adamları iki gün ərzində Heydər Əliyevin mənəvi dəyərlərə qayıdıqla bağlı zəngin irsi, dövlət-din münasibətlərinin tənzimlənməsində Azərbaycan modeli, dini dözümlülük ənənələrinin möhkəmlənməsində Azərbaycan xalqının Ümummilli Liderinin rolu və digər mövzular ətrafında geniş fikir mübadiləsi apardıq.

Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövrlərdə milli-mənəvi dəyərlərə münasibət kökündən dəyişmiş, bu zəngin xəzinənin qorunmasına dövlət səviyyəsində böyük qayğı və diqqət göstərilmiş, qapıları uzun müddət bağlı

qalan müqəddəs ibadət ocaqları fəaliyyətini bərpa etmiş, onların təmiri və inşası geniş vüsət almışdır.

Azərbaycan xalqının Ümummilli Liderinin ölkədə insan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsində, dinlərarası dialoqun inkişafında, milli-mənəvi dəyərlərin qorunmasında, böyüməkdə olan nəsillərin sağlam ruhda tərbiyəsində, eləcə də bölgədə sülhün və sabitliyin bərqərar edilməsində müstəsna xidmətləri olmuşdur. Bu zəngin irsin beynəlxalq səviyyədə öyrənilməsinə və yayılmasına böyük ehtiyac duyulur.

Heydər Əliyev təkcə Azərbaycanın deyil, bütün İslam dünyasının tanınmış şəxsiyyətlərindən biridir. O, Azərbaycanla Şərq və Qərb ölkələri arasında əməkdaşlığın genişləndirilməsinə əvəzsiz töhfələr bəxş etmiş, siyasi, iqtisadi, mədəni əlaqələrin sürətli inkişafını təmin etmişdir.

Azərbaycan xalqının milli-mənəvi sərvəti olan tolerantlıq ənənələrinin qorunmasında və inkişafında da Ümummilli Lider Heydər Əliyevin böyük xidmətləri olmuşdur. Onun rəhbərliyi ilə Azərbaycanda dini etiqad azadlığı tam təmin edilmiş, ayin və mərasimləri yerinə yetirmək üçün müxtəlif dinlərin mənsublarına geniş şərait yaradılmışdır.

Cənab Prezident!

Zati-Alilərinizin rəhbərliyi ilə aparılan müdrik siyasət nəticəsində dünya ictimaiyyəti, o cümlədən nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlar, görkəmli siyasət adamları, elm və din xadimləri Azərbaycanın dövlət-din münasibətləri modelini yüksək qiymətləndirir və onu öyrənməyə ciddi maraq göstərirlər.

Müasir dövrdə Azərbaycanın dəyərli təcrübəsinin beynəlxalq miqyasda öyrənilməsinə və yayılmasına böyük ehtiyac duyulur. Ümidvarıq ki, belə bir mötəbər tədbirin təş-

kili dinlər və xalqlararası münasibətlərin inkişafına təkan verəcək, eyni zamanda Azərbaycanın çağdaş dünyada demokratik, tolerant ölkə olduğunu bir daha əyani şəkildə təsdiqləyəcəkdir.

Biz Azərbaycan xalqının tolerantlığından sui-istifadə edən, dövlət səviyyəsində etnik təmizləmə və işğalçılıq siyasəti yeridən Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzünü, bu müharibədə çoxlu sayda günahsız insanın, o cümlədən müxtəlif dini konfessiyaların və xalqların mənsublarının qətlə yetirilməsini qətiyyətlə pisləyirik.

Möhtərəm cənab Prezident!

Azərbaycanda dini-etiqad azadlığının təmin olunmasına və Beynəlxalq konfransın yüksək səviyyədə keçirilməsinə göstərdiyiniz diqqət və qayğıya görə Zati-Alilərinizə dərin-dən təşəkkür edir və gələcəkdə bu mövzuda yeni tədbirlərin keçiriləcəyinə ümidvar olduğumuzu bildiririk. Əminik ki, Heydər Əliyevin əsasını qoyduğu müdrik siyasət Zati-Aliləriniz tərəfindən bütün sahələrdə olduğu kimi, din sahəsində bundan sonra da uğurla davam etdiriləcək və Azərbaycan xalqı bu qiymətli mənəvi sərvəti daim qoruyub saxlayacaqdır.

Dərin hörmət və ehtiramla,

*«Heydər Əliyev və Azərbaycanda din siyasəti:
gerçəkliklər və perspektivlər» mövzusunda
Beynəlxalq konfransın iştirakçıları*

Bakı, 04 aprel 2007- ci il.

**«HEYDƏR ƏLİYEV VƏ
AZƏRBAYCANDA DİN SİYASƏTİ:
GERÇƏKLİKLƏR VƏ PERSPEKTİVLƏR»
MÖVZUSUNDA BEYNƏLXALQ KONFRANSIN
İŞTİRAKÇILARININ
BMT, YUNESKO, AVROPA ŞURASI, ATƏT VƏ
İSLAM KONFRANSI TƏŞKİLATINA
M Ü R A C İ Ə T İ**

Biz - «Heydər Əliyev və Azərbaycanda din siyasəti: gerçəkliklər və perspektivlər» mövzusunda keçirilən Beynəlxalq konfransda Almaniya Federativ Respublikası, Azərbaycan Respublikası, Çin Xalq Respublikası, Gürcüstan, İran İslam Respublikası, İraq, İtaliya Respublikası, İsrail, Qazaxıstan Respublikası, Misir Ərəb Respublikası, Özbəkistan Respublikası, Pakistan İslam Respublikası, Polşa Respublikası, Rumıniya Respublikası, Rusiya Federasiyası, Səudiyyə Ərəbistanı Krallığı, Türkiyə Respublikası, Ukrayna Respublikası və Vatikanı təmsil edən nümayəndələr zamanəmiz və xalqlarımız üçün çox böyük əhəmiyyət və aktualıq kəsb edən dövlət-din münasibətləri barədə geniş və mənalı məruzələr, çıxışlar dinlədik, maraqlı müzakirələr apardıq, fikir və mülahizələrimizi bölüşdük.

Biz bir daha vurğuladıq ki, XX əsrin sonlarında bir sıra ölkələrdə ictimai quruluşun dəyişməsi ilə əlaqədar dünya

dinləri arasındakı fərqlərə əsaslanan sivilizasiyaların toqquşması aktuallaşmış və təəssüf ki, özünə müəyyən qədər tərəfdarlar da tapmışdır.

Belə bir şəraitdə müxtəlif mədəniyyətlərin qorunması məqsədilə dinlərarası dialoqun gerçəkləşməsi böyük əhəmiyyət daşıyır. Bu baxımdan tolerantlıq və dini dözümlülük ənənələri zəngin olan ölkə və regionların təcrübəsi digərləri üçün nümunə ola bilər.

Bizim iki günlük işgüzar müzakirələrimiz bir daha təsdiqlədi ki, Azərbaycan bir çox millətlərin və dini konfessiyaların dinc birgə yaşamasının və sərbəst fəaliyyət göstərməsinin unikal nümunəsidir.

Tolerantlıq Azərbaycan xalqının tarixən formalaşmış milli-ənənəvi xüsusiyyətinə çevrilmişdir. Bu ənənənin çox dərin tarixi kökləri və regionun sabitliyi üçün böyük önəmi vardır. Lakin təəssüflə qeyd etməliyik ki, işğalçı Ermənistan Azərbaycanda və regionda mövcud olan tolerantlığın əsasları üçün böyük təhlükəyə çevrilmişdir. Bu ölkənin Azərbaycana qarşı təcavüzü nəticəsində on minlərlə dinc sakin qətlə yetirilmiş, yaralanmış, bir milyondan artıq azərbaycanlı öz doğma yurd-yuvasından qaçqın və məcburi köçkün düşmüş, torpaqların iyirmi faizindən çoxu işğal edilmişdir. Ermənistanın apardığı etnik təmizləmə və təcavüzkarlıq siyasəti nəticəsində bu ölkədən nəinki azərbaycanlılar, eləcə də digər xalqların nümayəndələri - ruslar, almanlar, kürdlər, ukraynalılar, tatarlar, yəhudilər və başqaları deportasiya edilmiş, dünyada analoqu olmayan mono-etnik dövlət yaradılmışdır.

Eyni zamanda erməni separatçıları işğal etdikləri Azərbaycan torpaqlarında tarixən mövcud olmuş milli və dini

abidələri, ibadət yerlərini - ziyarətgahları, məscidləri, məqbərələri, qəbiristanlıqları dağıdıb viran qoymuşlar.

Təcavüzkar Ermənistan Azərbaycanın bir çox şəhər, qəsəbə və kəndlərini bütövlükdə məhv edərək azərbaycanlılara qarşı dövlət səviyyəsində soyqırım siyasəti həyata keçirmişdir. Hazırda bu ölkənin gizli hərbi düşərgələrində minlərlə qoca, qadın və uşaq saxlanılır, onlar ağlasığmaz eksperimentlərin obyektinə çevrilmişdir. Həmçinin, Ermənistan silahlı qüvvələrinin işğal etdiyi ərazilərdə narkotik bitkilər becərilir, müxtəlif məxfi laboratoriyalar fəaliyyət göstərir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ermənilər Azərbaycan xalqının tarixində böyük bir mərhələni təşkil edən qədim alban abidələrini saxtalaşdıraraq qriqoryanlaşdırmışlar. Erməni tarixçiləri heç bir dəlilə əsaslanmadan hər yerdə Azərbaycan toponimlərini dəyişərək saxta tarix yaratmaqda davam edirlər. Təcavüzkar Ermənistan işğal etdiyi ərazilərdə geniş qazıntı işləri apararaq bu torpaqlarda erməni izi axtarır, Azərbaycanın yeraltı və yerüstü təbii sərvətlərini talayır və regionda ekoloji vəziyyəti ağırlaşdırır.

Şübhəsiz ki, belə vandalizm hərəkətləri regionda və dünyada dinlərarası dialoqun mükəmlənməsinə ciddi zərbə vurur. Lakin bununla belə, Azərbaycanın Ümummilli Lideri Heydər Əliyev bu perspektivsiz müharibənin həmişə sülh və danışıqlar yolu ilə həll edilməsinə çalışmışdır. Hazırda Onun siyasət kursunu Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev dönmədən və ardıcıl həyata keçirir.

Biz - Beynəlxalq konfrans iştirakçıları Azərbaycan xalqının sülh istəyini və ölkə rəhbərliyinin apardığı sülhpərvər siyasəti birmənalı olaraq dəstəkləyir, müşahidələrimizə

və gəldiyimiz qənaətə əsaslanaraq bütün dünya ictimaiyyətini yekdillik nümayiş etdirməyə, Azərbaycanın haqq işinə səs verməyə çağırırıq.

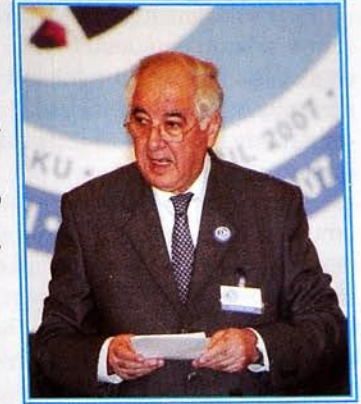
Biz Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünü və suverenliyini dəstəkləyərək işğal olunmuş ərazilərdən Ermənistan silahlı qüvvələrinin dərhal və qeyd-şərtsiz çıxarılması barədə BMT-nin dörd məlum qətnaməsinin yerinə yetirilməsini tələb edirik. Əks təqdirdə, həlli uzun sürən bu münaqişənin sivil dünyamız üçün yaxşı nümunə olmayacağı şübhəsizdir.

Ümidvarıq ki, regionda tolerantlıq mühitinin möhkəmlənməsi, dinlərarası dialoqun inkişafı, bir milyondan çox qaçqın və məcburi köçkünün öz yurd-yuvasına qayıdaraq pozulmuş hüquqlarının bərpası məqsədilə dünya birliyinin səyləri nəticəsiz qalmayacaqdır.

Dərin hörmət və ehtiramla,

«Heydər Əliyev və Azərbaycanda din siyasəti: gerçəkliklər və perspektivlər» mövzusunda Beynəlxalq konfransın iştirakçıları

Bakı, 04 aprel 2007- ci il.

HİDAYƏT ORUCOV,
Azərbaycan Respublikası
Dini Qurumlarla İş üzrə
Dövlət Komitəsinin sədri.

**«HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCANDA DİN SİYASƏTİ:
GERÇƏKLİKLƏR VƏ PERSPEKTİVLƏR» MÖVZUSUNDA
BEYNƏLXALQ KONFRANSDA
YEKUN NİTQİ**

**Hörmətli konfrans iştirakçıları,
xanımlar və cənablar!**

Təəssüflə qeyd etməliyəm ki, bizim iki günlük birgə işimiz başa çatmaq üzrədir. Yüksək peşəkarlıq səviyyəsində, eyni zamanda maraqla keçən bu müddətdə 50-dən çox məruzə dinləndi, dəyərli çıxışlar oldu, əhəmiyyətli müzakirələr aparıldı. Sevinc və məmnunluq hissi ilə qeyd etmək istəyirəm ki, konfrans bizim arzu etdiyimiz və nəzərdə tutduğumuz kimi keçdi. Konfransa dəvət olunan qonaqların, demək olar ki, hamısı tədbirə qatıldı və müzakirələrdə aktiv iştirak etdi. Mən istər ölkə, istərsə də beynəlxalq səviyyəli konfranslarda çox iştirak etmişəm və nadir hallarda tədbirin ikinci gününə, xüsusilə sonuna bu qədər iştirakçının qalmasının şahidi olmuşam.

Fikir verirdim, məruzə və çıxışları hamı çox maraqla dinlədi və tərcümə sinxron üsulunda olduğu üçün onlara bizim əziz qonaqlarımız ana dillərində və ya bildikləri dillərdən birində qulaq asdılar. Bu, öz-özlüyündə əlavə bir yükdür və adam bu aparatdan istifadə etdikdə daha tez yorulur. Amma mən qonaqlarımızın üzündə həmin yorğunluğu hiss etmədim.

Müzakirələrdə iştirak edən, məruzə və çıxışlara səbrlə qulaq asan, ümumiyyətlə, konfransın işinin uğurlu olması üçün əlindən gələn köməyi əsirgəməyən bütün iştirakçılara minnətdarlığımı və dərin təşəkkürümü bildirirəm. Ümid edirəm ki, bu, sonuncu görüşümüz olmayacaq, gələcəkdə bu mövzularda konfransların keçirilməsində və həmin tədbirlərin işində yaxından iştirak edəcəyik. Çünki dövlət-din münasibətlərinin tənzimlənməsi, konfessiyalararası münasibət və tolerantlıqla bağlı görüş və müzakirələrin təşkili son dərəcə zəruridir. Amma bu müzakirələr böyük bir coğrafiyanı əhatə edəndə və müxtəlif sahələrdə çalışan mütəxəssislər həmin müzakirələrə qatıldıqda daha da maraqlı olur.

Konfransda dövlət və hökumət rəsmiləri, ictimai-siyasi xadimlər, möhtərəm Şeyxülislam həzrətləri, tanınmış din adamları, səfirlər, başqa dinlərin təmsilçiləri və mütəxəssislər çıxış etdilər. Çıxış və məruzələrin hamısını nəzərdən keçirdikdən sonra belə bir qənaətə gəlmək olar ki, konfrans bir çox məsələləri əhatə etdi və konfransın gəldiyi nəticələri ictimai rəy kimi qəbul etmək mümkündür. Çünki bu tədbirdə dinlə bağlılığı olan bütün sahələrin mütəxəssisləri iştirak edib, mövqelərini ortaya qoydular. Hesab edirəm ki, belə konfranslar müxtəlif ölkələrdə ardıcıl şəkildə keçirilsə və onun əhatə dairəsi böyük olsa, bizi narahat edən məsələlərin həlli istiqamətində daha ciddi addımlar atıla və bu sahə ilə məşğul olan insanların fəaliyyəti daha səmərəli ola bilər.

Şübhəsiz ki, qonaqlarda Azərbaycan və konfransla bağlı müəyyən təəssürat yaranıb. Bu təəssüratın gözəl hissələrdən və xoş xatirələrdən ibarət olduğuna əminəm və inanıram ki, onlar həm konfrans, həm də Azərbaycanla bağlı gerçəklikləri öz ölkələrində yayacaqlar,

buradakı tolerantlıq mühitinin vətənlərində və bütün dünyada təbliğatçısına çevriləcəklər.

Hər birimiz zorakılığa, zülmə, milli-dini ayrı-seçkiliyə, terrorizmə və bəşəriyyətin hümanist dəyərlərinə uyğun olmayan meyillərə qarşı daha ardıcıl və kəsərli mübarizə aparmalıyıq. Ümidvaram ki, konfransımız bu mübarizənin güclənməsinə, regionda və dünyada demokratik dəyərlərin bərqərar olmasına və dövlət-din münasibətlərinin tənzimlənməsinə əhəmiyyətli təsir göstərəcək.

Mən konfransın bütün iştirakçlarına, xüsusilə qonaqlarımıza - din xadimlərinə, xaricdən gəlmiş ictimai xadimlərə, hörmətli səfirlərə, Azərbaycanda dini-etiqad azadlığının təmin edilməsi, ölkəmizin gerçəklikləri, tolerantlıq ənənələri, onun dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən birinə çevrilməsi, milli-mənəvi dəyərlərimizin bərpasında və yalnız Azərbaycanda deyil, bütün regionda sülhün bərqərar olmasında Ulu Öndərimiz Heydər Əliyevin misilsiz xidmətləri, eləcə də ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyevin bu gün apardığı düzgün və ardıcıl siyasət haqqında yüksək və dəyərlı fikirlər söylədiklərinə, Azərbaycana böyük önəm verdiklərinə görə minnətdarlığımı bildirirəm.

Demokratiya, dini etiqad azadlığının təmin olunması, tolerantlıq ənənələrinin və insan hüquqlarının qorunması Azərbaycanın və Azərbaycan dövlətinin dönməz yoludur. Azərbaycanda dini etiqad azadlığının qorunması və dünyaya nümunə olan tolerantlıq ənənələri əbədidir, dövlətimiz bu istiqamətdə siyasətini, uğurlu fəaliyyətini bundan sonra da davam etdirəcəkdir. Buna heç kimin şübhəsi olmasın.

Sonda mən sizin hər birinizə uğurlar, can sağlığı, xarici ölkələrdən olan qonaqlarımıza yaxşı yol, şəxsi həyatlarında xoşbəxtlik və ailə səadəti arzulayıram. İnsanın işdə uğur qazanması üçün şəxsi həyatında xoşbəxt olması çox önəmlidir. Sizin hər birinizə belə xoşbəxtlik arzu edirəm.

Bununla da Beynəlxalq konfrans öz işini başa çatdırdı.

Çox sağ olun.

MÜNDƏRİCAT

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Beynəlxalq konfrans iştirakçılarına müraciəti	3
İslam Konfransı Təşkilatının baş katibi Ekmələddin İhsanoğlunun konfrans iştirakçılarına müraciəti	7
Moskva və Ümumrusiya Patriarxı II Aleksinin konfrans iştirakçılarına müraciəti	10
Ümumgürcüstan Katolikos Patriarxı II İliyanın konfrans iştirakçılarına müraciəti	12
Dağıstan Respublikasının Prezidenti Muxu Əliyevin konfrans iştirakçılarına müraciəti	14
Səudiyyə Ərəbistanı Krallığının, İslam İşləri, Vəqflər, Çağırış və İrşad naziri Saleh bin Əbdüləziz bin Məhəmməd Əş-Şeyxin məktubu	16
Misir Ərəb Respublikasının Vəqf İşləri naziri Dr. Mahmud Həmdi Zaququn məktubu	17
Çin-Azərbaycan Dostluq Cəmiyyətinin sədri, Çinin Azərbaycandakı sabiq səfiri Ley İncenin məktubu	18
Hidayət Orucov. Açıılış sözü	19
Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin sədri Şeyxülislam Allahşükür Paşazadənin çıxışı	23

Türkiyə Respublikası Diyanət işləri başqanının müavini İzzət Ərin çıxışı	29
İran İslam Respublikası Məzhəblərarası Yaxınlaşma Komitəsinin rəhbəri Ayətullah Şeyx Məhəmməd Əli Təsxirinin çıxışı.	34
Dağıstan Respublikasının Milli Siyasət, İnformasiya və Xarici Əlaqələr naziri Eduard Urazayevin çıxışı	37
Azərbaycan Dağ yəhudiləri dini icmasının sədri Semyon İxiilovun çıxışı	40
Rus Pravoslav Kilsəsinin Bakı və Xəzəryanı Yeparxiyasının yepiskopu Aleksandr İşeyin. <i>Tolerantlıq - Azərbaycanın milli-mənəvi dəyəridir</i>	43
İslam Konfransı Təşkilatının İslam Tarixi, Mədəniyyəti və İncəsənətini Araşdırmalar Mərkəzinin rəhbəri Xalid Erən. <i>İslam ölkələri arasında əlaqələrin inkişafında din və mədəniyyətin rolu.</i>	48
Müqəddəs Taxt-Tacın (Vatikan) Azərbaycandakı apostolik nunsisi Kladio Qudjerotti. <i>Roma Papasının Bakıya səfəri müstəvisində Heydər Əliyevin dinə baxışı.</i>	53
Türkiyə Respublikasının Azərbaycandakı səfiri Hüseyn Avni Karslıoğlunun çıxışı	57
Rusiya Federasiyasının Azərbaycandakı səfiri Vasili İstratovun çıxışı	59
Səudiyyə Ərəbistanı Krallığının Azərbaycandakı səfiri Əli Həsən Əhməd Cəfərin çıxışı	61
İran İslam Respublikasının Azərbaycandakı səfiri Nasir Həmidi Zarenin çıxışı	63

Hidayət Orucov. <i>Heydər Əliyev və Azərbaycanda din siyasəti: gerçəkliklər və perspektivlər (Əsas məruzə)</i>	68
Əli Əhmədov. <i>Müasir Azərbaycanda din və siyasət: qarşılıqlı təsir, yaxud yanaşı yaşama</i>	103
Elmira Süleymanova. <i>Din və insan hüquqları</i>	111
Təyyar Altıkulac. <i>Dövlətçiliyimizin möhkəmlənməsində dini dəyərlərin rolu</i>	127 ✓
Hicran Hüseynova. <i>Azərbaycanda dövlət ailə siyasəti və İslamda ailə münasibətləri</i>	135
Vasim Məmmədəliyev. <i>Heydər Əliyev və milli-mənəvi dəyərlərimiz</i>	141 ✓
Yohannes Launhardt.	146
Robert Mobili. <i>Alban kilsəsi və udlərin milli-dini abidələrinin bərpası</i>	148
Cəlal Ərbyay. <i>Heydər Əliyev və dövlət-din münasibətlərində Azərbaycan modeli</i>	154 ✓
Ceyhun Məmmədov. <i>Azərbaycanda dini dözümlülük ənənələrinin bərqərar olmasında Heydər Əliyevin rolu</i>	159 ✓
Səlahəddin Eyyubov. <i>Dinlərarası münasibətlər - yeni yaşaymaların zəruriliyi</i>	164
Musa Quluzadə. <i>Heydər Əliyev və Azərbaycanda milli-mənəvi dəyərlərə qayıdış</i>	171 ✓
Məmmədəli Babaşlı. <i>Qloballaşma prosesi və Azərbaycanda dövlət-din münasibətləri</i>	179 ✓
Mübariz Yusifov. <i>Quran ümumbəşəri kitab kimi</i>	185 ✓

Əsədulla Qurbanov. <i>Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycanda islamşünaslıq elminin banisidir</i>	201 ✓
Qəmər Cavadlı. <i>Dövlətçilik, dini dəyərlər və KİV</i>	208 ✓
Samir Pişnamazzadə. <i>Tolerantlıq Azərbaycanın milli-mənəvi sərvətidir</i>	214 ✓
İradə Zərqanayeva. <i>Heydər Əliyev və milli-mənəvi dəyərlərə sədaqət</i>	220 ✓
Ramin Əliyev. <i>Dövlətçiliyimizin möhkəmlənməsində dini dəyərlərin rolu</i>	225 ✓
Mətanət Şahəliyeva. <i>Azərbaycanda dini dözümlülük ənənələrinin bərqərar olmasında və möhkəmlənməsində Heydər Əliyevin rolu</i>	231
Xəlil Əliyev. <i>Heydər Əliyev və Gəncə şəhərində milli-dini abidələrin bərpası</i>	235
İradə Hüseynova. <i>Heydər Əliyev irsi və Qafqazda sülh prosesi: əsas prioritet istiqamətlər və perspektivlər</i>	237
Saffet Köse. <i>Dini tolerantlıq və Azərbaycanda tolerantlığın yaranmasında Ümummilli Lider Heydər Əliyevin rolu</i>	245
Liya Samuel (Şamailova). <i>Tolerantlıq Azərbaycanın milli dəyəri və sərvətidir</i>	256
Mircəfər Həsənov. <i>Heydər Əliyev və gənc nəslin milli-mənəvi ruhda tərbiyəsi</i>	262 ✓
Lalə Mövsümova. <i>Müasir Azərbaycanda dövlət-din münasibətlərində Heydər Əliyev fenomeni</i>	267 ✓
Abdullah Kahraman. <i>Din və qanunçuluq, yaxud din-hüquq münasibətləri</i>	275

Boris Simanduyev. <i>Azərbaycanda dini dözümlülük ənənələrinin bərqərar olmasında və möhkəmlənməsində Heydər Əliyevin rolu</i>	280
Yasin Qaraməmmədli. <i>Heydər Əliyevin siyasi-diplomatik irsi: din və sivilizasiyaların qaşdurmasından dialoqa və ittifaqa</i>	284
Yevgeni Kojokin	290
Yaqut Paşayeva. <i>Heydər Əliyev İslam və incəsənət haqqında (bəzi mülahizələrimiz)</i>	293
Ömər Aslan. <i>Birlikdə yaşamaqda qardaşlığın rolu və Quranın qardaşlıq anlayışı</i>	302
Gündüz İsmayılov. <i>İslam - terrorizmə və zorakılığa qarşı mənəvi dəyərlər sistemi</i>	307
Məcid Ət-Türki	312
Nəriminə Salmanova. <i>Dini dəyərlərin dövlətçiliyin qorunmasında və möhkəmlənməsində rolu</i>	314 ✓
Akif Nəzərov. <i>Heydər Əliyev və gəncliyin mənəvi tərbiyəsi</i>	317 ✓
Hacı Xədicə Babayeva. <i>Heydər Əliyevin irsində İslam əxlaqı ilə ümumbəşəri dəyərlərin vəhdəti</i>	321 ✓
Həsənağa Məmmədli. <i>Qloballaşma dövründə dövlət-din münasibətləri: Azərbaycan modelinin təbliğinin zəruriliyi</i>	325
Arifə Məmmədova. <i>Heydər Əliyev və Azərbaycanda milli-mənəvi dəyərlərə qayıdış</i>	334 ✓
Əllamə İnayyət Əli Şakir.	338
Tamara Hümbətova. <i>Azərbaycanda dini tolerantlığın bərqərar olması və möhkəmləndirilməsi</i>	342

Vaqif Piriye. <i>XIII əsrin ikinci yarısında İslam dininin zəifləməsində erməni amili</i>	348
Rauf Məmmədov. <i>Dövlətçiliyimizin möhkəmlənməsində dini dəyərlərin rolu</i>	353
Rəna Mirzəzadə. <i>Dinlər gender müstəvisində</i>	362 ✓
Mahir Bayramov. <i>Azərbaycan aşiq ədəbiyyatı xalqımızın dini-mənəvi tolerantlıq sərvəti kimi</i>	373
Beynəlxalq konfransın qətnaməsi	381
Beynəlxalq konfransın iştirakçılarının Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevə müraciəti	384 ✓
Beynəlxalq konfransın iştirakçılarının BMT, YUNESKO, Avropa Şurası, ATƏT və İslam Konfransı Təşkilatına müraciəti	387 ✓
Hidayət Orucov. <i>Yekun nitqi</i>	391

Yığılmağa verilib: 10. 05. 2007. Çapa imzalanıb: 15.08.2007

Formatı: 60x84 $\frac{1}{16}$, Həcmi 25 c,v

Tiraj :500. Sifariş: 2730

"Əbilov, Zeynalov və oğulları"

Nəşriyyat-Poliqrafiya Evinin mətbəəsi.

Bakı ş., M. İbrahimov küç. 43, tel.: 497-36-23.

Л3(2А)

265

BAKI-2007